

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

מאמרים	נטלי לוי ויוסי שביט	כרוניקה של אכזבה: אינטגרציה בין ערבים ליהודים בבית ספר יסודי
	אמית אביגור-אשל	תלמד – תצליח: ההבטחה הניאו-ליברלית ומחאת קיץ 2011
	יסמין ברזלי-שחם ומאיר יעיש	השפעת המוסד האקדמי על ההזדמנויות התעסוקתיות של בוגריו
	חגי בר וליאור גלרנטר	רפרטוארים של מקצועיות בארגונים לשינוי חברתי בישראל
	יעל פטקין	צוחקים בכיכר? הנצחתם של יצחק רבין ורציחתו בהומור הישראלי
	בתיה רווד	הזכות לנופי המקום: מאבקים מלמטה על דמותה של ערד
	ארז מגור	המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים
מסה	אודי אדיב	הביקורת הפוסט-ציונית: דיאלקטיקה שלילית
ביקורות ספרים		

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית
המכון למחקר חברתי (ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
המכון לחקר החברה והכלכלה על שם דוד הורוביץ

עורך: דני רבינוביץ

עורכת מדור ספרים: אינה לייקין

חברי המערכת:

אסף דר, נסים מזרחי, גילה מנחם, קארין עמית, אלכסנדרה קלב, אדריאנה קמפ,
מיכל קראבל-טובי, אורי שויד, רונן שמייר

רכזי המערכת:

אלירן ארזי, יובל הידש

כתובת המערכת:

סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,

אוניברסיטת תל אביב, טל' 03-6408964, פקס 03-6409215

אתר סוציולוגיה ישראלית: www.socis.tau.ac.il

דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

כתב העת מופץ לחברי האגודה הסוציולוגית הישראלית
ניתן לרכוש את כתב העת ולהירשם כמנוי באתר כתב העת.

עריכה לשונית והגהה: לידר ארצי

עימוד: שרה לוי

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך טז

חוברת מס' 2

תשע"ה - 2015

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת חצי-שנתי שנוסד בשנת 1998 ומוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא לשמש במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, אגב הפניית המבט אל ישראל ואל חומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, המשקפות את רבגוניותה של הסוציולוגיה. כמו כן מציע כתב העת מסות ודיונים העוסקים בנושאים העומדים על סדר היום הסוציולוגי, תוך שהם מתמקדים במציאות בישראל. נוסף על אלו מתפרסמות תגובות על מאמרים שהופיעו בחוברות קודמות.

בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזוה עתה ראו אור והם עשויים לתרום להבנת החברתי בישראל.

סוציולוגיה ישראלית, מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב, נתמך על ידי המכון למחקר חברתי (ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב), המכון לחקר החברה והכלכלה על שם דוד הורוביץ והאגודה הסוציולוגית הישראלית.

עורך: דני רבינוביץ

עורכת מדור ספרות: אינה לייקין

הנחיות למחברים:

- מערכת כתב העת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו, בעברית או בכל שפה אחרת. מאמרים שיתקבלו במערכת יעברו שיפוט אקדמי אנונימי על ידי קוראים מומחים.
- יש להגיש את המאמר בפורמט word באמצעות הדוא"ל, לכתובת: socis@post.tau.ac.il
- היקף המאמר לא יעלה על 9,000 מילה, כולל הערות שוליים ורשימת מקורות מלאה. על המאמר לכלול תקציר בן כ-100 מילה בעברית ובאנגלית.
- טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה ולסמן בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר ייפתח בעמוד שער ובו כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שמות המחברים, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי או מקצועי של הכותבים.
- ההפניות למקורות ורשימת המקורות ייערכו על פי כללי ה-A.P.A.
- כתב היד חייב להיות בעברית. כתב יד באנגלית יישקל רק במקרים יוצאי דופן, ואם יאושר לפרסום יהיה על המחברים לדאוג לגרסה עברית שלו.

תוכן העניינים

מאמרים

7	כרוניקה של אכזבה: אינטגרציה בין ערבים ליהודים בבית ספר יסודי	נטלי לוי ויוסי שביט
31	תלמד – תצליח: ההבטחה הניאו-ליברלית ומחאת קיץ 2011	אמית אביגור-אשל
56	השפעת המוסד האקדמי על ההזדמנויות התעסוקתיות של בוגריו	יסמין ברזלי-שחם ומאיר יעיש
76	רפרטוארים של מקצועיות בארגונים לשינוי חברתי בישראל	חגי בר וליאור גלרנטר
99	צוחקים בכיכר? הנצחתם של יצחק רבין ורציחתו בהומור הישראלי	יעל פטקין
119	הזכות לנופי המקום: מאבקים מלמטה על דמותה של ערד	בתיה רווד
140	המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים	ארז מגור
168	הביקורת הפוסט-ציונית: דיאלקטיקה שלילית	אודי אדיב

ביקורות ספרים

190	עידו תבורי על: גלות הכלים השבורים: חרדים בצל השיגעון יהודה גודמן	
192	שלומי דרון על: גלות הכלים השבורים: חרדים בצל השיגעון יהודה גודמן	
195	יורם בילו על: מדוע אהבה כואבת אווה אילוז	

- אורי שוורץ על:
 199 מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל
 זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים)
- גיא שלו על:
 202 **Ethnographic Encounters in Israel:
 Poetics and Ethics of Fieldwork**
 Fran Markowitz (Ed.)
- אינה מיכאלי על:
 205 נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי
 טל דקל
- דליה יפה מרקוביץ על:
 208 נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי
 טל דקל
- עמליה סער על:
 211 **Housewives of Japan**
 Ofra Goldstein-Gidoni
- מאיה רוזנפלד על:
 213 **Agency and Gender in Gaza: Masculinity,
 Femininity and Family during the Second Intifada**
 Aitemad Muhanna
- סימונה וסרמן על:
 217 מוסיקה פופולרית ותרבות בישראל
 אדוין סרוסי ומוטי רגב
- מוטי רגב על:
 220 **School for Cool: The Academic Jazz Program and the
 Paradox of Institutionalized Creativity**
 Eitan Y. Wilf
- ג'וליה רסניק על:
 223 פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה
 ניסים מזרחי, יוסי יונה ויריב פנינגר (עורכים)
- תגובה של בברלי מזרחי לסקירת ספרה
 226 **Paths to Middle-Class Mobility among Second-Generation
 Moroccan Immigrant Women in Israel**

כרוניקה של אכזבה: אינטגרציה בין ערבים ליהודים בבית ספר יסודי

נטלי לוי ויוסי שביט*

"חינוך הוא צומת הדרכים שבו נפגשים פחדים, תקוות ודעות קדומות"
(אורי יהל ז"ל, מנהל מחלקת החינוך במשלמה ליפו. אדם ערכי, צנוע וחכם. מאמר
זה מוקדש לזכרו)

תקציר. "ויצמן" הוא בית ספר יסודי ממלכתי עברי השוכן בשכונת לב יפו, שכונת מגורים יהודית-ערבית מעורבת. המאמר פורש את פרטי המקרה של בית הספר בשנים 2000-2011, ובמיוחד לאחר שנת 2007, ומנסה לבדוק מה עלה בגורל השילוב בין יהודים לערבים בבית הספר. בניגוד להקשרים אחרים, שבהם שילוב של קבוצות אתניות מכוון מגבוה ונועד לקדם אינטגרציה חברתית ביניהן, במקרה שלפנינו צמח השילוב מהשטח מכוח הנסיבות. אנו מכנים אותו "אינטגרציה נסיבתית". הציר המרכזי של ההתפתחויות בבית הספר הוא השינוי הדמוגרפי שמתרחש בשכונה זה עשורים אחדים: שיעור התושבים הערבים בה הולך וגדל. מסיבות שונות, רבים מבין התושבים הערבים מבקשים להעניק לילדיהם חינוך עברי. על רקע זה הממסד החינוכי, הן הארצי והן העירוני, שואף לשמר את בית הספר כמוסד עברי אך נמנע מלנקוט מדיניות הרשמה מפלה כלפי ערבים. במהלך התקופה נוסו כמה אסטרטגיות חלופיות, אך כולן נכשלו במידה כזו או אחרת. לטענתנו, הכישלונות נובעים מהמתח שבין הגדרת המדינה כיהודית להגדרתה כדמוקרטית, מתח המייצר חוסר החלטיות לגבי אופיו של בית הספר וגורם לשטח לנהל את עצמו. כמו כן מצאנו כי קבוצות ההורים השונות אינן פועלות ממניעים לאומיים גרידא. לקהילות השותפות בבית הספר יש שיקולים רבים, מעמדיים, תרבותיים ודתיים, הקוראים תיגר על התפיסה הדיכוטומית-לאומית המקובלת.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
ברצוננו להודות למרואיינים ששיתפו איתנו פעולה במחקר - להורים, למורים, לאורנה ברנס, לדודי שמידט, לנציגי התנועה הרפורמית ולאנשי סמינר הקיבוצים. תודות גם לדני מונטרסקו, לרונן שמיר ולגדעון קונדה על הערותיהם המחכימות. עבודתה של נטלי לוי הסתייעה באמצעות תמיכת הפרס ע"ש סרג'ו גריביץ' לשנת 2012. עבודתו של יוסי שביט נתמכה חלקית על ידי הקתדרה ע"ש ויינברג לחקר אי-שוויון חברתי ועל ידי מענק מקרן יאקובס.

מבוא

מאמר זה עוסק באינטגרציה ובסגרגציה בין יהודים לערבים' בבית ספר יסודי בעיר מעורבת. תלמידים ערבים ויהודים לומדים בדרך כלל בבתי ספר נפרדים. הדבר נובע מההפרדה שבין הקבוצות במקומות מגוריהן ומההבדלים ביניהן בשפת האם ובשפת ההוראה, אך גם מהעוינות בין הקבוצות. רוב היהודים, ומיעוט גדול בקרב הערבים, תומכים בהמשך ההפרדה בין הקבוצות במגורים ובבתי ספר (סמוחה, 2013). על רקע ההפרדה הקיצונית בין הלאומים במערכת החינוך, מעניין לציין שבכמה עשרות מתוך כ-4000 בתי הספר העבריים לומדים תלמידים ערבים (שביט ושויד, 2013). בשנת 2013 עלה שיעור התלמידים הערבים על 10% בכ-60 בתי ספר עבריים (שם). מרביתם נמצאים בערים ובשכונות מעורבות.

המונח "ערים מעורבות" מתאר ערים שיש בהן מגוון קבוצות אתניות, לאומיות או דתיות, המצויות לעתים בקונפליקט זו עם זו (רכס, 2007). בישראל התייחס המונח בעבר לחמש הערים שבהן יש ריכוז משמעותי של אוכלוסייה יהודית וערבית - יפו, עכו, חיפה, רמלה ולוד. בעשורים האחרונים החלו ערבים מהגרים לערים שמאז 1948 היו יהודיות, ולכן הוכפל מספר הערים המעורבות. כיום הקטגוריה כוללת גם את חצור הגלילית, צפת, כרמיאל, נצרת עילית ובאר שבע (Monterescu & Rabinowitz, 2007). עם הגידול במספר הערים המעורבות מתרחב הדיון עליהן בשיח הציבורי. המתחים האתניים והלאומיים צפים, ובעיותיהן וקשייהן היחודיים עולים תכופות על סדר היום. כך אפשר היה ללמוד ממאורעות יום כיפור שהתרחשו בעכו באוקטובר 2008, מהתבטאויות ראש עיריית רמלה באשר לאוכלוסייה הערבית בשנת 2006 (קישק, 2006), מהתבטאויות ראש עיריית נצרת עילית ביוני 2011 (חורי, 2011, א2011) ומהסדרה התיעודית "לוד - בין יאוש לתקווה", העוסקת בעיר לוד ובעיותיה². בה בעת מתפתחת כתיבה מחקרית המתייחסת לערים אלו, לדינמיקה החברתית-פוליטית שלהן ולתהליכים האינטגרטיביים המתחוללים בהן. מחקרים שונים הציפו את בעיותיהן של האוכלוסיות הערביות בערים המעורבות או עסקו בדיכטומיה ובפערים בין האוכלוסייה היהודית לזו הערבית (יעקובי, 2005; יעקובי ופנסטר, 2006; מונטרסקו, 2007, 2008; מונטרסקו ופביאן, 2003; רוטברד, 2005; רכס, 2007; Monterescu & Rabinowitz, 2007).

מרביתה של ספרות המחקר העוסקת ביפו מתמקדת בשכונת עג'מי ובקהילה הערבית, במצוקותיה ובהדרתה. יש אך מעט התייחסות מחקרית לשילוב בין יהודים לערבים (למשל גונן והדס, 1994; חזן ומונטרסקו, 2011). מחקר זה עוסק בשכונת לב יפו, השכונה המעורבת המרכזית ביפו, ומתמקד בבית הספר "ויצמן" ובדינמיקה שנוצרה בו בשנים האחרונות סביב השילוב המתוח של יהודים וערבים. שכונת לב יפו היא מרחב מעורב שמתגוררים בו יהודים וערבים. 54% מכלל תושבי השכונה ערבים והשאר יהודים (עיריית תל אביב-יפו, 2012). מרבית תושבי השכונה מתגוררים בעיר כבר עשרות שנים, והמצב החברתי-כלכלי שלהם - יהודים וערבים כאחד - הוא מן הנמוכים בתל אביב-יפו (המרכז למחקר חברתי כלכלי, 2007). במובן זה, לב יפו שונה משכונת

1 בספרות מתקיים דיון על המינוח המתאים להתייחסות לאזרחים הערבים-פלסטינים בישראל. חלק מהחוקרים מעדיפים את המונח "פלסטינים" ואחרים מעדיפים את המונח "ערבים". המרואיינים במחקר זה בחרו לקרוא לעצמם "ערבים" ולכן אנו משתמשים במושג זה, ללא קשר להעדפותינו הפוליטיות.

2 סדרת טלוויזיה משנת 2012. יוצרי הסדרה הם אורי רוזנוקס ואייל בלחסן.

עג'מי, שבה מיעוט יהודי חדש ממעמד חברתי-כלכלי בינוני-גבוה חי לצד רוב ערבי עני. במאמר זה נפרוש את השתלשלות המהלכים בבית הספר ויצמן בשנים 2000-2011, ובמיוחד בשנים 2007-2011. ננסה לבדוק מה עלה בגורלה של האינטגרציה היהודית-ערבית שהתפתחה בו על רקע השינויים הדמוגרפיים שהתרחשו ביפו ובשכונה. נתאר כיצד מתייחסים אל האינטגרציה השותפים לה - הורי התלמידים מהקבוצות השונות, הנהלת בית הספר ונציגי ארגונים ועמותות שהיו מעורבים בתהליך. לכאורה, הסיפור שיתואר כאן עשוי להצביע על הדרה על בסיס לאומי של התלמידים הערבים ממשאבים חינוכיים וחברתיים; אולם בפועל נראה שאתניות, דת ומעמד מתערבבים זה בזה ויוצרים שיתופי פעולה וגם ניגודי אינטרסים מעניינים מכפי שאפשר לצפות. מקרה זה עשוי לשפוך אור על דרכי ההתמודדות עם מציאות מעורבת מבחינה לאומית, המייצרת אינטגרציה חינוכית נסיבתית שאינה מונעת מאידיאולוגיה משלבת.

סגרגציה ואינטגרציה בחינוך

המונח "סגרגציה בחינוך" מתאר הפרדה בין קבוצות חברתיות המוגדרות על בסיס אתני, גזעי, לאומי, תרבותי או מעמדי. ההפרדה יכולה להתרחש בין בתי ספר או בתוכם, בין כיתות או מקצועות לימוד. העיסוק בסגרגציה בית-ספרית זכה לתשומת לב רבה בספרות הסוציולוגית בזכות פסק דין ידוע של בית המשפט העליון בארצות הברית. במשך שמונים שנים נהוגה הייתה מדיניות "נפרד אך שווה" במדינות רבות ברחבי ארצות הברית. מדיניות זו הפרידה בין שחורים ללבנים בבתי הספר והסתתרה מאחורי הנוהג להציע לבני הגזעים השונים חינוך נפרד אך שווה כביכול. ואולם בשנת 1954 פסק בית המשפט בפסיקה חסרת תקדים כי "חינוך נפרד הוא מפלה מטיבו" (Brown vs. Board of Education, 1954). הוא טען כי ההפרדה הגזעית מנוגדת לחוקה האמריקאית וקרא לבטלה לאלתר.³

מאז שנות השישים נערכו אינספור מחקרים, רובם בארצות הברית, שעסקו בהשפעות האינטגרציה על ההישגים הלימודיים של תלמידים, ביחסים החברתיים בין בני הקבוצות החברתיות השונות ובהשלכות ארוכות הטווח של האינטגרציה על מהלך חיי התלמידים בבגרותם. המחקר המוכר ביותר על הקשר שבין אינטגרציה להישגים הוא דוח קולמן האמריקאי (Coleman et al., 1966). במחקר זה נמצא כי הישגיהם של תלמידים שחורים גבוהים יותר ככל שגדל שיעור הלבנים בקרב אוכלוסיית התלמידים בבית הספר. הסיבה המשוערת לכך היא שבממוצע, המצב החברתי-כלכלי והשאיפות ההשכלתיות של לבנים גבוהים יותר מאלו של שחורים ותורמים לתפקוד היעיל של בית הספר. קולמן מצא גם שההרכב הגזעי של בית הספר משפיע במידה מועטה מאוד על הישגיהם של לבנים, כך שאינטגרציה גזעית תורמת לשיפור הישגי השחורים ללא פגיעה משמעותית בהישגי הלבנים. מחקרים נוספים שבחנו את השפעת האינטגרציה על סיכויי ההשתלבות של שחורים במערכת התעסוקתית מצאו כי האינטגרציה מסייעת לשחורים להתקבל לאוניברסיטאות, להשתלב בשוק העבודה ולפתח קריירות מצליחות (Wells & Crain, 1994). מחקרים אחרים בדקו את המידה שבה נוצרים קשרים חברתיים בין תלמידים מגזעים

3 השינוי התרחש באטיות. רק בשנות השישים העביר הקונגרס שורה של חוקים והחלטות פדרליות שקבעו כיצד יש לנהוג כדי לייצר דה-סגרגציה למעשה ומהן הסנקציות שיופעלו אם לא יקוימו ההוראות. בשנות השבעים המשיך בית המשפט לפסוק ברוח זו וקבע כי בתי הספר נדרשים להתגבר על הסגרגציה הקיימת בשטח כתוצאה ממגורים בשכונות נפרדות ובאזורים נפרדים, באמצעות שירותי הסעות בחנים שיאפשרו איזון גזעי במערכות החינוך בתוך המחוזות.

שונים ומקבוצות אתניות שונות בבתי ספר אינטגרטיביים. מבחינה תיאורטית, רוב המחקרים מקבלים את נקודת המוצא של תיאוריית המגע (Allport, 1954) המשערת שהסיכוי לקשר בין-אתני (ובכלל קשר בין-גזעי) גדל ככל שגדלה מידת העירוב האתני בבית הספר. בהשפעת ההתפתחויות בארצות הברית והשיח החינוכי שם, הונהגה בישראל בסוף שנות השישים אינטגרציה אתנית בין מזרחיים לאשכנזיים במערכת החינוך הממלכתית-עברית, בניסיון לייצר שילוב חברתי ולהקטין פערים לימודיים. ריש ודר (Resh & Dar, 2012) סקרו את המחקר הישראלי בתחום ומצאו כי אינטגרציה מקדמת את החלשים ופוגעת פגיעה מזערית, אם בכלל, בתלמידים החזקים.⁴

בקרמן והורנצ'יק (Bekerman & Horenczyk, 2001, 2004) ערכו אתנוגרפיה של שני בתי ספר דו-לשוניים המשלבים תלמידים ערבים ויהודים מתוך גישה רב-תרבותית שוויונית. הם חקרו היבטים שונים של השילוב האתני בבתי הספר ובכלל זה גם את דפוסי החיברות בין הילדים. לפי מחקרם, אף שבמהלך הלימודים בכיתה תלמידים יהודים וערבים משתפים פעולה באופן הדוק למדי, בהפסקות מתרחשת הפרדה בין שתי הקבוצות. כמו כן, נדירים הביקורים ההדדיים בבתי התלמידים בני שתי הקבוצות. המסקנה היא ששילוב פורמלי, גם אם הוא נעשה בתנאים שוויוניים למדי בבית הספר, אינו מצליח למחוק את המחיצות הלאומיות בשדה החיברות. בארצות הברית נמצא גם שנטייתם של תלמידים להתחבר באופן הטרופילי (כלומר עם בני קבוצה אחרת) יורדת דווקא ככל שבית הספר הטרוגני יותר מבחינה אתנית (Moody, 2001). ההסבר שהוצע לממצא זה הוא שבבתי ספר הטרוגניים מאוד נוצרים יחסים לעומתיים בין הקבוצות, והללו מובילים להסתגרות ולעוינות הדדית. כמו כן נמצא כי הפרדה גזעית גדלה בהדרגה ככל שמתבגרים התלמידים. אף שיש קשרים בין-גזעיים בבית הספר היסודי, בחטיבת הביניים ובתיכון הם מצטמצמים משמעותית (Shrum, Cheek & Hunter, 1988).

לצד מחקרים הבוחנים את מידת ההצלחה של האינטגרציה בקידום הישגים ויחסים חברתיים בין קבוצות, יש מחקרים לא מעטים העוסקים בקשיי האינטגרציה ובהתנגדות לעצם השילוב בין בני מיעוטים לקבוצות הרוב בבתי ספר. ההרכב הגזעי הוא שיקול מרכזי בבחירתם של הורים לבנים לשלוח את ילדיהם לבית ספר מסוים. כדי להתמודד עם האינטגרציה הכפויה עליהם על פי חוק פיתחו בתי ספר שיטות להפרדה באמצעות הסללה בתוך בית הספר. רשמית, מסלולים והקבוצות נועדו להתאים לתלמידים בעלי רמות הישגים שונות; אך ההפרדות אליהם חופפות במידה רבה את החלוקה האתנית, הגזעית והמעמדית (Clotfelter, Ladd & Vigdor, 2002; Yun & Reardon, 2002). קולמן, שחקר את מדיניות הדה-סגרגציה (Coleman, 1975), מצא כי תהליכי עירוב ממוסדים בבתי ספר מסוימים אייצו את בריחת התלמידים הלבנים מאותם מוסדות, ובמיוחד את נטישתם של בני המעמד הבינוני שהיה באפשרותם לעבור לבתי ספר פרטיים או למחוזות מעורבים פחות מבחינה גזעית. לגבי תופעה זו, שגילס (Giles, 1978) כינה אותה "בריחת הלבנים" (white flight), טען קולמן שהמדיניות המכוונת לייצור עירוב ואינטגרציה הביאה בסופו של דבר לתוצאה ההפוכה.

4 יצוין עם זאת שהמחקרים הישראליים על השפעות האינטגרציה לא עומדים בסטנדרטים מתודולוגיים המאפשרים לבודד את השפעת אפיוני התלמיד ומשפחתו מהשפעת ההרכב החברתי והקוגניטיבי של הכיתה שבה הוא לומד. מחקרים עדכניים משתדלים לבודד את שני סוגי ההשפעות הללו באמצעות שימוש במערכי מחקר ניסויים או מעין-ניסויים.

גם בחינוך העברי בישראל היו הדברים דומים. ניסיונות אינטגרציה בין מזרחים לאשכנזים נתקלו בהתנגדויות הורים, בעיקר כאלה ממעמד בינוני-גבוה. בתי ספר ניסו להתמודד עם התנגדויות ההורים והמורים - שהתקשו ללמד כיתות הטרוגניות - על ידי הסללה והקבצה (דהאן ויונה, 1999; יונה וספורטא, 2003; לוי, 2006; סבירסקי, 1981, 1990). בשני המקרים, הישראלי והאמריקאי, התנגדה הקבוצה המבוססת לאינטגרציה וניסתה להימנע ממנה באמצעות בריחה מהזירה או באמצעות הפעלת לחץ על בית הספר כדי לשמר הפרדה.

אינטגרציה בין יהודים וערבים במערכת החינוך בישראל

במדינת ישראל ההפרדה בין יהודים לערבים מתקיימת ברבים ממישורי החיים, וכך גם במערכות החינוך. ההרשמה לבתי הספר היסודיים מתבססת במידה רבה על אזור מגורים. מאחר ש-90% מהערבים אזרחי ישראל חיים ביישובים ערביים (סמוחה, 2013) ושיעור גבוה אף יותר מקרב היהודים גרים בשכונות וביישובים יהודיים, מדיניות הרשמה זו יוצרת הפרדה ניכרת בין הלאומים, וכך גם העובדה שהלימודים נערכים בשפות שונות (אל חאג', 1996; גביון, 1999). בניגוד לתכנית האינטגרציה בין מזרחים לאשכנזים שתוארה לעיל, מדיניות שילוב רשמית בין שתי קבוצות הלאום לא הופעלה מעולם. ההפך הוא הנכון: ההפרדה הממוסדת מתרחשת במשרד החינוך, בין הפיקוח העברי לערבי, ומשמרת סגרגציה על בסיס לאומי.

ניתוח נתוני תלמידים בבתי ספר בישראל בשנים 2003-2013 מלמד שמתוך כ-4,500 בתי הספר הממלכתיים הפועלים בישראל, כ-84% מבודלים לחלוטין מבחינה לאומית; בכ-14% מבתי הספר הממלכתיים העבריים יש מיעוט ערבי קטן (עד 5%); ב-111 בתי ספר עבריים יש מיעוט ערבי העולה על 5%, כמחציתם מוסדות של החינוך המיוחד. בשנת 2013 פעלו בישראל 54 בתי ספר ממלכתיים שאינם מוגדרים כמוסדות חינוך מיוחד, ובהם היה עירוב יהודי-ערבי ששיעור קבוצת המיעוט בו עלה על 5%. כל בתי הספר הללו, למעט שלושה, הם עבריים ורוב רובם מצוי בערים מעורבות.

כמה מבתי הספר המעורבים מאוגדים ברשת "יד ביד - המרכז לחינוך יהודי-ערבי בישראל". הרשת נוסדה בשנת 1997 במטרה ליזום ולעודד שיתוף פעולה יהודי-ערבי שוויוני בחינוך, בעיקר באמצעות פיתוח מוסדות חינוכיים דו-לשוניים, דו-לאומיים ורב-תרבותיים. מאז 1997 הייתה "יד ביד" מעורבת בהקמת חמישה בתי הספר וגני ילדים על פי עקרונות אלו - בירושלים, בוואדי עארה, בגליל (Bekerman, 2000), ובשנת 2013 גם בחיפה וביפו. המרכז דבק באידיאולוגיה המדגישה שוויון וסימטריה בין הקבוצות הלאומיות בבית הספר. על כן הצוותים בבתי הספר, על מנהליהם ומוריהם, מאוזנים מבחינה לאומית ובתי הספר משתדלים לשמור על איזון מספרי בין התלמידים משתי קבוצות הלאום (Bekerman & Horenczyk, 2007; Svirsky, Mor-Sommerfeld, Azaiza, & Lazarowitz, 2004).

בית הספר "גליל" של רשת "יד ביד" שימש נושא למחקר מעמיק של בקרמן בתחילת שנות ה-2000. החוקר בחן את מדיניות בית הספר, את הפרופיל האתני, הדתי והמעמדי של הורים השולחים את ילדיהם אליו, את תגובתם לאינטגרציה הנרקמת בו ואת התייחסותם לממדים חינוכיים שונים בבית הספר. הוא מצא פער בין ההורים היהודים לערבים כמוטיביות הבחירה לשלוח את ילדיהם לבית הספר. לעומת הראשונים, שביקשו לתת ביטוי לאידיאולוגיה שוויונית, האחרונים עשו זאת במידה רבה במטרה להקנות לילדיהם חינוך איכותי יותר מהחינוך הציבורי הערבי ובתקווה לשפר את הישגיהם. כמו כן מצא בקרמן פער בין האידיאולוגיה לפרקטיקה

בקרב ההורים היהודים. רבים מהם הצהירו כי הם תומכים בייצוג שווה ובהכרה מלאה באחר, אך חלקם הגדול בחרו להוציא את ילדיהם מבית הספר מסיבות שונות, ובכללן התנגדות לביקורת שמתחתו רבים ממורי בית הספר על ערכים יהודים-לאומיים. הורים פלסטינים לא מעטים ראו בפעולה זו גזענות גלויה (Bekerman, 2002a, 2002b, 2003a, 2003b). בית הספר ויצמן משתייך לקטגוריה של בתי ספר ציבוריים מעורבים, קטגוריה שנעדרה עד כה מן המחקר הישראלי. מחקר זה נועד למלא את החסר ולבחון אינטגרציה יהודית-ערבית נסיבתית, השונה מהאינטגרציה האידיאולוגית המתקיימת בבתי הספר הדו-לשוניים.

יפו - הפריפריה של המרכז

עד 1948 הייתה יפו עיר נמל חשובה ומרכזית מבחינה חברתית, פוליטית, תרבותית וכלכלית. ערב מלחמת 1948 התגוררו בה ובשכונות סביב לה כ-70,000 תושבים ערבים וכ-30,000 יהודים,⁵ אך במהלך המלחמה עזבו את העיר רוב תושביה הערבים. פחות מארבעת אלפים ערבים נותרו בה והיא התרוקנה כמעט כליל מהאליטה הערבית התרבותית, הכלכלית והפוליטית שלה. הנותרים רוכזו בשכונת עג'מי וחיו תחת ממשל צבאי עד למאי 1949 (מונטרסקו, 2008). לאחר המלחמה ואיחודה של יפו עם תל אביב הגיעו מהגרים יהודים רבים לעיר ואכלסו את בתיה הנטושים. גם ערבים מכפרי הגליל והמשולש התיישבו בה (שם). כיום חיות ביפו אוכלוסיות מגוונות ובעלות רקעים שונים. כ-15,000 ערבים, מתוכם 80% מוסלמים וכ-20% נוצרים, מרוכזים בעיקר בשכונות עג'מי וגבעת עלייה. האוכלוסייה היהודית מונה כ-30,000 תושבים וביניהם תושבים ותיקים, עולים חדשים ויהודים המכונים "חדשים" - יהודים ממעמד חברתי-כלכלי בינוני גבוה, בעיקר בעלי מקצועות חופשיים, שהגיעו ליפו בעשורים האחרונים. בעיר חיים כמה אלפי מהגרי עבודה, ויש בה גם קהילה חדשה של סטודנטים הלומדים במכללה האקדמית שקמה במרוכה (מונטרסקו, 2007). מבחינה חברתית-כלכלית, יפו היא אחד האזורים העניים בתל אביב-יפו. מבין כלל רובעי העיר יש בה האחוז הגבוה ביותר של משקי בית שהכנסתם החודשית נמוכה מ-6,500 שקלים, והוא גבוה גם בהשוואה ארצית. הקהילה הערבית ביפו היא הענייה ביותר במטרופולין (שם). חשוב לציין כי מעמדה החברתי-כלכלי של האוכלוסייה הערבית הנוצרית איתן יותר משל זו המוסלמית (איכילוב ומזאווי, 1997).

מערכת החינוך היפואית מורכבת ממוסדות ממלכתיים עבריים וערביים וממוסדות פרטיים, הקשורים בחלקם לכנסיות ומשרתים בעיקר את האוכלוסייה הערבית - הנוצרית והמוסלמית כאחד. זהו שוק חינוכי סבוך המאפשר בחירה מרובה (שם). המערכת הממלכתית העברית משרתת כ-1,500 תלמידים וכוללת שלושה בתי ספר יסודיים ("ויצמן", "איתמר בן אב"י" ו"החשמונאים"), תיכון עיוני אחד ("עירוני ז") ותיכון מקצועי השייך לרשת "עמל". בעיר יש גם בתי ספר ייחודיים שאליהם מגיעים תלמידים מכל רחבי העיר תל אביב-יפו: בית הספר הפתוח והדמוקרטי ובית הספר לטבע. עם זאת, אף שקשה למצוא נתונים רשמיים שיעידו על כך, מתוך עדויות אפשר להבין שכדי להימנע ממערכת החינוך היפואית יהודים רבים שולחים את ילדיהם לבתי ספר בתל אביב ובבת ים, אגב זיוף כתובות המגורים בתעודות זהות. המערכת הממלכתית הערבית משרתת כ-4,000 תלמידים וכוללת ארבעה בתי ספר יסודיים

"(חסן עראפה", "אג'יאל", "אחוה" ו"אלוהרא"), שני בתי ספר על-יסודיים ("אג'יאל" ו"מקיף י"ב") ובית ספר מקצועי ("מקיף כ"ב"). נוסף על אלה פועלת ביפו מערכת חינוך ערבית פרטית גדולה ויוקרתית, המונה כמה בתי ספר לתלמידים מגיל גן ועד תיכון. מערכת זו כוללת בית ספר צרפתי קתולי ("קולג' דה פֶּרֶר") המקנה תעודת בגרות צרפתית, בית ספר אנגלי פרוטסטנטי ("טביטה") המקנה בגרות אנגלית, בית ספר קתולי גדול ("טרה סנטה") ובית ספר אורתודוכסי ("סן מישל"). בין ספטמבר 2004 לאוגוסט 2011 פעל גם "יאפא", בית ספר דמוקרטי שהקימה האגודה למען ערביי יפו ("הראביטה") כדי לשמור על הזהות התרבותית הערבית לאחר שהפטריוארכיה האורתודוכסית ביקשה לכפות את לימודי השפה היוונית בבית הספר האורתודוכסי (Levy & Massalha, 2010). כ-20% מילדי יפו הערבים לומדים במוסדות העבריים בעיר, ובית הספר ויצמן הוא אחד מהם.

בית הספר ויצמן שבשכונת לב יפו ניצב במקומו זה עשרות שנים. זהו בית ספר יסודי, הכולל גם כיתות גן וחטיבה צעירה. השינויים שעבר משקפים את התהליכים שהתחוללו ביפו. הוא הוקם בשנות הארבעים של המאה העשרים כבית הספר הפלסטיני "אלוהרא", וכלל אז שני מבנים - מבנה צפוני ששימש בית ספר לבנות ומבנה דרומי ששימש בית ספר לבנים. לאחר 1948 והתרוקנותה של יפו מאוכלוסייתה הפלסטינית עברו המבנים לשמש את החינוך הממלכתי העברי והפכו כעבור שנים לבית הספר היסודי ויצמן. בשנות השמונים, עם כניסת הערבים לשכונה, החלו רבים מהם לשלוח אליו את ילדיהם. לאורך שנות התשעים התקיים סטטוס-קוו בלתי מוצהר שלפיו מכסת הערבים בבית הספר לא תעלה על 30% (זרחין, 2000, 2000b). כשעזבו היהודים את השכונה ואוכלוסיית הערבים גדלה מאוד, החל להתערער המאזן הדמוגרפי בבית הספר והפרופורציות השתנו ולא עמדו עוד על 30%-70%. השינוי הביא להתנגדויות רבות של יהודים מקרב תושבי השכונה והם נאבקו במינהל החינוך של עיריית תל אביב-יפו נגד הגידול במספר התלמידים הערבים.

קצב נטישת היהודים את בית הספר גבר עד ששיעורם ירד מתחת למחצית, והדבר נמשך עד שנת 2007. את השלב הזה בתהליך התפתחותו של בית הספר נכנה בהמשך הדברים "בריחת היהודים" (בדומה ל-white flight המוכר מהספרות האמריקאית). בשלב השני, שנמשך בין ספטמבר 2007 ליוני 2009, הפך המוסד לבית ספר ניסויי תחת הכותרת "מגיעים רחוק - מקימים גשר לחינוך יהודי-ערבי מעצים". שלב זה ייקרא "אינטגרציה רב-תרבותית". לקראת סוף שנת 2009 החל שלב שלישי ובו הציעה העירייה לתנועה הרפורמית, באמצעות בית דניאל (גוף של מרכזי דניאל ליהדות מתקדמת), להיכנס לחטיבה הצעירה של בית הספר ולנהל את אחת מכיתות הגן שבו כמסלול נפרד. את השלב הזה נכנה "הפרדה בתוך שילוב". מטרת המחקר היא להבין לעומק את ההתפתחויות הללו מנקודות המבט של השותפים להן, וביניהם קבוצות ההורים השונות - יהודים ותיקים, ערבים מוסלמים ונוצרים ויהודים "חדשים" (שהגיעו ליפו כחלק מתהליך הג'נטריפיקציה שתואר); הנהלת בית הספר ויועציה; עיריית תל אביב-יפו; והתנועה הרפורמית. בכוונתנו לנסות להבין את השלכות שלבי ההתפתחות של בית הספר על האפשרויות והמגבלות של השילוב החינוכי בין ערבים ויהודים בתוך קונפליקט קשה, עוינות הדדית ואי-שוויון כלכלי ופוליטי ניכר. אנו מניחים שככל שתגדל מידת העירוב בין יהודים לערבים במגורים, כן ירבו בתי הספר הדומים לבית הספר ויצמן - בתי ספר מעורבים בעל כורחם. כדי לסייע לבתי הספר האלה להתמודד עם המכשלות הצפויות להם חשוב להבין את התהליכים שעבר בית הספר ויצמן.

שיטת המחקר

המחקר מתבסס על מגוון סוגי נתונים הכולל ראיונות עומק, מסמכים רשמיים, תצפיות וסקירת עיתונות. הראיונות נערכו עם כ-20 שותפים שונים להתפתחויות ובהם הורים, מורים, נציגי הנהלת בית הספר, נציגי סמינר הקיבוצים (ששימשו כיועצים להנהלת בית הספר), נציגי התנועה הרפורמית ונציגי מחלקת החינוך במשלמה ליפו (מסגרת ארגונית שבאמצעותה עיריית תל אביב-יפו מובילה את פיתוחה של יפו) שהיו מעורבים בתהליך. בין ההורים שראיינו היו גם כאלה שהיו פעילים בוועד ההורים והובילו את המאבקים בבית הספר וגם הורים פעילים פחות, שהקשר עמם נוצר בשיטת "חבר מביא חבר". בחרנו להתמקד באוכלוסיית המבוגרים ולא בילדים משום שהנחנו שההורים מתמודדים עם הבחירות החינוכיות עבור ילדיהם.

הראיונות נערכו בשנים 2010-2011. כל ריאיון נמשך כשעה וחצי בממוצע וחלק מהמראיינים רואיינו פעמים אחדות.⁶ בראיונות שאלנו את הנחקרים על רשמיהם לגבי המציאות היפואית בכלל ועל התרשמותם מהתהליכים שעבר בית הספר, וביקשנו מהם להסביר את ההתפתחויות שחלו בו. כל המראיינים רואיינו בעברית ולעתים היה נדמה כי קשיי שפה אצל הורים ערבים הגבילו את יכולת הביטוי שלהם. תהינו גם אם העובדה שאנו יהודים משפיעה על הדברים שנאמרו במהלך הראיונות.

מלבד הנתונים שנאספו בראיונות ניתחנו גם מסמכים שונים. ביניהם היו מסמך הניסוי שהוגש למשרד החינוך - מסמך המתאר את האג'נדה של בית הספר בתקופת הניסוי - ותכניות נוספות שכתב הצוות החינוכי של בית הספר. צפינו בישיבות ועד ההורים וניתחנו כתבות שעסקו בבית הספר והתפרסמו בעיתונות.⁷

כרוניקה של כישלון

על סמך החומרים האמפיריים שנאספו בנינו את תיאורם של שלושה שלבים בהתפתחות השילוב היהודי-ערבי בבית הספר ויצמן.

השלב הראשון: בריחת היהודים וניסיונות ראשונים של הפרדה, 2000-2007

עד שנות השמונים היה במרכז יפו רוב יהודי מובהק, שכן לאחר המלחמה ב-1948 רוכזו הערבים במערב העיר, בשכונת עג'מי. עם גילוי הפוטנציאל הנד"לני של אזור זה, החל בו תהליך ג'נטריפיקציה, ובהדרגה החלה האוכלוסייה הערבית לצאת מעג'מי למזרח העיר ולשלוח את ילדיה לבתי ספר במרכז יפו. בית הספר ויצמן היה בית הספר היחיד בשכונת לב יפו. במהלך שנות התשעים שמרה עיריית תל אביב-יפו על יחס קבוע של ערבים ויהודים בבית הספר (זרחין, 2000).⁸ הסטטוס-קוו הזה הופר בשנת 2000 כאשר פופו, ערבייה שעבדה כמורה

6 כל השמות במאמר זה בדויים אלא אם צוין אחרת.

7 מעורבותם של החוקרים במתרחש בבית הספר מחקרית בלבד. נטלי לוי גדלה ביפו ומתגוררת בה, ובני משפחתה למדו בבית הספר בעבר.

8 באתר ynet פורסמה ביולי 2000 כתבתו של תומר זרחין על בית הספר ויצמן. בכתבה אמר דובר עיריית תל אביב-יפו כי "בכל מדינת ישראל אחוז האינטגרציה נע בדרך כלל ביחסים של 30 אחוזים מול 70 אחוזים, לכן נעשו ויסותים דומים במשך כל השנים ביפו ברוח זו".

לאנגלית בבית הספר, ביקשה לרשום ללימודים את בנה שעלה לכיתה א. פופו מספרת:

כשהלכתי לרשום לא קיבלו אותו בטענה שלא הייתה לו רמה של שפה עברית. התעקשתי, כתבתי מכתב לבג"ץ, ולפני שהוא הגיע לשם קיבלו אותו. בעקבות זה שקיבלו אותו הרבה הורים ערבים שרצו להתקבל לויצמן אחריי נענו בחיוב. פתחתי פתח להורים ערבים שהיו עד אז בערך 20%.

פופו היא אישה משכילה ממשפחה נוצרית מיוחסת בעיר, והיו לה הכוחות החברתיים והתמיכה המתאימה להוביל את ההתנגדות למדיניות המכסות שהייתה נהוגה עד אז בבית הספר. הדבר לא עלה בידם של הורים אחרים שפניותיהם נדחו קודם לכן. צעדה זה פרץ את הסכר ואיפשר את כניסתם של ערבים תושבי העיר לתוך בית הספר ללא הגבלה או ניתוב. לאחר החשיפה שקיבל המקרה של פופו קראו ההורים היהודים לשמור על צביונו היהודי של בית הספר. בעקבות זאת ניסתה העירייה למתן את כניסת הערבים. אחד הצעדים שנקטה בשנת 2001 היה פיצול של בית הספר לשני מוסדות: ויצמן העברי ואלזהרא הערבי (רותם, 2002). על המדיניות החינוכית שהופעלה באותה תקופה אפשר ללמוד מדבריו של אורי יהל ז"ל, מנהלה לשעבר של מחלקת החינוך במשלמה ליפו:

מינהל החינוך, בכדי לפתור את הבעיה היהודית-ערבית, פתח בית ספר ערבי בסמוך לבית ספר ויצמן במחשבה שערבים ילכו לבית ספר ערבי ויהודים לבית ספר יהודי. אבל זה לא הוכיח את עצמו, בגלל הריבוי הטבעי הערבי, ובגלל שיש ערבים שתמיד יתעקשו ללכת לבית ספר יהודי.

זו הייתה למעשה נקודת מפנה. מעתה ואילך הואץ תהליך עזיבת התלמידים היהודים, ואילו יותר ויותר תלמידים ערבים הצטרפו למוסד. המשלמה ניסתה ליצור אינטראקציה ושילוב בין שני בתי הספר שחלקו את אותו מרחב ועודדה שיתופי פעולה בין המורים והפסקות משותפות, אך נכשלה בניסיונותיה. גם לאחר הפיצול בין שני בתי הספר המשיכו הערבים לרשום את ילדיהם לבית הספר העברי ויצמן, בשל האפשרויות העדיפות שהציע לילדיהם, ואילו היהודים המשיכו לברוח ממנו. פופו סבורה כי הפיצול לא צלח גם בגלל הפער בין האוכלוסייה הנוצרית והמוסלמית ביפו: "בית ספר (אל)זהרא נהיה תחת חסות יותר מוסלמית ודתית, ואז הנוצרים מאוד לא רצו להתקבל, וגם המוסלמים הלא-דתיים התעקשו להתקבל לויצמן". כדי להמשיך את קיומו של ויצמן כבית ספר עברי ניסו הנהלתו ורשויות החינוך בעיר למשוך אליו את האוכלוסייה היהודית בדרכים שונות. אחת מהן הייתה הניסוי שהחל בו בשנת 2007, ניסוי שאמור היה לשמש פתרון מערכתי שיגביל את שיעור הערבים בבית הספר ל-50%.

השלב השני: הניסוי - מבריחה לאינטגרציה רב-תרבותית, 2007-2009

הניסוי נועד להפוך את הקערה על פיה ולהתייחס לשילוב ולעירוב הרב-תרבותי בבית הספר כאל יתרון במקום כאל בעיה. הגישה הזו באה לידי ביטוי במטרות הניסוי, שצוינו בבקשה שהגיש בית הספר בשנת 2007 לגף ניסויים ויזמות במשרד החינוך: "הפיכת ביה"ס למקום

המעניק חינוך מעצים ומכבד לקהילה היהודית ולקהילה הערבית אותן הוא משרת. ביה"ס ישאף ליצור משתי הקהילות שבו, המאופיינות במוקד קונפליקטואלי עמוק של קבוצות ההשתייכות שלהן, קהילה אחת הפועלת במסגרת ארגון חינוכי אחד". השינוי אושר והניסוי יצא לדרך בשנת הלימודים תשס"ח (ספטמבר 2007). במסמכי הבקשה הצהיר בית הספר על מטרותיו:

מתן מענה חינוכי מעצים לקהילה הערבית ולקהילה היהודית, ביחד ולחוד, פיתוח תוכניות לימודים בתחום החינוך הלשוני לתלמידים דוברי ערבית על מנת לאפשר להם הן שליטה טובה וברת תחרות בשפה העברית והן שליטה טובה בשפה ובתרבות הערבית, [...] פיתוח תוכנית לימודים רב תרבותית משותפת שתקדם פתיחות וגישה פלורליסטית, פיתוח תוכנית משותפת לחינוך מוסיקלי כתומכת בחינוך רב שפתי ורב תרבותי. (ההדגשות במקור)

מסמכי הבקשה תיארו תמורות רבות בחיי היומיום הבית-ספריים מבחינת מבנה בית הספר והרכבו, התכנים הנלמדים בו, שפת ההוראה ועוד:

ברמת סמלי הזהות, צפוי לוח השנה שלנו להשתנות, ומעתה נכיר ונכבד גם את החגים המוסלמים והנוצריים. לצד ההכרה בסמלים הדתיים נקיים בירור לגבי מקומם של הסמלים והטקסים הלאומיים של כל קהילה, ונבחר את דרכנו ביחס למידת הביחד ומידת הלחוד שאנו רוצים לקיים סביב שאלת הזהות הלאומית שלנו.

שינוי מהותי נוסף יהיה כניסתן של מורות ערביות לצוות ביה"ס, עובדה שתשפיע על כל הרבדים: מהתלמידים, דרך ההורים ועד למורים. בכיתת האם, שהיא כיתה המורכבת ממספר שווה של תלמידים דוברי עברית ודוברי ערבית, תשולבנה שתי מורות: ערבית ויהודיה. רוב הלמידה תעשה במשותף, בעוד שבשעות ה"לחוד" תתקיים העמקה בלימודי שפה ותרבות ערבית ובלמודי התרבות היהודית-ישראלית במרחבי למידה נפרדים. תחום נוסף שישתנה באופן משמעותי יהיה נוכחותה של השפה הערבית בביה"ס. (ההדגשות במקור)

מעניין לציין שעקרונות הניסוי כאילו נלקחו מהעקרונות המנחים את בתי הספר הדו-לשוניים שהוזכרו קודם. ייתכן שנוסחו בהשפעתם. בתהליך החשיבה ובתכנון הניסוי הייתה מעורבת גם קבוצת ההורים. פופו, שהייתה סגנית יו"ר ועד ההורים, מתארת את המוטיבציה שהניעה אותה להשתתף בתהליך ולתמוך בניסוי, גם אם הגביל את אחוז התלמידים הערבים בבית הספר ל-50%:

לא הייתה ברירה. אם אחוז הערבים יהיה יותר גדול מהיהודים, באופן אוטומטי הבית ספר ייסגר או יהפוך לערבי כי היהודים לא יקבלו את זה. לא יכול להיות בית ספר יהודי עם רוב ערבי. זה אבסורד באמת. גם חלק גדול מהערבים לא רוצים את זה. הם רוצים בית ספר יהודי. (ההדגשה שלנו)

ביודעין ובגלוי פופו אומרת, "רצינו להגביל את הערבים במטרה חיובית, שנהיה חצי-חצי, כדי

שהיהודים לא יברחו, כי אנחנו באמת רוצים ביחד ולא לבד". פופו רצתה כל כך שבנה ילמד במסגרת יהודית עד שהלכה בעצמה והתדפקה על דלתותיהם של הורים יהודים בקהילה, ושכנעה אותם לרשום את ילדיהם לבית הספר. זאת כדי שילדיה לא יצטרכו לעבור למוסד חינוכי יהודי אחר, דבר שהיה עשוי לקרות אילו הפך בית הספר ויצמן לערבי. הערבים חששו לא רק מאחוז הערבים הגבוה בבית הספר ומעזיבת היהודים, אלא גם משינויי התכנים. כאמור, במסגרת הניסוי הוחלט לתת מקום לאוכלוסייה הערבית, לתרבותה ולשפתה, אך תגובת הערבים לכך הייתה מפתיעה. לדברי פופו, "בהתחלה הערבים מאוד פחדו מזה, אבל אמרנו להם שזה לטובתם. שזה לא פייר שהילדים ילמדו בשפה שאינה שפת אמם". גם בתכנית החינוכית של בית הספר לשנת הלימודים תשס"ט מתוארת תגובת ההורים הערבים:

מעניינת לא פחות הייתה תגובתם של ההורים הערבים, שרבים מהם הביעו תרעומת ביחס לשינוי המוצע. בקב' הורים שדנה בשינוי בשנה שעברה הביעו אמהות ערביות חשש מפני הבלטת הזהות הערבית: "כשבאנו לכאן בחרנו לילדינו בי"ס יהודי שמדברים בו עברית, ולא ביקשנו ביטוי לזהות הערבית, והנה אתם מציעים להבליט אותה. למה?" טענות אלו היו מלוות בחשש שמטרת השינוי ליצור הפרדה בין התלמידים הערבים והיהודים.

עבור הערבים לא נתפסה ההפרדה כחלק משיח מעצים אלא כניסיון הדרה מן המרחב המשותף. גם בעיני האוכלוסייה היהודית הוותיקה לא היה תהליך הניסוי מובן מאליה וההתנגדויות אליו היו רבות. היהודים הוותיקים קיבלו על עצמם את הניסוי לא מתוך שכנוע אידיאולוגי אלא מתוך חוסר ברירה, ורק משום שהבטיח להגביל את מספר התלמידים הערבים בבית הספר. בתכנית השנתית של בית הספר מתואר יחסה של האוכלוסייה היהודית הוותיקה כלפי הניסוי:

מבחינת ההורים היהודים מדובר בניסיון אמיץ ללכת כנגד כל מה שהורגלו לו בעבר, כנגד תחושות בטנם, ומתוך חשש שביה"ס עלול להפסיק להיות בי"ס יהודי. למרות זאת, קיבל ועד הורי ביה"ס החלטה לקבל את הכיוון החדשני של בי"ס יהודי המכיר בזהות הערבית תוך הצבת תנאי אחד - שמירה על שוויון בין מס' התלמידים היהודים למס' התלמידים הערבים.

למרות הפערים בין המוטיבציות החל הניסוי. גלעד, מורה בבית הספר ואחד ממובילי המהלך, סבור שעל אף הקשיים התרחש בבית הספר תהליך חדש וחיובי. הוא מספר כי "בשנה הראשונה מורות ערביות לימדו שיעורי זהות ומורשת. מה שעוד קרה הוא שהתחלנו לחגוג את החגים - חנוכה עם כריסמס ואל-אדחא, קראנו לזה 'חג החגים'. התחזק הקשר עם המתנס'ס הערבי-יהודי, התכנים השתנו, השימוש בערבית הפך יותר רווח, עודדנו את זה". אורלי, שהייתה מנהלת בית הספר באותה תקופה, מוסיפה:

במהלך שנתו הראשונה של הניסוי חלק מן ההורים היהודים קיבלו את המעבר מאוד קשה ולא רצו שיכירו חגים אחרים. היו מעט אנשים קולניים שצעקו כנגד, אך בית הספר המשיך בפעולות הריכוך. לילדים הערבים זה עזר שמישהו דיבר בשפתם - ברמת ההרגשה והלמידה.

לקראת שנתו השנייה של הניסוי קיבל בית הספר ליווי מקצועי וייעוץ מהמרכז לפדגוגיה ביקורתית בסמינר הקיבוצים, אולם דווקא אז נפל דבר. קשה לדעת כיצד היה עולה הניסוי ולאילו כיוונים היה מתפתח בית הספר אלמלא המכה שניחתה עליו מבחוץ בשלהי 2008, כשפרצה בעזה מלחמה (המכונה "עופרת יצוקה"). המלחמה שלהבה יצרים לאומיים בקרב יהודים וערבים בישראל ובאזור. הדבר בא לידי ביטוי באנטגוניזם אתני גובר מצד יהודים לא מעטים בבית הספר. גלעד מספר:

קרה לנו משבר בינואר. הייתה מלחמת עזה ברקע, וההורים היהודים פשוט לא רשמו את הילדים. הם אמרו שאם זה הופך לבית ספר ערבי הם רוצים להוציא את הילדים. בעיתונות כבר סגרו את בית הספר, והאווירה הייתה מאוד קשה... הייתה אי-וודאות מוחלטת, הרבה שמועות, היה כאוס בבית ספר מבחינת האווירה. ועד ההורים איים בשביתה, היה כעס על העירייה, כעס על המנהלת מצד ההורים, הייתה סערה, והיו ניסיונות להציל. היו קונפליקטים בתוך הצוות. אני אמרתי שאנחנו חייבים להיות אקטיביים, המנהלת חשבה שזה לא התפקיד שלנו - זה תפקיד של העירייה ושל משרד החינוך.

בחורף תשס"ט החל בית הספר לעלות לכותרות (שלמה, 2009). במקומון זמן תל אביב, לדוגמה, פורסמה ב-30.1.2009 כתבה שכותרתה "טרנספר נוסח בית ספר ויצמן". בכתבה נאמר כי "הדו-קיום בבית ספר ויצמן נכשל: מתחילת שנת הלימודים הנוכחית עזבו את בית הספר 22 תלמידים יהודים, ונשקלת האפשרות לעשותו מוסד לתלמידים ערבים בלבד. היהודים יעברו ללמוד בבתי ספר אחרים" (ספינגולד, 2009). כעבור זמן מה מסר מינהל החינוך של עיריית תל אביב-יפו שבית הספר ייסגר כי אין בו מספיק יהודים, והיהודים יורשו לעבור לבית ספר אחר. אחר כך קיבלה אורלי מכתב מהעירייה וממשרד החינוך ובו נאמר כי הם מקפאים את הניסוי מכיוון שכשל. בעקבות הפסקת הניסוי סיפרה אורלי:

זה היה ניסוי נגד כל הסיכויים. האוכלוסייה חלשה, היהודים והערבים לא נכנסו לסיפור של בית ספר רב-תרבותי מתוך אמונה פוליטית בשותפות, אלא מלית ברירה... בתוך מציאות כזו אי אפשר לשאת דגל. זה שטחי וצדקני מדי, ואי אפשר היה לטעון הכול במטען אידיאולוגי. צריך לראות את המורכבות.

יוסי, יהודי ותיק ויו"ר ועד ההורים דאז, סבור כי הניסוי נכשל בגלל הדמוגרפיה היפואית. לטענתו היהודים היפואיים לא יכולים היו לסבול את היותם מיעוט בתוך בית הספר. "מה שהרס אותנו [את הניסוי] זה התגברות שהביאו הערבים לבית ספר, ואז נהיה 70% ערבים, 30% יהודים. ה-50% שלהם נהפך להיות 70% ושלנו נהיה 30%".

התחושה הייתה שהניסוי לא הצליח לגייס אידיאולוגית את האוכלוסייה היהודית הוותיקה. לצד זאת טען אורי יהל, מנהל מחלקת החינוך במשלמה, כי בית הספר לא קיבל גיבוי ממסדי ובמובנים רבים העירייה הכשילה אותו. לטענתו,

דווקא הקול השפוי שנשמע בתוך המערכת החינוכית כנראה לא קיבל גיבוי. [...] מנהל החינוך עמד מהצד. אולי היה צריך לתת יותר תקציבים, להשיג מורים יותר טובים, לעשות הכנה בעבודה קהילתית כמו קבוצות הורים, היה צריך להכשיר את

הקרקע באיזושהי צורה כדי שהדבר הזה יקרום עור וגידים, ובסוף זה לא הסתייע. [...] לא היה סיוע מורלי. הסיוע המורלי היחידי שהמנהלת קיבלה הוא ממסגרות מבחוץ. היה פה איזושהו פספוס של המערכת שלא דחפה אותו בשתי ידיים. בסופו של דבר אורלי והצוות שלה נשארו בודדים עם הפרויקט. יש פה ייצורי כלאיים בספור הזה, וזה בגלל שלעירייה אין מדיניות, מדיניות של בת יענה.

גם אורלי המנהלת מאשימה את העדר התמיכה מצד העירייה ומשרד החינוך בכישלון הניסוי. לטענתה, "בעיניי זאת פאשלה של קובעי מדיניות, חוסר רצון להתמודד עם אתגר מאוד גדול, ואתגר של כל המערכת - מול הערבים, אוכלוסיות חלשות". היא ויהל סברו כי סירובה של העירייה לעמוד מאחורי הניסוי ולהגביל את מספר הנרשמים הערבים ל-50% סתם עליו את הגולל. העירייה נמנעה מהגבלת מספר התלמידים הערבים משום שחששה להתעמת עם גורמים פוליטיים מקומיים ומתביעות משפטיות מצד הורים ערבים שילדיהם לא יורשו להירשם לבית הספר.

אילנה, מרצה ומרכזת מסמינר הקיבוצים, סבורה כי המערכת חששה מדי מההורים היהודים ולא העצימה את המורים והתלמידים הערבים כפי שהתכוונה לעשות מלכתחילה. היא קובלת על כך שההנהלה לא העניקה גיבוי למורים הערבים:

בפועל... המחנכות הערביות הן העוזרות והסייעות של המחנכות היהודיות. יחסי הכוח נשמרו. זה אחד הדברים שהמערכת מאוד פישלה בהם. היא העדיפה את זה בשביל לסתום את הפה להורים (היהודים) - אמרה שהערבייה מסייעת במקום להגיד שיש שתי מחנכות, שעושות איזושהו תהליך.

הניסוי נכשל. רבים תולים את האשמה בעירייה ובכך שלא נשמר שוויון בשיעורי הקבלה של ערבים ויהודים לבית הספר. אילנה טוענת שהניסוי לא הרחיק לכת דיו מבחינה רב-תרבותית, ואילו המורה גלעד מאשים את המלחמה בעזה. נדמה כי מה שהכשיל את הניסוי היו הקושי והחשש של כל אחד מהגורמים "ללכת עד הסוף" עם המודל, מתוך החשש מביקורת הן מהצד הליברלי והן מהצד הלאומי-יהודי. כל זה התרחש בצלה של הסלמה נוספת בסכסוך הישראלי-פלסטיני, שצמצמה עוד יותר את מרחב התמרון. השפעתה של המלחמה על היחסים בין הקבוצות האתניות בבית הספר ממחישה עד כמה קשה לנתק בינם ובין הקונפליקט המתרחש ברמה האזורית.

באפריל 2009 פורסמו בעיתון הארץ הדברים הבאים:

בעיריית תל אביב דוחים את ההאשמות בדבר חוסר גיבוי לבית הספר. לדברי גורם בעירייה, בשנת הלימודים הבאה ימשיך בית הספר לפעול, "אבל אי אפשר לומר זאת בוודאות לגבי העתיד". עוד אומרים בעירייה כי "חייבים לחזק את האוכלוסייה היהודית בבית הספר. הדרך לכך היא להעניק צביון יהודי ייחודי, שלא פוגע בתלמידים הערבים, למשל דרך החיבור עם התנועה ליהדות מתקדמת". (קשתי,

2009)

התבטאות זו מסמנת את השלב הבא בהשתלשלות העניינים - כניסת התנועה הרפורמית לתמונה.

השלב השלישי: הפרדה בתוך שילוב, 2009-2011

שיתוף הפעולה עם התנועה הרפורמית סימן את המעבר מפתרון הנשען על תפיסה רב-תרבותית לכזה המחזק את הצביון היהודי, בתקווה שהדגשתו תעודד הרשמה של יהודים לבית הספר. מעניין לציין שעיקרון זה מנחה לא מעט בתי ספר עבריים הניצבים בפני הרשמה גוברת של תלמידים ערבים. כך, למשל, בדיקת נתוני משרד החינוך (שביט ושויד, 2013) מעלה כי כרבע מתוך 18 בתי ספר יסודיים ממלכתיים עבריים שבהם יש מיעוט ערבי גדול (5% ומעלה) בחרו לתגבר את לימודי היהדות. אנו מניחים שהדבר נועד לעודד הרשמת יהודים, בדומה למה שהתרחש בבית הספר ויצמן. ביוזמתה של עיריית תל אביב-יפו קיבלה התנועה הרפורמית, באמצעות בית דניאל, את האחריות לנהל את אחד משני גני הילדים כמסלול נפרד וייחודי. בית דניאל פעל כעמותה עצמאית ולכן לא היה כפוף לכללים שחייבו את בית הספר לקבל כל תלמיד מאזור הרישום. הדבר איפשר לעמותה להפעיל מכסות רישום נפרדות עבור יהודים וערבים. אורלי, מנהלת בית הספר, מתארת את שיתוף הפעולה עם בית דניאל:

מרכז בית דניאל רצה לפתוח גן של היהדות המתקדמת. בתחילה הרגשתי לא בנוח עם הרעיון כי זה נשמע פלורליסטי מדי ולא יוכל לעבוד באוכלוסייה הזו. אבל זה פתר את הבעיה: ההורים היהודים יכולים היו להירגע כי אפשר היה להגביל את מספר הערבים - זו עמותה ולא גן ממלכתי. ותוך יומיים נרשמו 22 ילדים יהודים. להם היה אינטרס לשמור על רוב יהודי. העניין המעניין היה שמיד אחר כך הגיעו פניות רבות מצד הורים ערבים שרצו לרשום את ילדיהם לגן.

דפנה, בכירה בבית דניאל, מספרת כי הכניסה לבית הספר ויצמן לא הייתה מובנת מאליה עבור הארגון. לדבריה, "מבחינתנו זה להכניס ראש בריא למיטה מאוד מאוד חולה. זה בית ספר שיש לו מוניטין קשה ברמה אקדמית, העניין של יהודים וערבים, ועניים, אלימות וסטיגמה קשה". אולם משבחרה התנועה הרפורמית להשתלב בבית הספר ניסתה לשלב בין ערכיה ותכניה, העוסקים בחינוך פתוח וליברלי, ובין המרחב הרב-תרבותי היפואי. דפנה מציינת כי "ברמה הארגונית התאים לנו מקום של דו-קיום, ושיש בו גם אוכלוסיות חלשות. ולהיות צינית עד הסוף - אולי אנחנו מפסידים כסף כל יום, אבל בסופו של דבר אני מאמינה שנקבל תרומות מחו"ל לעניין הזה".

בספטמבר 2009, כשבית דניאל נכנס לבית הספר, הוא קיבל מנדט לנהל את אחת מכיתות גני החובה ולהמשיך לגדול בתוך בית הספר עם תלמידיה, בתנאי שהגן יישאר יהודי. כך מתארת דפנה:

העירייה אמרה, אם אתם לוקחים את זה - שזה יהיה גן יהודי. הם אמרו שבעצם אנחנו כעמותה יכולים לעשות את הסינון הדמוגרפי שהעירייה לא יכולה לעשות. אמרנו שלא בטוח שאנחנו יכולים, ושנית, בטוח שאנחנו לא רוצים. אנחנו לא נהיה מכשיר של העירייה כדי לעשות אפרטהייד בבית ספר ויצמן. [...] אנחנו מבינים שיש פה איזושהי מציאות שהורים רוצים חינוך יהודי לילדים שלהם. זה לגיטימי, למה שלי בצפון תל אביב יהיה את זה ולהם לא? גם להם מגיע, ומגיע להם גם חינוך איכותי. ומצד שני - אנחנו לא מתכוונים לדחות ערבי שמוכן שהילד שלו יתחנך חינוך יהודי. וסוכם שהתפיסה תהיה שכן יהיה רוב יהודי.

בשנת הלימודים תש"ע אכן נפתחו במקום שתי כיתות גן מקבילות - האחת של בית דניאל ובה רוב יהודי, והשנייה ממלכתית ובה אך ורק ילדים ערבים. בכיתה של בית דניאל למדו בשנה זו 22 ילדים יהודים, חמישה ילדים לזוגות מעורבים וחמישה ערבים, בעיקר נוצרים (בשנה שאחריה למדו בחטיבה הצעירה עשרה ילדים ערבים-נוצרים, תשעה מתוכם במסלול של בית דניאל). שתי כיתות הגן חלקו את אותה מרחב ונפגשו בהפסקות. מנאל, אימא נוצרייה ששני ילדיה לומדים בבית הספר, לא ראתה בחיוב את הגעתם של הרפורמים שכן רעיון ההפרדה הרתיע אותה. היא מספרת, "מהרפורמים לא הייתי מרוצה. להפריד בין הילדים - כיתה אחת רק יהודים וכיתה אחת רק ערבים... כל הרעיון הוא להיות ביחד. אבל בית הספר היה במצב קשה שהם הסכימו לכל דבר, העיקר שייכנסו שמה יהודים". לטענתה של דפנה, העירייה הייתה פסיבית וחסרת מדיניות ברורה, ולמעשה נתנה לרפורמים יד חופשית ובלבד שישמרו את הנוכחות היהודית במערכת החינוך בלב יפו.

שתי האוכלוסיות, הערבית והיהודית, היו חשדניות כלפי המהלך אך קיבלו אותו בלית ברירה, כדי שבית הספר לא ייסגר ויהפוך לערבי. האוכלוסייה היהודית הסכימה משום שרצתה לחזק את ההפרדה שהביאו עמם הרפורמים ולהגדיל את מספר התלמידים היהודים בבית הספר, ולעומתה האוכלוסייה הערבית קיוותה שבאמצעות חיזוק ההפרדה תימנע סגירת בית הספר הערבי. הגם שהאידיאולוגיה הרפורמית, אמונתיה ותפיסת עולמה לא היו הבחירה הטבעית של אף אחת מהקבוצות הללו, הן שיתפו פעולה עם המהלך, כל אחת מתוך האינטרסים שלה ומתוך שאין בכוחן לייצר פתרון טוב יותר במציאות הנוכחית. התנועה הרפורמית, מצדה, קיבלה לידיה הזדמנות פז - ניהול כיתה צומחת בתוך מוסד ממלכתי. התנועה הצליחה למשוך עשרות משפחות ללמוד בגן. הצלחתה הפתיעה את כל המעורבים בדבר, שכן במשך שנים טענה העירייה שאין מספיק יהודים ביפו ועל כן מספרם בבית הספר מידלדל. ההישג הגדול ביותר של הרפורמים, כפי שמתארת דפנה, היה יכולתם למשוך את ה"יהודים החזקים":

פנינו לאוכלוסייה היהודית האמידה ביפו, וההישג הגדול שלנו הוא שבשנה הזו יש בגן 8-9 משפחות של הורים שכף רגלם לא דרכה בויצמן קודם, אוכלוסייה יהודית חזקה - עיתונאים, אמנים, גרפיקאים, שבאו ליפו בגלל הרומנטיקה שלה (ובגלל) שהיא מקום מדליק. הם לא היו שולחים את הילדים שלהם לבית ספר כזה, ואיכשהו הצלחנו לשכנע אותם שכמו שעשינו בצפון העיר נעשה בויצמן, והם הלכו איתנו, הימרו עלינו.

כניסת היהודים מהמעמד הבינוני-גבוה הכניסה לשדה ממד מעמדי שנעדר ממנו עד אז. היהודים החדשים, המזוהים לכאורה עם עקרונות חילוניים וליברליים של פתיחות וסובלנות, התרחקו בדרך כלל מבית הספר ואחדים מהם הצטרפו אליו רק בשלב שבו בית דניאל יצר את ההפרדה. לכניסתם של "הצפונבונים", כפי שכונו על ידי חלק מהוותיקים, היו השלכות מרחיקות לכת, והיא יצרה דינמיקה חדשה בבית הספר ובין הקבוצות השונות. כאשר שאלתי את יוסי, יהודי ותיק ויו"ר ועד ההורים, כיצד הוא מסתדר עם ההורים החדשים שהתווספו לוועד, הוא סיפר:

תראי, הם מרגישים את עצמם מעל היפואים הפשוטים האלה פה, אבל... גם בוועד כשהם יושבים איתנו הם כל פעם מנסים הם רק לדבר, והם יודעים הכול והם עושים

הכול, אבל אנחנו יודעים להשתיק אותם, לא נותנים להם. אתם באתם מאיפה שבאתם, כמה אתם שונים מאיתנו? בזה שאתם יותר עשירים, זה שיש לכם יותר יכולת לתת לילדים שלכם? אבל בתכלס אתם אותו דבר כמונו, אז באתם לפה, תתנהגו כמו שאנחנו.

היחס לקבוצה הזו היה אמביוולנטי. במובנים מסוימים היא הצילה את בית הספר ומנעה את סגירתו משום שתרמה לגידול האוכלוסייה היהודית בו. עם זאת, האוכלוסייה הוותיקה מייחסת לקבוצה התנשאות על רקע מעמדי ותרבותי, והדבר בא לידי ביטוי בניכור ובמאבקי כוח בין הקבוצות. היהודים הוותיקים מרגישים כי הם מפסידים משני הכיוונים: מצד אחד הם חשים מיעוט לאומי במרחב היפואי, ומצד שני היהודים החדשים, שעמם הם חולקים זהות לאומית ולכן הם בעלי הברית הטבעיים שלהם, דוחים אותם. אולם דפנה מספרת שלצד המורכבות המעמדית והתחדדות הפערים בין הקבוצות השונות, כניסתם של היהודים החדשים לבית הספר הביאה גם לחיבורים העוקפים את הממד הלאומי ומבליטים את הזהות המעמדית:

נוח מאוד לעיתונאי יהודי לשבת ולשוחח עם ערבי נוצרי עורך דין, מאשר עם מנקה רחובות יהודי. מבחינה תרבותית הקרבה יותר טבעית... אני מניחה שרוב היהודים הצפוניים פה הם מין מצביעי עבודה ושמאלה. אין להם התנגדות עקרונית שהילד שלהם ילמד עם ערבי או יהיה חבר של ערבי. אבל כשהם חושבים על הערבי שהם היו רוצים להתחבר איתו, הם חושבים על מין ערבי אשכנזי כזה.

נדמה היה, אם כן, שכניסת היהודים החדשים איימה על יציבות הדיכטומיה הלאומית שאפיינה עד אז את אוכלוסיית בית הספר. מחד גיסא היא הוסיפה שסע מעמדי לתוך הקהילה היהודית, ומאידך גיסא היא יצרה כביכול חיבור עם האוכלוסייה הערבית שנתפסה כילידית, מקומית ואותנטית. ההתחברות אל הערבים תאמה את הדימוי העצמי הפרוגרסיבי של היהודים השמאל-ליברלים החדשים. מעניין לציין שהחלוקה המעמדית עולה ישירות בראיונות עם ההורים וחברי הצוות היהודים. בקרב הערבים, לעומת זאת, סוגיית המעמד נותרת שקופה, והם נוטים להתמקד בשילוב בין הלאומים ובאפשרות לדו-קיום.

אלא שהקליידוסקופ שינה מהר מאוד את תצורתו. בספטמבר 2010, עם תחילת שנת הלימודים תשע"א, נשמעו מבין היהודים החדשים קולות שקראו להפרדה פיזית בין המסלול הייחודי של בית דניאל ובין שאר הכיתות בבית הספר. באותה שנה נפתחו במסלול של בית דניאל שלוש כיתות: כיתה א, שהייתה המשכה של כיתה הגן, ושתי כיתות חדשות של טרום-חובה וחובה. בריאיון עם דפנה בפברואר 2011 היא אומרת, "אנחנו רוצים [...] הפרדה פיזית מלאה, ואם אין הפרדה פיזית מלאה - אז לפחות חלקית". לטענתה, "יש המון רעש, בחלל המשותף יש השתלטות של כיתות אחרות. אני חולקת חלל עם כיתה אחרת שמפריעה לי. [...] זו אווירה של אלימות, צרחות... לצערי, המנהלת ניסתה לרתום את זה לעניין הפוליטי". לילך, המשתייכת לקבוצת היהודים החדשים ובתה הצעירה לומדת בגן של בית דניאל, מנמקת אחרת את הדרישה להפרדה:

הדרישה להפרדה הגיעה מזה שיש המון אלימות מהכיתות של הממלכתי. הם באים עם קללות. גם הילדים עצמם מרגישים פחות שווים, גם הגננות והמורות שלהם

מרגישות את זה כי הן כאילו עם הילדים היותר בעייתיים. [...] אנחנו לא רוצים שהם יהיו [קרובים אלינו], כי הם אלימים, להורים שלהם לא אכפת, כי אין שום קשר בין הכיתות, ויש את ההפרדה הזו אם רוצים או לא רוצים, גם בלי להגיד את זה.

הגן הממלכתי, שכל תלמידי ערבים, מסומן כגן הבעייתי והאלים שיש להתרחק ממנו. השילוב עם ערבים, שנתפס לפני כן כמשאב, הפך לעול.¹⁰

בסתיו 2010, בעקבות חילוקי דעות בין הנהלת בית הספר להנהלת בית דניאל, יזמה המנהלת מהלך שנועד לבטל את המסלולים הנפרדים. במכתב שהוציאה לעיריית תל אביב-יפו ב-29.11.2010 היא טענה כי לצד כיתות בית דניאל פועלות כיתות ממלכתיות שבהן רוב מוחלט של ערבים. לטענתה, "מגמת ההפרדה הולכת ומעמיקה ומייצרת בפועל שני 'ויצמנים' בשני מישורים - חינוכי-ערכי וארגוני". ואולם לאחר חודשים אחדים שבמהלכם נידון העניין בעיריית תל אביב הוחלט כי בכל זאת תתקיים הפרדה פיזית בבית הספר: בית דניאל יקבלו אוטונומיה חינוכית על הגנים והכיתות שלהם ויפעלו בקומה נפרדת מזו של הכיתות הממלכתיות.

בישיבת ועד ההורים של תלמידי ויצמן (לתלמידי בית דניאל היה ועד הורים נפרד) שהתקיימה ביוני 2011 קם קול צעקה. היהודים הוותיקים כעסו על הרפורמים וה"צפונבונים" ש"גנבו" את בית הספר, לא מרגישים חלק ממנו ומתנשאים מעליהם. אחת האמהות אמרה, "מי שלא רוצה - שלא יהיה [כאן]". הם כעסו על ההתייפויות והתמיכה המעושה בכו-קיום, על הצביעות והגזענות שהתגלו בדרישה של בית דניאל להפריד את שני חלקי בית הספר. ההורים הערבים, שהיו שקטים במהלך הישיבה, היו המומים מהמתרחש. התברר שרובם לא היו מודעים כלל להתפתחויות סביב דרישת ההפרדה. אחת מהם סיפרה שרשמה את נכדה לגן של בית דניאל וכעת אינה יודעת מה לעשות. אחרת אמרה, "תזמינו את כל ההורים ותסבירו להם. פעם ראשונה שאני שומעת את זה, ואני בהלם". אימא אחרת, יהודייה שנשואה לערבי, סיפרה שבנה שלומד בבית דניאל התחיל לבטא אמירות גזעניות נגד ערבים, אף שגם הוא ערבי.

היו גם גילויי כעס רבים על העירייה שלטענתם הפקירה את בית הספר, לא נתנה לו גיבוי מתאים ועודדה הלכה למעשה את ההפרדה בין בית דניאל למסלול הממלכתי. במחאה על יוזמת ההפרדה החליט הוועד לאחד כוחות ולצאת למאבק. לטענתה של מיכל, אם יהודייה מקבוצת היהודים החדשים, מי שלקחו חלק אקטיבי בניהול המאבק היו בעיקר יהודים ותיקים, אמהות ממשפחות מעורבות והיא ובן זוגה, שחשו מחויבים אידיאולוגית לשילוב. ב-26 ביוני 2011 השבית הוועד את בית הספר וקרא לעירייה לחדש את שיטת המכסות ליהודים וערבים בבית הספר, אך להפסיק את ההפרדה בין הכיתות. תגובת עיריית תל אביב פורסמה בעיתון הארץ ב-1 ביולי 2011:

ביום שלישי קיימו נציגי ההורים פגישה עם מנהלת מינהל החינוך בעיריית תל אביב, דפנה לב. היא הבהירה להם כי אינה יכולה לקבוע מכסות שיגבילו את מספר התלמידים הערבים בבית הספר. מאידך, אמרה, אינה מוכנה גם ליצור הפרדה מבנית בין הכיתות בשני המסלולים... "כולם אומרים 'שהעירייה תפתור את הבעיה', כאילו

10 הגן הערבי נתפס אצל ההורים היהודים כאלים, אך אין ברשותנו נתונים בית-ספריים המגבים תפיסה זו או סותרים אותה.

שלי יש איזה מטה קסמים ואני יכולה להביא עוד כך וכך יהודים או לשכנע ערבים ללכת לבית ספר אחר", דוחה לב את טענות ההורים. "זה מצב בלתי פתיר", היא אומרת בתסכול, "אין כאן צד שיוצא מנצח או שקיבל את מלוא הפתרון. זאת המציאות הדמוגרפית ביפו. מי שבא לחיות שם צריך להסתגל אליה או לוותר עליה. אף אחד לא כפה עליהם להיות שם". (ליאור, 2011)

בעקבות העימותים והחשיפה התקשורתית, התנועה הרפורמית החליטה לפרוש מבית הספר ויצמן בתום שנת הלימודים תשע"א. נשמעו טענות על כך שהיוזמה לפרישתה הייתה דווקא של מינהל החינוך בעירייה. מכל מקום, הפרדת המסלולים בוטלה ובית הספר חזר לניהול עירוני בלעדי. רבים מן היהודים החדשים החליטו להוציא את ילדיהם מבית הספר, והמנהלת הוחלפה במנהל חדש.

דיון

בהשוואה למידת הסגרציה האתנית בארצות דמוקרטיות אחרות, בישראל יש הפרדה רבה מאוד בין יהודים לערבים. ההפרדה מתבטאת באזורי מגורים נפרדים, באי-השוויון המעמדי וההשכלתי, בדפוסי ההשתתפות והמפגש בתחום המוסדי - במערכות החינוך, הפוליטיקה, הצבא והדת. הסגרציה בין הקבוצות מתבטאת גם בשיעורים נמוכים מאוד של נישואין וחיברות בין חבריהן, מדדים מקובלים לאינטגרציה חברתית. ההפרדה בין הקבוצות כה קיצונית עד שהיא נתפסת בשיח הציבורי כמובנת מאליה. גם חוקרים רבים במדעי החברה מתייחסים אליה כך ומפרידים בדרך כלל בין נתונים המתייחסים לשתי הקבוצות.

על רקע המציאות העגומה הזו בולטים לעין תהליכים אטיים של שילוב בין שני הלאומים. מונטרסקו ורבינוביץ (Monterescu & Rabinowitz, 2007) הראו שמספר הערים המעורבות הוכפל מאז שנות השמונים. הגידול במספר הערבים המתגוררים בערים יהודיות או מעורבות עתיד לגדול בשנים הבאות משני טעמים. ראשית, האוכלוסייה הערבית החיה כבר היום ביישובים מעורבים גדלה. שנית, ביישובים הערביים יש מחסור אקוטי בדיוור. המעמד הבינוני הערבי גדל בהדרגה ורבים מחבריו המבקשים לשפר את תנאי הדיוור שלהם עוברים מיישובים הצפופים שבהם גדלו ליישובים יהודיים או מעורבים מרווחים יותר, כגון נצרת עילית וכרמיאל. בני המעמדות הנמוכים בקרב האוכלוסייה הערבית המתקשים למצוא דיוור בר-השגה ביישוביהם עוברים לעתים לשכונות עניות ביישובים מעורבים או יהודיים כגון רמלה, לוד או חצור הגלילית. בעקבות השינויים הללו בדפוסי הדיוור יש לצפות לגידול בשיעור התלמידים הערבים בבתי הספר העבריים באזורים המעורבים, וגם לגידול במספר בתי הספר המעורבים. המחקר על בית הספר ויצמן עשוי להצביע על האתגרים וההזדמנויות שיעלו מתוך השילוב הגובר בין יהודים וערבים במערכת החינוך.

באחד הראיונות שערכנו עם מנהל מחלקת החינוך במשלמה ליפו, אורי יהל ז"ל, הוא אמר: "חינוך הוא צומת הדרכים שבו הכול נפגש - הפחדים, הדעות הקדומות, כל מה שאתה רוצה שיהיה לילדים, כל הזהויות - יהודית, ערבית, פלסטינית, הכול מגיע לתוך בית הספר, לכן זה

צומת נורא נורא גישי". כלומר, התהליכים המתנהלים בתוך בית הספר משקפים תהליכים המתרחשים בחברה הרחבה. זוהי הנחת היסוד של הסוציולוגיה של החינוך: מערכות חינוך הן בבואה של החברה הרחבה. אשר על כן, ניסיונות השילוב הבית-ספרי והאינטגרציה החברתית בין יהודים לערבים שוחים נגד זרם העוינות והקסנופוביה הרווחים בישראל. הלקח שלמדנו מויצמן איננו אופטימי.

מנקודת מבט יהודית, שילוב הערבים בבית הספר מהווה נטל סימבולי. לעומת זאת, עבור הערבים הלמידה בבית ספר עברי היא הזדמנות ומשאב. כך נוצר מעין מרדף טרגי שבו היהודים בורחים מבית הספר בעוד הערבים מחזרים אחריהם בתקווה שיישארו. כמו בתופעת בריחת הלבנים (ה-*white flight*), המוכרת ממחקרים על דה-סגרציה גזעית בארצות הברית (Coleman, 1975), גם כאן מצאנו שהאוכלוסייה היהודית שהתבססה כלכלית עזבה את יפו לטובת יישובים מבוססים יותר. רבים מבין היהודים שעודם גרים ביפו מצאו דרכים להימנע מלשלוח את ילדיהם לבית הספר ויצמן בשל חשש מהאוכלוסייה הערבית הגדולה בו ובשל עוינות כלפיה. המורכבות גדלה בשל תהליך ג'נטריפיקציה המתרחש לצד אותה בריחה: בעוד היהודים הוותיקים מדירים את רגליהם מהמרחב המעורב, יהודים ממעמד בינוני-גבוה מצטרפים אליו ומתייחסים לשילוב עם הערבים - עד גבול מסוים - כאל הון סימבולי. לאחר מלחמת עזה (מבצע "עופרת יצוקה"), כשגברו העוינות והחשש ההדדיים בין הלאומים ובבית הספר נותרו יהודים בודדים בלבד, הצעד המתבקש היה לוותר על ויצמן כעל בית ספר עברי ולצרף את המבנה שלו לבית הספר הערבי אלזהרא. אולם ככל הנראה העירייה ומשרד החינוך לא ראו בכך צעד אפשרי, משום שלנוכחות העברית בלב יפו יש משמעות סמלית ברמה הלאומית: בתי הספר העבריים, כמו בסיס גלי צה"ל וכמו ההתיישבות הדתית-לאומית בשכונת עג'מי, מסמלים את האחיזה היהודית ביפו. מדינת ישראל היהודית מעוניינת כנראה לחזק נוכחות זו ולמנוע ערביזציה מוחלטת של יפו; אף שיש בה רוב יהודי היא נתפסת עדיין כעיר ערבית בשל חשיבותה התרבותית וההיסטורית לעם הפלסטיני ובשל השיעור הגבוה למדי של התושבים הערבים בה. צעד אחר אפשרי היה למנוע מהערבים בשכונה להירשם לבית הספר ולחייבם ללמוד בבתי הספר העבריים ביפו. צעד כזה היה עשוי להאט את קצב הבריחה היהודית. עיריית תל אביב-יפו, בדמותה של מנהלת מנהל החינוך, דחתה את האפשרות הזו דווקא מתוך ערכים פרוגרסיביים של שוויון אזרחי; העירייה קרועה בין מחויבותה לנוכחות יהודית ביפו ובין מחויבותה לשוויון הזדמנויות המקנה לכל דיכפין בשכונת לב יפו זכות ללמוד בבית הספר ויצמן. המתח בין שתי המחויבויות הללו משקף היטב את המתח בין הערכים היהודיים והדמוקרטיים האמורים להנחות את מדינת ישראל וממחיש עד כמה קשה ליישבו.

מאז שנות השמונים מתמרן בית הספר בין הקצוות הללו. בשנות התשעים נשמר סטטוס-קוו שהותיר את אחוז הערבים "נסבל". לאחר מכן, בתחילת שנות האלפיים, ויתר בית הספר על מחצית משטחו בתקווה שהשטח הנותר ייהד. משנכשל הדבר, בשל המחויבות לחוק הדמוקרטי המקנה שוויון הזדמנויות בהרשמה ליהודים וערבים, נוסה המודל הרב-תרבותי. מודל זה התפשר על טהרת תכני הלימוד העבריים לטובת הזכות החוקית להגביל את מספר הנרשמים הערבים. המודל נכשל משום שהעירייה לא הסכימה להגביל את חופש ההרשמה של ערבים. שוב הקשתה הדמוקרטיה על המעוניינים לשמר את המאחז היהודי בבית הספר. בשלב הבא הוחלט לנסות לייחד את מחצית בית הספר על ידי הדתה-לייט ולהפוך את חלקו

לבית ספר מעין-פרטי המחויב לערכי יהדות ודמוקרטיה ליברלית. שוב נעשתה חלוקה: כיתה אחת לערבים וכיתה שנייה ליהודים ולמיעוט ערבי, נוצרי בעיקר. הפעם הדבר נכשל בשל הזרות שחשו היהודים המקומיים, המזרחיים ברובם, כלפי ה"צפונבונים" והרפורמים. שני הקצוות התרבותיים הללו לא התחברו זה לזה.

אפשר לדון בהתפתחויות שסקרנו גם מפרספקטיבת המיקרו ולשאול מי היו השותפים לשילוב, מה היו מניעיהם להצטרף לבית הספר הזה וכיצד הם מתייחסים להתנסות בו. המחקר העלה חוסר סימטריה בין המוטיבציות של היהודים הוותיקים ושל הערבים שבחרו לשלוח את ילדיהם לבית הספר. ככלל, היהודים הוותיקים אינם מעוניינים שילדיהם ילמדו לצד שיעור גבוה של תלמידים ערבים. מגורים בשכנות לערבים, לימודים עמם וחשיפה שוויונית לשפתם ולתרבותם תורמים לתחושת הנחיתות והמוחלשות שקיימת בקרבם גם כן. אפשר להניח שבני היהודים הוותיקים הלומדים בבית הספר ויצמן נותרו בו בשל העדר יוזמה, יכולת או ברירה מצד הוריהם.

לעומת היהודים הוותיקים, הערבים בבית הספר לומדים בו דווקא מתוך יוזמה מסוימת מצד הוריהם. הבחירה הקלה עבורם הייתה לשלוח את הילדים לאחד מבתי הספר הערביים באזור. רוב הערבים בני המעמד הבינוני ביפו שולחים את הילדים לאחד מבתי הספר הסלקטיביים הכנסייתיים או לאג'אל הסלקטיבי הציבורי. רוב האוכלוסייה הערבית הענייה שולחת את הילדים לבתי ספר ערביים ממלכתיים. הבחירה בבית הספר ויצמן מבטאת דווקא מודעות, אמיתית או מדומה, להבדלים איכותיים בינו ובין בתי הספר הממלכתיים הערביים, העדפה מודעת של חינוך עברי על פני חינוך ערבי ויוזמה של ההורים. כלומר, לעומת היהודים הוותיקים, שעבורם בית הספר ויצמן הוא ברירת מחדל, עבור הערבים הלומדים בו הוא ביטוי לבחירה אקטיבית.

ובכל זאת, ההורים הערבים פסיביים למדי בכל הנוגע להתנהלותו של בית הספר. המאבקים מתנהלים בעיקר על ידי היהודים חברי ועד ההורים. הערבים אינם משחקים במגרש ביתי; הם מרגישים זרות ומקבלים את הדין גם כשהוא עומד בסתירה לאינטרסים שלהם. עניינם הוא בקידום החינוך העברי בבית הספר משום שלשמו באו, אבל הם מבינים גם שהדבר מחייב את בלימתו של גל ההשתלבות הערבית בו. כך הם נתונים בעמדה אכזרית שבה מימוש עניינם מצריך את בלימת חבריהם וקרוביהם ומחייב אותם להצניע את ערבותם.

קבוצת היהודים החדשים, אנשי המעמד הפרופסיונלי, שבמשך שנים רבות נעדרה ממערכת החינוך הציבורית ביפו, החלה לשלוח את ילדיה לבית הספר ויצמן בעיקר לאחר כניסתה של התנועה הרפורמית אליו. נראה שהדמיון התרבותי והערכי בין הרפורמים ובין היהודים החדשים יצר אצל חברי הקבוצה רושם שהחינוך שתעניק התנועה הרפורמית יהיה איכותי ויהודי וכי ילדיהם ימצאו בידיים טובות. אחדים מהם ראו בבית הספר הזדמנות להשתלב-כביכול בקרב הקהילה הערבית-ילידית המקומית. הגן של התנועה הרפורמית איפשר להם "להיות עם ולהרגיש בלי". ילדיהם אמנם למדו במתחם משותף עם ילדים ערבים, אולי אף שיחקו עמם בהפסקות והשתתפו יחד בפעילויות, והדבר הלם במידה רבה את הדימוי העצמי הליברלי שלהם; אך ההפרדה בין הגנים הגנה על ילדיהם מהשפעותיה השליליות של אינטגרציה מעמדית ותרבותית. ובכל זאת קבוצת ההורים הזו נטשה את הפנטזיה האוריינטליסטית משהבינו חבריה עד כמה עמוקים ההבדלים התרבותיים בינם ובין האוכלוסייה המקומית, הערבית והיהודית כאחד.

מבחינה חברתית-כלכלית, היהודים החדשים דומים ליהודים ששלחו את ילדיהם לבתי הספר הדו-לשוניים שחקר בקרמן. גם שם התגלו הבדלים בין יהודים לערבים במוטיבציות להשתתף בפרויקט השילוב. בקרמן מדווח כי בניגוד להורים יהודים, שמניעיהם היו אידיאולוגיים - דו-קיום ואחוזה יהודית-ערבית - הורים ערבים רבים בחרו בבתי הספר הללו כי תפסו אותם כאיכותיים יותר מהאלטרנטיבות שניצבו בפניהם (Bekerman, 2003a). הוא מציין שרבים מהיהודים, שהגיעו מטעמי אידיאולוגיה, עזבו את בית הספר במהלך השנים עד שבחטיבת הביניים רק מעטים מהם נותרו בו.

הלקח שאפשר ללמוד מנטישת המעמד הבינוני את בית הספר ויצמן ואת בתי הספר הדו-לשוניים הוא שבניסיונות עתידיים לשלב ערבים ויהודים במערכת החינוך יש להיזהר מלהתבסס על מוטיבציות אידיאולוגיות בלבד. הורים שידם משגת מחויבים בראש ובראשונה לאיכות החינוך של ילדיהם. הם יפעלו ממניעים אידיאולוגיים כל עוד הדבר לא יהיה כרוך בהקרת העתיד ההשכלתי והכלכלי של ילדיהם.

מחקרנו העתידי ישווה בין בתי ספר בערים מעורבות חדשות (לדוגמה, כרמיאל ונצרת עילית) לבתי ספר בערים מעורבות ותיקות (ערביות בעברן - יפו, עכו, חיפה, לוד ורמלה). ננסה לבחון אם יש הבדל בהתייחסות הממסד והציבור לאינטגרציה בערים שבהן שיח האזרחות היהודי גובר על שיח האזרחות הליברלי, ולבדוק באיזו מידה התייחסות זו משפיעה על הצלחתה או על כישלונה של האינטגרציה.

מקורות

- איכילוב, א' ומזאווי, א"א (1997). בחירה בחינוך ומשמעויותיה החברתיות בקהילה הערבית ביפו. *מגמות, לח*(3), 421-432.
- אל-חאג', מ' (1996). חינוך בקרב הערבים בישראל: שליטה ושינוי חברתי. ירושלים: מאגנס.
- גביון, ר' (1999). האם שוויון מחייב שילוב? המקרה של מערכת החינוך הממלכתית ביפו. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- גונן, ע' והדס, א' (1994). יהודים וערבים בשכונה מעורבת ביפו. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- דהאן, י' ויונה, י' (1999). מערכת החינוך בתקופת מעבר: מקולקטיביזם מדינתי לאינדיבידואליזם אזרחי. בתוך א' פלד (עורך), *חמישים שנות חינוך בישראל* (עמ' 163-177). ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- המרכז למחקר חברתי כלכלי (2007). *הסקר החברתי*. תל אביב: עיריית תל אביב יפו.
- זרחין, ת' (2000, א, 16 ביולי). ההורים לא רצו "יותר מדי" ערבים: בעירייה נכנעו. *ynet*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-31218,00.html>
- (2000, ב, 26 באוגוסט). תלמידים ערבים שאיימו לעתור לבג"צ, התקבלו לבי"ס. *ynet*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-78850,00.html>
- חורי ג' (2011, א, 5 ביוני). ראש העיר גפסו: נצרת עילית היא עיר ליהודים בלבד. *הארץ*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/hasite/pages/1230289.html>
- (2011, ב, 6 ביוני). קריאות לפטר את ראש עיריית נצרת עילית שהתבטא בגזענות. *הארץ*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1176318>
- חזן, ח' ומונטרסקו, ד' (2011). עיר בין ערביים : לאומיות מזדקנת ביפו. ירושלים: מכון ון ליר

בירושלים.

יונה, י' וספורטא, י' (2003). לאומיות, מגדר ואתניות בחינוך המקצועי בישראל. תיאוריה וביקורת, 22, 35-66.

יעקובי, ח' (2005). חיי השגרה בלוד, על כוח זהות ומחאה מרחבית בעיר המעורבת לוד. ג'מאעה. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: http://humweb2.bgu.ac.il/jamaa/sites/default/files/upload/article/khyy_hshygrh_blvd_yqvby.pdf

יעקובי, ח' ופנסטר, ט' (2006). עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.

לוי, ג' (2006). חינוך. בתוך נ' ברקוביץ וא' רם (עורכים), אי/שוויון (עמ' 181-188). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

ליאור, א' (2011, 1 ביולי). בית ספר יסודי יהודי-ערבי היחיד בלב יפו בסכנת סגירה. הארץ. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/hasite/spages/1233256.html>

מונטרסקו, ד' (2007). הקהילה הפלסטינית ביפו - דו"ח חברתי תכנוני. ירושלים: שתי"ל. — (2008). זהות ללא קהילה, קהילה מחפשת זהות: פוליטיקה מרחבית ביפו. מגמות, מז, 484-517.

מונטרסקו, ד' ופביאן, ר' (2003). "כלוב הזהב": ג'נטריפיקציה וגלובליזציה בפרויקט גבעת אנדרומדה, יפו. תיאוריה וביקורת, 23, 141-178.

סבירסקי, ש' (1981). לא נחשלים אלא מנוחשלים: מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות. תל אביב: מחברות למחקר ולביקורת.

— (1990). החינוך בישראל - מחוז המסלולים הנפרדים. תל אביב: ברירות. סמוחה, ס' (2013). לא שובדים את הכלים - מדד יחסי ערבים-יהודים בישראל 2012. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

ספינגולד, ק' (2009, 30 בינואר). טרנספר נוסח בית ספר ויצמן. nrg. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.nrg.co.il/online/54/ART1/847/046.html>

עיריית תל אביב-יפו (2012). רבעים ושכונות בתל אביב יפו 2011. תל אביב: המרכז למחקר חברתי כלכלי והיחידה לתכנון אסטרטגי בעיריית תל אביב-יפו.

עמית, א' (2011). החלום ושברו - מי רוצה להפריד בין יהודים לערבים בפרויקט האופטימי של יפו? ערוץ 10. אוחר בתאריך 28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://news.nana10.co.il/Article/?ArticleID=821783>

קישק, י' (2006, 30 בנובמבר). ראש עיריית רמלה התנצל על דבריו הגזעניים. וואלה. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://news.walla.co.il/?w=/9/1016351>

קשתי, א' (2009, 28 באפריל). יפו: סכנת סגירה מרחפת מעל ביה"ס היהודי ערבי ממלכתי היחיד בארץ. הארץ. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/news/education/1.1258031>

רוטברד, ש' (2005). עיר לבנה, עיר שחורה. תל אביב: בבל.

רותם, ת' (2002, 13 במאי). ביפו עוברים מדו קיום להפרדה. הארץ. אוחר ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/misc/1.793862>

רכס, א' (2007). דילמות של חינוך בערים מעורבות. בתוך א' רכס (עורך), יחד אך לחוד - ערים מעורבות בישראל (עמ' 39-51). תל אביב: תכנית קונרד אדנאואר ומרכז משה דיין,

אוניברסיטת תל אביב.

- שביט, י' ושויד, א' (2013, דצמבר). שילוב והפרדה בין ערבים ליהודים במערכת החינוך. הרצאה בפני צוות מדיניות חינוך, מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- שלמה, מ' (2009, 8 בפברואר). בית הספר המעורב ביפו בסכנת סגירה. *mynet*. אוהור ב-28 באוקטובר 2014 מתוך: <http://www.mynet.co.il/articles/0,7340,L-3668394,00.html>
- Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Cambridge, MA: Perseus Books.
- Bekerman, Z. (2000). Dialogic directions: Conflicts in Israeli/Palestinian education for peace. *Intercultural Education*, 11, 41–51.
- (2002a). Can education contribute to coexistence and reconciliation? Religious and national ceremonies in bilingual Palestinian–Jewish schools in Israel. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 8, 259–276.
- (2002b). The discourse of nation and culture: Its impact on Palestinian–Jewish encounters in Israel. *International Journal of Intercultural Relations*, 26, 409–427.
- (2003a). Never free of suspicion. *Cultural Studies: New Methodologies*, 3, 136–147.
- (2003b). Reshaping conflict through school ceremonial events in Israeli Palestinian– Jewish co-education. *Anthropology & Education Quarterly*, 34, 205–224.
- Bekerman, Z., & Horenczyk, G. (2001). Bilingual education in Israel: Final report submitted to the Ford Foundation. Jerusalem: School of Education, The Hebrew University of Jerusalem.
- (2004). Arab–Jewish bilingual co-education in Israel: A long-term approach to inter-group conflict resolution. *Journal of Social Issues*, 60, 389–404.
- Brown v. Board of Education, 347 U.S. 483 (1954).
- Clotfelter, C. T., Ladd, H. F., & Vigdor, J. L. (2002). Segregation and resegregation in North Carolina's Public School Classrooms. *Law Review*, 8, 1463–1511.
- Coleman, J. (1975). Recent trends in school integration. *Educational Researcher*, 4(3), 3–12.
- Coleman, J. S., Campbell, E. Q., Hobson, C. J., McPartland, F., Mood, A. M., Weinfeld, F. D., & York, R. (1966). *Equality of educational opportunity*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Giles, M. W. (1978). White enrollment stability and school desegregation: A two-level analysis. *American Sociological Review*, 43(6), 848–864.
- Levy, G., & Massalha, M. (2010). Yaffa, a school of their choice? *British Journal of Sociology of Education*, 31(2), 171–183.
- Monterescu, D., & Rabinowitz, D. (Eds.) (2007). *Mixed towns, trapped communities: Historical narratives, spatial dynamics, gender relations and cultural encounters in Palestinian-Israeli towns*. London: Ashgate.

- Moody, J. (2001). Race, school integration, and friendship segregation in America. *The American Journal of Sociology*, 107(3), 679–716.
- Resh, N., & Dar, Y. (2012). The rise and fall of school integration in Israel: Research and policy analysis. *British Educational Research Journal*, 38(6), 929–951.
- Shrum, W., Cheek, N. H., & Hunter, S. M. (1988). Friendship in school: Gender and racial homophily. *Sociology of Education*, 61, 227–239.
- Svirsky, M., Mor-Sommerfeld, A., Azaiza, F., & Lazarowitz, R. (2007). Bilingual education and practical interculturalism in Israel: The case of the Galilee. *The Discourse of Sociological Practice*, 8(1), 55–81.
- Wells, A. S., & Crain, R. L. (1994). Perpetuation theory and the long-term effects of school desegregation. *Review of Educational Research*, 64(4), 531–555.
- Yun, J. T., & Reardon, S. F. (2002, August). *Trends in public school segregation in the South, 1987–2000*. Paper presented at The Resegregation of Southern Schools? Conference, Chapel Hill, NC.

תלמד – תצליח: ההבטחה הניאו-ליברלית ומחאת קיץ 2011

אמית אביגור-אשל*

תקציר. המאמר מציע פרספקטיבה חדשה לבחינת האופן שבו המהפכה הניאו-ליברלית בישראל השפיעה על מחאת קיץ 2011. הניאו-ליברליזם מתיימר להבטיח שרכישת השכלה גבוהה תקדם את רווחתו של הפרט ותייצר עבורו רשת ביטחון מפני הפכפכותו של השוק; שחיקתה של הבטחה זו סייעה להצית את המחאה ולעצב אותה. טענה זאת נתמכת בהשוואה בין המחאה הישראלית למקבילתה הצ'יליאנית, שבפרמטרים מרכזיים דומה לה יותר מאשר אירועי מחאה מקבילים אחרים. בצ'ילה נוצרו הבעיות במימוש הבטחת ההשכלה הניאו-ליברלית בגלל פעולתה של מערכת ההשכלה הגבוהה, ואילו בישראל הן נוצרו בנקודת המעבר לשוק העבודה לאחר השגת התואר האקדמי. נקודות השבר השונות עיצבו מאפיינים עיקריים בשתי המחאות: בצ'ילה התמקדה המחאה בעלויות שכר הלימוד ובמבנה מערכת ההשכלה הגבוהה. בישראל הגיע עיקר כוחה של המחאה מבין שורות האקדמאים, ששכרם נשחק בשנים שקדמו למחאה.

מבוא

אחד האירועים הדרמטיים, המעניינים ובוודאי החריגים ביותר בציבוריות הישראלית בשנים האחרונות התרחש בקיץ 2011, כאשר מאות אלפי ישראלים יצאו לרחובות למחות שבוע אחר שבוע.¹ העוצמה של המחאה נבעה מהיקפה, אך גם מאופייה: התארגנות ספונטנית של פרטים וקבוצות שהחליטו לצאת לרחובות, התקבצות של אנשים שבאו לשמוע, להשמיע ולהשתתף. באופן מוצהר, הזיק שהדליק את המחאה היה מחירי הדיור ואולי גם מחיריהם של מוצרי צריכה. אולם ברקע עומדים תהליכים עמוקים יותר. אחד מהם הוא האכזבה מאופן פעולתה של הממשלה, ובמבט מקיף יותר – מאופן פעולתה של הפוליטיקה (טלשיר, 2014). תהליך נוסף הוא התגברות המצוקות הכלכליות, שהקיפו תחומים נרחבים בהרבה מאשר דיור וצריכה והגיעו עד כדי תחושת חוסר יכולת לשפר את רמת החיים או אף לשמר את רמת החיים הקיימת (רוזנהק ושל, 2013). שני התהליכים קשורים קשר עמוק למהפכה הניאו-ליברלית שעברה על ישראל מאז אמצע שנות השמונים של המאה ה-20. הגדלת החשיפה לשוק, ערעור רשתות הביטחון החברתיות-כלכליות והגדלת ממדי אי-השוויון הולידו קשיים כלכליים שהקיפו קבוצות נרחבות. מפלגות מכל גוני הקשת הפוליטית אימצו את התפיסה הניאו-ליברלית, כך שלחילופי קואליציות או ממשלות

* המחלקה למדע המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים

1 ברצוני להודות למריו שניידר, רונן מנדלקרן, רוסאנה קסטילוני ושני קוראים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם המועילות. אין לי ספק שהערותיהם תרמו לשיפור המאמר.

לא הייתה השפעה ממשית על המדיניות החברתית-כלכלית. תחומים נרחבים הועברו לסמכותה של פקידות בירוקרטית לא נבחרת במטרה להרחיק את השמנת - תקציב המדינה ופעולותיה - מהפוליטיקאים, שנתפסו כחתולים בלתי אחראיים (ממן ורוזנהק, 2009).

מאמר זה מציג נקודת מבט נוספת, שלא דווקא סותרת את האמור לעיל, לגבי האופן שבו המהפכה הניאו-ליברלית השפיעה על המחאה ויצרה את התנאים לפריצתה. הנחת המוצא היא שמהפכה זו אינה מתבטאת רק בשינוי דרסטי במדיניות או בתפקוד האליטה הפוליטית ותפיסותיה, אלא גם בהשתנות התנאים, המסגרת, הסביבה ואפילו כללי המשחק עבור הציבור בכלל. התערערו כללי המשחק שהסדר הניאו-ליברלי התיימר להציע תרמה להתפרצות המחאה. כללי המשחק שבהם יעסוק מאמר זה הם ההבטחה הניאו-ליברלית כי רכישת השכלה גבוהה היא אמצעי למוביליזציה חברתית-כלכלית, ואף מעין תעודת ביטוח מפני הידרדרות ברמת החיים של הפרט. הבטחה זו מופעלת בהקשר שבו לפי ההיגיון הניאו-ליברלי השוק הופך ל"חופשי" יותר ויותר, תופעה שתכונה בהמשך "משמוע של השוק". בתנאים כאלה, האמצעים העומדים לרשותו של הפרט בשדה הכלכלי הם רק אלה שהשוק מסוגל לתת להם ערך. אחד המרכזיים שבהם הוא השכלה, שבמינוח הניאו-ליברלי מיתרגמת להון אנושי. מתוך כך, אטען ששחיקתה של ההבטחה שהסדר הניאו-ליברלי התיימר להציע לגבי ההשכלה הגבוהה סייעה להצית את המחאה ולעצב אותה. טיעון זה ייתמך בהשוואת המחאה הישראלית למחאה המקבילה בצ'ילה, שפרצה שבועות אחדים קודם לכן. ההשוואה בין המקרה הישראלי למקרים אחרים של מחאה עממית היא מתבקשת, בוודאי לאור העובדה שהמחאה בישראל הייתה חלק מגל עולמי של מחאה עממית. כפי שיוצג בהמשך, צ'ילה היא בסיס טוב יותר להשוואה מאשר מקרים אחרים. בניגוד למחאות מקבילות במדינות ערב, המרכיב הדומיננטי במחאה הישראלית והצ'יליאנית היה כלכלי; בניגוד למאפייניהן של מחאות מקבילות באירופה ובארצות הברית, ישראל וצ'ילה לא חוו משבר כלכלי חריף. מלבד זאת, שתיהן עברו בעשורים שקדמו למחאה תהליכי ניאו-ליברליזציה מקיפים. המאמר בנוי כך: בתחילה אדון בנקודות המבט שהוצעו לחקר נסיבות פריצתה של המחאה הישראלית ואציג את הבטחת ההשכלה הניאו-ליברלית. לאחר מכן אראה כיצד ההשוואה לצ'ילה משרתת את הניתוח של המחאה הישראלית טוב יותר מהשוואה למחאות מקבילות אחרות, ואציג את הטיעון המרכזי אגב התאמתו לשני המקרים. בהמשך אדון במושגי המשמוע של השוק וההבטחה ואמחיש כיצד שני המושגים האלה באים לידי ביטוי בישראל ובצ'ילה. לבסוף אראה היכן התעררו קשיים במימוש ההבטחה הניאו-ליברלית וכיצד הם קשורים למחאה בכל אחד מהמקרים.

לתת במחאה סימנים

המחקר על מחאת 2011 רק החל, אך כבר עתה ניכרות בו שתי גישות מרכזיות לבחינת הרקע לפרוץ המחאה.² האחת מייחסת חשיבות למה שמכונה "משבר הדמוקרטיה" או "משבר הייצוג" (הרצוג, 2013; טלשיר, 2014; רם ופילק, 2013). לפי גישה זו, המחאה ביטאה את המשבר שבו נתונה הדמוקרטיה הייצוגית. היא יצאה נגד אופן התנהלותה של הדמוקרטיה הממוסדת, ובכלל

2 גישות נוספות הדגישו, למשל, מאפיינים מגדריים (הרצוג, 2013) ופריפריאליים (סיקורל וליטבק-הירש, 2012), אך לא הציעו מסגרת שתסביר את פרוץ המחאה.

זה התמעטות השפעתה על עיצוב סדר היום הציבורי, אם בגלל העדר מגוון אידיאולוגי ואם משום שחלק נכבד מסמכויות השלטון והחלטות המדיניות הועבר לפקידות בירוקרטית שאינה נבחרת (טלשיר, 2014). בה בעת היא ביקשה להציע פרקטיקות דמוקרטיות אלטרנטיביות של דמוקרטיה השתתפותית (רם ופילק, 2013).

לפי גישה שנייה, המחאה היא ביטוי דורי. המוחים הם הדור שבניו בגרו בעשור או שניים האחרונים "בסביבה המעודדת מגמות של דה-פוליטיזציה, אינדיבידואליזם, הפרטה ושיח ניאאו-ליברלי, ושרבים מהם אימצו אותן, מבחירה או מאילוץ, אל תוך עשייתם היומיומית" (הרצוג, 2013, עמ' 70). עבורם, אחד המניעים הישירים למחאה היה "מצב שבו הם מתקשים לשמור על רמת החיים של הדור הקודם של המעמד הבינוני, שאליה הורגלו בשנותיהם המעצבות בבית הוריהם" (רוזנהק ושל, 2013, עמ' 142; ראו גם Grinberg, 2013).

שתי הגישות מסכימות על כך שלתפנית הניאו-ליברלית שביצע המשק הישראלי בעשורים האחרונים היה תפקיד חשוב בהנעת המחאה (טלשיר, 2014; רוזנהק ושל, 2013; רם ופילק, 2013; Grinberg, 2013): אי-השוויון בהכנסה ובשכר עלה, נטל המס ירד והביטחון הכלכלי והתעסוקתי התערער; השירותים החברתיים הופרטו והצטמצמו וההוצאה הפרטית עליהם עלתה (ממן ורוזנהק, 2008; רוזנהק ושל, 2013; רם ופילק, 2013). לכאורה, די היה בתהליכים אלה כדי ליצור מניע כלכלי להתפרצותה של מחאה רחבת היקף (ראו Alimi, 2012). אך כדי להיטיב להבין את הרקע לפרוץ המחאה ואת דפוסייה, ראוי גם לשים לב להיגיון הניאו-ליברלי ולאופן פעולתו.

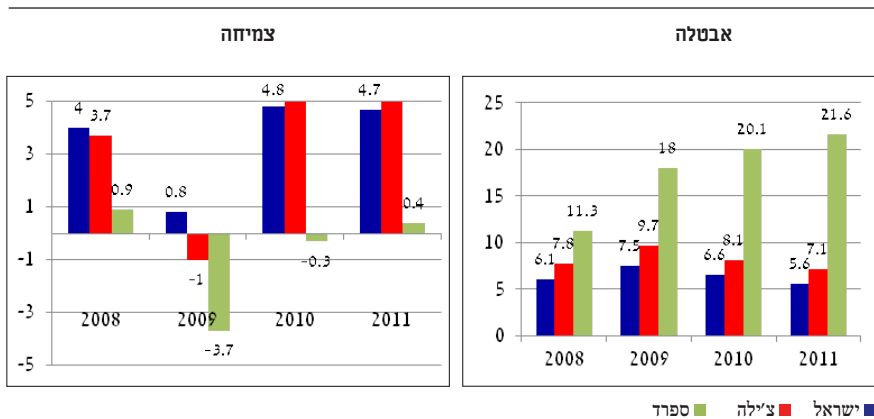
לפי התפיסה הניאו-ליברלית, מטרתם של כל המהלכים האמורים היא להגדיל את השפעתו של "השוק החופשי" על אופן חלוקתם של משאבים ועל פעילותם של הפרטים. הגדלתה של השפעה זו תכונה כאן "משמוע של השוק". המשמוע מגביר את חשיפת הפרט להפכפכותו של השוק, אולם הניאו-ליברליזם טוען שבידיו גם כלי למיתון השפעות המשמוע ואף לשיפור איכות החיים במסגרת השוק - השכלה. לטענתו, פרט שירכוש השכלה (גבוהה), מובטח לו שיוכל להתקדם בשוק (העבודה) מבחינה חברתית-כלכלית ואף להשיג מעין רשת ביטחון מפני נסיגה אפשרית ברמת החיים שלו בעקבות תנודות השוק. ברמת הכלל, ההבטחה של ההשכלה בולמת מתחים חברתיים ואי-נחת פוליטית שיכולים להיווצר כתוצאה מהשלכות פעילותו של "השוק החופשי". ברם, כאשר מימוש הבטחה זו נתקל בקשיים של ממש, כללי המשחק שהניאו-ליברליזם מבקש לייצר מתערערים והופכים בעצמם לקרקע לאי-נחת פוליטית.

המנגנון הזה אינו בהכרח גלוי לעין, בוודאי לא בהקשר של מחאת 2011, אבל השוואה בין המקרה הישראלי למקרה הצ'יאני יכולה להראות את אופן פעולתו. המחאה הישראלית טרם נחקרה השוואתית בשיטתיות. האנלוגיות הרווחות עבורה הן המחאות העממיות שפרצו בסמיכות זמנים באירופה, בארצות הברית ובמדינות ערב. אף שיש לכל אלה קווי דמיון אחדים עם המחאה הישראלית, נסיבותיהן שונות במידה משמעותית דיה כדי שהשוואה למחאה הישראלית תהיה חלקית בלבד.

כדי ליצור השוואה שבסיסה רחב בין המקרים בישראל ובצ'ילה נתחיל בכך שנקבל את סמיכות הזמנים שבה פרצו המחאות כנקודת פתיחה, כפי שנעשה גם עבור האנלוגיות הללו. יש דמיון לא מועט בין המחאות העממיות השונות מבחינת ההקשר ההיסטורי-גלובלי הנתון, היקף המשתתפים המרשים, אופי ההתארגנות והיקפי התמיכה. עם זאת, סביר להניח שסמיכות הזמנים ביניהן קשורה גם בתהליכים של הפצה ואימוץ (McAdam & Rucht, 1993). אזרחים במדינות שונות ראו את הצלחתה של מחאה עממית במדינה אחרת, השתכנעו שיש תוחלת בצעד כזה, למדו את אופני

פעולתה ונקטו יוזמה (או תמכו בה). נושאי המחאה והמניעים שלה, לעומת זאת, יכולים להיות שונים גם כאשר מתקיימת הפצה, וכאן בדיוק נמצאת השונות בין המקרים שהוזכרו ובין ישראל. במדינות ערב, מטרתן העיקרית של המחאות הייתה שינוי המשטר - הדחת השליט האוטוריטרי. המחאה הישראלית לא נסבה על תביעות לשינוי משטר ואף לא תבעה את הסתלקותו של ראש הרשות המבצעת.³ בלב המחאות באירופה ובארצות הברית עמד הנושא הכלכלי. גם בישראל הוא היה דומיננטי, ועם זאת ההקשר אינו דומה. אירופה וארצות הברית נפגעו מהמשבר הכלכלי שתחילתו ב-2008 וממדיניות הצנע הניאו-ליברלית שהופיעה בעקבותיו (רוזנהק ושלן, 2013), ואילו ישראל לא הייתה נתונה במשבר כלכלי בזמן שפרצה המחאה. המקרה הצ'יליאני, לעומת זאת, דומה למדי למקרה הישראלי בשלוש נקודות עיקריות. ראשית, גם בצ'ילה לא שרר משבר כלכלי בעת פרוץ המחאה ב-2011 (ראו איור 1). שנית, למרות העדרו של משבר כלכלי כזה, גם בצ'ילה כמו בישראל היה המרכיב הכלכלי דומיננטי במחאה, כפי שיפורט בהמשך. שלישית, שתי המדינות נחשבות לסיפור הצלחה ניאו-ליברלי, שכן ערכו רפורמות מקיפות ברוח זו והתמידו בהן (ממן ורוזנהק, 2009; Edwards & Cox Edwards, 2006; Shalev, 2000; Valenzuela & Dammert, 2000). כלומר, בשני המקרים מדובר במחאה בעלת ליבה כלכלית, שפרצה במדינה שעברה תהליכי ניאו-ליברליזציה מקיפים אך לא הייתה נתונה במשבר כלכלי.

איור 1: אבטלה וצמיחה בשנים 2008-2011

מקור: World Bank Databank

צ'ילה הייתה המדינה הראשונה בעולם שעברה תהליכי ניאו-ליברליזציה. את המעבר הזה עשתה הדיקטטורה הצבאית שהדיחה את הנשיא הנבחר, הסוציאליסט סלבדור אלנדה (Allende). בהנהגת אוגוסטו פינושה (Pinochet) עברה צ'ילה החל מאמצע שנות השבעים של המאה העשרים תהליכים עמוקים של ליברליזציה כלכלית, הפרטה נרחבת של נכסים ושירותים של המדינה, הגמשה של שוק העבודה והקטנה משמעותית של תקציב המדינה (Martínez & Díaz).

3 המחאה בישראל אף ביקשה להגדיר עצמה כא-פוליטית (הרצוג, 2013).

(1996). בשנת 1990 עברה צ'ילה למשטר דמוקרטי, אך המודל הניאו-ליברלי השתמר במהותו (Drake & Jaksic, 1999). השינוי העיקרי היה שלצד המשך המדיניות הפיסקלית השמרנית וקידום הליברליזציה הורחבו מאוד תכניות התמיכה הסוציאליות. תכניות אלה אמנם סייעו להקטין משמעותית את היקפי העוני במדינה, אך לא דווקא צמצמו את היקפי אי-השוויון. ביוני 2011 פרצה בצ'ילה מחאה של ארגוני הסטודנטים, שנסבה על איכות ההוראה במוסדות להשכלה גבוהה, עלויות שכר הלימוד המרקיעות שחקים וטענות בדבר רווח שמפיקות אוניברסיטאות פרטיות בניגוד לחוק. בתוך זמן קצר התעצבה דרישה לשינוי יסודי של מערכת ההשכלה הגבוהה. לאחר שבועות אחדים של הפגנות נרחבות הגיבה הממשלה בהגדלת הסיוע לסטודנטים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. הסטודנטים דחו את המחווה והשביחו את הסמסטר שהחל באוגוסט. החל מאוקטובר התמעטו העצרות בהדרגה. הממשלה הגדילה את תקציבי ההשכלה הגבוהה בכלל וההלוואות עבור שכר הלימוד בפרט, ונהגה ביד קשה כלפי המפגינים. הטענה שאבקש לבסס כאן היא שבשתי המדינות התהוו בעיות מהותיות בהגשמתה של ההבטחה הניאו-ליברלית של ההשכלה הגבוהה. במקרה הצ'יליאני נוצרה הבעיה מתוך פעולתה של מערכת ההשכלה הגבוהה. במקרה הישראלי, הבעיה התפתחה בנקודת המעבר בין השגת התואר האקדמי להשגת התמורה לתואר זה בשוק העבודה, תמורה שמתבטאת גם בעלייה ברמת החיים. נקודות השבר השונות של ההבטחה הניאו-ליברלית עיצבו מאפיינים מרכזיים בשתי המחאות. בצ'ילה, מחאת המשתתפים נגד עלויות שכר הלימוד במוסדות להשכלה גבוהה הייתה חלק מטענה רחבה נגד מבנה מערכת ההשכלה הגבוהה בכלל. בישראל הקבוצה הבולטת ביותר במחאה נגד עלויות המחירים (בדיוור ולאחר מכן בשירותים) היו בעלי ההשכלה האקדמית, שההכנסה הריאלית הממוצעת שלהם מעבודה ירדה בשנים שקדמו למחאה, בעיקר בקרב הפלח הצעיר של קבוצה זו.

משמוע והבטחה

משמוע של השוק הוא הגדלת החשיפה של שחקנים לפעילות השוק ותוצאותיו. חשיפה כזאת מתרחשת כאשר תחומים של פעילות אנושית עוברים הסחרה (commodification) (Esping-Andersen, 1990). ככל שתחומים נרחבים יותר מועברים להשפעתו של השוק או ככל שהשפעתו של השוק גדלה בתחום נתון - בעוד השפעתם של אמצעים חוץ-שוקיים מוחלשת או נמנעת - גובר המשמוע של השוק. כאשר המשמוע גובר בתחומים שהם מרכזיים לרווחתם ולקיומם של השחקנים, הם הופכים תלויים בשוק ולמעשה נדרשים לפעול לפי הכללים שהוא מכתב. הניאו-ליברליזם שואף להגביר את החשיפה לשוק באמצעות כינון "העליונות של תחרות אינדיבידואליסטית מבוססת-שוק על פני אופנים אחרים של התארגנות" (Mudge, 2008, p. 707). הטיעון מאחורי שאיפה זו הוא שהדבר צפוי להיטיב עם רווחתם של הפרטים (Harvey, 2005). לפי התפיסה הניאו-ליברלית, כדי להגשים את שאיפותיהם ולשכך תוצאות שליליות אפשריות של פעולת השוק יכולים הפרטים במסגרת פעילותם ב"שוק החופשי" להשתמש בשני סוגים של נכסים: הון פיזי והון אנושי. נכס שלישי - פעולה קולקטיבית - מוגבל רק לתחום הצרכנות, שכן בתחומים אחרים כדוגמת שוק העבודה הדבר נתפס כמעוות את פעולת השוק.⁴

4 על מעמד של שלושת סוגי הנכסים האלה כמשאבי עוצמה, ראו Korpi & Palme, 2003. על פעולה צרכנית ראו Shamir & Ben-Porat, 2007. על התפיסה הניאו-ליברלית של שוק העבודה

בהתחשב בכך שהרוב, שהם שכירים, אינם בעליו של נכס פיזי שאפשר להשתמש בו לצרכים האמורים (מלבד לדיור, ראו Crouch, 2009), הנכס הלגיטימי הזמין ביותר הוא צבירה של הון אנושי. מגבלה זו אינה נתפסת כמרכיב של כפייה בתפיסה הניאו-ליברלית, מכיוון שמודגש בה כי בעזרת צבירה של הון כזה, הפרט יכול לטפס בסולם החברתי-כלכלי.

כדי לראות כיצד הנקודה הזאת הופכת להבטחה יש לבחון את הנחותיה של תיאוריית ההון האנושי, אשר בניאו-ליברליזם משמשת להגדרת תפקידה של ההשכלה (Brown, Green & Lauder, 2001). התיאוריה נשענת על ארבע הנחות יסוד: פרטים הם רציונליים; שווקים הם תחרותיים; הבדלים בשכר משקפים הבדלים בפריזון; כישורים (שאפשר לרכושם באמצעות השכלה) משפרים את פריזונו של העובד (Booth & Katic, 2011; Brown et al., 2001; Sweetland, 1996). בעזרת שתי ההנחות האחרונות, התיאוריה יוצרת קשר סיבתי בין השכלה ובין שכר: עלייה בהשכלה תעלה את הפריזון, וזה יעלה את השכר.

הקישור הזה הוא טיעון כבד משקל עבור הפרט השכיר בכלכלה הניאו-ליברלית. בהיותו מוכר של יכולות העבודה שלו בשוק (ובהעדרם או בחולשתם של הסדרים חוץ-שוקיים), טיעון זה יוצר עבורו ערוץ ברור להתקדמות בסולם החברתי-כלכלי. מעבר לכך, שיפור כישוריו האישיים צפוי לספק לו נכס חשוב שיתרום לשיכוכה של פגיעה אפשרית ברווחתו כתוצאה מתנודותיו של השוק.⁵ כלומר, טיעון זה הוא הבטחה לגבי רכישת השכלה, ובעיקר השכלה גבוהה.

ההתמקדות כאן בהשכלה גבוהה כמהותה של ההבטחה הניאו-ליברלית נובעת מהדגש שמעניקה תיאוריית ההון האנושי לכישורים כלליים, וכן ממאפיינים רלוונטיים של שני המקרים הנדונים. לפי התיאוריה, השכלה גבוהה מעניקה כישורים כלליים, שהם נכסים טובים יותר עבור העובד מאשר כישורים ספציפיים. ככל שהכישורים כלליים יותר, העובד תלוי פחות במקום עבודתו ובתפקידו הספציפי וקל לו יותר לשנות תפקידים או למצוא מקום עבודה חדש במקרה של פיטורין (Booth liberal market, 2011; Brown et al., 2001). הדבר נכון בעיקר בכלכלת שוק ליברלית (Hall & Soskice, 2001) (economy), אשר ההשכלה השניונית בה היא נרחבת למדי. בכלכלת שוק ליברלית, כישורי עבודה נרכשים מחוץ למקום העבודה ומודגשת בהם ההכשרה הכללית יותר מאשר ההכשרה המקצועית. כאשר השכלה שניונית הופכת נפוצה, ההבטחה בדבר הכשרה כללית בעלת ערך נעה לכיוון ההשכלה הגבוהה. בישראל ובצ'ילה, השכלה שניונית היא בגדר חובה ומקיפה שיעור גבוה מאוד מהאוכלוסייה, והכלכלה בשתייהן דומה מאוד לכלכלת שוק ליברלית, לפחות בתחום ההשכלה (Schneider & Soskice, 2009; Soskice, 2005).

משמוע

המשמוע של השוק בשתי המדינות יודגם כאן באמצעות בחינה קצרה של שלושה תחומים בעלי חשיבות מרכזית לרווחתם ולקיומם של בני אדם: אופני העסקה, ביטוח אבטלה ושירותי בריאות. שני הראשונים קשורים בשוק העבודה. שינויים במשמוע בשוק העבודה משליכים על רווחתם ועל סיכויי חייהם של אזרחים רבים בשתי המדינות, מכיוון שרובם נסמכים עליו כעל מקור הכנסה עיקרי.⁶

ראו Saavedra, 2003.

- 5 למשל, הדבר יכול לקצר תקופות של אבטלה ולספק אמצעים כספיים למציאת עבודה חדשה מתאימה.
- 6 בשנים 2000-2010 גדלה ההשתתפות בשוק העבודה בצ'ילה מ-59.2% ל-65.7%, ובישראל מ-61.6% ל-64.5% (World Bank Databank). שוק העבודה הוא תחום מרכזי לפעולתם של רפורמטורים ניאו-ליברלים כמו ויליאמסון (Williamson, 2003). לדין בסיכויי חיים ראו רוזנהק

משמוע גבוה מתבטא בחולשה של תכניות האבטלה במתן הגנה מפני השוק; הסכמים קיבוציים נחלשים גם הם, ולעומת זאת עולה שכיחות ההעסקה בחוזים אישיים, ההעסקה הלא-סטנדרטית וההעסקה העקיפה.⁷ התחום השלישי, תחום שירותי הבריאות, נבחר לא רק בגלל השפעתו הרבה על הרווחה האישית, אלא גם כדי להדגים את המשמעות מזווית המתרחש בשירותים החברתיים. משמוע גבוה כאן מתבטא בקיומה של "מערכת בריאות רב-שכבתית התלויה בהכנסה" (File, 2004, p. 424).

ישראל

שוק העבודה הישראלי עבר בעשורים האחרונים תהליכים הדרגתיים אך עקביים של הגברת המשמעות. אחד הביטויים המרכזיים של השינוי הזה הוא עלייה במספרם של חוזי העסקה אישיים וירידה במספר ההסכמים הקיבוציים ברמה המגזרית והלאומית (זוסמן, 1995; קריסטל, כהן ומונדלק, 2006). ירידת קרנם של ההסכמים הקיבוציים קשורה בהיחלשותה של ההסתדרות הכללית, ובהיחלשותן של התאגדויות עובדים בישראל בכלל (כהן, הברפלד, מונדלק וספורטא, 2010). גורמים נוספים הם התרחבותו של ענף ההייטק, שהסתמכה בעיקר על חוזים אישיים (ארטשטיין, 2001), ושינויים בדפוסי ההעסקה במגזר הציבורי (מיכלסון, 2012). לצדם של תהליכים אלה עלתה שכיחותה של ההעסקה העקיפה (אחדות, סולה ואייזנברג, 1998; נדיב, 2000). המדינה הייתה למשתמש העיקרי בצורת העסקה זו.⁸

בתחום ביטוח האבטלה בולט המעבר לתפיסה המעדיפה את החזרת המובטל לשוק העבודה על פני דאגה לרווחתו (גל, 2004). מאז שנות התשעים הוקשחו שוב ושוב התנאים לקבלת דמי אבטלה. הדבר השפיע על שיעור מקבלי דמי האבטלה מתוך כלל הבלתי מועסקים: בראשית שנות האלפיים ירד שיעור זה מתחת ל-20% בעקבות תכניות קיצוצים שהנהיגה הממשלה (טולדנו, 2013). בתחום הבריאות בולטת חקיקתו של חוק ביטוח בריאות ממלכתי, התשנ"ד-1994 דווקא כמרכיב המגביל את המשמעות של השוק. עם זאת, תהליכי המשמעות החלו לפניו ונמשכו ביתר שאת אחריו. למשל, כבר בשנות השמונים חלה ירידה בחלקה של הממשלה במימון הוצאות בריאות (File, 2004). בשנים שלאחר חקיקת החוק הגדילו קופות החולים את מרכיב התשלום לפי טיפול ופיתחו את הביטוחים המשלימים. התוצאה של תהליכים אלה ודומים להם הייתה הגדלת ההסתמכות על יכולתו הכלכלית של הפרט לממן את צורכי הבריאות האישית, על חשבון מתן טיפול לפי צורך רפואי ולפי גורמים נוספים (File, 2009). ההוצאה הפרטית על בריאות גדלה משמעותית, כפי שאפשר לראות בטבלה 1.

טבלה 1: חלקו של המימון הפרטי בהוצאה הלאומית לבריאות, ממוצע תלת-שנתי, ישראל

שנים	1998-1996	2001-1999	2004-2002	2007-2005	2010-2008
%	31.9	35.1	35.1	37.6	37.8

מקור: הלמ"ס, 2014⁹

ושלו, 2013.

- 7 חוזים לא-סטנדרטיים הם חוזים זמניים, חוזים תלויי פרויקט וחוזי התלמדות.
- 8 באמצע שנות ה-2000 הועסקו באופן עקיף כ-20% מהעובדים במשרדי הממשלה (טביביאן-מזרחי, 2007) וכ-10% מכוח העבודה הציבורי (ויסברג, ביאור, דטל, שמיל ובר-אלי, 2011).
- 9 מימון פרטי כולל הוצאות של משקי בית עבור מוצרים ושירותים, מימון עצמי של מלכ"רים

צ'ילה

רפורמות בשוק העבודה, שהנהיגה הממשלה הדמוקרטית החדשה החל משנת 1990, הורידו במידת מה את רמת המשמוע של השוק, אך ככלל לא סטו מהמודל שהונהג בתקופת הדיקטטורה של פינשה (Sehnbruch, 2006; Cook, 2002). הדבר ניכר בתחום חוזי ההעסקה. שיעורם של חוזי ההעסקה שאינם מוגבלים בזמן ירד לאחר המעבר לדמוקרטיה, ואילו שיעור החוזים הלא-סטנדרטיים עלה ברציפות (Sehnbruch, 2006). אמנם המעבר לדמוקרטיה סימן גם התחזקות של העבודה המאורגנת, אך במרוצת שנות התשעים חלה ירידה בשיעור המאוגדים מכלל העובדים ובשנות האלפיים התייצב שיעור זה על רמה נמוכה למדי (11%-12%). בה בעת, היקפם של המועסקים ללא חוזה עבודה - תופעה רווחת בשוקי העבודה הלטינו-אמריקניים - עלה בשנות התשעים ועבר את רף 20 האחוזים. בשנות האלפיים הוא ירד מעט מתחת לרף זה, אך לא מתחת לנקודת הפתיחה של 1990 (סקר CASEN¹⁰ משנת 2003). נוסף על כך, בשנים שקדמו למחאה ניכרת עלייה בהיקפי ההעסקה העקיפה.¹¹

ביטוח אבטלה לא היה קיים למעשה עד שנת 2002. ממשלת הקונסרטסיון (Concertación), קואליציתית המרכז-שמאל שמשלה בשנים 1990-2010, ניסתה שוב ושוב ליצור ביטוח כזה אך ניסיונותיה נכשלו בשל התנגדות ארגוני המעסיקים. התכנית שהונהגה לבסוף מבוססת על חשבונות אישיים ו"קרן סולידריות" שנועדה למקרים של ריקון החשבונות האלה. אולם העלייה במספרם של בעלי חוזה העסקה לא-סטנדרטי פירושה גידול במשיכות מהחשבונות האישיים, ואילו הקרן יועדה רק לעובדים בעלי חוזי העסקה שאינם מוגבלים בזמן (Sehnbruch, 2006). בתקופת הדיקטטורה הונהגה מערכת דו-שכבתית של ביטוחי בריאות. לצד שכבה ציבורית, שיועדה להעניק שירותים מינימליים בעלות נמוכה, הוקמה מערכת פרטית ובה פעלו כמה חברות עסקיות, שהתחרו ביניהן על אספקת ביטוחים פרטיים לכל דורש שיוכל לממן זאת.¹² בשנים 2004 ו-2005 הופעלו שתי רפורמות שהגבילו את פעולתן של החברות הפרטיות, אך עם זאת לא שינו את מבנה המערכת (Castiglioni, 2012; Pribble & Huber, 2010). ביטוח הבריאות נותר מוצר הנמכר בשוק, שרכישתו תלויה ביכולת לממן אותו באופן פרטי.¹³

הסקירה הקצרה מראה כי בשתי המדינות היה המשמוע של השוק גבוה בתקופה שקדמה לפרוץ המחאה. בישראל המשמוע הלך וגבר בשנות התשעים ובשנות האלפיים. בצ'ילה הוא נותר גבוה גם לאחר 1990, אז פינתה את מקומה הדיקטטורה שהנהיגה את הרפורמות הניאו-ליברליות.

- פרטיים, מימון עצמי של בתי חולים כלליים השייכים להם והוצאות על ביטוחים פרטיים. הצגת הנתונים כממוצע תלת-שנתי נועדה למתן השפעות של עיתוי הרישום ושינויים מקריים.
- 10 Encuesta de Caracterización Socioeconómica Nacional (סקר אפיון חברתי-כלכלי לאומי).
- 11 ב-2008, 30.5% מהחברות בצ'ילה העסיקו עובדים באופן עקיף. עובדים אלה היו 11.9% מכלל כוח העבודה שלהן, בממוצע. הנתונים המקבילים לשנת 2011 הם 37.8% ו-27.2%, בהתאמה (Dirección del Trabajo, 2009, 2012).
- 12 לצד זאת, המערכת גם הפלתה לרעה מבוטחים בעלי סיכון גבוה והפנתה אותם למערכת הציבורית (Pribble & Huber, 2010).
- 13 לצורך המחשה, שיעורם של המבוטחים בביטוח פרטי, שמעולם לא היה גדול, ירד ב-2008 לכדי 16.5% מכלל המבוטחים. למרות זאת, באותה שנה חלקו של הביטוח הפרטי בגביית דמי ביטוח היה כמעט מחצית מכלל הגבייה לביטוחי בריאות (Castiglioni, 2010).

הבטחה

כדי להראות כי ההבטחה המדוברת של השכלה גבוהה אכן קיימת בשני המקרים, אבחן את האופן שבו תכניות לימודים אקדמיות חדשות מציגות את עצמן לסטודנטים פוטנציאליים. בחינה כזו עדיפה על בחינת עמדותיהם של מעצבי מדיניות ההשכלה הגבוהה, למשל, כי היא מאפשרת לראות אם הלומדים במערכת ההשכלה הגבוהה ומי שבדקו אפשרות ללמוד בה היו חשופים למסרי ההבטחה. יותר מכך, הדבר מאפשר לבחון אם ההבטחה קיימת בשיח הציבורי וכהבנה אינטר-סובייקטיבית: אם הבטחה קיימת, תכניות לימודים שכאלה צפויות לבטא זאת ולהשתמש בה כבמשאב להפוך עצמן למושכות יותר.¹⁴ אבחן תכניות חדשות בלבד, כדי לבחון את קיומה של ההבטחה הנדונה כעניין עכשווי ולשלול את האפשרות שהיא שארית מן העבר. מסגרת הזמן שנקבעה היא 2005-2011, מכיוון שכך אפשר לעמוד על ההבטחה בשנים הסמוכות לפרוץ המחאות. תכניות הלימודים שנפתחו בשנים האלה מנותחות באמצעות ניתוח תוכן איכותני של הפסקאות המציגות אותן בשנתוני המוסדות האקדמיים. פסקאות קצרות ומרוכזות אלה נועדו למשוך אל התכניות סטודנטים-לעתיד המחפשים אחר תחום לימודים ולשכנעם ללמוד בהן. לכן הן מקור טוב לבחון אם אכן קיימת אותה הבטחת השכלה, ובאילו מידה. הפסקאות סווגו לשלוש הקטגוריות הסודרות הבאות:

- מקצועית - נעשה קישור ברור בין לימודים במסגרת התכנית ובין שיפור היכולות בשוק העבודה (רכישת מקצוע). במקרים של תכניות לתואר שני, גם הגבלת הכניסה לבעלי ניסיון מקצועי כלשהו משייכת את התכנית לקטגוריה זו, שכן היא יוצרת זיקה בין השתתפות בתכנית לפרופיל כלשהו בשוק העבודה. צירופים נפוצים הם הכשרה של בעלי מקצוע, הכשרה מקצועית, הכנה לשוק העבודה והצלחתם של בוגרים למצוא עבודה בתחום.
- תת-מקצועית - נעשה קישור מעורפל או מרומוז בלבד בין לימודים לעבודה. צירופים נפוצים הם עבודה מעשית במהלך הלימודים ולימוד של כלים אנאליטיים ופרקטיים במהלך הלימודים.
- לא-מקצועית - אין כל קישור בין לימודים ובין כישורים לשוק העבודה, מלבד כישורים לקריירה אקדמית.

נקודת המוצא לבחירת התכניות שינותחו היא ההנחה שאי אפשר לדגום אותן כיחידות בודדות; בגלל הבדלים מוסדיים ומאפיינים מערכתיים, לתכניות מסוימות יש משמעות רבה יותר מאחרות בבואנו להעריך את ההבטחה. לכן הבחירה נעשית מקרב מוסדות ולא תכניות. במוסדות הנבחרים מנותחות כל תכניות הלימודים החדשות. שיקולים נוספים בבחירת המוסדות מופיעים בנספח 1. בצ'ילה נחקרו שש אוניברסיטאות. שלוש מהן שייכות ל-CRUCH,¹⁵ קבוצת האוניברסיטאות הוותיקות והמכובדות במדינה (ראו טבלה 2). שלוש האחרות היו ב-2011 האוניברסיטאות הגדולות ביותר מחוץ לקבוצה זו מבחינת מספר סטודנטים. בישראל נחקרו חמש משבע המכללות הגדולות ביותר ושתי האוניברסיטאות היוקרתיות ביותר - אוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה

14 מתוך כך, אין כוונתי לטעון כי המוסדות להשכלה גבוהה יוצרים את ההבטחה, אלא רק משתמשים בה כבמשאב.

15 ראשי תיבות של Consejo de Rectores de las Universidades Chilenas - מועצת הרקטורים של האוניברסיטאות הצ'יליאניות.

העברית, המדורגות שנייה ושלישית במונחי גודל.¹⁶ בשנים האחרונות הולך ומתרחב השימוש באתרי אינטרנט לצורך פרסום השנתונים, ואילו הדפסתם הולכת ומתמעטת, ולכן לא היה אפשר לאתר חלק משנתוני 2011. במקרים אחרים, השנתון הודפס אך לא נמצאו במוסד עותקים שלו. טבלה 2 מציגה את המקורות לכל מוסד.

טבלה 2: מוסדות ושנתונים

מוסד	השנתונים בשימוש	הערות
ישראל		
האוניברסיטה העברית	2011, 2005	
אוניברסיטת תל אביב	2011, 2005	
המכללה למינהל	2011, 2005	
מכללת אריאל	2013, 2005	גורם רשמי אישר שהשנתון זהה לזה של 2011
מכללת ספיר	2011, 2005	
מכללת רופין	2011, 2005	
מכללת נתניה	2011, 2008	2008 הוא השנתון הזמין המוקדם ביותר
צ'ילה		
האוניברסיטה הקתולית (CRUCH)	2013, 2005	שנתון 2011 אינו זמין
אוניברסיטת צ'ילה (CRUCH)	2011, 2005	לא נפתחו תכניות חדשות
אוניברסיטת סנטיאגו (CRUCH)	2013, 2005	שנתון 2011 אינו זמין
אוניברסיטת אנדרס ביו (Andrés Bello)	2013/2011, 2005	זמינות חלקית של שנתון 2011 (44%)
אוניברסיטת סנטו תומאס (Santo Tomás)	2013, 2005	גורם רשמי אישר שהשנתון זהה לזה של 2011
האוניברסיטה של האמריקות (U. de las Américas)	2011, 2005	

אזורים 1-2-3 מראים כי רוב התכניות החדשות לתואר ראשון באוניברסיטאות הצ'יליאניות ובמכללות הישראליות סווגו כ"מקצועיות". מתוך 36 התכניות החדשות לתואר שני בשתי האוניברסיטאות הישראליות, 13 סווגו אף הן כמקצועיות.¹⁷ שבע תכניות נוספות לתואר שני לא סיפקו פסקאות הצגה, אך הגדירו עצמן כהתמחויות או כתכניות מיוחדות (ראו "מיוחדות" באיור 4). אף כי קשה להסתמך על כך לחלוטין, כותרותיהן של התכניות מצביעות על מטרות מקצועיות - למשל "ניהול פיננסי", "לקויות למידה", "מסלול התערבות מתקדמת בעבודה סוציאלית". גם אם נתעלם מהקבוצה

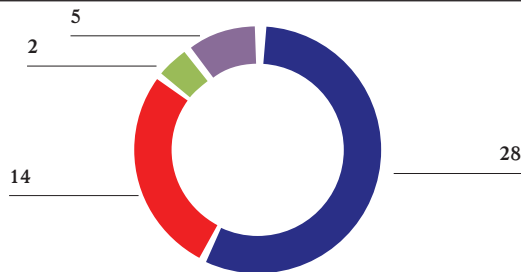
16 נתוני הגודל מתייחסים ל-2008, ללא האוניברסיטה הפתוחה (ות"ת, 2009).

17 נתונים אלה אינם כוללים מחלקות רפואיות, אולם הם כוללים "תכניות מנהלים". אף שתכניות המנהלים הן לרוב תכניות פרטיות המעתיקות במידה רבה תכניות קיימות באוניברסיטאות, פעילותן מרחיבה את הבטחת ההשכלה הגבוהה משום שהן מנגישות את התואר השני באמצעות התאמת התכנית לבעלי משרות מלאות והנמכת הסטנדרטים האקדמיים (Yogev, 2010).

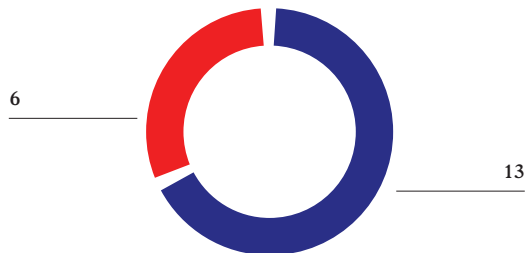
הזאת, התמונה נראית דו-קוטבית: היא מדגישה תכניות מקצועיות מצד אחד ותכניות לא-מקצועיות מצד שני. עם זאת, גודלה של הקבוצה השנייה לא מפתיע לאור העובדה כי לפחות עד לאחרונה, המסלול המקובל בישראל לפיתוח קריירה אקדמית - המסווגת כאן כ"לא-מקצועית" - עבר דרך מסלולי תזה לתואר שני.

תכניות לימודים אקדמיות שנפתחו ב-2005-2011 בשתי המדינות נטו, אם כן, ליצור זיקה בין למידה אצלן ובין שיפור כישורי העבודה של הסטודנטים. בכך הן שיקפו - ואולי אף טיפחו - את קיומה ואת חיוניותה של הבטחת ההשכלה הגבוהה, וחזיקו את נוכחותה במרחב החברתי והבין-אישי.

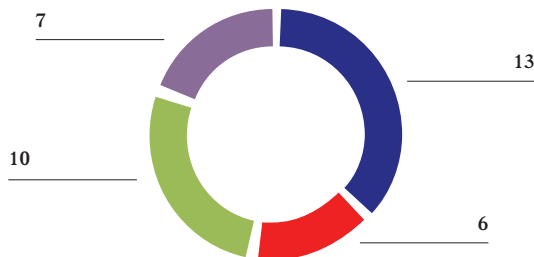
איור 2: סיווג תכניות לימודים חדשות לתואר ראשון, צ"לה 2005-2011

איור 3: סיווג תכניות לימודים חדשות לתואר ראשון, ישראל 2005-2011

איור 4: סיווג תכניות לימודים חדשות לתואר שני, ישראל 2005-2011

■ מקצועיות ■ תת-מקצועיות ■ לא מקצועיות ■ אחר

השכלה גבוהה ושחיקתה של ההבטחה

כללי המשחק שהסדר הניאו-ליברלי מבקש לייצר הופרו בשתי המדינות, כאשר נוצרו בעיות ממשיות בהגשמת ההבטחה. עם זאת, אופיין של בעיות המימוש היה שונה ממדינה למדינה. כדי לזהות אותן נבחן את ההבטחה כמורכבת משני שלבים, לפי תיאוריית ההון האנושי. השלב הראשון הוא יצירת ההון האנושי, כלומר אופן פעולתה של מערכת ההשכלה הגבוהה - קביעת רף הקבלה ללימודים, קביעת שכר הלימוד ושיעורם של המשלמים את לימודיהם. השלב השני הוא הקישור בין ההשכלה ובין הכנסה מעבודה. בצ'ילה ההבטחה נתקלה בבעיות בעיקר בשלב הראשון, ואילו בישראל - בעיקר בשלב השני. לפני שנצלול לפרטים, ראוי לתאר בכמה מילים את שתי מערכות ההשכלה הגבוהה.

מבנה מערכת ההשכלה הגבוהה

מערכת ההשכלה הגבוהה הצ'יליאנית מחולקת לשלוש רמות של תארים: טכני, מקצועי ואקדמי.¹⁸ בצ'ילה האוניברסיטאות לבדן רשאיות להעניק תארים אקדמיים, וביכולתן להעניק גם תארים ברמה נמוכה יותר. לימודי תואר ראשון נמשכים ארבע עד שש שנים ולימודי תואר סמי-אקדמי מקצועי נמשכים שנתיים. מבין 60 האוניברסיטאות במדינה, 25 שייכות ל-CRUCh, גוף המאגד את האוניברסיטאות המסורתיות והיוקרתיות; אוניברסיטאות אלו אף נהנות מתמיכה מצד המדינה (Matear, 2006). רוב האוניברסיטאות הן פרטיות (גם בתוך ה-CRUCh) וכולן נדרשות לפעול ללא מטרת רווח.

חוקת 1980 שנקבעה על-ידי השלטון הדיקטטורי קידמה את פתיחתן של אוניברסיטאות המבוססות על יוזמה פרטית ומאז חלקן עולה בהתמדה (Valenzuela, Labarrera & Rodriguez, 2008). בגלל הגידול במספר המוסדות, קבע פיננסי בחוק שעיצב את מערכת ההשכלה הגבוהה ("החוק האורגני החוקתי להוראה", LOCE) את תפקידה של המועצה העליונה לחינוך (שמאז 2009 נקראת "המועצה הלאומית לחינוך" - CNED). מועצה זו הופקדה על הכרה במוסדות ועל פיקוח על איכותם של המוסדות, אם כי הדבר נעשה בעקיפין, באמצעות חברות פרטיות המעניקות את שירותיהן למוסדות האקדמיים.

בישראל מערכת ההשכלה הגבוהה מורכבת מאוניברסיטאות ומכללות, שעד שנות התשעים היו כולן מוסדות ציבוריים.¹⁹ הרגולטור הוא המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג), שנהנית ממידה רבה של אוטונומיה בניהול מערכת ההשכלה הגבוהה. במהלך שנות התשעים עברה המערכת שינויים משמעותיים כתוצאה מהחלטות הממשלה והמל"ג. הותר למכללות להעניק תארים אקדמיים בעלי מעמד זהה לזה של אוניברסיטאות, וניתנה להן העדפה בקליטה של הביקוש ההולך וגובר לתואר ראשון (וולנסקי, 2005; Menahem, 2008; Gaziel, 2012). בסוף העשור הראשון לשנות האלפיים, רוב הסטודנטים לתואר ראשון למדו במכללות. מכללות פרטיות, שלא זכו לתקצוב מצד המדינה, קיבלו אף הן הכרה לראשונה במהלך שנות התשעים. עד 2005 לערך משכו אליהן מכללות אלה 15% מכלל הסטודנטים (Zilkha, 2007).²⁰

18 קיים גם סוג תארים רביעי המשמש את כוחות הצבא והמשטרה בלבד.

19 מכוני טכנולוגיים המעניקים תארים סמי-אקדמיים לא נכללו במחקר זה.

20 במהלך שנות התשעים אושר גם לשלוחות של אוניברסיטאות מחו"ל לפעול בישראל (Gaziel, 2012), אך בתקופה הנדונה שלוחות אלה איבדו מחשיבותן בעקבות החלטת המל"ג שלא להכיר

כניסה ללימודים

קיימים הבדלים גדולים בין המדינות בשיעור הלומדים לימודים גבוהים מתוך קבוצת הגיל הרלוונטית. בשנים 1994-2009, אחוז הצ'יליאנים בגיל 18-24 הלומדים לימודים שלישיניים עלה מ-18.2% ל-28.9%.²¹ בשנים 2005-2010 הגדילו האוניברסיטאות את מספר התלמידים בהן ב-27% (CNED, 2010). עלייה זו התרחשה עם הגידול במספר בני הנוער הלומדים לימודים שניוניים (תיכוניים) כתוצאה ממדיניות מכוונת של ממשלת הקונסרטסיון.²² בישראל, אחוז הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה מקרב בני ה-20-24 עלה בשנים 1995-2011 מ-28.8% ל-47.3% (ות"ת, 2009; המל"ג, תשע"ב).

לצד הפערים בהיקף הלומדים, בשני המקרים הכניסה ללימודים מרובדת לפי קווים חברתיים-כלכליים. בצ'ילה הריבוד נותר משמעותי אף שהתמתן לאורך זמן (ראו טבלה 3). בישראל, עבור המחזור שסיים את לימודי התיכון ב-1997, 47.6% מהמשתייכים למשפחות מהחמישון העליון החלו את לימודיהם עד 2005. הנתון המקביל עבור המשתייכים למשפחות מהחמישון השלישי הוא 26.4%.²³

טבלה 3: חלקם של בני ה-20-24 הלומדים בחינוך שלישוני, צ'ילה

2006	1998	
53.1%	52.1%	ממשפחות מהחמישון החמישי (גבוה)
23.8%	15.5%	ממשפחות מהחמישון השלישי

מקור: CASEN

שכר לימוד

גובה שכר הלימוד בצ'ילה משתנה ותלוי במוסד, בתכנית הלימוד וכן בחמישון ההכנסה שאליו משתייכת משפחתו של הסטודנט. הרפורמות של שנות השמונים צמצמו את תקצוב האוניברסיטאות מצד המדינה, וכתוצאה מכך עלה שכר הלימוד (Torche, 2005). בה בעת הוענקו הלוואות תלויות-אמצעים לסטודנטים במוסדות הזוכים לתמיכה מדינית, וב-2006 הורחבה תכנית ההלוואות גם למוסדות שאינם נתמכים (Matear, 2006). בעקבות החלטה של הנשיא לאגוס (Lagos), בשנים 2005-2010 גדל היקף הסיוע שמעניקה המדינה לסטודנטים ב-58% (Brunner & Hurtado, 2011). סטודנטים רבים ממשפחות מעוטות אמצעים ניצלו זאת והיו לראשונים במשפחותיהם הנכנסים למערכת ההשכלה הגבוהה. ואולם רוב הסיוע ניתן כהלוואות, שאותן היה על הסטודנטים ומשפחותיהם להחזיר. בשנים

בתארים שהן מעניקות כתארים ישראלים.

21 נדונה כאן השכלה שלישונית ולא השכלה אקדמית, מכיוון שהנתונים ברוב סקרי CASEN עבור צ'ילה אינם מאפשרים להפריד בין השכלה שלישונית אקדמית ולא-אקדמית. לכן, כשמדובר במקרה הצ'יליאני, לאורך רוב המאמר אתיחס להשכלה שלישונית.

22 אחוז בני ה-20-24 בעלי השכלה שניונית עלה מ-58% בשנת 1994 ל-80.9% בשנת 2009 (ECLA).

23 החמישונים עבור ישראל מחושבים לפי האשכול החברתי-כלכלי של היישוב שבו מתגורר הסטודנט (דגן-בוזגלו, 2007).

שקדמו למחאה (2005-2011) שכר הלימוד לשנה הראשונה באוניברסיטה עלה ריאלית ב-13.9% בממוצע (CNED, 2012), במחירי (2012). זאת כאשר שכר הלימוד היה גבוה ממילא: בשנת 2009, שכר לימוד ממוצע באוניברסיטה עמד על 127% מההכנסה הממוצעת לנפש בחמישון השלישי של משקי הבית. בחמישון הרביעי היה הנתון המקביל 85%. כלומר, הנטל הכלכלי על משפחה מ"מעמד הביניים הסטטיסטי" עבור שליחה של אחד מבניה ללימודים אקדמיים היה גבוה. מלבד זאת, עוד לפני 2011 עורר נושא שכר הלימוד תרעומת ציבורית: בשנת 2006 הובילו תלמידי בתי הספר מחאה נגד מערכת החינוך. החלטתם של ארגוני הסטודנטים להצטרף למחאה נבעה בעיקר מחוסר הנחת בנושא שכר הלימוד במוסדות להשכלה גבוהה (Burton, 2012).

מבנה שכר הלימוד בישראל פשוט יותר. שכר הלימוד זהה בכל תכניות הלימוד ובכל המוסדות הציבוריים, והמדינה מסבסדת אותו וקובעת את רמתו באמצעות המל"ג.²⁴ קיים מגוון הלוואות ומלגות, אך שלא כמו במקרה הצ'יליאני, עיקר פעילותה של המדינה הוא באמצעות סבסוד ישיר, כלומר היא הגורם המממן המרכזי. בראשית שנות האלפיים היא אף מימנה תכנית להורדת שכר הלימוד. התכנית אמנם בוטלה ב-2006, אך ארגוני הסטודנטים הצליחו לבלום או יוזמה להעלאה משמעותית בשכר הלימוד.

בעזרתו של מימון ציבורי נרחב זה, שכר הלימוד מיתרגם לנטל כלכלי נמוך בהרבה מהמקרה הצ'יליאני. ב-2010 עמד שכר הלימוד לתואר ראשון על 15.4% מההכנסה הממוצעת לנפש בעשירון השמיני ועל 25.2% מהכנסה זו בעשירון החמישי.²⁵ מכאן שיהיה זה בעייתי לראות בשכר הלימוד בישראל מחסום משמעותי בפני הבטחת ההשכלה, בוודאי עבור מעמד הביניים הסטטיסטי.

השלמת הלימודים

סיום הלימודים האקדמיים הוא חוליה חלשה נוספת במקרה הצ'יליאני, בניגוד למקרה הישראלי שבו המכשול הזה קטן בהרבה. כדי להבהיר נקודה זו אבחן את שיעורי הנשירה בשני המקרים. בצ'ילה, בקרב המחוזים שהחלו את לימודיהם באוניברסיטאות בשנים 2004-2006, 37% עזבו את לימודיהם עד תום השנה השלישית.²⁶ שיעור זה עלה ל-40% במחזור 2007. נוסף על כך, במחזור 2004 פרשו 48.5% עד השנה השישית, כלומר לא סיימו את הלימודים. בישראל, בקרב מחזורי 1999-2001 הייתה נשירה של 27.20%²⁷ כמחצית (51%) סיימו את לימודיהם במסגרת הזמן הסטנדרטית המוקצבת לכך ו-20% סיימו את הלימודים בתוך חמש שנים מסיום התקופה הסטנדרטית (גופן, 2012). יש לציין שנתונים אלה הושגו בתקופה של צמיחה מואצת של מערכת ההשכלה הגבוהה: בתוך שנתיים בלבד (1997-1999) גדל שיעור בני ה-20-24 הנמצאים בלימודים אקדמיים מ-31.9% ל-36% (ות"ת, 2009).

24 הדבר אינו כולל את התכניות החוץ-תקציביות (Yogev, 2010).

25 חישוב הנתונים מתבסס על המל"ג (2010) ועל הלמ"ס (2012). במכללות פרטיות באותה שנה היה שכר הלימוד גבוה פי שלושה ויותר, אך כאמור, היקף הלומדים במכללות אלה היה קטן.

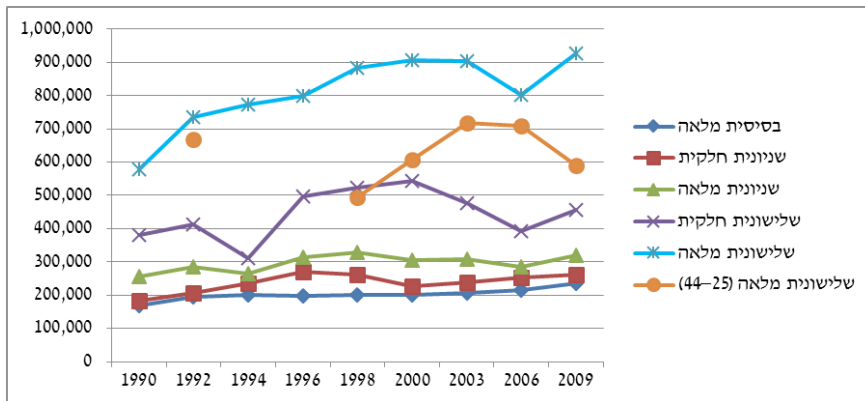
26 מדובר על כלל התכניות, ובכלל זה תכניות סמי-אקדמיות. הנתונים כוללים 27 אוניברסיטאות שסיפקו מידע רציף בעניין (CNED). אופן החישוב: [מספר הפורשים מהלימודים] - [מספר החוזרים] / [מספר הרשומים בשנת ההתחלה].

27 אלה המחוזים המאוחרים ביותר שלגביהם אסף הלמ"ס מידע שכזה. נושרים הם סטודנטים שלא סיימו את לימודיהם עד חמש שנים מתום הזמן הסטנדרטי (גופן, 2012).

שכר

עד לנקודה זו נגעה ההשוואה בנושאים הקשורים ישירות למערכת ההשכלה הגבוהה. אולם כאמור, בהתאם להיגיון של תיאוריית ההון האנושי, יש לבחון את הבטחת ההשכלה הגבוהה גם באמצעות הקשר בין השכלה לשכר.²⁸ במקרה הצ'יליאני, שכירים בעלי השכלה שלישונית היו בעלי הכנסה גבוהה יותר מאשר בעלי כל רמת השכלה אחרת והפער אף התרחב לאורך השנים (מלבד 2006, ראו איור 5). ב-1990 שכירים בעלי השכלה שלישונית היו בעלי הכנסה גבוהה פי 2.25 משכירים בעלי השכלה שניונית, ואילו ב-2009 הייתה הכנסתם גבוהה פי 2.9.²⁹

איור 5: הכנסה ריאלית ממוצעת ממוקצוץ עיקרי לפי רמות השכלה, צ'ילה

מקור: CASEN. הנתונים הם בפסו צ'יליאני, במחירי דצמבר 2008

המקרה הישראלי שונה בתכלית. אף ששכרם של האקדמאים הישראלים גבוה יותר מזה של כל קבוצת השכלה אחרת, בעלי התואר הראשון מביניהם ראו את שכרם הריאלי נשחק בשנים שקדמו למחאת 2011 (ראו איור 6). הדבר נכון גם לפלח הצעיר מקרב בעלי התואר השני ומעלה.³⁰ אמנם שכרם של בעלי רמות השכלה נמוכות יותר - תיכונית ועל-תיכונית - נשחק אף הוא, אולם בהתאם להבטחה הניאו-ליברלית, המכוונת אל ההשכלה האקדמית, ירידה בשכרם של אלה נחשבת מתקבלת על הדעת - בניגוד לירידה בשכרם של בעלי השכלה אקדמית.³¹

28 הנתונים בהמשך נוגעים ליחידים בלבד, ללא התחשבות בתא המשפחתי. אמנם לתא המשפחתי יש חשיבות ברווחתו של הפרט, אך הבטחת ההשכלה הניאו-ליברלית היא ברמת היחיד.

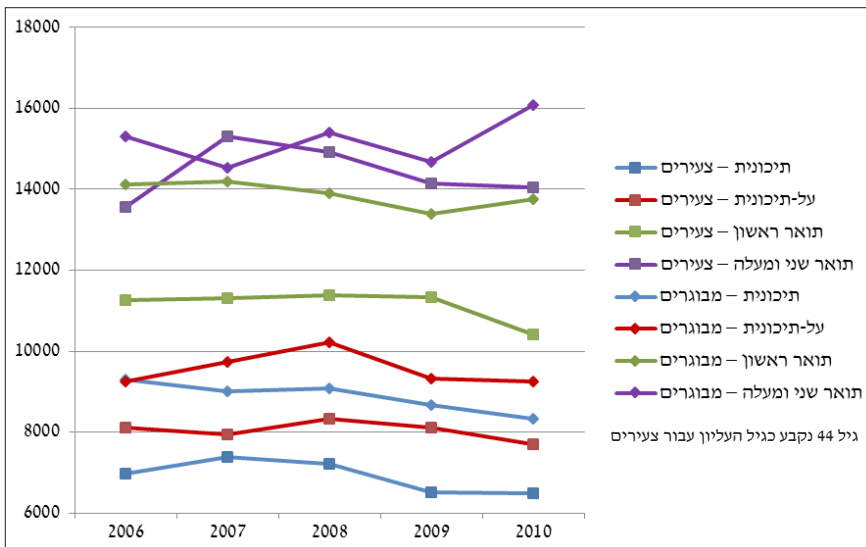
29 בשנים שבהן סקרי CASEN מבחינים בין בעלי ההשכלה האקדמית ובין בעלי ההשכלה השלישונית שאינה אקדמית (1998, 2000, 2003), הכנסתם של האקדמאים גבוהה פי שניים ויותר מהכנסת הלא-אקדמאים.

30 גיל 44 נקבע כגיל העליון עבור צעירים, מכיוון שבשני המקרים בני גיל זה והצעירים מהם החלו את חייהם הבוגרים אחרי נקודת מעבר: במקרה הישראלי - אחרי שהושלמו השלבים הראשונים של הרפורמות המבניות במשק לאחר תכנית הייצוב (בן בסט, 2001), ובמקרה הצ'יליאני - עם המעבר מדיקטטורה לדמוקרטיה.

31 נבדקו גם נתונים של צעירים מאזור מרכז הארץ בלבד. מגמת השינוי אצלם זהה לזו המופיעה

ראוי לציין שגם בצ'לה ניכרת ב-2009 ירידה בשכרם של צעירים משכילים (בעלי השכלה שלישונית), כפי שמראה איור 5. אך ההשלכה הפוליטית והחברתית של נתון זה קטנה בהרבה מהשלכותיה בישראל: בקרב צעירים בישראל, בשנים שקדמו למחאה התקרב שיעורם של בעלי תואר אקדמי לשיעור בעלי תעודת בגרות ללא תואר אקדמי - כלומר, כמעט מחצית מהמחזיקים בתעודת בגרות היו בעלי תואר אקדמי. לעומת זאת, בקרב צעירים צ'יליאנים היחס בין בעלי השכלה שלישונית לבעלי השכלה שניונית עלה על 1:2.5 בשנים שלפני המחאה, והוא אף נמצא במגמת עלייה (סקר הכנסות, למ"ס; CASEN; חישובים שלי). כלומר, אמנם שכרם של צעירים בעלי השכלה שלישונית בצ'לה ירד, אך כפי שראינו קודם, הבעיה המרכזית שם היא בהיקף הצעירים שמצליחים להיכנס למערכת ההשכלה הגבוהה אך מתקשים להפוך לבוגרים שלה.

איור 6: שכר ריאלי לפי רמות השכלה, ישראל (יהודים)

מקור: הלמ"ס, סקר הכנסות. הנתונים הם בשקלים, במחירי דצמבר 2012³²

הבטחה ושברה

הניתוח לעיל מצביע על כך שההבטחה הניאו-ליברלית נסדקה בשני המקרים, אך באופנים שונים. השונות בין המקרים ניכרת גם במאפייני המחאות: בצ'לה התמקדה המחאה בנושא ההשכלה

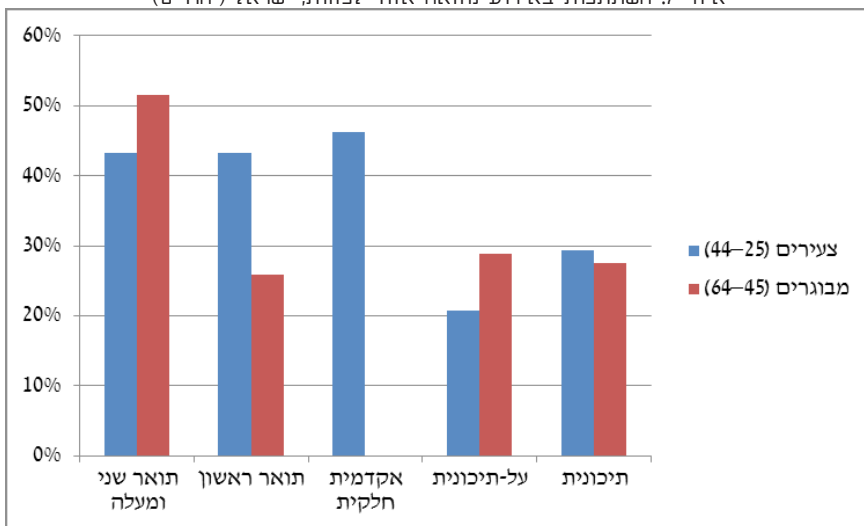
באיור 6, גם אם רמות השכר שלהם גבוהות מעט יותר. להבדלים גיאוגרפיים נוספים בהיקפי השחיקה ראו שלו, 2012.

32 נתונים על השתכרות לפי רמות השכלה (ולא לפי מספר שנות לימוד) קיימים החל מ-2006 בלבד. הנתונים מופיעים לגבי יהודים בלבד, מכיוון שמיקומם של האזרחים הפלסטינים בכלכלה הפוליטית הישראלית והתייחסותם למחאה שונים באופן מובחן (רוזנהק ושלו, 2013).

הגבוהה, ואילו בישראל היו בעלי ההשכלה הגבוהה עיקר כוחה של המחאה. הקושי בהגשמת ההבטחה בצ'ילה ניכר בפעולתה של מערכת ההשכלה הגבוהה: עלויות שכר הלימוד הגבוהות-ממילא המשיכו לעלות והיקפי הנשירה היו גבוהים. אמנם אין ביכולתי לקשר אמפירית בין הדברים, אולם מאחר שחלק ניכר מהגידול בשיעור הלומדים מגיע משכבות עניות יחסית, נראה ששכר הלימוד הגבוה והקושי לעמוד בהיקף ההלוואות גררו פרישה מוקדמת מהלימודים. הקשיים האלה הכו במעגלים רחבים בהרבה ממעגלי הסטודנטים, שהתרחבו בעצמם בשנים שקדמו למחאה בעקבות ההבטחה הניאו-ליברלית. מתוך כך, אף שהסטודנטים ומערכת ההשכלה הגבוהה עמדו במרכז המחאה, היא הצליחה להתרחב מאוד ולכלול את משפחותיהם של הסטודנטים וגם ארגונים רבים של חברה אזרחית. כמו במקרה הישראלי, גם כאן התמיכה במחאה עמדה בשיאה על כ-80% (Délano, 2011).

במקרה הישראלי, התכנית להרחבה מהירה של מערכת ההשכלה הגבוהה דווקא הצליחה, אך בו בזמן החל שכרם של האקדמאים לרדת בשוק שהפך "חופשי" יותר ויותר. היסדקותה של ההבטחה גרמה לכך שבעלי ההשכלה האקדמית השתתפו במחאה יותר מכל קבוצת השכלה אחרת, כפי שמראה איור 7.

איור 7: השתתפות באירוע מחאה אחד לפחות, ישראל (יהודים)

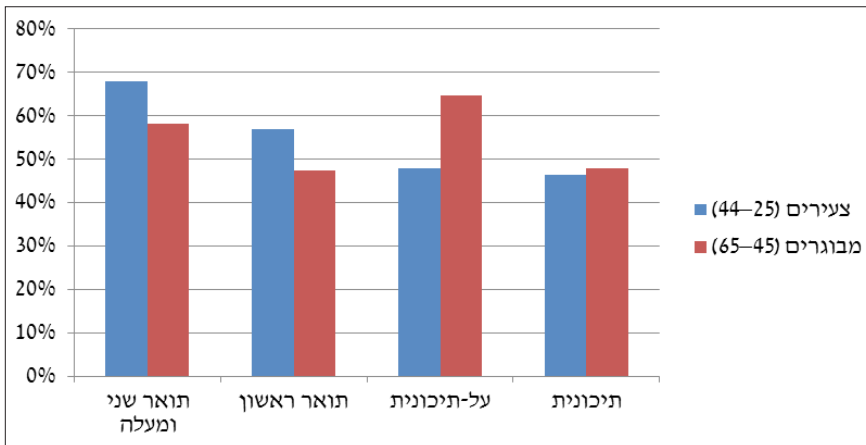

מקור: מרכז גוטמן לסקרים, 2012

אמנם בעלי השכלה גבוהה נוטים להשתתף פוליטית יותר מאשר בני קבוצות השכלה נמוכות מהם. ואולם הנתונים המופיעים באיור 8 מראים שלהבטחת ההשכלה הניאו-ליברלית היה תפקיד חשוב ביציאתם של האקדמאים לרחובות. קבוצה זו הביעה אי-נחת גבוהה יחסית מרמות השכר שלה בעודה חווה, כאמור, ירידות שכר ריאליות. השילוב הזה מעיד כי ההבטחה הניאו-ליברלית לא נסדקה רק אובייקטיבית, אלא גם סובייקטיבית: האקדמאים הרגישו שאינם מקבלים שכר מוצדק

מבחינתם. השוואה לקבוצות השכלה אחרות יכולה לחדד זאת. גם הן חוו ירידות שכר בתקופה שקדמה למחאה (ולעריכת הסקר), אך רמת אי-הנחת אצלן נמוכה יותר.³³ מול הצגת הדברים הזאת אפשר לטעון כי המחאה הייתה בעיקרה מחאתו של השמאל נגד ממשלת ימין. אכן, המשתתפים במחאה נטו באופן מובהק לצדה השמאלי של המפה הפוליטית בענייני חוץ וביטחון. הדבר ניכר גם בקרב האקדמאים - יותר ממחצית האקדמאים המזהים עצמם עם השמאל השתתפו במחאה (54.3%) לעומת פחות מרבע האקדמאים המזהים עם הימין (22.2%) (מרכז גוטמן לסקרים, 2012). אך רמת אי-הנחת שביטאו אקדמאים מהימין הייתה זהה לזו של אקדמאים מהשמאל.³⁴ גם הם חשו בהיסדקות ההבטחה הניאו-ליברלית, אך להם היה קשה יותר לצאת ולמחות נגד ממשלת ימין. כלומר, חשיבותה של ההבטחה בהנעת המחאה עומדת על כנה, גם אם חלקים בציבור לא השתתפו בה באופן אקטיבי בגלל הקשר מפלגתי-פוליטי.

איור 8: תחושת אי-צדק בשכר, לפי רמות השכלה וגיל, ישראל (יהודים)

מקור: ISSP, 2009³⁵

סיכום

ההבטחה הניאו-ליברלית בדבר תרומתה של ההשכלה הגבוהה לרווחתו של הפרט איננה הגורם

33 את הרמה החריגה של אי-הנחת מהשכר בקרב בעלי השכלה על-תיכונית מבוגרים אפשר לייחס לירידה הגדולה ברמות השכר של קבוצה זו בשנה שקדמה לעריכת הסקר (ראו איור 6).

34 רמת אי-הנחת בקרב הימין עמדה על 61.5%, ובקרב השמאל על 62.3% (ISSP, 2009). השיוך לעמדה פוליטית נעשה על פי תמיכה במפלגה שנמצאה בקואליציה (ימין) או באופוזיציה (שמאל). הרכב הקואליציה בזמן עריכת הסקר היה זהה לזה של תקופת המחאה.

35 הנתונים מתבססים על משתנה V35 בסקר ISSP (2009), שבו השאלה היא: "האם שררך הוגן?" (Is your pay just?). כל בעלי התואר האקדמי שלהם 17 שנות לימוד ומעלה ושאינם לומדים נחשבו בעלי "תואר שני ומעלה".

היחיד שיסביר את התפרצותה של מחאת קיץ 2011 בישראל. ההסבר, כמובן, מורכב הרבה יותר. עם זאת, ההשוואה לצ'ילה - מדינה שכמו ישראל, גם היא עברה תהליכי ניאו-ליברליזציה מקיפים ושגם בה פרצה מחאת המונים שבמרכזה נושאים כלכליים, אף כי לא שרר בה משבר כלכלי - מבהירה את חשיבותה של אותה הבטחה לפרוץ המחאה ולעיצובה.

הניסיון הניאו-ליברלי בישראל ובצ'ילה להציב את רכישתה של השכלה גבוהה כהבטחה בתוך הסביבה הממשמעת של השוק לא צלח. בשתי המדינות הניעה ההבטחה רבים אל תוך מערכת ההשכלה הגבוהה, אך התוצאות לא היו כמובטח; "השוק החופשי" הצליח למשמע את הבטחת ההשכלה. במקרה הצ'יליאני התרחש הדבר בתוך מערכת ההשכלה הגבוהה עצמה, שעוצבה לפי כללים וכלים ניאו-ליברליים. ההשכלה הגבוהה שאמורה לסייע לפעילותו של הפרט בשוק הפכה בעצמה למצרך, שכלל שעולה הביקוש לו, כך עולה גם מחירו. במקרה הישראלי התרחש הדבר דווקא בגלל הצלחתה של מערכת ההשכלה הגבוהה בייצור בוגרים: מספר בעלי ההשכלה האקדמית עלה דרמטית, אך בשנים שקדמו למחאה החל שחרם לרדת, על רקע תהליכי הליברליזציה של הכלכלה הישראלית והגמשת שוק העבודה שלה.

מתוך כך עולה השאלה אם "במחאה הופגנה בפעם הראשונה בקנה מידה גדול התנגדות ציבורית לשיטה הכלכלית-חברתית הקפיטליסטית כפי שהתמסדה בישראל מאז 1985" (רם ופילק, 2013, עמ' 26). אין ספק שהמחאה הציגה התלכדות נדירה של כוחות מרכזיים הפועלים לשינוי השיטה הניאו-ליברלית. עם זאת, הדברים שהוצגו כאן הופכים לסבירה עד מאוד את האפשרות שרבים מהמוחים לא מחו על השיטה, אלא על תוצאותיה. הם מחו על כך שההבטחה הניאו-ליברלית של ההשכלה הגבוהה לא מומשה. הם מחו על כך שאף על פי שפעלו לפי כללי המשחק שהציע (או כפה) הניאו-ליברליזם, הם לא תוגמלו בהתאם. כלומר, ייתכן מאוד שלא מדובר (או עדיין לא מדובר) בדחיית הניאו-ליברליזם, אלא בדרישה לתיקונו.

תוצאות הבחירות ב-2013 מספקות תימוכין מסוימים למסקנה זו. המפלגות שהתחזקו במידה הרבה ביותר ואף נכנסו לאחר מכן לקואליציה - "יש עתיד" ו"הבית היהודי" - אינן מערערות כלל על התפיסה הניאו-ליברלית, אלא מבקשות להציע תיקונים קלים לאופן שבו יושמה בישראל. תוצאות אלה בולטות עוד יותר בהשוואה לצ'ילה, שאף בה נערכו בחירות ב-2013,³⁶ ובהן הצליח מחנה המרכז-שמאל לגבור בפער גדול על מחנה המרכז-ימין הן בבחירות לנשיאות והן בבחירות לשני בתי הקונגרס. ראש מחנה המרכז-שמאל, הנשיאה לשעבר מישל בצ'לט (Bachelet), הבטיחה בקמפיין שלה שינוי יסודי במערכת ההשכלה הגבוהה ושינויים פרוגרסיביים במערכת המיסוי ובחוקה שכוננה בימי הדיקטטורה.

אחד מהשיגיה הבולטים של המחאה הוא הדיון הציבורי שעוררה בנושאים שזמן לא רב לפני כן נדחקו או הודחקו לפורומים סגורים של ביורוקרטים ומומחים במסגרת "פוליטיקת ההכרח" (ממן ורוזנהק, 2008). עם זאת, אחת העמדות הבולטות בדיון זה היא שהפתרון למצוקות הכלכליות של רבים מאזרחי ישראל הוא בהגברת התחרות ובהפרטה של נכסים נוספים שהמדינה עדיין מחזיקה

36 יש לציין שבין צ'ילה לישראל קיימים הבדלים משמעותיים, הן מבחינה מוסדית - בצ'ילה המשטר הוא נשיאותי ושיטת הבחירות היא שיטה רובית ייחודית - והן מבחינת תרבות פוליטית: בישראל "קונפליקטים חברתיים מוכנים ומנוסחים במונחים של זהויות יסוד תרבותיות" (רוזנהק ושלו, 2013, עמ' 144), ולא דווקא על בסיס כלכלי-מעמדי. לפיכך יש שוני באופן שבו העדפותיו של הציבור מתורגמות לעוצמה פוליטית ממוסדת.

בידיה. כך, לפי הטענה, יכונן שוק חופשי אמיתי, שבו המוכשרים ובעלי ההשכלה יוכלו להביא לידי ביטוי ביתר שאת את כישוריהם ומתוך כך גם לשפר את רווחתם. לאור האמור כאן, לא מן הנמנע שרבים מבעלי ההשכלה האקדמית יראו בכך פתרון סביר למצוקותיהם, פתרון המממש את כללי המשחק שהניאו-ליברליזם הבטיח וטרם הצליח לקיים.

נספח 1: אופן בחירת המוסדות האקדמיים

בחירת המוסדות התבססה על שיקולים מערכתיים ועל שיקולים הקשורים למוסדות עצמם. מבחינה מערכתית, בצ'ילה נבחרו תכניות לתואר ראשון בלבד באוניברסיטאות בלבד ובישראל נבחרו תכניות לתואר ראשון במכללות ותכניות לתואר שני באוניברסיטאות. השיקול הראשון לכך הוא היררכיה. בצ'ילה קיימת היררכיה בין אוניברסיטאות למכללות (institutos profesionales, "מוסדות מקצועיים"). אוניברסיטאות יכולות להעניק תואר ראשון (licenciado), ואילו מכללות יכולות להעניק תואר סמי-אקדמי בלבד (bachiller). כדי לבחון את ההבטחה להשכלה גבוהה יהיה זה סביר יותר לבחון רק תכניות אקדמיות לחלוטין. בישראל, בעקבות החלטת ממשלה מאמצע שנות התשעים, התארים שמעניקות אוניברסיטאות ומכללות זהים בערכם (וולנסקי, 2005). בהעדר היררכיה יש לשקול את חלקם של הסטודנטים הלומדים בכל סוג של מוסד: סביר יותר לחפש את ההבטחה במקום שרוב הסטודנטים לומדים בו. במהלך התקופה הנדונה עלה מספר הסטודנטים לתואר ראשון הלומדים במכללות על מספר הסטודנטים המקביל באוניברסיטאות: אף שב-2005 החלוקה בין שני סוגי המוסדות הייתה שווה כמעט, ב-2011 למדו 61.4% מהסטודנטים במכללות. בקרב תלמידים לתואר שני, חלקן של האוניברסיטאות אמנם ירד בתקופה הנדונה, אך רוב ברור של סטודנטים (75.5%) עדיין למד בהן בסופה (הלמ"ס, 2006, 2012).

השיקול השני נוגע לאופן שבו מחולקות רמות ההשכלה ובעיקר לגודלה של קבוצת בעלי ההשכלה השלישית, ובתוכה האקדמאים.³⁷ גודלה של הקבוצה הזאת הוא אינדיקציה לבחינת האתגר שבפניו ניצבת המדינה באשר להשכלה גבוהה: האם האתגר הוא בכניסה ללימודים גבוהים בכלל (תואר ראשון), או שהוא בכניסה לרמות שונות של לימודים גבוהים (תואר ראשון ושני). חלוקת רמות ההשכלה בצ'ילה מצביעה על האפשרות הראשונה: שיעור בעלי ההשכלה השלישית בצ'ילה נמוך (17.9%) (סקר CASEN משנת 2003). בישראל, לעומת זאת, שיעור בעלי ההשכלה השלישית גבוה (44%, ושיעור האקדמאים - 28.3%) (הלמ"ס, 2003), כך שהיא ניצבת בפני האפשרות השנייה.

שני שיקולים מוסדיים נוספו לשיקולים המערכתיים. ראשית, לא נבחרו כלל מוסדות טכנולוגיים, בהנחה שאופיין של התכניות שהם מספקים מוטה כלפי הכשרה מקצועית ולכן בהכרח יטה את התוצאות לכיוון אישוש קיומה של ההבטחה. שנית, יוקרה וגודל מוסד שימשו גם הם בבחירה. בחירת המכללות התבססה על שיקולי גודל בלבד, בהנחה שגודל המוסד מצביע על בולטות בתוך מערכת ההשכלה הגבוהה ולכן תהיה משמעות רבה יותר לבחינת ההבטחה בקרב מוסדות גדולים. לבחירת האוניברסיטאות נוסף מרכיב היוקרה, מכיוון שבולטותן בתחום המחקר המדעי מקרינה גם על בולטותן בהבטחה להשכלה גבוהה.

מקורות

- אחדות, ל', סולה, ר', ואיינובך, צ' (1998). העסקת עובדים באמצעות חברות כח אדם: היקף התופעה ומאפייניה. ירושלים: הסתדרות העובדים הכללית, המכון למחקר כלכלי חברתי.
- ארטשטיין, י' (2001). גמישות שוק העבודה בישראל. בתוך א' בן בסט (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק - המשק הישראלי 1985-1998 (עמ' 484-534). תל אביב: עם עובד.
- בן בסט, א' (2001). מסלול המכשולים לכלכלת שוק בישראל. בתוך א' בן בסט (עורך), ממעורבות ממשלתית לכלכלת שוק - המשק הישראלי 1985-1998 (עמ' 1-48). תל אביב: עם עובד.
- גופן, ע' (2012, 5 בנובמבר). סיום לימודים ונשירה בישראל ובעולם. נייר שהוצג בכנס השני למניעת נשירה מההשכלה הגבוהה.
- גל, ג' (2004). על מטוטלת ביטוח האבטלה בישראל 1972-2003. ביטחון סוציאלי, 67, 109-143.
- דגן-בוזגלו, נ' (2007). הזכות לעבודה בישראל: מבט משפטי ותקציבי. תל אביב: מרכז אדווה.
- הרצוג, ח' (2013). מבט דורי ומגדרי על מחאת האוהלים. תיאוריה וביקורת, 41, 69-95.
- וולנסקי, ע' (2005). אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ויסברג, ה', ביאור, ח', דטל, ל', שמיל, ד', ובר-אלי, א' (2011, 8 בנובמבר). כמה עובדי קבלן באמת מועסקים במשק? דה-מרקר. אוחזר ב-3 בינואר 2015 מתוך: www.themarker.com/career/1.1560870
- ות"ת (2009). התפתחויות עיקריות במערכת ההשכלה הגבוהה - לקט נתונים. בתוך דין וחשבון מספר 34/35 (עמ' 51-96). אוחזר ב-3 בינואר 2015 מתוך: che.org.il/wp-content/uploads/2012/05/vatat-31.pdf
- זוסמן, צ' (1995). מהסכמים קיבוציים לחוזים אישיים: שכר, יחסי עבודה והסתדרות. רבעון לכלכלה, 42(1), 17-35.
- טביביאן-מזרחי, מ' (2007). העסקת עובדי קבלן ונותני שירותים מן החוץ במשרדי הממשלה. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- טולדנו, א' (2013). מקבלי דמי אבטלה בשנת 2012. אוחזר ב-3 בינואר 2015 מתוך: www.btl.gov.il/Publications/survey/Documents/seker_245.pdf
- טלשיר, ג' (2014). המחאה החברתית בראי משבר הדמוקרטיה הישראלית: בין כלכלה, פוליטיקה וזהות. פוליטיקה, 23, 5-45.
- כהן, י', הברפלד, י', מונדלק, ג' וספורטא, י' (2010). צפיפות ארגונית של איגודי עובדים בישראל 2000-2006: שנים של סטגנציה. עבודה, חברה ומשפט, 12, 533-549.
- מיכלסון, נ' (2012). השפעת החוזים האישיים במינהל הציבורי בישראל על משך השירות. ירושלים: בנק ישראל.
- הלמ"ס. סקר הכנסות. 2006-2011. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2003). שנתון סטטיסטי לישראל 2003. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2006). שנתון סטטיסטי לישראל 2006. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2012). שנתון סטטיסטי לישראל 2012. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (2013). שנתון סטטיסטי לישראל 2013. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- המל"ג (2010). גובה שכר הלימוד במוסדות המתקצבים להשכלה גבוהה לשנת הלימודים

- תשע"א. אוחזר ב-3 בינואר 2015 מתוך: che.org.il/wp-content/uploads/2012/04/לימוד-תשעא.pdf
- (תשע"ב). לקט נתונים תשע"ב. אוחזר ב-3 בינואר 2015 מתוך: che.org.il/wp-content/uploads/2012/05/לקט-נתונים-תשעב.pdf
- ממן, ד' ורוזנהק, ז' (2008). מנכחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו-ליברליזם. סוציולוגיה ישראלית, י(1), 107-131.
- (2009). בנק ישראל - כלכלה פוליטית בעידן ניאו-ליברלי. תל אביב וירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- מרכז גוטמן לסקרים, המכון הישראלי לדמוקרטיה (2012). נתוני מדד הדמוקרטיה הישראלית. נדיב, ר' (2000). העסקה באמצעות קבלני כ"א, ישראל 2000. ירושלים: משרד העבודה.
- סיקורל, ע"א וליטבסק-הירש, ט' (2012). בית אישי, אוהל קהילתי וצדק חברתי במאהל המחאה בבאר שבע. סוציולוגיה ישראלית, יד(1), 8-28.
- קריסטל, ט', כהן, י' ומונדלק, ג' (2006). האיגוד המקצועי וגידול אי השוויון הכלכלי בישראל, 1970-2003. ירושלים: מכון ון ליר בירושלים.
- רוזנהק, ז' ושלום, מ' (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי. תיאוריה וביקורת, 41, 141-164.
- רם, א' ופילק, ד' (2013). ה-14 ביולי של דפני ליף: עלייתה ונפילתה של המחאה החברתית. תיאוריה וביקורת, 41, 17-43.
- שלום, מ' (2012). הרקע הכלכלי למחאה החברתית בקיץ 2011. נייר מדיניות מס' 08.2012. ירושלים: מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.
- Alimi, E. Y. (2012). "Occupy Israel": A tale of startling success and hopeful failure. *Social Movement Studies*, 11(3-4), 402-407.
- Booth, A. L., & Katic, P. (2011). Men at work in a land down-under: Testing some predictions of Human Capital Theory. *British Journal of Industrial Relations*, 49(1), 1-24.
- Brown, P., Green, A., & Lauder, H. (2001). *High skills: Globalization, competitiveness and skill formation*. Oxford: Oxford University Press.
- Brunner J. J., & Hurtado, R. F. (Eds.) (2011). *Educación superior en Iberoamérica – Informe 2011*. Santiago, Chile: CINDA, Universia.
- Burton, G. (2012). Hegemony and frustration: Education policy making in Chile under the Concertación, 1990-2010. *Latin American Perspectives*, 39, 34-52.
- CASEN. Encuesta de Caracterización Socioeconómica Nacional, 1992-2009.
- Castiglioni, R. (2010). A new social policy model? Education, health care and pensions under Presidents Lagos and Bachelet. A paper prepared for the Congress of the Latin American Studies Association, Toronto, Canada, 6-9 October, 2010.
- (2012). Social policy reform and continuity under the Bachelet administration. In J. Díez & S. Franceschet (Eds.), *Comparative public policy in Latin America* (pp. 247-271). Toronto: University of Toronto Press.

- CNED (Consejo Nacional de Educación). Indices: Estadísticos y base de datos. Retrieved January 3, 2015 from: www.cned.cl/public/secciones/SeccionIndicesEstadisticas/indices_estadisticas_retencion.aspx
- (2010). INDICES 2011. Retrieved January 3, 2015 from: www.cned.cl/public/secciones/seccionGeneral/Noticias/PresentacionIndices2011.pdf
- (2012). Arancel. Retrieved January 3, 2015 from: www.cned.cl/public/secciones/SeccionIndicesEstadisticas/doc/NovEstadisticas2012/012_Web_Arancel.pdf
- Cook, M. L. (2002). Labor reform and dual transitions in Brazil and the southern cone. *Latin American Politics and Society*, 44(1), 1–34.
- Crouch, C. (2009). Privatised Keynesianism: An unacknowledged policy regime. *The British Journal of Politics and International Relations*, 11(3), 382–399.
- Déllano, M. (2011). El “invierno estudiantil” sacude Chile. Retrieved January 3, 2015 from: elpais.com/diario/2011/08/21/internacional/1313877610_850215.html
- Dirección del Trabajo (2009). Encuesta Laboral 2008: Informe de Resultados. Santiago, Chile: Dirección del Trabajo. Retrieved January 6, 2015 from: www.dt.gob.cl/documentacion/1612/w3-article-95958.html
- (2012). Encuesta Laboral 2011: Informe de Resultados. Santiago, Chile: Dirección del Trabajo. Retrieved January 6, 2015 from: www.dt.gob.cl/documentacion/1612/w3-article-101347.html
- Drake, P. W., & Jaksic, I. (Eds.) (1999). *El modelo Chileno: Democracia y desarrollo en los noventa*. Santiago, Chile: LOM.
- ECLA (Economic Commission for Latin America and the Caribbean). Retrieved January 3, 2015 from: estadisticas.cepal.org/cepalstat/WEB_CEPALSTAT/Portada.asp?idioma=I
- Edwards, S., & Cox Edwards, A. (2000). Economic reforms and labour markets: Policy issues and lessons from Chile. *Economic Policy*, 30(1), 181–229.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Filc, D. (2004). Post-fordism’s contradictory trends: The case of the Israeli health care system. *Journal of Social Policy*, 33, 417–436.
- (2009). *Circles of exclusion: The politics of health care in Israel*. Ithaca: Cornell University Press.
- Gaziel, H. H. (2012). Privatization by the back door: The case of the higher education policy in Israel. *European Journal of Education*, 47(2), 290–298.
- Grinberg, L. L. (2013). The J14 resistance mo(ve)ment: The Israeli mix of Tahrir Square and Puerta del Sol. *Current Sociology*, 61(4), 491–509.
- Hall, P. A., & Soskice, D. (Eds.) (2001). *Varieties of capitalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Harvey, D. (2005). *A Brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

- ISSP (International Social Survey Project) (2009). Retrieved January 6, 2015 from: zacat.gesis.org/webview/index.jsp?object=http://zacat.gesis.org/obj/fStudy/ZA5400
- Korpi, W., & Palme, J. (2003). New politics and class politics in the context of austerity and globalization: Welfare state regress in 18 countries, 1975-95. *American Political Science Review*, 97(3), 425-446.
- Martínez, J., & Díaz, Á. (1996). *Chile: The great transformation*. Washington DC: Brookings Institute.
- Matear, A. (2006). Barriers to equitable access: Higher education policy and practice in Chile since 1990. *Higher Education Policy*, 19, 31-49.
- McAdam, D., & Rucht, D. (1993). The cross-national diffusion of movement ideas. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 528, 56-74.
- Menahem, G. (2008). The transformation of the higher education in Israel since the 1990s: The role of ideas and policy paradigms. *Governance*, 21(4), 499-526.
- Mudge, S. L. (2008). What is neo-liberalism? *Socio-Economic Review*, 6, 703-731.
- Pribble, J., & Huber, E. (2010). Social policy and redistribution under Left governments in Chile and Uruguay. Retrieved January 3, 2015 from: www.carloalberto.org/assets/working-papers/no.177.pdf
- Saavedra, J. (2003). Labor markets during the 1990s. In P. P. Kuczynski & J. Williamson (Eds.), *After the Washington consensus: Restarting growth and reform in Latin America* (pp. 213-263). Washington DC: Institute for International Economics.
- Schneider, B. R., & Soskice, D. (2009). Inequality in developed countries and Latin America: Coordinated, liberal and hierarchical systems. *Economy and Society*, 38(1), 17-52.
- Sehnbruch, K. (2006). *The Chilean labor market: A key to understanding Latin American labor markets*. New York: Palgrave Macmillan.
- Shalev, M. (2000). Liberalization and the transformation of the political economy. In G. Shafir & Y. Peled (Eds.), *The new Israel: Peacemaking and liberalization* (pp. 129-159). Boulder, CO: Westview Press.
- Shamir, O., & Ben-Porat, G. (2007). Boycotting for sabbath: Religious consumerism as a political strategy. *Contemporary Politics*, 13(1), 75-92.
- Soskice, David. (2005). Varieties of capitalism and cross-national gender differences. *Social Politics*, 12(2), 170-179.
- Sweetland, S. R. (1996). Human Capital Theory: Foundations of a field of inquiry. *Review of Educational Research*, 66(3), 341-359.
- Torche, F. (2005). Privatization reform and equality of educational opportunity in Chile. *Sociology of Education*, 78(4), 316-343.
- Valenzuela, A., & Dammert, L. (2006). Problems of success in Chile. *Journal of Democracy*, 17(4), 65-79.

- Valenzuela, J. M., Labarrera, P., & Rodriguez, P. (2008). Educación en Chile: Entre la continuidad y las rupturas – principales hitos de las políticas educativas. *Revista Iberoamericana de Educación*, 48, 129–145.
- Williamson, J. (2003). Our agenda and the Washington consensus. In P. P. Kuczynski & J. Williamson (Eds.), *After the Washington consensus: Restarting growth and reform in Latin America* (pp. 323–332). Washington, DC: Institute for International Economics.
- World Bank Databank. Retrieved January 3, 2015 from: databank.worldbank.org
- Yogev, A. (2010). Qvo vadis magister artium? Policy implications of executive master's programmes in an Israeli research university. *Higher Education Policy*, 23, 83–98.
- Zilkha, G. (2007). Privatization in higher education: A statistical report. Haifa, Israel: Technion, Neeman Institute of Social Sciences Studies.

השפעת המוסד האקדמי על ההזדמנויות התעסוקתיות של בוגריו

יסמין ברזלי-שחם ומאיר יעיש*

תקציר. בתהליך שראשיתו בשנות התשעים של המאה העשרים הונגשה ההשכלה הגבוהה בישראל לקהלים רחבים והפכה לפלורליסטית ומרובדת. בתוך כך השתנה יחסו של שוק התעסוקה לבוגרי המוסדות. עובדה זו באה לידי ביטוי בהישגים תעסוקתיים שמשתנים על פי סוג המוסד המסמך. ההישגים התעסוקתיים, שנחקרו עד כה בישראל על סמך תוצרי היצע וביקוש המתבטאים בהחזורים עבור ההשכלה ובמצב תעסוקתי, נבחנים במאמר מזווית ייחודית. באמצעות מידע שסיפקה חברת השמה ישראלית אנו עוקבים אחר החלטות שהתקבלו לגבי מבקשי עבודה שהם מהנדסים בוגרי מוסדות מגוונים. החלטות אלו יצרו שונות בהזדמנויות התעסוקתיות שניתנו למועמדים לפי מידת האטרקטיביות שיוחסה להם. ממצאינו מראים כי באשר למהנדסים, שוק העבודה מבחין בין מועמדים על פי המוסד שלמדו בו ומעדיף את בוגרי האוניברסיטאות. השפעתו של המוסד משמעותית גם כאשר מפקחים על משתנים שיוכיים ועל ותק תעסוקתי. כמו כן, יש העדפה למועמדים המציגים הצטיינות בלימודים.

מבוא

השכלה נתפסת בחברה הפוסט-תעשייתית כגורם החשוב ביותר בקביעת הישגי הפרטים בשוק התעסוקה (Shavit & Muller, 1998). מאחר שתעסוקה היא ציר מרכזי שעל פיו נערכת הקצאת הפרטים למעמדות השונים, ההשכלה והשלכותיה הן היבט מרכזי בתהליכי ריבוד וניעות חברתית. הדיון באי-שוויון השכלתי התמקד באופן מסורתי בפערי נגישות של ההשכלה, אשר יצרו חוסר שוויון בהזדמנויות לניעות חברתית בקרב שכבות אוכלוסייה שונות (ראו למשל סבירסקי וסבירסקי, 1997; Shavit & Blossfeld, 1993). אולם המוקד המסורתי הזה של הדיון השתנה כשהשאיפה לייצר שוויון הזדמנויות באמצעות עידוד ההשתתפות בהשכלה הובילה להתרחבותה של מערכת ההשכלה על כל רבדיה (וולנסקי, 2005). העיסוק באי-שוויון האנכי בהשכלה, המתבטא באי-שוויון בהשתתפות בהשכלה, איבד את מרכזיותו. את מקומו תפס דיון באי-שוויון רב-ממדי, המצטרף להיבט האנכי את ההיבט האופקי של השונות בהישגיהם התעסוקתיים של בעלי רמת השכלה נתונה. מוקד המחקר עבר בשנים האחרונות לשאלת הדפוסים של רכישת השכלה: החוקרים בוחנים את מידת ההטרונגיות בהחזורים עבור השכלה - החזורים כלכליים ואחרים, כגון יוקרה מקצועית ורמת ביקוש בשוק התעסוקה - וליתר דיוק, הם מתעניינים בהישגים תעסוקתיים התלויים

הן במאפייני הפרט (רמת השכלה ומאפיינים שיוכיים) והן במאפיינים של מוסדות ההשכלה או תחומי הלימוד השונים.

מחקרים אמפיריים מוכיחים כי בוגרי מוסדות עילית אקדמיים מרוויחים יותר מכפי שמרוויחים בוגרי מוסדות אקדמיים אחרים (אילון ויגב, 2002; יוגב, 2000; Gerber & Cheung, 2008; Shavit, Ayalon, Chachashvili-Bolotin & Menahem, 2007). הם מצביעים על קשר חיובי בין יוקרתו של מוסד הלימוד ובין ההישגים התעסוקתיים של בוגריו, גם לאחר פיקוח על משתנים כמו רקע חברתי, יכולת, ציונים ושאילות (אילון, 2008; פניגר, אילון ומקדוסי, 2013). עוד הם מראים כי הקשר נשמר הן בראשית הקריירה (Shwed & Shavit, 2004; Gerber & Schaefer, 2006) והן בהמשכה (זוסמן, פורמן, קפלן ורומנוב, 2009; Ishida, Spilerman & Su, 1997).

בבסיס מחקרנו עומדות שתי שאלות: האם מעסיקים בישראל מבחינים בין תעודות השכלה שונות? ואם אכן כך הוא הדבר - איזו הבחנה הם עורכים? כמו בעבודותיהם של קודמינו נבחן את סוגיית השונות בהישגים התעסוקתיים של אקדמאים על פי המוסד שבו הוסמכו; אך בשונה מהם לא נתמקד בשכר או במצב התעסוקתי, שהם התוצר הסופי של החיבור בין היצע וביקוש בשוק התעסוקה (היצע העובדים והביקוש בקרב המעסיקים), אלא דווקא בפן הנוגע למעסיקים, שעל סמך העדפות כאלה ואחרות מייצרים שונות בהזדמנויות התעסוקתיות שמוצעות לבוגרים. בכך אנו ממשיכים מסורת של מחקרים דומים שערכו בארצות הברית ובבריטניה לוגאן (Logan, 1996) וג'קסון (Jackson, 2001) שבחנו, כל אחד בדרכו, את ההזדמנויות התעסוקתיות שנותנים מעסיקים לעובדים. הזדמנויות אלו והבחירה שעושים לגביהן העובדים מרכיבות את ההישג התעסוקתי של העובדים. במחקר זה נתבסס על מאגר נתונים ייחודי שמקורו בבסיס נתונים של חברת גיוס והשמה. המאגר כולל מידע על מועמדים בעלי הסמכות שונות, ואנו נבחן את מידת האטרקטיביות שלהם בעיני המעסיקים מזווית שלמיטב ידיעתנו לא נחקרה עד כה בישראל.

בפרק הבא נסקור את הספרות הכללית העוסקת במשמעות ההשכלה ובהסברים כיצד שוק העבודה בכלל, והמעסיקים בפרט, מתגמלים פרטים על השכלה. בחלק זה נסקור גם את המחקרים והספרות העוסקת במעבר מהשכלה לשוק העבודה בישראל. בפרק המתודולוגי העוקב נציג את הנתונים הייחודיים שעליהם נסמכו ממצאי המחקר. הממצאים עצמם יוצגו בפרק שלאחריו. המאמר נחתם בפרק שבו מסוכמים הממצאים ונידונים לאור הספרות.

סקירת ספרות

מדוע מעסיקים מתגמלים באופן שונה בוגרים של מוסדות שונים? התשובות לשאלה זו נשענות על כמה גישות תיאורטיות, כלכליות בעיקרן, ואותן נסקור בחלק זה.

מצדדי התפיסה המריטוקרטית מאמינים שהסדר החברתי מושתת על כישורים ועל יכולת. לפי תפיסה זו הזוכים בתגמול גבוה הם הפרטים המחזיקים בפוטנציאל פריון גבוה, ואליו מגיבים המעסיקים. תומכי גישת ההון האנושי (Becker, 2009) רואים בהשכלה מרכיב מהותי של ההון, ועל פי רוב מדגישים היבטים קוגניטיביים המתבטאים בידע ובמיומנויות הנרכשים במוסד. הם מסבירים את השונות ביחסם של מעסיקים לבוגרי מוסדות שונים בקיומם של הבדלים אמיתיים באיכותו של ההון האנושי שנרכש בין כותליהם של המוסדות. מבקריה של גישה זו טוענים שבמרבית משלחי היד ההשכלה האקדמית אינה רלוונטית לדרישות העיסוק, ושעיקר ההכשרה לתפקיד נרכש תוך כדי העבודה עצמה. בהם יש המדגישים את חשיבותו של המוסד הלימודי

לרכישתן של מיומנויות לא-קוגניטיביות, חברתיות ובין-אישיות, המתורגלות בו ומשמשות לחיברות לתוך עולם התעסוקה (Bowles & Gintis, 1976).

ביקורת אחרת על גישת ההון האנושי מעלה קולינס (Collins, 1979), מנסח תיאורית "החברה המסמיכה". לטענתו, השפעתם של מוסדות ההשכלה על ההישגים התעסוקתיים של הבוגרים אינה נובעת כלל מהתהליך המתרחש בתוכם, אלא מתהליכי סינון המועמדים שנערכים בכניסה למוסד והמבוססים על הרקע החברתי של המועמדים. לדבריו, מוסדות ההשכלה משמשים כלי שרת בידי האליטה החברתית, המעוניינת למנוע מחברי הקבוצות החברתיות החלשות להגיע לתפקידים תעסוקתיים מרכזיים. תומכיו של קולינס מסבירים את ההישענות על הישגים השכלתיים כמזימה של המעמדות החזקים, שנועדה לשעתק את הריבוד החברתי באמצעות הדגשתו של הסטטוס השיוכי וצמצום השפעתם של הישגים. מנגד טוענים גולדת'ורפ וברין (Breen & Goldthorpe, 1996; Goldthorpe, 2001) כי ההנחה שמעסיקים יתעלמו משיקולים של מאפיינים שיוכיים מפחיתה מערכו של שיקול הדעת שלהם, ואף נשענת על ההנחה שלמעסיקים יש הגדרה ברורה למושג "מריט" (merit). לדבריהם, המעסיקים חופשיים להגדיר את המושג "מריט" בכל דרך שיחפצו, והם משתמשים תכופות בטווח של מדדים נוספים לבד מיכולת, מוטיבציה וכישורים פורמליים. לטענתם, מאפיינים שיוכיים עשויים להתפרש אצל המעסיקים כבעלי ערך כלכלי ולכן כחלק מערכו של המועמד.

המאפיינים השיוכיים עשויים לגרום לפערים בתגמולי העובדים, לעתים בגלל סטריאוטיפים. התיאוריה הכלכלית מסבירה את הפערים האלה כאפליה סטטיסטית (Phelps, 1972). הדוגמאות למצבי אפליה סטטיסטית בהעסקה הן רבות. אפליית נשים, למשל, מוסברת אצל אוולר וסמוק (Avellar & Smock, 2003) בכך שנשים נתפסות אצל המעסיקים כגמישות פחות מגברים ומסורות פחות מהם לעבודתן, בשל הסיכוי הגבוה שיהפכו לאמהות. כן-גרו ויעיש (Katz-Gerro & Yaish, 2003) מתארים מקרים שבהם נשים שעבדו במקצועות גבריים זכו לתגמול גבוה; זאת, לטענתם, משום שלדעת המעסיקים אותן נשים התאמצו יותר מן הגברים, יכולותיהן היו גבוהות יותר וכך גם מחויבותן. דוגמה אחרת היא אפלייתם של עובדים מבוגרים בני 55 ומעלה (Samorodov, 1999). גרינגרט ועמיתיו הסבירו אפליה זו בסטריאוטיפ שלילי שבעטיו מצטיירים המבוגרים כנחותים מהצעירים ביכולות הלמידה וההסתגלות שלהם, ביצירתיות ובמידת העניין שלהם בטכנולוגיות חדשות (Gringart, Helmes & Speelman, 2005). עוד דוגמה היא אפליית מהגרים, ובעיקר אלו המחזיקים בהשכלה גבוהה מן הממוצע (Kalter & Granato, 2002). ההסברים לתופעה זו נעוצים בהבדלים בניסיון, בתפיסת האיכות של מוסדות הלימוד שבהם למדו (Heikkilä & Peltonen, 2002; Kossoudji, 1989) ובהעדר מיומנויות של הון אנושי (Remennick, 2003). דוגמה נוספת היא העדפתם הברורה של עובדים נשואים, ובעיקר גברים נשואים. זו מוסברת בכך שהם נתפסים כמחויבים לפרנסת המשפחה ולפיכך כמחויבים וכיציבים יותר מהלא-נשואים שבמקום עבודתם (Korenman & Neumark, 1991).

תומכי גישת הסינון המקדים ממשיכים את דבריו של קולינס (Collins, 1979) וטוענים כי סינון מקדים המבוסס על רקע חברתי וכישורים קוגניטיביים הוא שאחראי לשונות בהחזרים הכלכליים והאחרים. הם טוענים כי מאחר שהתלמידים במוסדות יוקרה נוטים להיות בעלי רקע חברתי חזק יותר וכישורים קוגניטיביים גבוהים יותר - שני גורמים שיש להם מתאם חיובי להחזרים - הם זוכים לשכר גבוה יותר ולמשלחי יד שרמות היוקרה שלהם גבוהות יותר, בלא תלות באיכותו של מוסד הלימוד (Gerber & Cheung, 2008).

הסברו של ספנס (Spence, 1973) לקשר בין השכלה לתעסוקה מתמקד באיתות שמקבל המעסיק מן המוסד באשר לפריון הצפוי של העובד. לדבריו, די בכך שהמעסיק יאמין כי קיימים הבדלים בין המוסדות השונים: אזי יראה במוסד שהמועמד למד בו אות המרמז על איכותו כעובד, ולכן גם אמצעי לסינון מועמדים לעבודה. גישה נוספת מייחסת הצלחה בשוק התעסוקה להון חברתי, המתבטא בקיומם של קשרים חברתיים בין הבוגרים (Ishida et al., 1997) וגם ברישות של המוסד ובקשריו העקביים עם מעסיקים. החוקרים מציינים כי המוסדות הוותיקים והיוקרתיים הם על פי רוב בעלי הרשתות הרחבות ביותר של קשרים מוסדיים שיועילו לבוגריהם בעת חיפוש עבודה.

לסיום נציין את השונות בין תחומי לימוד, העשויה גם היא להסביר את השונות בהחזורים הכלכליים והאחרים. כל מוסד, בלי קשר למיקומו בהיררכיה הבין-מוסדית, מרובד בתוכו בהיררכיה של תחומי לימוד. מחקרים מראים שתארים בהנדסה, במדעי המחשב ובעסקים נחשבים יוקרתיים יותר ובעלי עוצמה גדולה בהרבה מאשר תארים בחינוך, במדעי החברה או הרוח, ואף מזכים את בוגריהם בתגמולים גבוהים יותר (Biggeri, Bini & Grilli, 2001; Davies & Guppy, 1997; Gerber & Schaefer, 2004). ריבוד שדות ההתמחות תורם לשונות בהישגי הבוגרים גם בעקיפין: מוסד שמציע שדות התמחות יוקרתיים נתפס כיוקרתי יותר (יוגב, 2000; Davies & Guppy, 1997; Monks, 2000) והדבר משפיע על מעמד בוגריו בכניסה לשוק התעסוקה.

סקירה זו של ההסברים לתופעת הטרוגניות בהחזורים עבור השכלה משמשת רקע למחקרנו, שיתאר את השונות בהישגיהם התעסוקתיים של בוגרי מוסדות אקדמיים שונים בישראל. אין אנו שואפים להכריע בין ההסברים הללו, אלא לבחון את השלכותיו של תהליך השינוי שעברה מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מאז שנות התשעים של המאה העשרים. השלכות אלו עשויות להשפיע על מבנה ההזדמנויות התעסוקתיות ועל יחסם של המעסיקים בישראל כלפי בוגרי המוסדות האקדמיים השונים.

מהשכלה לתעסוקה בחברה הישראלית

מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל עברה בעשורים האחרונים שינוי מהותי (בולטין-צ'אצ'אשווילי, שביט ואילון, 2002). בעבר הייתה מבוססת מערכת ההשכלה בעיקר על שמונה אוניברסיטאות, ואילו כיום זוהי מערכת מגוונת המונה 69 מוסדות אקדמיים ישראלים ועוד 11 מוסדות אוניברסיטאיים זרים הפועלים בישראל ברישיון המועצה להשכלה הגבוהה בישראל (המל"ג, 2014, 2014). השינוי האינטנסיבי ביותר התרחש בשנות התשעים, בעקבות החלטת המל"ג לאפשר לשכבות אוכלוסייה רחבות לרכוש השכלה גבוהה. לצורך זה החליטה המל"ג להרחיב את מערכת המכללות ולשדרגן למעמד של מוסדות אקדמיים המורשים להעניק תעודת תואר ראשון לבוגריהם (וולנסקי, 2005). במהלך 30 השנים האחרונות גדל פי ארבעה וחצי מספר הסטודנטים הלומדים במערכת, מכ-58,000 בשנת 1980 לכ-257,000 בשנת 2012 (המל"ג, 2014). גם פיזור הסטודנטים בין סוגי המוסדות עבר שינוי קיצוני - האוניברסיטאות איבדו את השליטה הבלתי מעורערת שהייתה להן בשוק התארים האקדמיים: על פי נתוני המל"ג, בשנת תשמ"א (1981/1980) למדו 95% מן הסטודנטים לתואר ראשון באוניברסיטאות, ורק 5% מהם למדו במוסדות לא-אוניברסיטאיים. 32 שנים לאחר מכן, בשנת תשע"ג (2012/2013), למדו באוניברסיטאות רק 35% מהסטודנטים לתואר ראשון; היתר, 65% מהסטודנטים, למדו במכללות האקדמיות ובמכללות האקדמיות להכשרת מורים (שם).

אילון ויוגב (2002) הבחינו בין חמישה סוגים של מוסדות לא-אוניברסיטאיים. הראשון הוא המכללות הפרטיות, המתמקדות במקצועות מבוקשים שמתאפיינים בהחזרים גבוהים בשוק התעסוקה כדוגמת משפטים, מנהל עסקים וחשבונאות. השני הוא שלוחות של אוניברסיטאות מחו"ל הפועלות בישראל ברישיון המל"ג. קהלן מבוגר יותר מן הממוצע וכולל עובדי ציבור ועובדי ממשלה רבים המעוניינים להשיג תואר אקדמי כדי לשפר את תנאי שכרם. הסוג השלישי הוא מכללות מתמחות המתמקדות בלימודי אמנות או טכנולוגיה; הרביעי - מכללות אקדמיות אזוריות שהוקמו כשלוחות של האוניברסיטאות באזורים פריפריאליים ובשנות התשעים הפכו למכללות אקדמיות עצמאיות. החמישי והאחרון הוא מכללות אקדמיות להוראה, המוכרות על ידי המל"ג אך נמצאות בפיקוח ובתקצוב משרד החינוך. שכר הלימוד בשלושת סוגי המוסדות האחרונים שווה לשכר הלימוד המקובל באוניברסיטאות.

ריבוי המוסדות, שהיה אמור להשוות את ההזדמנויות לרכישת השכלה, הפך את מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל ממערכת יוניטרית, שבה כל המוסדות דומים, למערכת מרובדת שבה המוסדות נבדלים זה מזה ביוקרתם. בשנת 2000 לערך החלו להיערך בישראל מחקרי ריבוד אופקי (אילון ויוגב, 2002; יוגב, 2000; סבירסקי וסבירסקי, 1997). במחקרים אלו נמצא שמערכת ההשכלה הגבוהה בישראל מחולקת לשני רבדים - רובד עליון הכולל את האוניברסיטאות, ורובד תחתון הכולל את המוסדות הלא-אוניברסיטאיים. בתוך כל רובד נמצאה שונות מסוימת אך מוגבלת, "שונות בתוך ריבוד", האופיינית בעיקר באוניברסיטאות. אלו מתחלקות לאוניברסיטאות-עילית ולאוניברסיטאות מתמחות על פי רמת הסלקטיביות שלהן, אשכולות הלימוד שהן מציעות והקהל שאליו הן פונות (יוגב, 2000).

מהמחקרים שנערכו בישראל עד כה עולה שמתקיים ריבוד ברור בקרב אוכלוסיות הלומדים בסוגי המוסדות השונים. תלמידי האוניברסיטאות מחזיקים ביתרון ברור על פני תלמידי המוסדות האחרים מבחינת הנתונים הלימודיים, אך ריבוד נמצא גם במשתני הסטטוס ובמרבית משתני הרקע החברתי-כלכלי של תלמידי המוסדות. הרקע החברתי-כלכלי הממוצע של בוגרי המכללות חלש מזה של בוגרי האוניברסיטאות, על פי השכלת ההורים, יוקרת משלחי היד שלהם, הכנסת המשפחה, האשכול חברתי-כלכלי של מקום המגורים, צפיפות המגורים, מגורים במרכז או בפריפריה ומוצא עדתי. יוצאי דופן הם תלמידי המכללות הפרטיות; הם שונים מתלמידי האוניברסיטאות בעיקר בנתונים הלימודיים, אך לא ביתר המאפיינים שהוזכרו לעיל (אילון ויוגב, 2002; אילון, 2008; זוסמן ואחרים, 2009; פניגר ואחרים, 2013).

על פי שביט (Shavit et al., 2007), בעבר התרחש הריבוד בישראל בעיקר באמצעות הישגים אקדמיים שדרשו תעודת בגרות, וזו שימשה כמכניזם המרכזי של שעתוק אי-השוויון. אך כיום הפך הריבוד לפלורליסטי יותר, וההצלחה יכולה להיות מועברת הן במסלול המריטוקרטי והן במסלול אלטרנטיבי למי שרמת הישגיו נמוכה יותר. למיוחסים, מערכת ההשכלה מהרובד השני מספקת הזדמנות שנייה להרוויח הצלחה חברתית באמצעות לימוד של תחומים יוקרתיים הנלמדים במכללות הפרטיות. לעומתם, למיוחסים-פחות המערכת מספקת הזדמנות להשכלה מדרג שני בלבד, וזו מובילה לעיסוקים יוקרתיים פחות, אם כי לפחות נמנעים מהם עיסוקים המבוססים על עבודות כפיים.

בהינתן הריבוד הבין-מוסדי והתוך-מוסדי במערכת ההשכלה הישראלית, נשאלת השאלה אם שוק העבודה מכיר בהטרוגניות של שוק ההשכלה הגבוהה. חשוב לבחון את ההשלכות של מערכת ההשכלה המרובדת על אפשרויות התעסוקה של הבוגרים, אם מבקשים לבדוק את

רמת המוביליות החברתית האמיתית שמאפשרת מערכת ההשכלה הישראלית במתכונתה החדשה והמורחבת. מחקרים מראים שהציבור הישראלי מודע - חלקית, לפחות - לקיומם של הבדלים בין המוסדות השונים, ומעריך את האוניברסיטאות יותר מכפי שהוא מעריך את המכללות. סקרים מן השנים 1996 ו-1999 (אילון ויוגב, 2002), שבחנו את עמדות ציבור הסטודנטים לגבי אוניברסיטאות ומכללות, הראו כי 80% מהם סבורים שתואר אקדמי שנרכש באוניברסיטה הוא בעל ערך רב יותר מאשר תואר שנרכש במכללה, ו-60% סבורים גם כי תואר אוניברסיטאי מעניק לבעליו הזדמנויות טובות יותר בשוק העבודה. גם בבחינת דפוסי ההרשמה של סטודנטים (Ayalon, 2005) נמצאה העדפה ללימודים באוניברסיטאות. במחקרים שבדקו את השפעתה של השונות הבין-מוסדית על ההישגים התעסוקתיים של הבוגרים נמצא כי סוג המוסד משפיע על גובה שכרם של הבוגרים בראשית הקריירה (Shwed & Shavit, 2006). כמו כן נמצא ששכרם של בוגרי אוניברסיטאות היה גבוה ב-20%-30% בממוצע משכרם של בוגרי מכללות, שהם משולבים בתפקידים יוקרתיים יותר ושהעלייה בשכרם כעבור שלוש שנים חדה יותר מזו של בוגרי המכללות (זוסמן ואחרים, 2009).

השערות המחקר

עד כאן תואר גוף הידע הקיים לגבי השינוי שחל בהשכלה הגבוהה בישראל. מחד גיסא היא הונגשה לקהלים רחבים, אך מאידך גיסא הפכה לפלורליסטית ומרובדת באופן שהוביל לשינוי ביחסו של שוק התעסוקה הישראלי לבוגרי המוסדות השונים. נסקרו כאן תיאוריות וגישות המנסות לספק הסברים, כלכליים בעיקרם, לתופעת השונות בהחזורים הכלכליים והאחרים הניתנים לבעלי תארים אקדמיים לפי המוסד שבו הוסמכו. העיקריות שבהן תולות את השונות הזו בהבדלים באיכויות של הון אנושי שנרכש בין כתלי המוסדות, בהבדלים באיכות ההון החברתי או התרבותי, במנגנוני המיון המקדים ובתפיסת המעסיקים את ההשכלה כאיתות על מידת הפריון הצפויה של העובד.

מחקר זה יבחן מחדש את ההזדמנויות התעסוקתיות המוצעות בישראל לבעלי השכלה לפי המוסד שבו נרכשה, והפעם מנקודת מבטם של המעסיקים.

בהתבסס על ממצאי קודמינו ועל סקירת הספרות נשער כי תימצא שונות בהישגים התעסוקתיים של בוגרי מוסדות אקדמיים שונים (זוסמן ואחרים, 2009; Gerber & Logan, 1996), ונבחן את השונות בהזדמנויות. נשער שבוגרי אוניברסיטאות, המוגדרות כרובד העליון של מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל (אילון ויוגב, 2002; יוגב, 2000), יזכו להזדמנויות רבות יותר מאשר בוגרי מוסדות לא-אוניברסיטאיים ואחרים (זוסמן ואחרים, 2009; פניגר ואחרים, 2013), המוגדרים כרובד השני של המערכת. עוד נשער כי שונות זו תתקיים גם לאחר פיקוח על גורמים אחרים שידוע כי הם משפיעים על הישגים תעסוקתיים, ובהם תחום הלימוד, משתני הון אנושי ומשתנים שיוכיים.

השערות אלו, שאושרו במחקרים קודמים, יעמדו כאן לבחינה מחודשת. כפי שצינינו, נשתמש בנתונים שלמיטב ידיעתנו לא נעשה בהם שימוש מחקרי קודם. נתונים אלו משקפים את האופן שבו הגורמים האחראיים להיצע התעסוקות בשוק העבודה, דהיינו המעסיקים, פועלים ומגיבים לשינויים שחלו במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל.

מתודולוגיה

המחקר כמותי בעיקרו ומבוסס על מקור מידע ייחודי שנשאב ממאגר מבקשי עבודה בבעלותה של חברת השמה ישראלית. לצד החלק הכמותי המרכזי נערכו גם שלושה ראיונות חצי-מובנים עם מנהלים בחברות תעשייתיות גדולות ועם מנהל הגיוס בחברת ההשמה. הראיונות נועדו להרחיב את תמונת המצב שתתקבל מן העובדות האובייקטיביות, הוודאיות והניתנות לצפייה, באמצעות פרשנויות וידע על המציאות המובנית שבה הן מתקיימות (שקדי, 2003).

מקור המידע הכמותי

המחקר מתבסס על נתונים שהתקבלו מחברת השמה שפעלה בעיר חיפה מאז 1989. החברה הגדירה עצמה כמתמקדת בהשמת כוח אדם אקדמי טכנולוגי בעיקרו, במשרות ביניים ומעלה, בתחומי האלקטרוניקה וכן בתחומי מחשבים, מכונות, שיווק וכספים. מאגר המועמדים הממוחשב של החברה, שממנו נגזר בסיס הנתונים, כלל במועד עריכת המחקר (ראשית 2006) מידע על 18,000 פרטים שהיו מבקשי עבודה במועד המחקר או לפניו. חברת ההשמה שמרה את פרטיהם של כל מי שעבדו עמה בעבר כדי לשוב ולפנות אליהם בהצעות עבודה מתאימות. לכל פרט במאגר הוגדר "תיק" ובו פרטיו האישיים לפי מסמך קורות החיים שלו ופרטים מתוך ראיונות ושיחות שנערכו עמו בחברה לאורך השנים לצורך היכרות, עדכון או הפניה למשרה פנויה.

אוכלוסיית המחקר

מדי חודש נשלחים לחברה מאות קורות חיים של מבקשי עבודה. חלקם נשלחים באופן עצמאי וזוהם על ידי מבקש עבודה ששמע על החברה, אך מרביתם נשלחים כתגובה למודעות דרושים שמפרסמת החברה בעיתונות ובאינטרנט. על פי רוב הדרישה היא לעובדים בתחומים הטכנולוגיים במשרות ביניים ומעלה, אך לעתים עולה דרישה למזכיר/ת/מנכ"ל, לאנשי שיווק ולתחומים נוספים. עובדות החברה ממיינות את קורות החיים שהגיעו. את הבלתי רצויים הן מוחקות, ואת אלה שנתפסים בעיניהן כבעלי פוטנציאל להשמה הן קולטות ומקימות עבורם רשומות במאגר החברה.

אוכלוסיית המחקר מבוססת על מבקשי העבודה שפנו לחברת ההשמה ועברו את המיון הראשוני, ובנוסף לכך ענו על כל הדרישות הבאות:

- א. התמחו באחד משלושה תחומים הנדסיים: תעשייה וניהול, חשמל ואלקטרוניקה או מחשבים. תחומי לימוד אלו משותפים למכללות ולאוניברסיטאות. לימודי הנדסה נחשבים למתגמלים וליוקרתיים. הם מבטיחים השתלבות מהירה בשוק העבודה ותגמולים כלכליים גבוהים (זוסמן ואחרים, 2009; פניגר ואחרים, 2013), ולכן הם בין תחומי הלימוד המבוקשים ביותר לתואר ראשון בישראל. בשנת 2013 התקיימו לימודי הנדסה בישראל ב-25 מוסדות שונים, מתוכם 18 מכללות. בשנת 2012 עמד מספר מקבלי תואר ראשון בתחומי הנדסה ואדריכלות על כ-5900; זאת לעומת 1800 מוסמכים בשנת 1990, אז לא היה אפשר לרכוש את התואר במכללות האקדמיות.
- ב. בני 35 ומטה. מרבית המוסדות הלא-אוניברסיטאיים שמלמדים הנדסה לא היו קיימים כמוסדות אקדמיים לפני שנת 1990, ורובם לא לפני שנת 1995. מי שבשנת 2005 (בעת עריכת המחקר) היו בני 35, היו בני 20 בשנת 1990. לפי אילון ויוגב (Ayalon & Yogev, 2005), גילם הממוצע של תלמידי שנה ראשונה בתואר ראשון במקצועות טכנולוגיים

הוא 23.5 במוסדות הלא-אוניברסיטאיים ו-23 במוסדות האוניברסיטאיים. הגבלת הגיל מאפשרת לכלול באוכלוסיית המחקר יותר פרטים שהאפשרות ללמוד הנדסה במכללה כבר הייתה פתוחה בפניהם.

ג. היו בעלי קורות חיים מעודכנים בשנת 2005. פרטים אישיים כגון השכלה, ניסיון תעסוקתי, מצב אישי וכיצא באלה משתנים לאורך השנים. מהלך זה נעשה כדי לשמור על עדכניות המידע.

ד. היו מעוניינים במשרה חדשה בשנת 2005. פרטים שנכתב בתיקם האישי כי סירבו לקבל הצעות עבודה, או שדחו כל הצעה על הסף, או שבעקבותיה לא היה אפשר ליצור עמם קשר טלפוני, הוצאו מן המדגם.

ה. נמצא בתיקם עותק אלקטרוני של מסמך קורות חיים. זוהי מגבלה טכנית שנועדה לאפשר את איסוף הנתונים.

שיטת הדגימה

דגימת הנחקרים נערכה מתוך המערכת הממוחשבת של חברת ההשמה. סינון ראשוני של אוכלוסיית המחקר נערך על פי גיל ומקצוע ההתמחות, כאמור. הרשימה שעלתה מנתה 2700 מועמדים, ומתוכם נדגמו כ-500 פרטים בשיטת המספרים האקראיים. מועמד שלא עמד בקריטריונים שהוגדרו לאוכלוסייה הוצא מהמדגם הסופי (בדרך כלל מועמדים שבתיקם חסר עותק אלקטרוני של קורות החיים, או שקורות החיים שלהם לא היו מעודכנים, או שלא גילו עניין בהשמה במשרה חדשה). בסופו של התהליך עמד לרשותנו מדגם ובו 341 נחקרים.

קובץ הנתונים

המחקר מבוסס על נתונים של 341 נחקרים שנדגמו ממאגר החברה ובשנת 2005 היו מעוניינים בשיבוץ למשרה חדשה. המשתנים נבנו על סמך מסמכי קורות החיים ועל סמך ה"תיקים" במאגר המועמדים.

המשתנים

המשתנה התלוי במחקר הוא מידת האטרקטיביות של מבקשי העבודה בעיני המעסיקים. משתנה זה הוגדר לפי החלטותיה של חברת ההשמה, המייצגת במחקר את המעסיקים. החברה נמצאת בקשר עם מאות מעסיקים ומוכרת להם שירותי איתור ומיון של עובדים. החברה עושה את הונה מהשמות, ולכן היא מעוניינת לבצע מספר השמות גדול ככל האפשר כדי להגדיל את הרווח שלה מעמלות; אולם בו בזמן עליה להימנע מהפנייתם של מועמדים שאינם מתאימים, פן יטענו המעסיקים שהיא מכבידה על תהליכי הגיוס ואינה יעילה. המתח בין שני הקטבים הללו מחייב את החברה להיות מעודכנת ככל האפשר בערך השוק של מבקשי עבודה בעיני המעסיקים.

מידת האטרקטיביות של המועמדים בעיני המעסיקים באה לידי ביטוי פעמיים לפחות בפעולותיה של חברת ההשמה. הביטוי הראשון הוא בהחלטה אם לקבל את המועמד למאגר מבקשי העבודה של החברה או שמא לדחותו. עובדות ההשמה, שמקבלות את מסמכי קורות החיים של המועמד בתיבת הדואר האלקטרוני שלהן, מקבלות החלטה זו על סמך עיון במסמכים. הנדחים נמחקים; מי שמתקבל - מוקמת לו רשומה במאגר החברה, נקבע לו ריאיון היכרות ונבנה לו "תיק" ממוחשב ובו כל פרטיו האישיים.

הביטוי השני למידת האטרקטיביות טמון בהחלטתה של חברת ההשמה אם להפנות מועמד קיים לעבודה אם לאו. כשמתקבלת פנייה ממעסיק המעוניין בעובד למשרה מוגדרת, עורכות עובדות חברת ההשמה חיפוש במאגר הממוחשב על פי המאפיינים הנדרשים מן המועמד. המערכת מבצעת חיפוש בין הרשומות ובסיומו מציגה רשימה של העונים לקריטריונים. המערכת מציבה בראש הרשימה את מי שפרטיהם האישיים עודכנו לאחרונה או שהתיק הממוחשב שלהם נפתח לאחרונה. תהליך זה יכול לחזור על עצמו פעמים אחדות, על פי מספר הפעמים שבהן נתפס המועמד כמועמד אטרקטיבי למעסיק במשרה מסוימת.

תוצרו של התהליך כולו מתבטא בהפניה או באי-הפניה לראיונות. לפיכך, המשתנה התלוי במחקרנו - מידת האטרקטיביות - נמדד באמצעות התשובה לשאלה "האם במהלך שנת 2005 המועמד הופנה או שלא הופנה לראיון עבודה" (הופנה=1).

המשתנה הבלתי תלוי המרכזי במחקר הוא סוג המוסד שבו הוסמך המועמד, שנקבע לפי המוסד האחרון שבו למד. בשל גודלו המצומצם של המדגם נאלצנו להסתפק בשלוש קטגוריות רחבות: מוסדות אוניברסיטאיים ישראלים, מוסדות לא-אוניברסיטאיים ישראלים ומוסדות זרים. המוסדות הזרים כללו שלוחות של מוסדות זרים בישראל וגם מוסדות בחו"ל.

כמו כן נלקחו בחשבון משתנים נוספים של רקע השכלתי:

- רמת ההשכלה - זו כללה שתי דרגות: תואר ראשון (כל בעלי התואר הראשון וגם הסטודנטים שלמדו לקראת תואר), ותואר מתקדם (כל בעלי התארים המתקדמים והסטודנטים שלמדו לקראת קבלתם)
 - הצטיינות בלימודים (מצטיינים=1)
 - ותק תעסוקתי - נמדד בשנות ניסיון. חושב לפי ההפרש בין שנת ההסמכה לתואר הראשון הרלוונטי ובין השנה הקובעת למחקר (2005). מההפרש הזה הופחת מספר השנים שבהן המועמד לא עבד, לפי קורות החיים. בהעדר מידע מדויק חושב מספר שנות הניסיון כמקובל על פי רוב: גיל פחות מספר שנות הלימוד פחות שש.²
- משתנים סוציו-דמוגרפיים ששימשו כמשתני פיקוח במחקר היו: מגדר (נשים=1), גיל, מצב משפחתי (נשואים=1), לאום (ערבים=1) וארץ לידה (ישראל=1). מלבד אלו נכלל גם משתנה שתיאר את מועד קבלתו של המועמד למאגר (שנת 2005=1).

מודלים סטטיסטיים

המודל הסטטיסטי ששימש אותנו היה מסוג רגרסיה לוגיסטית, המתאימה למצב שבו המשתנה התלוי הוא דיכוטומי ואילו המשתנים המסבירים הם רציפים או קטגוריאליים. נבחנו מודלים אחדים. הם נבדלו זה מזה במספר המשתנים המסבירים שנכללו בהם, וזאת כדי לבחון את

1 כל מי שנכללו במאגר הנתונים של החברה עברו את המיון הראשוני של עובדות החברה, ולפיכך שייכותם למאגר מותנית בשלב מיון מקדים. במהלך המחקר חקרנו גם מודל שהתייחס לסיכויי ההפניה לראיון לאחר פיקוח על גורם התלות המוקדמת שתואר קודם, שנבחן באמצעות דגימת חודש אחד בשנת 2006 ומעקב אחר נתוני הקבלה והדחייה של מגישי קורות חיים. ההליך חסר מידע על סוג המשרות שפורסמו באותו חודש ולכן הגביל את כוחו של המודל. בסופו של דבר נמצא המודל חסר מובהקות ולכן הושמט מן המאמר. תיאור של התהליך שבוצע והושמט מופיע בהערת שוליים בפרק על המודלים הסטטיסטיים. אפשר לקבל את עיבודי הנתונים מהכותבים.

היחסים בין המשתנים המסבירים עד להוספת כל המשתנים לתוך משוואה מקיפה אחת.

ראיונות

לצורך קיום הראיונות, ששימשו במחקרנו כמקור למידע משלים שיוסיף פירוש והסבר לממצאי הפרק העיקרי הכמותני, נבחרו בדגימת נוחות שלושה מנהלים בעלי ניסיון רב בגיוס כוח אדם לארגונים. חגי (כל המרואיינים מופיעים בשמות בדויים) הוא מהנדס תעשייה וניהול, מנהל בחברה בינלאומית גדולה שעוסקת במוצרי אלקטרוניקה מתקדמים ואחראי לגיוס מהנדסים לארגונו; מעיין היא מנהלת גיוס כוח אדם בחברת מזון מהגדולות בארץ; אורן הוא מבעלי חברת ההשמה שתרמה את נתוניה למחקר.

הראיונות החצי-מובנים נערכו פנים אל פנים וכל ראיון נמשך כשעה. המרואיינים נשאלו על תהליכי גיוס כוח האדם בחברתם ועל התייחסותם למסמכי קורות החיים. הם נשאלו מה החשיבות היחסית של פרטי רקע אישי, פרטי ניסיון תעסוקתי ורקע השכלתי, והתבקשו לציין מדוע הם מקנים חשיבות כזו או אחרת לכל אחד מפרטי המידע. המרואיינים התבקשו להתייחס מפורשות לנושא מקור ההסמכה; לתאר את ההיררכיה בין מוסדות ההשכלה השונים, אם היררכיה כזו קיימת בעיניהם; ולהסביר את הסיבות להבדלים ביחסם למוסדות השונים. לאחר שהראיונות תומללו נערך להם ניתוח תוכן. במאמר מוצגים ציטוטים נבחרים מתוך הראיונות. הציטוטים מייצגים את ההתייחסויות של המרואיינים לנושאים השונים שעלו במחקר הכמותני, והם עשויים להבהיר את הפרשנויות שמובילות את המעסיקים לאמץ תפיסות שונות באשר לאטרקטיביות של מועמדים בעלי רקעים שונים.

ממצאים

לפני שנתחיל בתיאור הממצאים נתאר את תהליכי המיון המוקדם. תהליכים אלו הם תנאי לעצם נוכחותם של נחקרים במאגר ואין להם ביטוי במודל הסטטיסטי. ראשית, יש לזכור כי עצם הפנייה לחברת ההשמה היא מיון מקדים: המועמד מחליט אם לפנות בכלל לחברת השמה לצורך חיפוש עבודה, ועוד הוא מחליט למען את פנייתו דווקא לחברת ההשמה הזו מבין כלל החברות הפועלות בשוק. לצערנו אין בידינו נתונים שיוכלו לרמוז על מאפיינים משותפים למחפשי העבודה שפנו לחברה, מלבד העובדה שכולם חיפשו עבודה בשלב כלשהו, נתקלו במודעות "דרושים" או הכירו את החברה היכרות מוקדמת. זה המקום לציין כי אף שהחברה ממוקמת בצפון הארץ, באזור המתאפיין בריכוז גבוה של אוכלוסייה לא-יהודית (על פי נתוני הלמ"ס, בשנת 2006 היו 53% מתושבי מחוז צפון ערבים. ראו הלמ"ס, 2007), במאגר לא נמצא כמעט ייצוג לפלח אוכלוסייה זה. הסיבות לכך אינן ידועות לנו.

שנית, עלינו לזכור כי היכללותו של מועמד במאגר החברה מראה כי צלח הליך מיון מקדים, המבוסס על מסמך קורות החיים ששלח. חשיבותו של מסמך קורות החיים קריטית: לפיו מתקבלת החלטה מהירה אם לקדם את הפונה בתהליך המיון לקראת השמה בעבודה או שמא לדחותו על הסף. כדברי חגי, "בשלב הקורות חיים אין הרבה התלבטויות. לוקח לי בערך שלוש דקות לעבור על קורות חיים ולקבל החלטה".

בראיונות מצאנו שכמעט כל פרט במסמך קורות החיים מעניין את שומרי הסף, הנדרשים לברור מתוך מאות פונים את המתאימים ביותר למשרה הפנויה. זהו חלק אינטגרלי (הגם שהוא ראשוני) של תהליך ברירת המועמדים האטרקטיביים ביותר, ונכון היה לכלול אותו במסגרת הניתוח הסטטיסטי. הדבר הרצוי היה לפקח על סיכויי הקבלה המוקדמים של הנחקרים שעלו

במדגם, אך את זאת לא היה אפשר לעשות שכן הנחקרים פנו לראשונה לחברה לפני תחילת המחקר והחברה לא תיעדה את פניותיהם, כפי שלא תיעדה פניות אחרות שנדחו על הסף. ביקשנו לבחון את תהליך הברירה שנוצר עם מיון קורות החיים ואת השפעתו על סיכויי ההפניה לריאיון. לשם כך החלטנו לדגום חודש בשנת 2006, ובמהלכו לעקוב אחר כל הפונים לחברת ההשמה (153) ולאמוד את סיכוייהם של בעלי הסמכות ממוסדות לימוד שונים להיקלט במאגר או להדחות ממנו (המשתנה התלוי). זאת כמוכן לאחר פיקוח על משתנים מתערבים כגון רמת השכלה, תחום עיסוק ומשתני רקע חברתיים-כלכליים מתבקשים. לאחר שערכנו על הנתונים ניתוח מסוג רגרסיה לוגיסטית התברר שהעדר מידע על סוג המשרות שפורסמו באותו חודש, וכן גודלו המצומצם של המדגם, מעקרים את ההליך ממשמעות³. הוחלט שהמודל הסטטיסטי יתעלם מהליך הברירה המוקדם ויבחן את מידת האטרקטיביות של מבקשי העבודה בעיני המעסיקים רק על פי ההפניות שלהם לריאיונות עבודה. בלוח 1 אנו מציגים את אוכלוסיית המדגם, שמנתה 341 מהנדסים מתחומי תעשייה וניהול, חשמל ואלקטרוניקה ומחשבים. אוכלוסייה זו התאפיינה בממוצע גיל נמוך (29 עם תקרת גיל 35 לכל היותר), ברוב גברי מובהק (81%) וברוב יהודי מוחלט (96%) שעיקרו ילידי ישראל (79%). כצפוי מגילים הצעיר של הנחקרים, ותק התעסוקה הממוצע היה נמוך מאוד (4 שנים), ולמעשה רבע מאוכלוסיית המדגם טרם התחילה את הקריירה המקצועית. 52% פנו לחברה לראשונה בשנת 2005.

לוח 1: תיאור המועמדים (N=341)

משתנה		
הופנו לריאיונות במהלך שנת 2005		0.17
מגדר	נשים	0.19
גיל	ממוצע (ס' תקן)	29.2 (2.9)
מצב משפחתי	נשואים (מול לא-נשואים)	0.25
לאום	יהודים ואחרים	0.96
	ערבים	0.04
ארץ לידה	ישראל	0.79
ותק תעסוקתי	ממוצע שנים (ס' תקן)	4.0 (3.5)
רמת השכלה	תואר ראשון	0.86
	תארים מתקדמים	0.14
הצטיינות	מצטיינים	0.22
מוסד מסמך	אוניברסיטאי ישראלי	0.6
	לא-אוניברסיטאי ישראלי	0.35
	מוסד זר	0.05
תחום לימוד	טכנולוגי-מדעי	0.43
קליטה ראשונה במאגר	במהלך שנת 2005	0.52

3 כאשר ניסינו להכליל במודל הניבוי לשליחה לריאיון את ההסתברות המוקדמת של נחקרים מרמות השכלה שונות שנרכשו בסוגי מוסדות לימוד שונים כמשתנה פיקוח, מצאנו כי משתנה זה חסר כל משמעות. לפיכך הוצאנו אותו מן הניתוח.

רובם המכריע של הנחקרים (86% מתוכם) היו בעלי תואר ראשון, ורק מיעוט החזיקו בתואר מתקדם. 95% מהם למדו במוסדות ישראליים, מהם 60% הוסמכו במוסד אוניברסיטאי ו-35% במכללה ישראלית. רק 5% למדו במוסד זר. מגוון המוסדות היה רחב וכלל שש אוניברסיטאות ועוד תשע מכללות. מרבית המועמדים למדו בטכניון (33%), באוניברסיטת בן-גוריון (18%) או במכללה האקדמית אורט בראודה (16%). פלח המצטיינים מבין המועמדים היה גבוה ועמד על 22%.

לוח 2: הפניה לראיונות עבודה לפי סוג מוסד

מוסד זר	לא-אוניברסיטאי	אוניברסיטאי	סה"כ	
18	118	205	341	סה"כ (מס' מוחלט)
22	9	22	17	הופנו לראיונות עבודה (אחוזים)

לוח 2 מציג את פרופרציית המועמדים שהופנו לראיונות עבודה (המשתנה התלוי) על פי המוסד המסמיך (המשתנה הבלתי תלוי המרכזי). בסך הכול הופנו לראיונות 17% מתוך הנחקרים. בולט במיוחד שיעורם הנמוך (9%) של מהנדסים מוסמכי מכללות שנשלחו לראיונות. הנחיתות של מהנדסים בוגרי מכללות לעומת מהנדסים אחרים, ועדיפותם של מהנדסים בוגרי האוניברסיטאות הישראליות על פני יתר הבוגרים, נמצאו מובהקות סטטיסטית ברמות מובהקות גבוהות במבחני חי בריבוע לבחינת אי-תלות.

באשר לבוגרי מוסדות מחוץ לישראל, נמצא כי לימודים בחו"ל מקבלים משמעות שונה לפי ארץ המוצא של המועמד: ילידי ישראל שלמדו בחו"ל זכו להעדפה ברורה (33% מהם הופנו לראיונות עבודה), אך לא כך ילידי חבר העמים שלמדו בחו"ל. עובדה זו קיבלה ביסוס גם בראיונות, כפי שציין אורן: "אנשים שלמדו ברוסיה - לא מעניין. [זה] על אותו משקל של מכללות".

אפליה דומה של מהגרים, ובעיקר של מהגרים ממדינות חבר העמים לשעבר שהוסמכו בארצותיהם, התגלתה גם במחקר שנערך בפנילנד (Heikkilä & Peltonen, 2002). שם נמצא כי מעסיקים בפנילנד אינם מעריכים תעודות השכלה של מהגרים, ובמיוחד אינם מעריכים תעודות טכנולוגיות שמקורן במדינות ברית המועצות לשעבר. כך אף עלה במחקר על קליטת מהגרים בשוק התעסוקה האמריקאי (Kossoudji, 1989), שם נטען כי שוק התעסוקה נתע ממנהגים, ובעיקר מכאלה שהוסמכו במוסדות זרים ולא השתתפו במערכת ההשכלה המקומית.

בלוח 3 מוצגים ארבעה מודלים לוגיסטיים לניבוי סיכויי ההפניה של מועמדים לריאיון עבודה. המודל הראשון מנבא את סיכויי ההפניה לפי משתנים שיוכיים; השני מנבא את הסיכויים לפי סוג המוסד המסמיך ושנת הכניסה למאגר; השלישי מנבא את סיכויי ההפניה לפי סוג המוסד, משתני הון אנושי נוספים ושנת הכניסה למאגר; והרביעי מצרף את כל המשתנים יחדיו.

לוח 3: הפניה לראיונות – משתנים מסבירים

4	3	2	1	המשתנה	
-16.59 (12.55)	-3.33 (0.49)	***-2.81 (0.39)	-11.96 (12.33)	קבוע	
סוג מוסד (מושטט: לא-אוניברסיטאי)					
***1.17 (0.39)	***1.09 (0.38)	***1.09 (0.37)		אוניברסיטה	
0.76 (0.79)	1.0 (0.76)	**1.33 (0.67)		מוסד זר	
0.08 (0.45)	0.29 (0.44)			רמת השכלה: תואר מתקדם	
**0.84 (0.35)	**0.73 (0.33)			סיים תואר בהצטיינות	
0.05 (0.07)	0.06 (0.05)			ותק תעסוקתי	
0.91 (0.86)			0.66 (0.84)	גיל	
-0.02 (0.02)			-0.01 (0.01)	גיל בריבוע	
-0.69 (0.46)			-0.67 (0.44)	נשים	
0.08 (0.4)			-0.12 (0.39)	מצב משפחתי: נשואים	
0.77 (0.75)			0.71 (0.73)	לאום: ערבי	
** -0.78 (0.37)			** -0.76 (0.35)	ארץ מוצא: ילידי ישראל	
***0.95 (0.35)	**0.84 (0.34)	**0.72 (0.38)	***0.87 (0.33)	מועד כניסה למאגר: במהלך שנת 2005	
31.51	23.32	15.94	14.38	Chi-square Model	
12	6	3	7	Df	
0.15	0.11	0.08	0.07	Nagelkerke R Square	

***p≤0.01, **p<0.05, *p<0.1 for N=431

כל המודלים שנבחנו נמצאו בעלי יכולת מובהקת לנבא את סיכויי הפנייתו של מועמד לראיונות עבודה, אך המודל בעל כוח הניבוי הרב ביותר, ולפיכך הטוב ביותר, הוא זה המשלב את כל המשתנים הבלתי תלויים.

נמצא כי המשתנים בעלי היכולת הטובה ביותר לנבא סיכויי הפניה לריאיון הם המשתנים ההשכלתיים, ובראש כולם סוג המוסד המסמיך. הסיכויים של מהנדס שהוסמך במוסד אוניברסיטאי ישראלי לקבל הפניה לראיונות עבודה גבוהים פי 3.2 ($e^{1.17} = 3.22$) מאלה של מהנדס שהוסמך במוסדות לא-אוניברסיטאיים, ופי 1.5 לעומת מי שהוסמך במוסדות זרים

($e^{1.17-0.76} = e^{0.41} = 1.5$). חשיבות מקור ההסמכה עלתה גם בראיונות, בדבריו של חגי, כשתיאר את הקשר שהוא רואה בין רמת החשיבות של המשרה ובין רמת היוקרה של המוסד המסמך: "מאיפה הגיעה ההשכלה] זה חשוב רק לתפקידים מסוימים. [...] בתפקידים שפחות משנה לי, אני סובלני יותר לאנשים ממכללות, כמו ניהול פרויקטים [שיש בן] פן אישי חזק". בהמשך הטבלה אפשר לראות כי מועמדים שיכולים להציג הישגים מצוינים זוכים להעדפה בהפניה לראיונות. מהנדס שסיים את לימודיו בהצטיינות החזיק בסיכויים גבוהים פי שניים לערך ($e^{0.84} = 2.3$) לקבל הפניה לראיון לעומת מהנדס בעל נתונים דומים שלא סיים בהצטיינות. העובדה כי השוק מגלה העדפה למועמדים שיכולים להציג הצטיינות תוארה גם במחקרם של זוסמן ועמיתיו (2009), שמצאו כי ככל שהכישורים הקוגניטיביים גבוהים יותר כך עולה התשואה להשכלה במשרה הראשונה.⁴ מצטייר כי ההעדפה שמעניקים המעסיקים לבוגרי מוסדות יוקרה מונחת על בסיס דומה לזה שעליו מונחת העדפתם למועמדים בעלי תעודות הצטיינות. המרואיינים טענו לקיומו של מתאם בין יוקרתו של המוסד האקדמי ובין רמה גבוהה במיוחד של יכולת קוגניטיבית. כך עלה, למשל, מדבריה של מעיין: "אם אתה הצלחת במבחני פסיכומטרי להתקבל למשהו יוקרתי ושקשה להתקבל אליו זה אומר משהו על הרמה שלך".

מעניין לראות כי המרואיינים מעריכים מועמדים לא רק על עצם מסוגלותם להתקבל ללימודים במוסד יוקרתי, אלא גם על בחירתם ללמוד במוסד כזה, ולא ללמוד במוסד פחות יוקרה שבו יכלו להשלים את לימודיהם בקלות רבה יותר. בחירתו של מועמד להשלים את לימודיו במוסד אקדמי יוקרתי שקולה בעיניהם להכרזה לא רק על יכולת גבוהה אלא גם על רצון לבטא את יכולתו זו ולהביאה לכדי מיצוי.

המעסיקים שרואיינו טענו לבקיאות בדרישות הסף ובדרישות הלימודיות של המוסדות, וסברו כי הדרישות הגבוהות מייצרות בוגרים בעלי כלים לרכישה עצמאית של ידע. הדבר נתפס בעיניהם כמשאב רב חשיבות בסביבה הדינמית והתחרותית שבה מתנהלים ארגוניהם. לדברי חגי, "השכלה, איך שאני רואה, נותנת לאדם כלים. לאו דווקא ידע, אלא כלים לרכוש ידע". המרואיינים סברו שסטודנטים הלומדים במוסדות יוקרתיים פחות ניצבים מול דרישות נמוכות יותר, ולכן אינם מחזיקים בכלים דומים.

מדברי המרואיינים עולה תפיסה נוספת, הנוגעת לנורמות של התנהגות. הם תופסים לימודים במוסד יוקרתי ככאלה הדורשים רמות גבוהות יותר של משמעת עצמית, הקרבה, עיקשות ומאמץ, ומאמינים כי התכונות הללו רצויות להם כיוון שהן יוצרות עובדים יצרניים במיוחד. כפי שאמרה מעיין:

[ההשכלה] מסמלת עד כמה אתה יורה גבוה. שזה בעיני משהו מאוד חשוב. זה אומר "אני רוצה להגיע רחוק ואני יודע שאני צריך להשקיע משהו בשביל זה", שזה גם פרמטר. זאת אומרת שאתה הולך לטכניון ללמוד הנדסת תעשייה וניהול או הנדסת מזון או משהו כזה, כשיש לך את האופציה ללכת לדרכי או למכללה למנהל ללמוד את אותם דברים ויהיה לך פחות קשה.

4 בהרצה נפרדת של מודל הרגרסיה עבור מועמדים חסרי ניסיון תעסוקתי (כאלה שציינו 0-2 שנות ניסיון בלבד), מצאנו כי אצל מועמדים כאלה חשיבותה של ההצטיינות בלימודים רבה במיוחד והיא מגדילה את סיכויי ההפניה פי 3.5 ויותר.

המרוויינים סבורים כי ההביטוס הרצוי להם איננו רק תוצר של למידה והטמעה במהלך הלימודים אלא גם תוצר של חינוך, של מעמד המוצא ושל הרקע שבו גדל המועמד. כך, למשל, אמרה מעיין כי "אנחנו מגלים בנוגע לאישיות של הבן אדם, שמה שההורים של הבן אדם יצרו עבורו או הרסו עבורו, בשביל הארגון לשנות זה קריעת ים סוף". ואילו חגי ציין:

אתה רואה לפעמים ברמה של הבן אדם, התבטאות, שפה. [...] זה לא משהו שמתנה כשלומדים אותו במכללה או באוניברסיטה, זה משהו שאנשים באים איתו מלפני זה. [...] יש גם לפעמים באוניברסיטה תת-רמה של אנשים, אבל בדרך כלל אתה ממש רואה את זה.

מצאנו כי במסגרת מאגר הנתונים של החברה, ועבור מהנדסים מן הסוגים שנכללו במחקר, משתנים שיוכיים כמגדר, גיל ומצב משפחתי אינם תורמים לניבוי סיכויי הפניה לריאיון עבודה. הגבלת גילם של המועמדים לבני פחות מ-35 ביטלה את האפלייה הסטטיסטית המבוססת על גיל, והשפיעה ככל הנראה גם על משתנים קשורים לגיל כמו ותק תעסוקתי ומצב משפחתי, שנמצאו חסרי משמעות לניבוי סיכויי הפניה לריאיון. המשתנה השיוכי היחיד שנמצא משפיע על סיכוייהם של מהנדסים לקבל הפניה לריאיון הוא ארץ המוצא: ילידי חבר העמים החזיקו בסיכויים גבוהים פי שניים מילידי ישראל לקבל הפניה לריאיון עבודה.

הממצאים מאששים את השערות המחקר ומראים כי בכל הנוגע למהנדסים, שוק התעסוקה מציע הזדמנויות תעסוקתיות שונות לעובדים פוטנציאליים על פי סוג המוסד שבו הוסמכו. קיימת העדפה לבוגרי אוניברסיטאות, שנחשבות למוסדות עילית המשויכים לרובד העליון של מערכת ההשכלה בישראל, על פני בוגרי מכללות ומוסדות זרים, שנחשבים למוסדות אקדמיים פחות יוקרה. ממצא זה נתמך גם בראיונות, שמהם עולה כי המעסיקים אימצו תפיסות לגבי האיכויות הספציפיות של בוגרי מוסדות מסוגים שונים. סוגי המוסדות משמשים עבורם אותות המרמזים על האיכות הפוטנציאלית של המועמדים, בין שאיכות זו נמדדת בפיריון ובין שהיא נמדדת במאפיינים אחרים שהמעסיקים מעריכים (Bourdieu & Passeron, 1977; Bowles & Gintis, 1976; Spence, 1973).

השפעתו של משתנה סוג המוסד על ההזדמנויות התעסוקתיות נשארה חזקה גם לאחר פיקוח על משתנים שיוכיים, ובכללם משתנה ארץ המוצא שנמצא בר השפעה על סיכויי ההפניה של מועמד. כך גם לאחר שערכנו ניתוח נפרד עבור מועמדים דלי ניסיון תעסוקתי או חסרי ניסיון כזה (בעלי 0-2 שנות ותק בלבד). מצאנו כי סוג המוסד משפיע על סיכויי הזימון לראיונות עבודה של מועמדים חסרי ניסיון וגם על אלו של מועמדים בעלי ניסיון. הממצאים מראים כי קיימת השפעה יציבה של סוג המוסד על ההזדמנויות התעסוקתיות גם לאחר פיקוח על משתנים מתערבים אחרים, ובכך הם מאששים את השערת המחקר.

לסיכום, המודל שנבחר הבהיר כי שוק התעסוקה אכן מבחין בין מהנדסים שהוסמכו במוסדות אקדמיים מסוגים שונים. בראש סולם היוקרה ניצבים בוגרי האוניברסיטאות, "הרובד הראשון" (אילון ויוגב, 2002; יוגב, 2000), ואילו בוגרי המוסדות הלא-אוניברסיטאיים הם הבריירה הלא-מועדפת ונמצאים בתחתית המדרג. משתנה נוסף שמייצר מובחנות בין המועמדים לעבודה הוא הצטיינות בלימודים, המשקפת יכולות קוגניטיביות בולטות. משתנה רמת ההשכלה התברר כחסר חשיבות לקביעת סיכויי ההפניה לריאיון כאשר דובר במשרות מהנדסים. כמו כן, כל משתני הרקע האישי - מלבד ארץ הלידה - נמצאו בלתי רלוונטיים לניבוי סיכויי הפניה לריאיון.

סיכום ודיון

מערכת ההשכלה הישראלית עברה שינוי מאז שנות השמונים: ממערכת יוניטריט שמנתה בעיקר שמונה אוניברסיטאות היא הפכה למערכת מגוונת, שבשנת 2014 היו בה 80 מוסדות אקדמיים מסוגים שונים (המל"ג, 2014ב, 2014ג). מגוון אפשרויות הלימוד החדשות שנפתחו לציבור הישראלי אמנם צמצם את אי-השוויון בשיעורי ההשתתפות בהשכלה הגבוהה, אך יצר פן חדש של אי-שוויון שמקורו בשונות הבין-מוסדית.

עבודה זו בחנה בדרך ייחודית את הטענה כי השונות הבין-מוסדית מוצאת את ביטויה בשוק העבודה. שאלת המחקר המרכזית - האם מעסיקים בישראל מבחינים בין תעודות השכלה שונות - נבחנה באמצעות אמידת האטרקטיביות של מבקשי עבודה אקדמאים בעיני מעסיקים, המיוצגים במחקר על ידי חברת השמה. המחקר בחן את השפעתו של משתנה מוסד הלימודים המסמך על סיכויי ההפניה לריאיון עבודה, אגב פיקוח על מאפיינים סוציו-דמוגרפיים, השכלתיים ותעסוקתיים של מבקשי העבודה. בניגוד למרבית המחקרים הקודמים, שבחנו את הקשר בין ההשכלה לתעסוקה על פי התוצר הסופי, המתבטא בהחזרים כספיים או במצב תעסוקתי, מחקר זה בחן את הקשר הזה מנקודת המבט של המעסיקים. בסיס הנתונים הכמותני ששימש במחקר נוצר מתוך שיתוף פעולה עם חברת השמה העוסקת בהשמת כוח אדם אקדמאי טכנולוגי, שפתחה בפנינו את מאגר המידע שלה לצורך המחקר. ראיונות עם שומרי סף מארגונים אחרים העניקו רובד נוסף לפרשנות שונותים המעסיקים להסמכות שמקורן במוסדות אקדמיים שונים. ההתמקדות במקצוע יחיד, הנדסה, צמצמה את השונות בהישגים התעסוקתיים, ובכלל זה - בהזדמנויות התעסוקתיות שנובעת משונות במקצועות ובהתמחויות.

המחקר העלה כי שומרי הסף מודעים לשונות שמתקיימת בין המוסדות השונים ונותנים לה ביטוי מעשי בהעדפות שהם מפתחים כלפי המועמדים לפי המוסדות המסמכים. ממצא זה עולה בקנה אחד עם השערת המחקר. השינוי שחל במערכת ההשכלה יצר ריבוי של בעלי הסמכות אקדמיות והקשה על המעסיקים להבחין בין הפונים הרבים, ולפיכך אימצו המעסיקים קריטריון חדש לסינון. הם אימצו תפיסות לגבי האיכויות הספציפיות של בוגרי מוסדות מסוגים שונים; המוסדות מתפרשים בעיניהם כאותות המרמזים על האיכות הפוטנציאלית של המועמדים. איכות זו עשויה להיות פרוין או מאפיינים אחרים שהמעסיקים מעריכים (Bourdieu & Passeron, 1973; Bowles & Gintis, 1976; Spence, 1977).

כמו בקר (Becker, 2009), שסבר כי הלימודים האקדמיים מעשירים את הלומד ביכולות ובכישורים קוגניטיביים, גם המרוויינים טענו לקיומו של מתאם בין יוקרתו של המוסד האקדמי ובין רמתם הקוגניטיבית של מוסמכיו. נראה היה כי הם בקיאים בדרישות הקבלה ובדרישות הלימודיות של המוסדות השונים; אך יותר משהם מעריכים את הידע הנקודתי שנרכש בין כותליהם, הם מעריכים את הכלים לרכישת הידע שנרכשו תוך כדי הלימודים. לתפיסתם, כלים אלו הם תוצר של הדרישות הלימודיות במוסד האקדמי. הצורך להתקיים בשוק דינמי שהטכנולוגיות מתחדשות בו במהירות, שוק שנדרשת בו התמקצעות נקודתית, גורם למעסיקים לחפש אחר עובדים שמחזיקים בכלים טובים לרכישת ידע. הם זקוקים בעיקר לעובדים המסוגלים ללמידה עצמאית, לחשיבה מובנית ולהתמודדות עם בעיות מורכבות.

מצאנו כי המעסיקים סבורים שהלימודים האקדמיים מחנכים את המועמדים לנורמות של התנהגות ראויה. הם סבורים כי לימודים במוסד יוקרתי דורשים יותר משמעת עצמית, יותר הקרבה, עיקשות ומאמץ, ולדעתם תכונות אלו יוצרות עובדים יצרניים במיוחד. ואולם המעסיקים

סבורים גם כי ההביטוס הרצוי להם איננו רק תוצר של למידה והטמעה במהלך הלימודים, אלא הוא תוצר של חינוך, של מעמד המוצא ושל הרקע שהמועמד גדל בו.

ממחקרנו עולה כי המעסיקים משתמשים בתפיסותיהם את מוסדות הלימוד כבבסיס למיון המועמדים שפונים אליהם. את תפיסותיהם אלו הם מבססים בעיקר על תהליך המיון שמתרחש במוסדות, שמתברר כי הוא נרחב יותר מזה שתיאר קולינס (Collins, 1979). ממחקרנו וממחקרים קודמים בתחום עולה כי תהליך המיון אינו מתמצה במיון שעורך המוסד למבקשים לבוא בשערו, אלא הוא נמשך לאורך כל תקופת הלימודים: במהלכה נדרשים הסטודנטים לעמוד בתנאים שמציב להם המוסד, החל בדרגת הקושי של הלימודים ובמידת העצמאות הנדרשת מהם וכלה בגמישות המערכת. לעתים קורה גם שהסטודנטים מייניינים את עצמם לפי הציפיות שלהם מן המוסדות ולפי ציפיותיהם מעצמם (אילון ויוגב, 2002).

ברין וגולדת'ורפ (Breen & Goldthorpe, 2001) טענו כי המעסיקים, המגששים באפלה ומבקשים להפחית סיכונים, אינם מסתפקים רק במדדים התלויים במוסד ההשכלתי, ברקע ההשכלתי או בהון האנושי של הפונים; הם מתייחסים גם לפרמטרים אחרים, סוציו-דמוגרפיים, שמאותתים להם על הפוטנציאל הגלום בעובד. במחקרנו כמעט לא מצאנו השפעות של מאפיינים כאלה על סיכויי הקבלה. מצאנו כי מהנדסים יוצאי מדינות חבר העמים שהוסמכו בישראל נתפסו כאטרקטיביים יותר ממהנדסים ילידי ישראל, אך גיל ומגדר נמצאו חסרי השפעה. זאת בשונה ממחקרים רבים שמצאו כי בשוק התעסוקה מתקיימת אפלייה סטטיסטית של נשים (Avellar & Gringart et al., 2005; Smock, 2003; Katz-Gerro & Yaish, 2003) ושל עובדים מבוגרים (Samorodov, 1999). אין בכך כדי לומר שהמשתנים הללו חסרי משמעות. העובדה שהמועמדים שנכללו במאגר עברו שני שלבי מיון מוקדמים שלא נכללו במודל הסטטיסטי - פנייתם לחברת ההשמה והמיון הראשון שלאחריו נוספו למאגר החברה - עשויה לתרום לאובדן משמעותם. מובן שהתניות הגיל (תקרת גיל של 35 שנים) והמקצוע (תחומי ההנדסה) שהצבנו על אוכלוסיית המחקר תרמו אף הן.

מחקרנו התמקד בשדה התמחות ספציפי ולא במוסדות בכללותם. כך גילינו כי בתוך שדה ההתמחות, הבחנת המעסיקים בין מועמדים בוגרי מוסדות שונים תלויה מקצוע ולעתים היא משתנה לפי תת-התמחות בתוך המקצוע. כך עלה, למשל, בריאיון עם מעיין:

[מראיינת:]: אני אתן לך עכשיו תרגיל. כתובים פה שמות של מוסדות לימוד. תמייני אותם לפי כמה קבוצות שנראה לך.

[מעיין:]: אבל מקצוע מסוים? כי את יודעת, המקצועות שונים... לדוגמה, האוניברסיטה העברית נחשבת לאחת הטובות בכללה, ואוניברסיטת תל אביב נחשבת לאחת הטובות ב...

בבחינתנו את תחומי ההנדסה מצאנו רק התאמה כללית לריבוד שתיארו יוגב (2000) ואילון ויוגב (2002). לטענתו של יוגב, האוניברסיטאות, שהן המוסדות המובילים מבחינת יוקרה, ניתנות לחלוקה לשני תתי-רבדים - אוניברסיטאות עילית (הטכניון, אוניברסיטת תל אביב והאוניברסיטה העברית) ואוניברסיטאות יעודיות (אוניברסיטת בן-גוריון, אוניברסיטת בר-אילן ואוניברסיטת חיפה). גם אנו מצאנו שונות בתוך ריבוד דו-שכבתי, אך עם זאת שכחותם של מועמדים בוגרי מוסדות מסוימים במאגרים, וגם דברי המראיינים, העלו יותר מרמז אחד לכך שהריבוד במקצועות ההנדסיים שונה מזה שהציע יוגב: אוניברסיטת בן-גוריון ממוקמת בין האוניברסיטאות המובילות - אחרי הטכניון ולצד אוניברסיטת תל אביב. האוניברסיטה העברית, שנהנית מיוקרה כלל-מוסדית

גדולה מאוד, הוסגה לאחור היות שאיננה מוכרת כמוסד המתמחה בתחום זה. לסיכום, המגבלה העיקרית שממנה סבל מחקרנו הייתה המדגמים הקטנים שעליהם התבססו. דרגות המובהקות שהתייחסו אליהן היו גבוהות מן המקובל ונמנע מאיתנו להתייחס למוסדות מחוץ לקבוצות המכלילות "אוניברסיטה", "מכללה" ו"מוסד זר". גם הפרטים על ההתמחות ועל היצע המשרות נמנעו מאיתנו והגבילו בכך את יכולת ההסקה שלנו. כאשר ייערך מחקר המשך, אנו ממליצים להוסיף פיקוח על יוקרתם של הארגונים המעסיקים ולפקח על יוקרתם של התפקידים המוצעים ועל גובה המשכורות, ואף להוסיף מוראיינים מחברות קטנות ועממיות במטרה לחזור ולבחון את טענת השונות מול טענת הריבוד גם ביחס לצורכי השוק.

מקורות

- אילון, ח' (2008). מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, י(1), 3-60.
- אילון, ח' ויוגב, א' (2002). חלון לחלום האקדמי: השלכות חברתיות של התפשטות ההשכלה הגבוהה בישראל. *דו"ח מחקר*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- בולוטין-צ'אצ'אשווילי, ס', שביט, י' ואילון, ח' (2002). התרחבות ההשכלה הגבוהה והשלכותיה הריבודיות בישראל: 1980-1996. *סוציולוגיה ישראלית*, ד(2), 317-345.
- הלמ"ס (2007). אוכלוסייה, לפי קבוצת אוכלוסייה, דת, גיל ומין, מחוז ונפה. שנתון סטטיסטי לישראל, 58. אוחר ב-2 בנובמבר 2014 מתוך: http://www.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton.html?num_tab=st02_10x&CYear=2007.
- המל"ג (2014). סטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה לפי תואר וסוג מוסד, תשמ"א-תשע"ג. אוחר ב-2 בנובמבר 2014 מתוך: http://che.org.il/?page_id=6802
- (2014). רשימת מוסדות להשכלה גבוהה. אוחר ב-10 בנובמבר 2014 מתוך: http://che.org.il/?page_id=641
- (2014). שלוחות של מוסדות מחו"ל. מוסדות הפועלים ברישיון. אוחר ב-10 בנובמבר 2014 מתוך: http://che.org.il/?page_id=3605
- וולנסקי, ע' (2005). אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זוסמן, נ', פורמן, א', קפלן, ט' ורומנוב, ד' (2009). הבדלים באיכות ההשכלה בין אוניברסיטאות למכללות: בחינה באמצעות התמורה בשוק העבודה. *נייר עבודה מס' 42*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- יוגב, א' (2000). ריבוד האוניברסיטאות בישראל והשלכותיו על מדיניות החינוך הגבוה. *סוציולוגיה ישראלית*, ב(2), 481-498.
- סבירסקי, ש' וסבירסקי, ב' (1997). ההשכלה הגבוהה בישראל. *מידע על שוויון*, 8, 1-23.
- פניגר, י', אילון, ח' ומקדוסי, ע' (2013). נגישות להשכלה גבוהה בקרב צעירים מהפריפריה החברתית בישראל. *דו"ח מחקר לקרן גנדי*.
- שקדי, א' (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני - תאוריה ויישום*. תל אביב: רמות.
- Avellar, S., & Smock, P. J. (2003). Has the price of motherhood declined over time? A cross-cohort comparison of the motherhood wage penalty. *Journal of Marriage and Family*, 65(3), 597-607.

- (2005). *Social aspects of patterns of college application*. Paper presented at Research Committee on Social Mobility and Stratification of the Industrial Sociological Association. Retrieved November 10, 2014 from: <http://www.ccp.ucla.edu/publications/conference-proceedings/CP-05-018.pdf>
- Ayalon, H., & Yogev, A. (2005). Field of study and students' stratification in an expanded system of higher education: The case of Israel. *European Sociological Review*, 21(3), 227–241.
- Becker, G. S. (2009). *Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. Chicago: University of Chicago Press.
- Biggeri, L., Bini, M., & Grilli, L. (2001). The transition from university to work: A multilevel approach to the analysis of the time to obtain the first job. *Journal of the Royal Statistical Society: Series A (Statistics in Society)*, 164(2), 293–305.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1977). *Reproduction in education, society and culture*. Beverley Hills, CA: Sage Publications.
- Bowles, S., & Gintis, H. H. (1976). *Schooling in capitalist America: Educational reform and the contradictions of economic life*. New York: Basic.
- Breen, R., & Goldthorpe, J. H. (2001). Class, mobility and merit: The experience of two British birth cohorts. *European Sociological Review*, 17(2), 81–101.
- Collins, R. (1979). *The credential society: An historical sociology of education and stratification*. New York: Academic Press.
- Davies, S., & Guppy, N. (1997). Fields of study, college selectivity, and student inequalities in higher education. *Social Forces*, 75(4), 1417–1438.
- Gerber, T. P., & Cheung, S. Y. (2008). Horizontal stratification in postsecondary education: Forms, explanations, and implications. *Annual Review of Sociology*, 34, 299–318.
- Gerber, T. P., & Schaefer, D. R. (2004). Horizontal stratification of higher education in Russia: Trends, gender differences, and labor market outcomes. *Sociology of Education*, 77(1), 32–59.
- Goldthorpe, J. H. (1996). Problems of “meritocracy”. In R. Erikson & J. O. Jonsson (Eds.), *Can education be equalized? The Swedish case in comparative perspective* (pp. 255–287). Boulder, CO: Westview Press.
- Gringart, E., Helmes, E., & Speelman, C. P. (2005). Exploring attitudes toward older workers among Australian employers: An empirical study. *Journal of Aging & Social Policy*, 17(3), 85–103.
- Heikkilä, E., & Peltonen, S. (2002). Immigrants and integration in Finland. *Survey: About the Situation of Immigrants and Refugees in Six Baltic Sea States*. Developed within the framework of the European Community Action, SOCRATES.
- Ishida, H., Spilerman, S., & Su, K. H. (1997). Educational credentials and promotion chances in Japanese and American organizations. *American Sociological*

- Review*, 62, 866–882.
- Jackson, M. (2001). Non-meritocratic job requirements and the reproduction of class inequality: An investigation. *Work, Employment & Society*, 15(3), 619–630.
- Kalter, F., & Granato, N. (2002). *Ethnic minorities' education and occupational attainment: The case of Germany*. Mannheim: MZES.
- Katz-Gerro, T., & Yaish, M. (2003). Higher education: Is more better? Gender differences in labour market returns to tertiary education in Israel. *Oxford Review of Education*, 29(4), 571–592.
- Korenman, S., & Neumark, D. (1991). Does marriage really make men more productive?. *Journal of Human Resources*, 26, 282–307.
- Kossoudji, S. A. (1989). Immigrant worker assimilation: Is it a labor market phenomenon?. *Journal of Human Resources*, 24(3), 494–527.
- Logan, J. A. (1996). Opportunity and choice in socially structured labor markets. *American Journal of Sociology*, 102, 114–160.
- Monks, J. (2000). The returns to individual and college characteristics: Evidence from the National Longitudinal Survey of Youth. *Economics of Education Review*, 19(3), 279–289.
- Phelps, E. S. (1972). The statistical theory of racism and sexism. *The American Economic Review*, 62(4), 659–661.
- Remennick, L. (2003). Career continuity among immigrant professionals: Russian engineers in Israel. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 29(4), 701–721.
- Samorodov, A. (1999). *Ageing and labour markets for older workers*. Geneva: Employment and Training Department, International Labour Office.
- Shavit, Y., Ayalon, H., Chachashvili-Bolotin, S., & Menahem, G. (2007). Israel: Diversification, expansion, and inequality in higher education. In Y. Shavit, R. Arum, & A. Gamoran (Eds.), *Stratification in higher education: A comparative study* (pp. 39–62). Stanford, CA: Stanford University Press.
- Shavit, Y., & Blossfeld, H. P. (1993). *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder, CO: Westview Press.
- Shavit, Y., & Muller, W. (1998). *From school to work: A comparative study of educational qualifications and occupational destinations*. Cary, NC: Oxford University Press.
- Shwed, U., & Shavit, Y. (2006). Occupational and economic attainments of college and university graduates in Israel. *European Sociological Review*, 22(4), 431–442.
- Spence, M. (1973). Job market signaling. *The Quarterly Journal Of Economics*, 87(3), 355–374.

פרטוארים של מקצועיות בארגונים לשינוי חברתי בישראל

חגי בר* וליאור גלרנטר**

תקציר. באמצעות חקר מקרה משדה הארגונים לשינוי חברתי בישראל אנו מבקשים להבין כיצד פועלת מומחיות בהקשרים הנעדדים מנגנוני הסמכה פרופסיונליים. על סמך ניתוח 39 ראיונות של אנשי צוות בארגונים אלה זיהינו פרטואר של מומחיות הכולל אוצר מילים, פרקטיקות ותסריטי פעולה המאפיינים יחידים או ארגונים בעלי מומחיות. פרטואר זה מסייע לפעילים בשדה לבצע בהצלחה מטלות רלוונטיות, לפתור בעיות שכיחות, לקדם שינוי חברתי, ואף להתמודד עם סכנות של קואופטציה והסטת מטרותיהם. ניתוח של שלושה היבטים מרכזיים של פרטואר המומחיות - ביקורתיות, סדר והתמחות - מראה כי הפרקטיקות והתסריטים הרלוונטיים עונים על הצורך של השחקנים ליצור, לקיים ולטפח רשתות חברתיות לשם מילוי משימות או פתרון בעיות. ניתוח זה מאפשר לגשר על הפער בין גישות מנוגדות בתחום הסוציולוגיה של המומחיות ולתרום להתפתחותו של תחום זה.

מבוא

בעשור האחרון הפכו מקצועיות ומומחיות למושאייה של גישה מחקרית חדשה: לא עוד נחקרו כמנגנון אידיאולוגי המכפיף סובייקטים להגמוניה (Larson, 1979) או כשם קוד למונופול על תחום

* בית הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול פראוולד, האוניברסיטה העברית בירושלים

** החוג לתקשורת, האוניברסיטה העברית בירושלים; התוכנית הרב-תחומית במדעי הרוח, אוניברסיטת תל אביב

שמות המחברים מצוינים בסדר אלפביתי. המאמר מבוסס על נתונים שאסף חגי בר במהלך עבודת הדוקטור שלו (בר, 2012). העבודה נכתבה בהנחייתה של פרופ' אילנה סילבר מהמחלקה לסוציולוגיה ואתרופולוגיה באוניברסיטת בר-אילן. המחברים מבקשים להודות לפרופ' סילבר על עצותיה ועל תמיכתה. תודה נוספת נתונה לד"ר גלית איילון, פרופ' אילנה סילבר וד"ר אורנה ששון-לוי, שקראו גרסה מוקדמת של המאמר, העירו ונתנו עצות חשובות שסייעו בשיפורו. לבסוף, תודה לקוראים האנונימיים של סוציולוגיה ישראלית.

1 המונחים העיקריים שאנו משתמשים בהם בדיון כאן, "מקצועיות", "פרופסיה" ו"מומחיות", חופפים במידה ניכרת במשמעותיותם ומופיעים בהקשרים ובמובנים שונים לאורך המאמר, לפי המקובל בהקשר הנדון. ארבעת ההקשרים המרכזיים הם: א. ספרות בתחום הסוציולוגיה של המקצועות והעיסוקים (sociology of work and occupations) - בהקשר זה השתמשנו במושג "פרופסיה"; ב. ספרות בתחום הסוציולוגיה של המומחיות (sociology of expertise) - בהקשר זה השתמשנו במושג "מומחיות"; ג. מחקר בתחום תנועות חברתיות וארגונים לשינוי חברתי - בהקשר זה השתמשנו במושגים "התמקצעות" ו"התמחות"; ד. השימוש במונחים אלה בקרב הנחקרים - בהקשר זה השתמשנו בעיקר במונח "מקצועיות", אם כי יש לציין שהמרואיניים השתמשו לחלופין גם במונח "מומחיות".

שיפוט מסוים (Abbott, 1988), אלא כיכולת מעשית לבצע משימות מסוימות היטב ובמהירות. מגמה חדשה זו, שזכתה גם לכינוי "סוציולוגיה של מומחיות" (sociology of expertise), מציעה להתמקד בחקר תנאי ההיתכנות והמנגנונים המאפשרים ביצוע טוב ומהיר של משימות, בין שהם מתוארים כ"ידע סמוי" (Collins & Evans, 2002, 2007; Dreyfus & Dreyfus, 2005) או כ"רשתות מומחיות" (Cambrosio, Limoges, & Hoffman, 1992; Eyal, 2013).

במאמר זה אנו מבקשים לתרום למגמה זו בשני היבטים עיקריים. ראשית אנו מבקשים לבחון כיצד יחסי גומלין בין פרטים ובין ארגונים המבצעים משימות דומות עשויים ליצור רפרטוארים משותפים של מומחיות.² זאת ועוד, חקר רפרטוארים משותפים עשוי לתרום להבנת שדות חברתיים דינמיים שמתפתחים בהם תחומי מומחיות חדשים מתוך תחומי מומחיות קיימים. שנית, חקר המומחיות העכשווי עוסק בעיקר בתחומי המדע, הטכנולוגיה והרפואה; אולם יש לבחון את המגמה החדשה הזאת ולהבין את משמעותה ואת השלכותיה גם בזירות אחרות שטרם נחקרו, בעיקר כאלו שבהן מתקיימים עימותים על מעמדה של המומחיות ועל משמעותה. מהלך זה משמעותי במיוחד לנוכח התרבות זירות כאלו (Evetts, 2003).

שדה הארגונים לשינוי חברתי בישראל, שמאמר זה עוסק בו, מאפשר להדגים את תרומתו של תחום הסוציולוגיה של המומחיות ולהעשיר אותו. "ארגונים לשינוי חברתי" הוא שם כולל למגוון ארגונים שצמחו מתוך התנועות החברתיות החדשות שפרחו בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים, ושביקשו לקדם מטרות כגון זכויות אדם ואזרח, שלום, פמיניזם, איכות הסביבה, פירוק מנשק גרעיני וזכויות בעלי חיים (McCarthy & Zald, 1977; Ostrander, 2009; Snow). ארגונים אלו מנסים לקדם שינויים עמוקים ומקיפים במבנים פוליטיים, תרבותיים וכלכליים, במטרה לצמצם אי-שוויון ופגיעה בקבוצות מוחלשות ולשנות את התנאים והנסיבות העומדים בבסיס אי-השוויון (Ostrander, 2009). שדה הארגונים לשינוי חברתי מאופיין בחוסר יציבות בסיסית: פועלים בו ארגונים בעלי יעדים ודרכי פעולה שונים ומגוונים, המקיימים ביניהם קשרים יציבים יותר או פחות של תחרות, שיתוף פעולה והחלפת מידע. ארגונים אלו נוצרים, נעלמים, משתנים ומשנים את יעדיהם ואת אופי פעילותם באופן תדיר.

כפי שאפשר לצפות משדה בלתי יציב כל כך, פעילי ארגונים לשינוי חברתי אינם כפופים למערך של פרקטיקות מקצועיות סדורות ומוסדות הסמכה רשמיים מהסוג המאפיין את הפרופסיות ה"קלאסיות" הוותיקות. לפיכך אפשר היה להניח כי מומחיות, אם היא יכולה להתקיים בכלל בשדה כזה, צפויה ללבוש אופי תלוי הקשר וארעי ביותר. אולם למעשה, ממצאי המחקר (המבוסס בעיקר על ראיונות עם פעילים-בשכר בשדה) מראים שקיים בשדה רפרטואר משותף של ידע ופרקטיקות, המשמש מצד לרשתות מומחיות שונות המתקיימות במסגרתו. בהעדר מנגנוני חיברות והסמכה ממוסדים, רפרטואר זה מבוסס בעיקר על מנגנונים תרבותיים לא פורמליים, כגון תיאורים של פרקטיקות רלוונטיות ותסריטים שמייחסים לשימוש בהן הצלחה או כישלון של פעולות בארגון. עיקרו של מאמר זה יוקדש לתיאור רפרטואר המומחיות, שאותו נחלק לצרכים אנליטיים לשלושה היבטים המשתרגים זה בזה: ביקורתיות, סדר ורצינות. היבטים אלה, שלכל אחד מהם קשורים ביטויים, פרקטיקות ותסריטים שונים, מאפשרים לשפוך אור על האופנים שבהם מומחיות באה לידי ביטוי בשדה. ההיבט הראשון, ביקורתיות, כורך מקצועיות עם שימוש

2 רפרטואר, בהקשר זה, משמעו מאגר של פרקטיקות, אסטרטגיות, סמלים ועוד, הזמינים לשחקנים בהקשר תרבותי מסוים (Silber, 2003, n.d.; וראו להלן).

מושכל בטענות ובמונחים הלקוחים מהשיח הביקורתי-אקדמי ועם ניצולם ככלים לזיהוי בעיות ולפתרון. ההיבט השני, סדר, כורך מקצועיות עם היכולת לארגן דברים באופן שאפשר יהיה להשתמש בהם בזמן ובהקשר המתאימים לצורך הפעולה בשדה. ההיבט האחרון, רצינות, כורך מקצועיות עם מיקוד פעילות הארגון לתחום מוגדר - למשל, קבוצה או בעיה חברתית - שבו צברו פעילי הארגון ניסיון וידע המאפשרים להם לתווך באופן אפקטיבי בין מושאי פעילותם ובין שחקנים רלוונטיים אחרים.

ממצאים אלו, ובעיקר הדיון בקשר בין מומחיות לביקורתיות, נוגעים גם לספרות העוסקת בארגוני שינוי חברתי. הספרות הקיימת בנושא, המבוססת ברובה על נקודת מבט ביקורתית, מתמקדת באופן שבו "תהליכי התמחות ופרופסיונליזציה" פוגעים באוטונומיה של ארגוני השינוי החברתי ובפוטנציאל שלהם להוביל שינוי. במאמר זה אנו מפנים את הזרקור לאמביוולנטיות המאפיינת את התמודדותם של פעילי הארגונים עם תהליכים אלו: הפעילים, שעל פי רוב מכירים את התפיסה הביקורתית של תהליכי ההתמקצעות ומקבלים אותה, נדרשים לפשר ולתמרן בינה ובין תפיסה מקובלת לא פחות שלפיה יש לתהליכים אלו תפקיד מרכזי בהשגת מטרותיהם. אנו מבקשים להראות כי הסוציולוגיה של המומחיות מאפשרת להסביר כיצד הפעילים בשדה מתמודדים עם המתח הזה.

מסגרת תיאורטית

השורשים של חקר המקצועות יוצאים מנקודת מבט דורקהיימאנית ופרסוניאנית, שהקנתה לפרופסיות יסוד נורמטיבי שבכוחו לרסן את כוחות השוק ואת ההיגיון המדינתי-בירוקרטי. במחקרים מאוחרים יותר בתחום הסוציולוגיה של העבודה והמקצועות נזנח היסוד הנורמטיבי לטובת ניתוחים מיקרו-סוציולוגיים (Becker, Geer, Hughes, & Strauss, 1961), או, לחלופין, מחקרים בעלי אוריינטציה ביקורתית-מרקסיסטית (Abbot, 1993). המחקרים הללו, על אף ההבדלים ביניהם, שותפים לתפיסה רלטיביסטית והתקשרותית (relational) של פרופסיות: לפי תפיסה זו, מקצועיות היא תוצר של הבנייה חברתית המשוקעת בהקשרים חברתיים ומוסדיים מקומיים ובאינטרסים הכרוכים בהם.

לצד דיונים אלו, בעשור האחרון אנו עדים להופעתן של תפיסות בתחום הסוציולוגיה של המקצועיות והמומחיות שמקורן בסוציולוגיה של המדע והטכנולוגיה. תפיסות אלו, המתכנות בשם "הסוציולוגיה של המומחיות" (the sociology of expertise, ראו Cambrosio et al., 2013; Eyal, 2002; Collins & Evans, 1992), קוראות תיגר על תפיסת המקצועיות כייחוס חברתי (attribution) בלבד. הן מנסות לבחון באופן ריאליסטי את התנאים המאפשרים לשחקנים מסוימים "לדעת על מה הם מדברים" ולבצע משימות טוב יותר ומהר יותר מאחרים.

ככלל, אפשר לחלק את תיאוריות הסוציולוגיה של המומחיות לשני זרמים: קוגניטיבי ורשתי. הזרם הקוגניטיבי רואה במומחיות ידע סמוי הנרכש בתהליך חיברות לקהילה מקצועית, וכולל היכרות מעמיקה עם הפרקטיקות והכללים של התחום ועם פעילויות הרקע המאפשרות אותם (Collins & Evans, 2002, 2007; Dreyfus & Dreyfus, 1986, 2005). מחקרים מגישה זו עוסקים לרוב בניסיון לעמוד על ההבדלים בין מומחים ובין לא-מומחים, בעיקר בהקשר של נושאים הנתונים במחלוקת ציבורית ופוליטית (Fischer, 2009). לעומת זאת, הזרם הרשתי, השואב את השראתו מתיאוריית השחקן-רשת (actor-network theory, ראו Latour, 1987; Law, 2009), רואה את המומחיות כרשת - מבנה גמיש שקושר בין שחקנים, אובייקטים ופרקטיקות המעורבים

יחדיו בהתמודדות עם בעיות או עם משימות ספציפיות (Cambrosio et al., 1992; Eyal, 2013). כך, לדוגמה, אייל מראה שהגידול הניכר באבחון אוטיזם היה כרוך ביצירת רשתות בין הורים, חוקרים, מטפלים ואקטיביסטים. ניתוחו של אייל מדגיש את המגבלות הטמונות בתפיסת המקצועיות במונחים של מונופול ואוטונומיה, ומראה כיצד הצמיחה של רשתות מומחיות סביב הטיפול באוטיזם הייתה כרוכה דווקא בביטול של "נקודת המעבר ההכרחית" (Callon, 1986) בתחום, ובארגון מחדש של הרשת סביב מעגלים של חליפין, שיתוף פעולה, נדיבות ודיאלוג (Eyal, 2013).

למרות הפתיחות היחסית של הסוציולוגיה של המומחיות, המוקד שלה נשאר בתחומי המחקר הקלאסיים של הסוציולוגיה של המקצועות. מאמר זה מבקש להרחיב את יריעתה באמצעות בחינת האופנים שבהם מומחיות באה לידי ביטוי בשדה של ארגונים לשינוי חברתי. שדה זה דינמי והטרונגי, ורווחת בו נקודת מבט ביקורתית כלפי מעמדם הפריויליגי של פרופסיונלים. משום כך הוא משמש מקרה בוחן מעניין במיוחד לבחינת תהליכי התמקצעות והתמחות המתרחשים בזירות לא-פרופסיונליות.

תהליכי התמקצעות והתמחות בארגונים לשינוי חברתי

בספרות המחקר העוסקת בתנועות חברתיות חדשות ובארגוני שינוי חברתי הוענקה תשומת לב ניכרת לתהליכי התמקצעות והתמחות. סקירה של ספרות זו מצביעה על מתח בסיסי: מהד גיסא, התמקצעות והתמחות נתפסו כאמצעי לקדם את המטרות והערכים שלשמשם קמו הארגונים. כך, למשל, חוקרים מגישת גיוס המשאבים טענו כי תהליכי ההתמקצעות הם תנאי הכרחי ליצירת מוטיבציה בקרב פעילי הארגונים ולהגדלת המשאבים (McCarthy & Zald, 1973, 1977). מאידך גיסא, המחקרים בתחום לא התעלמו מהסכנות הטמונות בתהליכים אלו: תהליכי ההתמקצעות, נטען, מלווים לרוב בייצור ובשעתוק של היררכיות חברתיות בתוך הארגונים וביניהם (Markowitz, 1966; Tice, 2002; Zald & Ash, 1966), ובנטרול אופיים הדמוקרטי. נוסף על כך הובילו תהליכים אלו לאובדן החיות, להשגרת המחאה ואף למיתון המטרות והאסטרטגיות של הארגונים (Everett, 1992; Meyer & Tarrow, 1998; McCarthy & McPhail, 1998). לבסוף, נטען כי ההתמחות של ארגוני מומחים בעלי צוות שכיר קטן, שנטו לאמץ היגיון ניהולי ושייווקי-עסקי (Eikenberry, 2004; Kluver, 2004; Everett, 1992; Skocpol, 2004), הובילה לפרגמנטציה של החברה האזרחית ובאה על חשבון השתתפות אזרחית רחבה בספרה הציבורית (Skocpol, 2004).

נקודת המבט הביקורתית כלפי תהליכי התמקצעות והתמחות בולטת בספרות העוסקת בארגונים לשינוי חברתי בישראל (בן-אליעזר, 1999; גורדון, 2005; זיו ושמיר, 2000; Yacobi, 2002; Zilber, 2007). בן-אליעזר, שבחן את הגידול הניכר בארגוני חברה אזרחית מאז שנות התשעים של המאה ה-20, טען כי אימוצו של השיח הפרופסיונלי בקרב פעילי הארגונים מעקר את הממד הפוליטי החיוני לקריאת תיגר על הסדר החברתי. כמוהו טענו גם זיו ושמיר כי "הפוליטיקה החדשה" שהתהוותה בישראל מבוססת בעיקרה על ארגוני מומחים מקצועיים (ובהם ייצוג-יתר של הפרופסיה המשפטית) המקדמים שיח של זכויות ואינטרסים של המעמד הבינוני ה"שָׁבֵעַ" (כך במקור. זיו ושמיר, 2000, עמ' 61). גורדון, שחקר את האגודה לזכויות האזרח, טען כי קרבתה למוקדי כוח ומינוים של פקידים ממשלתיים לשעבר (כגון שופטים) לבעלי תפקידים בה מעניקים לה הון סימבולי ניכר, אך בה בעת מגבילים את סדר יומה וממתנים את מאבקה (גורדון, 2005). יעקובי, שבחן ארגוני שינוי חברתי העוסקים במדיניות תכנון בישראל, טען כי פעיליהם מסתמכים על זהותם הפרופסיונלית ומתכחשים להיבט הפוליטי של עשייתם, דבר הגורם בפועל

לצמצום השיח (Yacobi, 2007). גם זילבר טענה כי הצטרפות נשות מקצוע בעלות אוריינטציה פסיכולוגית-טיפולית למרכז סיוע לנפגעות אונס גרמה לדה-פוליטיזציה שלו ולהפיכתו מארגון פוליטי הנאבק למען שינוי חברתי לנותן שירות גרידא (Zilber, 2002).

סקירת הספרות העוסקת בתהליכי התמקצעות והתמחות בארגונים לשינוי חברתי מלמדת כי בצד העושר והרבגוניות של התחום יש כמה קשיים לא פתורים. טענתם של חוקרי גישת גיוס המשאבים - שתהליכי התמקצעות הם תנאי הכרחי לפעילות מתמשכת - זכתה לביקורת רבה (Jenkins, 1983; Mueller, 1992; Snow & Benford, 1988). אחת הטענות נגדם היא שהנחות המוצא התועלתניות-אינדיבידואליסטיות העומדות בבסיס גישת גיוס המשאבים גרמו לחוקרים במסגרתה להתעלם מהמשמעויות ומהפרקטיקות שבהן תהליכי ההתמקצעות משוקעים. מנקודת מוצא זו קשה להבחין במאפיינים הייחודיים של מקצועיות בשדה זה. כפי שנטען בהמשך, בשדה הנחקר מקצועיות מקבלת משמעויות ייחודיות, המתעצבת מתוך יחסי גומלין עם השקפתם הביקורתית של הפעילים לגבי הסדר הקיים.

מחקרים הנוקטים בעמדה ביקורתית, לעומת זאת, תופסים את תהליך ההתמקצעות בעיקר כמנגנון הפועל להגבלת האפשרויות להשתתפות אזרחית והדרת סוגים שונים של ידע והשתתפות, בעיקר כאלו המתווגים כבעלי אוריינטציה פוליטית "רדיקלית". אולם אף שהגישה הביקורתית מספקת ארגו כלים תיאורטיים לבחינת הסכנות שמעמידה המקצועיות לאוטונומיה של הארגונים וליכולתם ליצור שינוי חברתי, היכולת שלה לתפוס היבטים אחרים של מקצועיות מוגבלת מאוד. היא מתבססת על תפיסה שרואה במקצועיות מנגנון שמייצר סגירות חברתית ומכפיף שחקנים לכוחות הטרונומיים המעקרים את יכולתם לפעול עצמאית. לפיכך היא מזניחה את ההיבטים של מקצועיות ומומחיות הכרוכים בפתחות, המאפשרים למחזיקים בהן לשמר את האוטונומיה שלהם, והמסייעים בפועל לקדם שינוי חברתי.

כדי להתמודד עם מגבלות אלו, מאמר זה מציע לבחון את השדה מנקודת המבט של הסוציולוגיה של המומחיות. זו, כאמור, בוחנת כיצד מומחיות מתעצבת במסגרת עולמות משמעות ספציפיים (בניגוד לגישת גיוס המשאבים). בה בעת היא רואה בה מכניזם פרקטי (ולא אידיאולוגיה בלבד), בעל קיום מובחן וממשי, שמאפשר לבצע משימות מסוימות טוב יותר. ניתוח כזה יתרום להבנת הביטוי הייחודי של מקצועיות בשדה הארגונים לשינוי חברתי. נוסף על כך, מסקנותיו של ניתוח שכזה תורמות לסוציולוגיה של המומחיות בשני אופנים שונים: ראשית, הן מצביעות על הצורך להתייחס לאופן שבו מושפעים מופעי הספציפיים מעמדות השחקנים בשדה כלפיה. שנית, הן מציעות להרחיבה ולכלול בה רפרטוארים של מומחיות המשפיעים על אופן ההתמודדות עם תחום רחב אך מוגדר של משימות ובעיות האופייניות לשדה מסוים.

רפרטואר, במשמעותו המקובלת בסוציולוגיה של התרבות, הוא מאגר של פרקטיקות, אסטרטגיות, סמלים, מושגים, משמעויות וכדומה, הזמינים לשחקנים בהקשר תרבותי מסוים ומשמשים להם כלים להתמודדות עם סביבתם ולהשגת מטרותיהם (Lamont, 1992; Lamont & Thévenot, 2000; Mizrahi, Drori & Anspach, 2007; Silber, 2003; Swidler, 1986, 1979; Tilly, 2001). לשימוש במושג הרפרטואר ככלי לבחינת המומחיות יש כמה יתרונות. ראשית, מושג זה טומן בחובו הנחות יסוד פלורליסטיות המאפשרות להתייחס למומחיות מבלי ליפול לפחים אופייניים, כמו למשל התעלמות מהמגוון של אופני פעולה, או העמדתה של המומחיות על יסודות חיצוניים לה כגון כוח, פונקציה או הון. שנית, השימוש במושג זה עולה בקנה אחד עם החשיבות שהסוציולוגיה של המומחיות מייחסת לפרקטיקות: הוא מאפשר לדון

בהיצע הפרקטיקות הזמין לשחקנים ואף במידת ההצלחה שלהם במימושן. שלישית, תפיסת הרפרטואר כמאגר הטרוגני של כלים מאפשרת להתייחס לדרכים שבהן שחקנים מייבאים פרקטיקות ומשמעויות מהקשר אחד למשנהו כשהם מנסים להתמודד עם מטלות ובעיות. לפיכך, כדי למפות את שימושיה של המומחיות בשדה אנו מבקשים לתאר את הרפרטואר הזמין לפעילי הארגונים החברתיים בעת שהם מתארים מופעי מומחיות או דנים בה.

מתודולוגיה

במסגרת המחקר נערכו 39 ראיונות עומק עם פעילות ופעילים מקרב הצוות השכיר ב-18 ארגונים לשינוי חברתי הפועלים בתחומים שונים, בעיקר בתחומי צדק חברתי-כלכלי, שותפות יהודית-ערבית ושלום, וזכויות אדם ואזרח. המרואיינים מועסקים בארגונים הללו בתפקידי ניהול בכיר (19), גיוס כספים (11) וניהול זוט (7). גילם הממוצע הוא 36 ורובם המכריע (33 מתוכם) בעלי השכלה אקדמית.³

המרואיינים חולקים מאפיין משותף בולט: במסגרת תפקידם בארגון, כולם מעורבים בהליכי גיוס משאבים ומקיימים יחסי גומלין עם התורמים לארגון. קבוצה כזו מתאימה במיוחד לצורכי המחקר הנוכחי מכמה טעמים: ראשית, ספרות המחקר שנסקרה מלמדת כי תהליכי ההתמקצעות וההתמחות שעברו ארגונים לשינוי חברתי קשורים בראש ובראשונה להכרח לגייס משאבים כדי לאפשר פעילות מתמשכת ורציפה של הארגון ופעיליו. המרואיינים למחקר זה הם הראשונים שנתקלים בציפיותיהם של הגורמים המממנים להתמקצעות ולמומחיות. זאת ועוד, מעורבות בגיוס משאבים היא רכיב מתבקש במסלול הקריירה של מנהלי ארגונים ויזמים, ולכן מרבית הפעילים שרואיינו עוסקים גם בייצוג הארגון כלפי שחקנים אחרים בשדה וגם בהבניית המסגרות הפנימיות של הארגון ועיצוב דפוסי העבודה שלו. לפיכך הם מסוגלים לעקוב אחר תהליכי ההתמקצעות והשפעתם לאורך זמן. לבסוף, חשוב לציין כי הראיונות עם הפעילים לא עסקו אך ורק במעורבותם בגיוס משאבים, אלא במכלול ההיבטים הנוגעים לעבודתם בארגון - הרקע הכללי של הארגון ומטרותיו, מסלול הקריירה של המרואיין ותפקידו הנוכחי, ואפיון מערכות היחסים עם שחקנים שונים מחוץ לארגון. מרבית הראיונות נמשכו בין שעה לשעה וחצי. הריאיון הקצר ביותר נמשך כ-50 דקות, הריאיון הארוך ביותר נמשך כשלוש שעות.

בניתוח הראיונות בדקנו כיצד התייחסו המרואיינים בדבריהם להיבטים שונים של מקצועיות ומומחיות. סיווגנו את הדברים לפי שלוש קטגוריות תוכן: מילות מפתח, תיאורים של פרקטיקות, ותסריטים שקישרו בין מילות המפתח לפרקטיקות והקנו להן סדר, רציפות והיגיון פנימי. סקרנו את כל הראיונות ואיתרנו קטעים שבהם הזכירו המרואיינים את המונחים "מומחיות" ו"מקצועיות": קטעים אלה היו בסיס הנתונים שלנו. מתוך הקטעים האלה חילצנו מילות מפתח נוספות ובנינו מילון של מונחים קרובים לשני המונחים האלה. למילון הוספנו גם ביטויים ומטבעות לשון. המילון שימש אותנו להעשרת בסיס הנתונים: לדוגמה, כשגילינו שהמונח "ניהול" הוזכר לעתים קרובות בהקשרים של מקצועיות ומומחיות, החלטנו להוסיף לבסיס הנתונים את כל קטעי הראיונות

3 מספרם הנמוך של גברים בקרב הפעילים שרואיינו (9) והעדרם מתפקידי גיוס כספים מעלה שאלות חשובות החורגות מהדין הנוכחי. נציין רק כי לשיוך המגדרי לא הייתה משמעות בעת בחירת המרואיינים.

שבהם נעשה שימוש במונח זה. לאחר שהושלם בסיס הנתונים, חיפשנו בתוכו תיאורים של פעולות ותהליכים שאותם תפסו המרואיינים כרלוונטיים להגדרה של מקצועיות בשדה. תיאורים אלו הופיעו לרוב במסגרת תסריטים עלילתיים באופיים, שיש להם התחלה, אמצע וסוף, ויש בהם גם שיפוט (מפורש או מובלע) של פעולות השחקנים ותוצאותיהן. תסריטים כאלה מלמדים אילו פרקטיקות נתפסות כראויות ומה הסכנות והאילוצים הכרוכים בשימוש בהן. במהלך הניתוח השתמשנו בהליך של אינדוקציה אנליטית (Flick, 2009), המאפשר לזהות מכנה משותף רחב בקורפוס הטרוגני. הליך זה סייע לנו לאתר היבטים משותפים ודומים במגוון הפעילויות הרחב שקשרו המרואיינים למקצועיות ומומחיות. בה בעת הקפדנו שלא להתעלם ממתחים, מניגודים ומסתירות פנימיות בתיאורי המרואיינים.

ממצאים

המונחים "מקצועיות" ו"מומחיות" נזכרו שוב ושוב בראיונות, בווריאציות שונות, ומכך אנו למדים על חשיבותם בשדה. אף שהארגונים שתיארו הנחקרים נבדלים זה מזה במטרות, באסטרטגיות פעולה ובזהות אידיאולוגית, לא התבטאו הבדלים אלו בהתייחסויות למקצועיות ולמומחיות. מדברי המרואיינים עולה רפרטואר תרבותי (Silber, 2003) מגוון הכולל ביטויים, פרקטיקות ותסריטים שונים. את המרכיבים של הרפרטואר הזה מיינו לשלושה היבטים עיקריים המשתרגים זה בזה: ביקורתיות, סדר ורצינות. יחדיו, שלושת ההיבטים מאפשרים לשפוך אור על האופנים המגוונים שבהם מומחיות ומקצועיות מקבלות ביטוי בשדה.

יש להדגיש כי המרכזיות של תהליכי ההתמקצעות בארגוני שינוי חברתי אינה ממצא חדש. כפי שתיארנו בסקירת הספרות, תהליכי התמקצעות בארגונים כאלה נחקרו החל משנות השישים של המאה העשרים. עם זאת, המחקרים הקודמים בנושא התמקדו בעיקר בסיכונים הכרוכים בתהליכים אלו, ונטו להתעלם הן מהתוכן הקונקרטי הנכלל תחת המונח האמורפי "מקצועיות" והן מהאופן שבו מפרשים אותו הפעילים בשדה. ייחודיות של הדיון הנוכחי אינה בהצגת המחוודת של תהליכים אלו אלא בהצגת מאפייניהם הפרקטיים, על המורכבות והדינמיות המאפיינת אותם, ובהצגת נקודת המבט של פעילי הארגונים. בחינתן של זוויות אלו עשויה לתרום לא רק להבנת שדה הארגונים לשינוי חברתי, אלא גם - ואולי בעיקר - להבנת תופעת המקצועיות בהקשרים חוץ-מדעיים.

בין ביקורת המומחיות למומחיות ביקורתית

כזכור, גישות ביקורתיות בחקר ארגוני התנועות החברתיות מתייחסות לתהליכי התמחות והתמקצעות בעיקר כאל סכנה לפתיחות הארגונים, לאוטונומיה שלהם וליכולתם לקדם שינוי חברתי. פעילי הארגונים מודעים היטב לביקורות אלו, ומאמצים את השיח הביקורתי-אקדמי⁴

4 הביטוי "שיח ביקורתי-אקדמי" מתאר קבוצה רחבה של גישות תיאורטיות הרווחות בתחומי מדעי החברה והרוח, ביניהן מרקסיזם, תיאוריות פמיניסטיות, פוסט-קולוניאליזם, סביבתנות ועוד. בהכללה גסה, אך מספקת לצורכי מאמר זה, אפשר לומר כי לגישות אלו משותפת התפיסה שלפיה בעולם החברתי יש עוולות ואי-צדק שאפשר וצריך לתקן באופן מעשי, בהסתמך על התובנות העולות מגופי הידע הספציפיים. לכל אחת מגישות אלו יש רפרטואר של טיעונים והצדקות המשמש את דובריהן בהתייחס למציאות החברתית, לאמצעים להבנתה ולשינויה, ולתיאוריות

לצורכיהם. בראיונות עלו ביטויים אקדמיים רבים שהשתרשו בשדה: "מבנה הכוח בחברה", "נרטיב יהודי-ציוני", "ניתוח פוסט-קולוניאלי", "שיח ביקורתי" ו"הון תרבותי". כמה מהמראיינים אף הזכירו שמות של הוגי דעות ספציפיים: פייר בורדייה, מישל פוקו, קרל מרקס ואדוארד סעיד. אפשר לומר שהפעילים בארגונים אלה רואים עצמם סוכנים האמונים על מימושו ויישומו של השיח הביקורתי-אקדמי בשטח.

השיח הביקורתי-אקדמי מספק לפעילים מגוון רחב של טיעונים והצדקות המשמשים אותם להמשגת האילוצים שבמסגרתם הם פועלים, ואף להערכת המידה שבה פעילותם משרתת את הסדר הקיים או מאפשרת לחרוג ממנו. עם זאת, אין לטעות ולהסיק כי ההסתמכות על השיח הביקורתי מקנה לפעילים השקפת עולם אחידה וברורה - בעת השימוש בו עולים מהלכי טיעון שונים וסותרים. נצביע כעת על שלוש צורות מפגש אופייניות בין השיח הביקורתי-אקדמי ובין מקצועיות: א. הסתמכות על שיח ביקורתי כדי לתקוף את תהליכי ההתמחות ואת הפעילות המקצועית בשדה; ב. הסתמכות על שיח ביקורתי כדי להגן עליהם; ג. שימוש בשיח ביקורתי כחלק בלתי נפרד מהגדרת המקצועיות בתחום.

דוגמה לצורת המפגש הראשונה אפשר למצוא באופן שבו סילביה, גייסת כספים בארגון שלום פמיניסטי, מפעילה את השיח הביקורתי-אקדמי כדי להתנגד לאופן שבו מתנהלים תהליכי הערכה מקצועית סטנדרטיים בשדה:

מצד אחד זה מפגש evaluation, אבל מצד שני... כל ניסיון להעלות ביקורת נתקל בקיר אטום. וכמה שניסיתי גם להגיד להם את זה... אתם לא קוראים אדוארד סעיד? אתם לא קוראים פייר בורדייה? אתם לא... לא קראתם את מישל פוקו אף פעם? איפה אתם חיים? [ההערכה] לא באמת בנויה על טיב העבודה הפוליטית שאנשים פה עושים. זה בנוי על שימוש בשיח הנכון ובמושגים שאתם רוצים לראות שם, בסגנון, בדיבור ובצורת ההתבטאות. זה לחלוטין לא קשור לעבודה הפוליטית. זה קשור ללהיות בשפה שלכם, לתרגם את העבודה שלנו ואת העולם שלנו אל השפה שלכם ולעולם שלכם. זאת אומרת, אם אתם לא מבינים את הפונקציה של תרגום בהקשר קולוניאלי, אז יש לנו פה בעיה. (סילביה, גייסת כספים בעמותת "שותפות למען השלום")

דבריה של סילביה מדגישים את מורכבות המחקר האקדמי של ארגוני תנועות חברתיות: החוקרים, מחקריהם והשפה בה הם משתמשים מחלחלים לשדה (Giddens, 1990). כתוצאה מכך, השיח הביקורתי-אקדמי משמש את הפעילים בעת הרפלקסיה על פעולותיהם-שלהם, על פעולותיהם של אחרים ועל השדה בכללותו (Melucci, 1995). תהליך זה דומה לתיאורו של מקנזי את האופן שבו תיאוריות כלכליות משפיעות על תהליכים בשוק ההון, ולא רק מתארות את פעילותו. כמו בתיאוריות שהוא מתאר, השיח הביקורתי-אקדמי פועל כ"מנוע, ולא כמצלמה" (Mackenzie, 2006), ויש לו תפקיד יצרני ראשון במעלה בשדה הארגונים לשינוי חברתי.

צורת המפגש השנייה בין ביקורתיות למקצועיות מתקיימת כאשר השיח הביקורתי-אקדמי משמש בעצמו מושא לביקורת בשדה, ואילו המקצועיות היא זו המשמשת קריטריון להערכה. כך עולה, לדוגמה, מדבריו של רמי, מנהל בארגון הפועל לצמצום פערים בחינוך:

ברגע שהתחלנו לעשות סדר [...] הבנו ש[יש] בעיות בתקינה, ובעיות עם הרשויות ועם מס הכנסה, ובעיות עם תקנות של משרד החינוך, ובעיות עם הביטוחים, ומערכת של תשתית חוזים. [...] בנינו את הארגון מאפס, מחדש, בכל הרמות שלו. ברמת התשתית התקינית-חוקית-פיננסית, ברמת ערכי הניהול, מבנים תפקודיים, מנגנוני קבלת החלטות... אפילו ברמה החברתית. ברמת המודלים של העבודה. כי - וזה אולי היה המשבר הכי קשה לפעילים - כי ישבו פה חבורה של הוגי דעות, פילוסופים, אנשים מעולים שעשו עבודה מעולה, אבל חיו על איזושהי ספרה תיאורטית אקדמית, ופיתוח רעיונות ברוח צ'ה גווארה וקרל מרקס והיו יושבים אל תוך הלילות וקוראים מאמרים יחד כמו בחיידר, וכאלה, והגיעו באמת לרמות אינטלקטואליות ורמות של פילוסופיה מאוד גבוהות, אבל זה לא עבד בשטח. (רמי, מנהל בעמותת "חינוך שוויוני לכולם")

רמי מציג את ההתמסרות לשיח הביקורתי-אקדמי (מרקסיזם, במקרה זה) כבעיה. מחויבות רעיונית-אינטלקטואלית זו, המתוארת כמונחים של דקות תיאולוגית, לא רק שאינה מיתרגמת להצלחה מקצועית, אלא דווקא מקשה על פעילות הארגון ופוגמת בה. צורת מפגש זו בין השיח הביקורתי למקצועיות מעניקה קדימות למקצועיות (בלשונו של רמי, "לדברים שעובדים בשטח") על פני השיח הביקורתי-אקדמי; טענתו היא שהשיח הביקורתי עלול לעקר את הפעילות המקצועית.

תיאורי הפעילים עד כה מעידים על התמודדותם עם מתח בסיסי בין מקצועיות לביקורתיות. מצד אחד, הפעילים, שמאמצים תובנות העולות מהשיח הביקורתי-אקדמי ואף מחדדים אותן, רואים במקצועיות מנגנון שליטה המשוקע בסדר החברתי הקיים - על ההיררכיות ואי-השוויון המאפיינים אותו - ותורם לשימורו. מצד אחר, הפעילים מזוהרים מפני הכפפת הפעילות המקצועית לשיח ביקורתי-אקדמי בדרכים העלולות לפגוע בתפקוד המתמשך של הארגון ואף בקיומו.⁵ כפי שנראה כעת, צורת המפגש השלישית בין מקצועיות לשיח ביקורתי מאפשרת ניהול של מתח זה, שכן היא כורכת את עצם הגדרתה של מקצועיות עם שימוש בשיח הביקורתי ובתובנות העולות ממנו. כך לדוגמה סיוון, רכזת בארגון המקיים מפגשים בין יהודים לערבים, תיארה תכנית הכשרה שהארגון מקיים כדי לעורר מודעות להשפעת ההקשרים המוסדיים שבמסגרתם מתרחשת הפעילות. כדי להבהיר את הצורך בתכנית ההכשרה ואת השפעתה, הוסיפה סיוון סיפור אישי:

הוזמנו להנחות חלק מפרויקט שמומן על ידי ממשלת נורבגיה. [...] זה היה הסשן הראשון. אנחנו מתחילות בעברית ובערבית, מחוץ למעגל יושב הנציג הנורבגי, וזה מתחיל, והוא קופץ לתוך המעגל, ממש פיזית, והוא אומר: והוא אומר: it is supposed to be in English. ואז אנחנו אומרות, אנחנו עושות את זה בעברית ובערבית,

5 בעקבות הערה של אחד מקוראינו, נבקש להדגיש כי עצם הניסיון להוביל שינוי חברתי החותר תחת ההסדרים החברתיים הקיימים מתאפיין במתח חריף אף יותר: ההצדקה למאבקים לשינוי חברתי טמונה בביקורת הפעילים על הסדרים חברתיים קיימים ועל ההצדקות התורמות להנצחתם. נובע מכך שכל שיצליחו הפעילים להוביל את השינוי החברתי הרצוי, כך תצטמצם ההצדקה להמשך פעילותם. חלק מהפעילים אכן הזכירו את המתח זה בתיאוריהם, במישרין ובעקיפין, אך התייחסות למתח זה מחייבת חריגה משמעותית מגבולותיו של מאמר זה. לדין בסוגיה הזו ובסוגיות נוספות הקשורות אליה ראו בר, 2012.

ברשותך. [...] זה ברור שיש השפעה מאוד מאוד גדולה של הגופים שמממנים. בעיקר בגופים קטנים שנמצאים שם ומאוד מעורבים, יש מאוד השפעה, אז חלק מההכשרה [מיועדת לכך] שאנשים יהיו מודעים לסוגי ההשפעה האלה וישימו לב מה קורה, מתי זה משהו שאתה רצית. (סיוון, רכות פרויקט בעמותת "לשלום ולצדק")

בדבריה אלה סיוון מתארת כיצד עקרונות המושתתים על השיח הביקורתי-אקדמי ממוסדים באמצעות תהליכי הכשרה ארגוניים ומיתרגמים לפרקטיקות מקצועיות, ששימוש מתאים בהן מעיד על מידת המקצועיות של הפעיל. אנו נוכחים, אם כן, בטשטוש ההבדלים שבין האקדמי לפרקטי, בין השיח הביקורתי למומחיות בשדה.

היחסים המורכבים שבין השיח הביקורתי למומחיות הם רק היבט אחד של האופן שבו מתייחסים המרואיינים למומחיות ולמקצועיות בשדה. כעת נסקור את הלקסיקונים, הפרקטיקות והתסריטים הקשורים לשני היבטים נוספים של היחס למומחיות ולמקצועיות: סדר ורצינות.

מומחיות כסדר: "העבודה המאורגנת"

תיאורי הנחקרים מלמדים כי מקצועיות כרוכה ב"עבודה מסודרת". המונח "סדר" חוזר והופיע לעתים קרובות בדברי המרואיינים, בהטיות ובצירופים שונים כגון "ארגון מסודר", "להיות יותר מסודרים", "לעשות סדר", "לעבוד בצורה מסודרת", "סדר ארגוני". כאשר המרואיינים הזכירו את חשיבותה של עבודה מסודרת, ניכר שימוש חוזר במילים מסוימות - "ניהול"; "אחריות"; "דיווח"; "מודל"; "ממוסד"; "תשתיות"; "תקינה"; "מערכת"; "זמן".

את הביטוי "עבודה מסודרת", שהמרואיינים משתמשים בו בתיאוריהם, אפשר להגדיר כפעולה מתמשכת של תיאום בין אובייקטים ופעולות וארגונים בזמן ובמרחב לפי הקטגוריות הרלוונטיות למשימות העומדות על הפרק (Tavory & Eliasoph, 2013). כך לדוגמה מתארת ליבי, מנהלת בארגון הפועל לצמצום פערים בחינוך, את הפעולות הכרוכות בתחזוקה של "ארגון מסודר":

הכול צריך להיות מתועד, כל שיחת טלפון, כל התכתבות במייל, יש לנו תיקיות בג'מייל על כל ההתכתבויות, של מסמכים, שיחות טלפון. אז אני כותבת ביומן לפעמים דד-ליין, ולמטה אני כותבת את כל הפרטים של השיחת טלפון או הפגישה שהייתה, כדי שנדע על מה אנחנו צריכים להגיש בקשה. יש כאילו עולם שלם של אינפורמציה שצריך להיות מתויק בצורה מאוד טובה כדי שאפשר יהיה לעבוד עם זה. (ליבי, מנהלת בעמותת "צריך שינוי")

סדר, לדברי ליבי, הוא מערך של תנאים המאפשרים לארגן פעולות בזמן. עיקרו של מאמץ זה הוא מיקום של אובייקטים במרחב, באופן המאפשר לשלוף אותם בזמן הנכון, כדי לא לפספס את הדד-ליין. מאמץ זה דורש את הכנתן, קיומן ותחזוקתן של מערכות מיון הכוללות היבטים מושגיים וחומריים כאחד (Bowker & Star, 1999; Latour, 2005). דוגמה לכך היא מערכת התיקיות בג'מייל, קונבנציה שנבנתה במסגרת העבודה השוטפת בארגון. בעת הצורך היא מאפשרת לחברי הארגון לשלוף במהירות תכתובות מייל ישנות שרלוונטיות לרצף הפעולות הנוכחי. מערכת זו אינה רק מערכת מושגית: כדי להשתמש בה יש צורך בתשתית מחשוב ואינטרנט מוחשית מאוד, והיא מציעה אופציות נגישות מסוימות ומונעת אופציות נגישות אחרות. כך, למשל, השימוש בג'מייל מאפשר להגיע מכל מקום למערך המסודר, אולם אי אפשר לדפדף בתיקיה בג'מייל באותו האופן שבו אפשר לדפדף בארכיב מנייר - נדרשת כאן אוריינות טכנולוגית גבוהה יחסית. מבחינה של מגוון השימושים במונח "סדר", בפרקטיקות ובאובייקטים הקשורים אליו, עולה

כי הם נקשרים למכלול המחויבויות שניצבות בפני ארגונים לשינוי חברתי: עמידה באמות מידה פורמליות, שאותן מגדירים המדינה וגופים פילנתרופיים ממוסדים; שמירה על איזון תקציבי; שימוש בטפסים המתאימים; דיווח ועדכונים במועד, ועוד. יתרה מזו, "עבודה מסודרת" נתפסת כתנאי הכרחי למימוש יעיל ואפקטיבי של המשימות והפרויקטים. המושג הזה כולל למשל תכניות עבודה מפורטות, מנגנוני פיקוח על ביצועים והערכתם, ומערך לוגיסטי שיבטיח את נגישותם של אובייקטים חיוניים (מערך כזה יכול לכלול אמצעי תחבורה, רשימות תפוצה וקשר וכדומה).

דוגמה לכך אפשר למצוא בדברים שאמרה סילביה. סילביה, המזהה עצמה כפמיניסטית רדיקלית, תומכת בקידום דפוסי פעילות לא היררכיים בארגונה אך בה בעת מדגישה את הצורך לעמוד במחויבויות שקשורות לסדר וליעילות. לטענתה, ארגון יעיל הוא כזה "שמסוגל לנהל את הכספים שלו, ארגון שמסוגל לנהל את הצוות שלו, ארגון שמסוגל לקבל החלטות, ארגון שמתפקד, זאת אומרת אפילו... לא רק במונחים של הקרנות, אלא במונחים שלי ובמונחים שלך: ארגון שמתפקד". התנערות ממחויבויות אלו והצדקתה בטיעונים אידיאולוגיים, טוענת סילביה, מונעת פעילות אפקטיבית של הארגון וקיום של יחסים תקינים בו. בתארה תקופה שבה פעל הארגון באופן לא מסודר, היא מציינת כי:

זה היה פשוט מדהים עד כמה זה היה חוסר יעילות, ביכולת לנהל את זה. ומרוב הניסיון של לייצר כל מיני ועדות ולשתף וזה... אז זה יצא הרבה פעמים גם מאוד מכווער. [...] זה היה ממש מחול כזה, כוריאוגרפיה של התנערות מאחריות ושל זריקת כדור מאחד לשני.

סילביה מציגה את הציפייה לארגון מסודר כמתבקשת וסבירה, כנובעת מהשכל הישר; לאור זאת, הכפפת המקצועיות לשיח ביקורתי אגב התעלמות מהצורך "לקחת אחריות" מוצגת כבעייתית מבחינה מוסרית, כחותרת תחת הסולידריות והשותפות האמורים להתקיים בין חברות הארגון.

סיפורה של סילביה, הקושר בין הניסיון להתעלם מפרקטיקות של סדר ובין כישלון מעשי ומוסרי, הוא דוגמה לתסריטים הקושרים יחד פרקטיקות ומחויבויות לסיפורים של כישלון או הצלחה. בדומה לתסריטים העוסקים בהפעלתה של ביקורתיות, תסריטים העוסקים בסדר מתחלקים לשני סוגים עיקריים: תסריטי כישלון שמדגימים את הנזקים הכרוכים בעבודה לא מאורגנת, כמו בסיפורה של סילביה, ותסריטי הצלחה שמדגימים כיצד עבודה מסודרת תורמת לארגון ולמטרותיו. דוגמה טובה לתסריט הצלחה אפשר למצוא בדבריה של דניאלה, מנהלת בארגון זכויות אדם:

[הארגון] קם מאקטיביסטים, מאנשים שבאו, הפעילו קו חם, עבדו בהתנדבות, עבדו מסביב לשעון, וכל פעם שהיה צריך לשלם חשבון טלפון קצת הוציאו מהכיס ושילמו. [...] ואף אחד לא רצה לעסוק בגיוס כספים, ברור! כי איכס, מי רוצה לעסוק בגיוס כספים? מכיוון שאף אחד לא רצה, אז לא גויס. [...] אבל מה שעשה הגיוס כספים בשבילנו, זה שזה הכריח אותנו [לערוך] כתיבה של תכניות עבודה, שלא היה; הכנה של תקציב, לעשות את זה מבעוד מועד. [...] לא חשבנו כל כך רחוק. היה חזון, אבל לא היה משהו שהיתרגם לתכנית של שנתיים, שלוש וחמש. זה שאלות קשות אם אתה רוצה לענות עליהן באמת, אם אתה לא רק מישוהו שיועד לכתוב יפה כדי לגייס. [...] אני חושבת שעם השנים זה הפך להיות משהו שהוא כל כך ברור מאליו שהוא חשוב ומועיל לנו כארגון, ועוזר לנו להתפתח ולהשיג הישגים שאנחנו רוצים להשיג, שזה כבר לא קשור ישירות לגיוס כספים. [...] וכולם היום מבינים את זה, אבל זה היה תהליך. [...] משנה לשנה אנשים התרגלו, משנה לשנה אני נהייתי יותר מסודרת, יותר

טובה, למדתי לקבוע תאריכים, למשל, אם תשאל כל אחד פה היום הוא יכול להגיד לך שהוא יודע בדיוק מתי הוא צריך לדווח בכל רגע במהלך השנה. יש תאריכים יודעים. כולם יודעים מתי יש ישיבות ועד, כולם יודעים מתי הם צריכים לדווח בישיבות הוועד. (דניאלה, מנהלת בעמותת "זכויות ללא גבולות")

סיפורה של דניאלה מתאר את יצירתו של סדר מתוך חוסר סדר, כההליך של מיסוד: יצירה או שאילה של פרקטיקות ואובייקטים שיוצרים סדר, ולאחר מכן הפיכתם למובנים מאליהם. תהליך זה, גם אם הסיבות לו מתוארות כאילו ציפים חיצוניים, משנה משמעותית את אופי הארגון ומגדיר מחדש ובדיעבד את משמעותה של הצלחה: השגת הסדר הופכת לסימן להצלחה. אי-הסדר, שבתחילה נחשב חלק אינהרנטי מהמחויבות האידיאולוגית שמניעה את המתנדבים ומהחירות הכרוכה בה, נתפס עתה כשלב בעייתי, גם אם בלתי נמנע, בתהליך התבגרות הארגון. נוסף על כך, התהליך הזה משנה את הפעילים בארגון: עתה גם סדר הופך למאפיין של פעילים טובים ומוסריים, לצד מחויבות ולהט. זאת ועוד, תהליך זה משפר גם את היחסים החברתיים בין פעילי הארגון ומחבר אותם לרשת לכידה, הפועלת באופן "חלק" יותר ("the smooth flow of activity", כמונחיו של גופמן 1974, p. 39).

היותו של ארגון "מסודר" אינה מסתכמת במישור הפנים-ארגוני. האילוץ המבניים בשדה הארגוניים לשינוי חברתי מאפשרים לארגונים מסודרים להשיג משאבים ולגייס לפעולה ביתר קלות, בעיקר בגלל העדפתם של תורמים וקרנות ליצור קשרים עם ארגונים כאלה. כך למשל מספר ראזי, מנהל ארגון חינוכי המקדם דיאלוג יהודי-ערבי:

מבחינתם, פעם אחרונה שהם עבדו עם הארגון לא שלחו להם את הדוח, וזה סיבך אותם מול התורמים שלהם, והם לא רוצים לעבוד עם ארגון לא מסודר. אז אתה צריך לקנות את האמון שלהם קודם כול. גם מבחינת לשכנע אותם במה שאנחנו עושים, או לספר להם מה אנחנו עושים ושהם יראו בזה חשיבות, וגם מבחינה שאתה יציב כלכלית, ואתה גם הולך לעבוד איתם מסודר. ככה לשלוח דוחות נרטיביים בזמן, דוחות תקציביים בזמן. (ראזי, מנהל בעמותת "נאבקים יחד לשלום")

אך בהעדפה זו גלומה גם סכנה: היכולת של ארגונים ופרטים "מסודרים" להשיג משאבים ולגייס לפעולה עשויה לחפות על העדר רצון או יכולת לתרגם משאבים אלו לניסיון רציני ליצור שינוי חברתי. בהמשך השיחה עם ראזי הוא מתאר בעיה זו:

אתה מגיש בקשה מאוד יפה ומקבל איזה שלוש מאות אלף יורו מהאיחוד האירופי. עכשיו, מאותו רגע, מה אתה עושה? אז אתה מתחיל לחפש בנרות... טוב, שמעתי על איזה מישוה, איזה מוחמד שאמר לי שהוא בזה, והוא עושה את זה, ואתה לוקח אותו. [צוחק] אין לך מושג... ובסוף אתה מגיש דוח, ויכול להיות שזה יצא טוב, כי אם אתה עושה את הניהול הכספי טוב, ואתה כותב את הדוח כמו שצריך, כי יש לך ניסיון באיך לכתוב דוחות [צוחק], אז אתה עובר את זה. אבל השאלה היא מה קרה עם השלוש מאות אלף יורו האלה ולאיזה אפקט זה גרם. לאיזה שינוי זה גרם? מה זה עשה? אני חושב שזו תופעה שקיימת [צוחק], קיימת ומדאיגה בהחלט [צוחק].

הטענה בדבר מראית עין מתעתעת שכזו עלתה פעמים רבות בראיונות. הפעילים ייחסו

חשיבות לפעילות שתוארה כ"אריזה" או כ"עטיפה" של הפרויקט, שהיא יסוד חיוני בפעילותם המקצועית. אריזה הפרויקט כוללת מגוון פרקטיקות המלוות את מערכת היחסים עם התורמים, כגון תכתובות, דוחות פעילות, סיורי תורמים, ארוחות משותפות והרצאות. באמצעות פעילות האריזה מבקשים הפעילים לתמרן ולהגדיל את שליטתם באופן שבו התורמים תופסים את הארגון. לצד היתרונות הטמונים בהצגת הארגון באריזה המתאימה, אפשר לראות שאצל ראזי (וגם אצל מרואיינים אחרים) פעילות מקצועית זו זוכה לניתוח ביקורתי. במקרים אלו האריזה היא מראית עין בלבד, מקצועיות כוזבת-לכאורה המיועדת לעיני התורמים ומכסה על אופורטוניזם שמטרתו מסתכמות בהבטחת שרידותו של הארגון ורווחתם הכלכלית של הפעילים בו. יחסם הביקורתי של הפעילים לתופעה זו עולה בקנה אחד עם הבחנתם של בולטנסקי ות'בנו (Boltanski & Thévenot, 2006) בין משטר ההצדקה הכלכלי (שבו גדולה מתבטאת בעושר כלכלי) ובין משטר ההצדקה התעשייתי (שבו גדולה מבוססת על יעילות ויצרנות הנסמכות על מומחיות וכישורים): פעילי ארגון מסודר יכולים להרשות לעצמם לוותר על הצלחה במבחן שמציב משטר ההצדקה התעשייתי, כל עוד הם מצליחים לעמוד במבחן שמציב משטר ההצדקה הכלכלי. העמידה בפיתוי הזה היא המבחינה בין מקצועיות לאופורטוניזם.

לצד זאת, יש להדגיש כי פעולת האריזה אינה מכסה בהכרח על אופורטוניזם. לעתים קרובות, מטרתה היא הפוכה - לאפשר שימורו של תחום שיפוט אוטונומי שבו יכולים פעילי הארגון לפעול באופן מקצועי מבלי שיופרעו על ידי תביעותיהם של תורמים, שלהשקפת הפעילים נעדרים את הידע הנדרש כדי להבין את פעילותם. כך לדוגמה מתארת מירי את תהליך כתיבת דוחות הערכה (evaluation):

לפעמים אנחנו גם מפרידים בין evaluation פנימי ל- evaluation חיצוני [...] אנחנו אומרים אוקי, הדוח הזה זה מה שתורם צריך לקבל, אבל אנחנו אומרים כאן, דברים שהוא לא רואה, ושלא נוכל להסביר לו במובן מסוים, אם התורם הוא לא מתוחכם, אז אנחנו מדווחים על מה שהוא מבקש לדעת, על מה שהוא יכול להבין. (מירי, מנהלת בעמותת "הזכות הבסיסית")

מדברים אלה עולה שהפעילים שרואיינו מבחינים בין מקצועיות כוזבת-לכאורה, המסווה אופורטוניזם ותו לא, ובין מקצועיות אותנטית, שבאה לידי ביטוי לא רק בפעולת האריזה אלא בתוכן הטמון בה, כלומר בניסיון רציני לקדם שינוי חברתי. לפיכך נבחן כעת את האופן שבו מתבטאת מקצועיות בשדה מהיבט נוסף - הזיקה בינה ובין פרקטיקות ותסריטים של רצינות.

רצינות

סדר ארגוני, למרות חשיבותו הרבה, אינו המאפיין היחיד המיוחס לתפיסת המקצועיות בשדה. לצד מושגי הסדר מתקיים לקסיקון נוסף המשמש את הנחקרים כשהם מבקשים להציג אנשים, פרקטיקות וארגונים כמקצועיים, ובמרכזו עומד המושג "רצינות". המונחים "רציני" ו"רצינות" נקשרו למילים ולביטויים כגון "מומחיות"; "התמקדות"; "הבנה"; "מחשבה"; "ידע"; "תהליך"; "לעשות עבודה"; "לתת תשובות". בניגוד ל"סדר", המתאר תיחום של אובייקטים בזמן ובמרחב, "רצינות" משמשת שם קוד למיקוד פעילותו של הארגון בתחום ידע מסוים או בהקשר (קבוצה, מרחב גיאוגרפי, סוגיה פוליטית) שבו הארגון מסוגל לפעול באופן אפקטיבי.

היא נקשרת ליתרון יחסי או מוחלט של הארגון במרחב שבו הוא פועל, יתרון הנובע מהניסיון ומהידע שנצברו במרחב הזה ומיכולתו של הארגון לתווך אפקטיבית בין מושאי פעילותו ובין שחקנים רלוונטיים אחרים.

בבחינה של הפרקטיקות הקשורות לרצינות ושל התסריטים שבהם הן משתלבות מתבלטים שני מומנטים המלווים את הפעילות בארגון לאורך זמן: מצד אחד התמקדות, תיחום והגבלה, ומן הצד האחר התפשטות והתפרשות. מומנט ההתמקדות כולל פרקטיקות ותסריטים המצביעים על צמצום אפיקי הפעילות והגבלת רשתות הקשרים של הארגון, בד בבד עם עיבוי מערך הקשרים שנתרו והעמקתם. מומנט ההתפרשות כולל פרקטיקות ותסריטים המצביעים על הרחבה של אפיקי הפעילות ורשתות הקשרים של הארגון לכיוונים שבהם הארגון לא עסק בעבר, כך שהקשרים הקיימים מדוללים לעתים ומתועלים לטובת התנסויות ואפשרויות חדשות. נדגיש כי יש להימנע מהפיתוי להתייחס אל המומנטים של התמקדות והתפשטות כאל הפכים משלימים: יחסי הגומלין שלהם אינם קבועים מראש, אלא תלויי הקשר.

התמקדות

התמקדות היא שלב הכרחי בכינונו של ארגון כבעל מומחיות בנוגע לבעיה מסוימת. תהליך זה בולט לעין בפרקטיקות המשמשות לייצוג הבעיה והארגון כלפי חוץ, אך יש לו גם השלכות חשובות על תפיסות הפעילים עצמם את אופי הארגון ומטרותיו (Hatch & Schultz, 2002). דוגמה לכך אפשר למצוא בדבריה של צליל, המספרת על הצורך להכין פרופיל ארגוני והצהרת שליחות (mission statement) בעת הקמת ארגון חדש:

זה כאילו להגדיר מה הארגון באמת רוצה לעשות. ובשבילנו, לארגון כל כך צעיר, זה ממש להחליט מה אנחנו רוצים לעשות. אז לכתוב את ה-mission statement, ולקרוא איך ומה צריך להיות ב-mission statement, ומה זה אומר, ומה זה אומר... אולי אנחנו עושים לא ממש טוב, והגייסת משאבים אמרה שזה לא מספיק קליט, צריך לקצץ [מאורך ההצהרה], ומה מקצצים? [...] וזה גם מאוד מלהיב. אתה ממש כאילו מגשים משהו, כאילו חושב על משהו ולוקח את התמונה הזאת ומוצא לה מילים כאילו. (צליל, מנהלת בעמותת "יצירה וחברה")

ההתמקדות והתיחום מתאפשרים הודות לתהליך של ארטיקולציה: רעיונות, דימויים וחזונות מתורגמים לטקסט קצר וחד-משמעי. פעולת התיחום כאן משמעה "קיצוץ", ויתור על רכיבים שאינם קליטים - כלומר, משמעותם אינה רצויה או אינה מובנת לנמענים. כפי שנראה, פעולה זו לא נועדה רק לתווך טקסט לנמענים, אלא גם ליצור מכנה משותף עבור מי שמעורב בכתיבתו, קרי חברי הארגון. אף שהמעורבות של גייסת המשאבים יכולה לסמן את התהליך כאינסטרומנטלי בלבד, הוא נתפס כמהותי לכינון הארגון ולא רק כאילוץ חיצוני או כפעילות של ניהול רושם.

למרות החשיבות המיוחדת של פרקטיקות התמקדות בתהליך כינון הארגון, אין לטעות ולחשוב שתוצאתן היא זהות יציבה ובלתי משתנה של הארגון. שימוש בפרקטיקות התמקדות נעשה לאורך פעילותו השגרתית של הארגון, באופן קבוע או לסירוגין; "ארגון ממוקד", בלשון המרואיינים, הוא ארגון הפועל בכל נקודת זמן נתונה בתחום מוגדר התואם את משאביו, אך לא ארגון הקופא על השמרים. פרקטיקות התמקדות, על המתחים הכרוכים בהן, משמשות

בתהליכים כגון תכנון אסטרטגי או הערכה, המתרחשים בארגון מעת לעת. תכנון אסטרטגי הוא מסגרת שבה פעילי הארגון דנים מחדש ביחסים שבין הארגון לשדה ומנסים להתמודד עם הפער שבין הצורך להיות יציב וממוקד ובין שינויים מתמשכים באופי הארגון ובפעילותו, שהם ביטוי לחוסר יציבות. כך למשל מספרת ליבי:

עכשיו אנחנו בתכנית הערכה של כל הצוות. על הפרויקטים, על איך זה עובד. ואז עכשיו, במהלך הקיץ, אנחנו בונות ביחד תכנית שנתית של כל הארגון עם לו"ז ורצינול עבודה [...] מאוד מאוד ממוקדים. אין כבר כאילו כל מיני פרויקטים [...] [ל]ארגון שעובד כבר עשר שנים יש צורך באיזשהו סוג של התמקדות. אני חושבת שזה בא במקביל, גם כלפי הקרנות וגם להחליט מה הכיוון שלנו. גם ארגון יהודי-פלסטיני, גם צדק חברתי-כלכלי, גם... זה יותר מדי דברים מאוד רחבים. אז היה לנו צורך להתמקד ולהגיד - אנחנו ארגון שעושה שותפות יהודית-פלסטינית סביב הנושא של שוויון בחינוך. יש לנו משפט וזה מאוד ממוקד אותנו. [...] נורא חשוב להגיד במה אנחנו מתמקדים, מה אנחנו עושים, ולהבין מי אנחנו ועל מה אנחנו פונים, גם אם זה אומר שקרן מסוימת - אנחנו לא נגיש לה בקשה ולא נפנה אליה, כי אנחנו לא מתאימים, וזה בסדר.

תהליכי הערכה ותכנון אסטרטגי, כפי שאפשר לראות בדבריה של ליבי, כרוכים במערכות היחסים עם התורמים. אחד המאפיינים החשובים של ארגון מקצועי רציני הוא ההתמקדות שלו בשותפויות עם תורמים רציניים, כפי שסיפר זוהיר, מנהל ארגון המבקש לקדם שוויון בין ערבים ליהודים:

[הנושא שאנו מתמקדים בו] הוא נושא שרוצה להביא לשינוי מהותי במערכת היחסים במבנה הכוח, ולכן אני חושב שהתורמים שלנו ברובם הם תורמים מתקדמים, הם תורמים מנוסים, הם לא אנשים שתורמים בפעם הראשונה. [...] חלק גדול מהם מעורים, מבינים, מבינים את הניואנסים, חלק גדול, את הניואנסים, את השוני, את המציאות בישראל. (זוהיר, מנהל בעמותת "חיים בשוויון")

חשיבותם של תהליכי ההתמקדות לארגון אינה רק במערכות היחסים שלו עם תורמים. פרקטיקות ההתמקדות שתוארו כאן משמשות לתחזוקה שוטפת של הרשת שהארגון מהווה חלק ממנה, וכוללת שחקנים, אובייקטים, פרקטיקות והסדרים חוקיים וארגוניים, הנקשרים להתמודדות עם בעיות או משימות שמבחינת הארגון הן רלוונטיות לפעילותו. פעולות אלו כוללות קיצוץ של קשרים לא נחוצים, ויתור על פרקטיקות ואובייקטים שמאבדים מהאפקטיביות שלהם, העמקת קשרים קיימים והקצאת משאבים לטובת חזוקה של הרשת. פרקטיקות כאלה אינן משמשות רק כאמצעי להתנהלות מול שחקנים אחרים ברשת, אלא הן חלק בלתי נפרד מתהליכי עיצוב הפעילות והזהות של הארגון עצמו, כפי שתוארה ליבי: "במה אנחנו מתמקדים, מה אנחנו עושים, מי אנחנו".

התפרשות

מומנט ההתפרשות, משמע אימוץ פרקטיקות חדשות ויצירת קשרים חדשים, מהווה גם הוא חלק בלתי נפרד מחייהם של ארגונים לשינוי חברתי. הביטוי "ניסוי וטעייה", המשמש לעתים את השחקנים לתיאור פרקטיקות של התפרשות, מביע היבט חשוב של מומנט זה - השילוב בין

פעולה לידע. כך לדוגמה סיפרה מיה, גייסת כספים בארגון חינוכי לצמצום פערים חברתיים:

מבחינת מה שעושים, הפדגוגיה, גם זה עבר הרבה הרבה שלבים והתנסויות. והתחיל משיעורים פרטיים אחד על אחד, ואחר כך עבר לקבוצות, ואחר כך למודל שלנו שאתה בטח מכיר, ואחר כך כל מיני פיתוחים, [...] וכל מיני ניסוי וטעייה של עבודה בבית ספר, כניסה לכיתות, להוציא ילדים מהכיתה, להישאר איתם בכיתה, השפעה על צוות המורים, מועדוניות אחר הצהריים, מרכזי למידה כאלה, מרכזי למידה כאלה, עם הזנה, בלי הזנה... כלומר יש לזה המון ואריאציות, שהן גם משתנות, אתה יודע - לאור הנסיבות, השנים והניסיון, גם לאור האילוצים, גם לאור הקהילה והקשר עם הרשויות המקומיות והצרכים של הרשויות ובתי הספר עצמם. אני חושבת שאפשר להגיד שהיום העמותה - אנחנו יודעים מה היא יודעת לעשות. כלומר, זה כבר לא עד כדי כך פתוח. כלומר יש איזשהו סט ש[כש]אנחנו באים ליישוב מסוים אנחנו יודעים להציע, כבר יודעים איך לעבוד עם שין-שינים [מתנדבי שנת שירות], על כל היתרונות והחסרונות והקשיים. אני חושבת שהיום יש איזה... אני אגזים אולי אם אני אגיד "מכונה משומנת", אבל זה מתקרב כבר לעניין הזה, במובן של העשייה. (מיה, גייסת כספים בעמותת "חינוך שוויוני לכולם")

בעת ההתמודדות המורכבת עם בעיות חברתיות מפעילים ארגוני שינוי חברתי פרקטיקות שונות ועורכים בהן מעין ניסויי שדה: כל פרקטיקה המכוונת ליצירת שינוי חברתי משמשת גם כניסוי בועיר אנפין, כזה המאפשר לארגון ללמוד מה עובד בשטח ומה לא ולהתאים את האסטרטגיות שלו להקשרים מקומיים ולנסיבות משתנות. במובן זה, הארגון כולו מתפקד כמעין מעבדה לשינוי חברתי. בדבריה של מיה נכרכות יחד פרקטיקות רבות לכדי תסריט מובהק של הצלחה: הודות לתהליך מתמשך של ניסוי וטעייה, הארגון עתה ממוקד דיו ופועל כ"מכונה משומנת היטב". את הצלחת הארגון במשימתו אפשר לתאר כהצלחה לבנות רשת אפקטיבית - ליצור קשרים בין שחקנים שונים (מתנדבי שנת שירות, מורים, רשויות), ליצור אובייקטים ופרקטיקות ("סט שאנחנו יודעים להציע") שיאפשרו התמודדות טובה עם משימות ספציפיות. דוגמה נוספת לתסריט הצלחה המתאר תהליכי התפרשות והתמקדות עלתה בשיחה עם רוז, גייסת כספים בארגון לקידום זכויותיו של מגזר מוחלש:

זה שונה ממה שהיה לפני כמה שנים. לפני כמה שנים אנחנו היינו היחידים שפעלו בעניין, ועכשיו יש מלא ארגונים נוספים שהנושא מעניין אותם, וזה מחייב אותנו להתמקם קצת מחדש. [...] יש מלא ארגונים של זכויות שפונים אל תת-קבוצות בקרב המגזר שלנו, שלא היו לפני כמה שנים. [...] אז איפה זה משאיר אותנו? שאלה מצוינות... הייחודיות והתרומה שלנו [היא] שבגלל שאנחנו לא מתמקדים בייצוגה של תת-קבוצה מסוימת בקרב המגזר, אז יש לנו את הראייה הכוללת. התחומים שאנחנו מתעסקים בהם משתנים. [יש תחומים ש]אני אומרת, בעצם, טיפלנו בהם - יש כבר חוקים, יש כבר התחלה של יישום, יש כבר מלא ארגונים שמטפלים בעניינים. אז אנחנו התקדמנו לנושאים הבאים. [...] אז אני תמיד אומרת - לזהות את המהפכה הבאה ולעבוד לקראתה. (רוז, גייסת כספים בארגון "זכויות לכולם")

רוז מתארת תהליכים מתמשכים של התפרשות והתמקדות המתרחשים בעקבות צמיחתה של רשת שחקנים מסועפת בשדה, וכן על רקע הצלחת הארגון בקידום מטרותיו. התהליך שרוז

מתארת כולל הן ביטויים של התפרשות, בדמות יצירת קשרים עם ארגונים אחרים וניסיון "לזהות את המהפכה הבאה ולעבוד לקראתה", והן ביטויים של התמקדות, בדמות חיפוש אחר פרקטיקות שיוכלו לייחד את הארגון משאר השחקנים ברשת. הצמיחה של הרשת מחייבת את השחקנים לכוונן את פעילותם ולהתמקד מחדש באופן שיקשור אותם עם שחקנים אחרים. בניגוד להיגיון האקסקלוסיבי והמתחם של הפרופסיה, החשיבה במושגים של רשת מאפשרת לראות את הצמיחה וההתגוננות של השחקנים בתחום לא כאיום על הארגון אלא כהזדמנות להגביר את האפקטיביות הכוללת של הפעילות בתחום, המושגת תוך הבניה מחודשת של היחסים בין השחקנים השונים.⁶

לעומת הסיפורים של מיה ורוז, המתארים כיצד השילוב בין תהליכי התפרשות והתמקדות מוביל להצלחה, תסריטים אחרים מתארים כיצד פרקטיקות דומות לכאורה מעידות על חוסר מקצועיות ומובילות לכישלון. דוגמה לכך אפשר לראות בתיאורו של ראזי:

[ב] ארגונים חדשים הרבה פעמים אתה מנסה להתאים את עצמך למה הקרנות מצפות ממך. אתה עוקב אחרי call for proposals או פרסום של קרן, [...] והיא רוצה הגשות, למשל, בתחום הזה, הזה והזה. ואז אתה מנסה לתפור את הפרויקטים שלך באופן שיתאים, ייתן לך יותר סיכויים לקבל כסף. והרבה פעמים אתה בעצם מאבד את למה אתה קיים, למה הקמת את הארגון מראש, כי אתה הופך מין קבלן ביצוע. אה, הם רוצים עכשיו פרויקט ציור על קיר? אוקיי, אני אקח את זה...

בניגוד לפרקטיקות של ניסוי וטעייה שמתייחסות אל השטח, שנתפסות כלגיטימיות ואף רצויות, ראזי מדגיש כי התנהלות דומה שמתייחסת אל הקרנות מעידה על חוסר רצינות. ארגון רציני אמנם יכול להשתנות, לפתח תחומי פעולה חדשים ולזנוח אפיקים קיימים, אך לא כתוצאה מאופנות מתחלפות ואילווצים חיצוניים, אלא לאורם של תהליכים פנימיים, ניסיון ארגוני מצטבר ותכנון אסטרטגי. במונחי השדה, ארגון רציני אינו כפוף לאידיאולוגיה חיצונית, לתכתיבים ביורוקרטיים או לשיקולים כלכליים, אלא משתמש בידע וברצינות שלו כדי לשמר את האוטונומיה שלו ביניהם.

סיכום ודיון

במאמר זה ביקשנו לתרום לדיון המתפתח בשאלת המומחיות באמצעות התחקות אחר המשמעויות והפרקטיקות הנקשרות למקצועיות ולמומחיות בקרב פעילי ארגונים לשינוי חברתי. נדון כעת בהשלכות ממצאי המחקר ותרומתו. נציג תחילה את מגבלות הדיון הביקורתי בתהליכי התמקצעות והתמחות, ואחר כך נדון ביתרונות הטמונים בסוציולוגיה של המומחיות להבנת השדה הנוכחי ובתרומה של מחקר זה להעשרת הגישה התיאורטית.

ממצאיו של המחקר מבליטים את מגבלות הגישה הביקורתית ביחסה לתהליכי התמקצעות והתמחות בארגונים לשינוי חברתי. נקודת המבט הביקורתית מאמצת באופן מובלע את התפיסה המקובלת בסוציולוגיה של המקצועות והעיסוקים: היא רואה במקצועיות ניסיון של קבוצה חברתית לבצר את גבולותיו של "תחום שיפוט", שבמסגרתו חברי הקבוצה נהנים

מבלעדיות ומאוטונומיה בביצוען של מטלות חברתיות מסוימות. לפי גישה זו, המקצועיות היא אידיאולוגיה המקודמת על ידי חברי הקבוצה. אין לבטל את תרומתה של הגישה הזו להבנת תהליכים המתרחשים בשדה: מקצועיות אכן מתבטאת לעתים בפרקטיקות המשמשות לשליטה ולהדרה בשדה. עם זאת, פרקטיקות אלו פועלות באופנים מורכבים ובלתי צפויים, המעמידים בסימן שאלה את ההנחות האפיסטמולוגיות של הגישה הביקורתית. זו רואה בחוקר מי שמחזיק בידע פריוילגי המאפשר לו להבין תהליכים המתרחשים בשדה וסמויים מעיני השחקנים; אולם ממצאינו מעידים שידע כזה והניתוחים הנובעים ממנו אינם זרים כלל לנחקרים. הפעילים שותפים לביקורת על מקצועיות ולעתים קרובות מסתמכים על השיח הביקורתי-אקדמי כאמצעי להערכה ולשיפוט של הפעולות והמבנים החברתיים בשדה. למעשה, הפעלת כלים ביקורתיים כלפי תהליכי התמקצעות מתווספת לעצם תפיסת המקצועיות בקרב הנחקרים: להיות מקצועי משמעו גם להשתמש בשיח הביקורתי-אקדמי כדי להתמודד עם לחצים חיצוניים העלולים לפגוע ביכולת לקדם שינוי חברתי. באופן פרדוקסלי, בכך תפיסת המקצועיות בשדה מעניקה לשיח הביקורתי מעמד הגמוני ומדירה לעתים קרובות דווקא את מי שאינו בקיא בו.

במישור נוסף, רחב יותר, יש בממצאי המחקר כדי להעשיר את הדיונים בתחום הסוציולוגיה של המומחיות. ראשית, המחקר מצביע על יתרונה של הסוציולוגיה של המומחיות בחקר מקצועיות בשדות שאין בהם מערך פרופסיונלי מוכר. בניגוד לתפיסות שמבוססות על מושג הפרופסיה, המתמקדות באמצעי התיחום המכוננים את המומחיות, הסוציולוגיה של המומחיות מאפשרת לחקור ביטויים של מומחיות מחוץ לגבולותיהן המסורתיים של הפרופסיות. היא עושה זאת באמצעות בחינה של הידע הסמוי הנדרש לקיום מומחיות ושל התהליכים ההיסטוריים שבהם מתהוות רשתות מומחיות דינמיות סביב בעיות מוגדרות. נוסף על כך, היא מייחסת חשיבות לגילויים מגוונים של חליפין, נתינה, נדיבות ואמון, בניגוד לניתוח ביקורתי, המסתפק בהיבטים שונים של הדרה ושליטה התורמים דווקא לסגירות.

שנית, על רקע נטייתם של חוקרי המומחיות להתמקד בבעיה מוגדרת ומתוחמת יחסית (או בקבוצה של בעיות), ממצאי המחקר מצביעים על האפשרות שמושג המומחיות עשוי להיות שימושי גם בהתייחסות לרפואי פעולה משותפים המתקיימים בהקשרים רחבים יותר. דפוסים אלה הם מעין רפרטוארים תרבותיים, מאגרים של מושגים, פרקטיקות, נרטיבים, הצדקות ועוד, המאפשרים לשחקנים להתמודד עם בעיות חדשות או לשנות את יחסם לבעיות קיימות. לטענתנו, רפרטוארים כאלה ימצאו בראש ובראשונה בשדות הנעדרים מנגנוני הסמכה וחיברות פורמליים, אולם יש בהם חפיפה ניכרת בין רשתות מומחיות שונות ומתקיימים בהם מעברים תדירים של שחקנים בין רשתות.

זאת ועוד, ממצאי המחקר מראים כי חקר רפרטוארים של מומחיות מאפשר למזג בין הגישות המתחרות בסוציולוגיה של המומחיות - זו המתארת אותה כידע סמוי וזו המתארת אותה כרשת. מנקודת המבט הראשונה, רפרטואר המומחיות הוא מצע של ידע סמוי הנרכש בתהליכי חיברות ובאמצעות צבירת ניסיון. בעלות על ידע סמוי זה מאפשרת לשחקנים בשדה למלא משימות ולפתור בעיות טוב יותר ומהר יותר ממי שרפרטואר זה אינו נגיש עבורו. מנקודת המבט השנייה, הפרקטיקות והתסריטים המרכיבים רפרטואר זה קשורים, כמעט ללא יוצא מהכלל, לניסיונות ליצור, לשמר ולטפח רשתות חברתיות לצורך מילוי משימות או פתרון בעיות מסוימות. נבחן כעת את ההיבט הזה של רפרטואר המומחיות, ונדון בהשלכותיו

האפשרויות על המשך המחקר.

ההתייחסויות של המרואיינים למקצועיות כורכות יחד שני סוגים של פרקטיקות שמתוארות בספרות כנבדלות ואולי אף כמנוגדות זו לזו. הראשונה היא פעולה מול השטח או הבעיה, כלומר פרקטיקה המבקשת לקדם שינוי חברתי בפועל; השנייה היא פעולה מול קרנות, תורמים, ארגונים אחרים לשינוי חברתי או גופים ממשלתיים - כלומר, פרקטיקה המיועדת לגיוס משאבים, לשימור הארגון ולמיקומו בשדה. מהשימוש במושג "מקצועיות" לגבי שני סוגי הפרקטיקות עולה כי הוא מתייחס למאפייני פעולה המתקיימים בשתייהן. לטענתנו, המאפיין המשותף הזה הוא יצירה של קשרים חברתיים - נתינה וקבלה של הכרה, שיתופי פעולה ארעיים או מתמשכים, יחסי תלות הדדית ועוד - שתוצאתם הסופית היא יצירת רשת יציבה של מחויבויות הדדיות. מההיבט הזה, ההבחנות המקובלות בין משאבים (או אמצעים) למטרות או בין פעולה חתרנית לכפיפות מאבדות מחשיבותן: להיות מומחה פירושו ליצור קשר עם שחקנים אחרים ולשמר אותו, בין שהשחקן האחר הוא תורם, עמית או נתמך.

חשיבותן של פעולות המיועדות לתחזק את הרשת ולעצב אותה בולטת גם בהיבטים העיקריים של רפרטואר המומחיות - ביקורת, סדר ורצינות. השימוש התדיר שעושים הפעילים בשיח הביקורתי-אקדמי פועל בראש ובראשונה כמצע משותף של התקשרות. באמצעותו החברים ברשת מסמנים את מחויבותם לרשת רחבה יותר החורגת מתחום הפעילות שבו מתמקד ארגונם. רשת זו כוללת ארגונים שונים, קרנות ותורמים, מומחים אקדמיים (כולל אלו שכותבים על ארגונים אלו), וגופים שונים שרלוונטיים לפעילות בתחום. אף שהיבט זה חורג מהממצאים שתוארו במאמר, חשוב להדגיש את הדינמיות הרבה בשדה, שבו שחקנים נוטים להחליף תפקידים ועמדות באופן תדיר: פעילים עוברים לעבוד בקרנות, מומחים אקדמיים מצטרפים לארגונים, בעלי תפקידים בקרנות כותבים מחקרים אקדמיים. לתנועה הזו ברשת יש חשיבות: הפרקטיקות והתסריטים הנקשרים למושג הסדר הם חלק מהניסיון לקדם תנועה חלקה ולא-מופרעת של אובייקטים, שחקנים וידע ברשת. יתכן שהחשיבות המיוחסת לסדר בשדה קשורה לחיוניות התיאום בין שחקנים בשדה שאינו מתאפיין במטלה אחת ברורה, אלא במאגר דינמי ורבגוני של בעיות שזכות לניסוחים שונים ולטיפול מזוויות שונות.

בהיבט הרצינות נכללות פרקטיקות התפרשות, כלומר הרחבה ושינוי של הרשת במטרה להתמודד עם נסיבות משתנות, ופרקטיקות התמקדות, כלומר תיחום והגבלה של הרשת במקרים שבהם היא מתפרשת על מרחב פעולה רחב מדי המקשה לתחזק אותה באופן אפקטיבי. במסגרת זו נוצרים או מותרים סוגים שונים של מחויבויות הדדיות, בין חברי הארגון וגם בינם ובין שחקנים שמקיימים עמם יחסי גומלין. מומחיותם של הפעילים מתקיימת בתנועה מתמדת, בין תיחום והגבלה של רשתות ובין הרחבתן. כדי להיחשב "ארגון מקצועי" או "פעיל מקצועי" נדרש השחקן לקשר בצורה חלקה בין גורמים שונים שנדרשים כדי לקדם שינוי חברתי, וביניהם מממנים, קליינטיים שותפים או מתווכים. על השחקן לעשות זאת באופן שיהפוך אותו לנקודת מעבר מועדפת, כלומר ימצב אותו כגורם שעמו רצוי להתקשר אם מעוניינים לפעול באופן אפקטיבי בתחום פעילות מסוים (Gelemter, 2014).

במסגרת מאמר זה הדגשנו היבטים מרכזיים ובוולטים של מומחיות בשדה על בסיס תיאוריהם של פעילי הארגונים עצמם. לצד זאת אין לטעות ולראות היבטים אלו כממצים את המשמעויות והפרקטיקות הכרוכות במומחיות בשדה זה. תיאורי המרואיינים כללו, למשל, גם התייחסויות מודעות להיבטים מגוונים של רישות. בתיאורים אלה זכה המונח "קשרים"

לאזכורים רבים ויוחסו לו מגוון משמעויות. היכולת ליצור "קשרים" ולשמרם נתפסת כאחד היתרונות העיקריים של פעיל לשינוי חברתי. לעומת זאת, הכרעות המבוססות על "קשרים" נחשבות לעתים לא רציניות מספיק, ואולי אפילו לא לגיטימיות. לבסוף, המושג "קשרים" הוא גם שם נרדף למכלול השחקנים הסובבים - תורמים, קרנות, ארגונים עמיתים, יועצים ארגוניים וכדומה - שעמם מקיימים הפעילים יחסי גומלין מתמשכים בעוצמות משתנות. מושג זה, שלא נדון בהרחבה במאמר הנוכחי, ראוי לתשומת לב וכדאי להעמיק ולבחון את המשמעויות הכרוכות בו.

מקורות

- בן-אליעזר, א' (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 51-98.
- בר, ח' (2012). שאלת האמון ביחסי נתינה: המקרה של תמיכה פילנתרופית בארגונים לשינוי חברתי בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן.
- גורדון, נ' (2005). זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות אדם בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ז(1), 23-44.
- זיו, נ' ושמיר, ר' (2000). בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע. תיאוריה וביקורת, 16, 45-66.
- Abbott, A. (1988). *The system of professions: An essay on the division of expert labor*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1993). The sociology of work and occupations. *Annual Review of Sociology*, 19, 187-209.
- Becker, H. S., Geer, B., Hughes, E. C. & Strauss, A. L. (1961). *Boys in white: Student culture in a medical school*. Chicago: University of Chicago Press.
- Boltanski, L. & Thévenot, L. (2006). *On justification: Economies of worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Bowker, G. C., & Star, S. L. (1999). *Sorting things out: Classification and its consequences*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Callon, M. (1986). Elements of a sociology of translation: Domestication of the scallops and the fishermen of St. Brieuc Bay. In J. Law (Ed.), *Power, action and belief: A new sociology of knowledge?* (pp. 196-233). London: Routledge.
- Cambrosio, A., Limoges, C., & Hoffman, E. (1992). Expertise as a network: A case study of the controversies over the environmental release of genetically engineered organisms. In N. Stehr & R. V. Ericson (Eds.), *The culture and power of knowledge* (pp. 341-361). Berlin & New York: De Gruyter.
- Collins, H. M. & Evans, R. (2002). The third wave of science studies: Studies of expertise and experience. *Social Studies of Science*, 32, 235-296.
- (2007). *Rethinking expertise*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dreyfus, H. & Dreyfus, S. (1986). *Mind over machine: The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: Free Press.

- (2005). Peripheral vision expertise in real world contexts. *Organization Studies*, 26(5), 779–792.
- Eikenberry, A. M. & Kluver, J. D. (2004). The marketization of the nonprofit sector: Civil society at risk? *Public Administration Review*, 64(2), 132–140.
- Everett, K. D. (1992). Professionalization and protest: Changes in the social movement sector, 1961–1983. *Social Forces*, 70(4), 957–975.
- Evetts, J. (2003). The sociological analysis of professionalism occupational change in the modern world. *International Sociology*, 18(2), 395–415.
- Eyal, G. (2013). For a sociology of expertise: The social origins of the autism epidemic. *American Journal of Sociology*, 118(4), 863–907.
- Fischer, F. (2009). *Democracy and expertise: Reorienting policy inquiry*. New York: Oxford University Press.
- Flick, U. (2009). *An introduction to qualitative research*. London: Sage.
- Gelernter, L. (2014). *A new epistemic culture? Wikipedia as an arena for the production of knowledge in late modernity*. Doctoral dissertation, Bar-Ilan University, Ramat-Gan.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Goffman, E. (1974). *Frame analysis: An essay on the organization of experience*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hatch, M. J. & Schultz, M. (2002). The dynamics of organizational identity. *Human relations*, 55(8), 989–1018.
- Jenkins, J. C. (1983). Resource mobilization theory and the study of social movements. *Annual Review of Sociology*, 9, 527–553.
- Larson, M. S. (1979). *The rise of professionalism: A sociological analysis*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press.
- Lamont, M. (1992). *Money, morals and manners: The culture of the French and American upper middle classes*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lamont, M. & Thévenot, L. (Eds.). (2000). *Rethinking comparative cultural sociology: Repertoires of evaluation in France and the United States*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Latour, B. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- (2005). *Reassembling the Social: An introduction to actor-network-theory*. New York: Oxford University Press.
- Law, J. (2009). Actor network theory and material semiotics. In B. S. Turner (Ed.), *The new Blackwell companion to social theory* (pp. 141–158). Malden, MA & Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- MacKenzie, D. A. (2006). *An engine, not a camera: How financial models shape*

- markets*. Cambridge, MA: MIT.
- Markowitz, L. & Tice, K. W. (2002) Paradoxes of professionalization: Parallel dilemmas in women's organizations in the Americas. *Gender & Society*, 16(6), 941–958.
- McCarthy, J. D. & McPhail, C. (1998). The institutionalization of protest in the USA. In D. S. Meyer & S. G. Tarrow (Eds.), *The social movement society: Contentious politics for a new century* (pp. 83–110). Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- McCarthy, J. D. & Zald, M. N. (1973). *The trend of social movements in America: Professionalization and resource mobilization*. Morristown, NJ: General Learning Press.
- (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 1212–1241.
- Melucci, A. (1995). The process of collective identity. *Social movements and culture*, 4, 41–63.
- Meyer, D. S. & Tarrow, S. G. (Eds.). (1998). *The social movement society: Contentious politics for a new century*. Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- Mizrachi, N., Drori, I., & Anspach, R. (2007). Repertoires of trust: The practice of trust in a multinational organization amid political conflict. *American Sociological Review*, 72, 143–165.
- Mueller, C. M. (1992). Building social movement theory. In A. Morris & C. M. Mueller (Eds.), *Frontiers in social movement theory* (pp. 3–25). New Haven: Yale University Press.
- Olson, M. (1965). *The logic of collective action: Public goods and the theory of groups*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Ostrander, S. (2009). Social change organizations. In H. K. Anheier & S. Toepler (Eds.), *International encyclopedia of civil society* (pp. 1396–1400). New York: Springer.
- Silber, I. F. (2003). Pragmatic sociology as cultural sociology: Beyond repertoire theory? *European Journal of Social Theory*, 6(4), 427–449.
- (n.d.). *Mapping the gift: Beyond typology?* Unpublished manuscript.
- Skocpol, T. (2004). *Diminished democracy: From membership to management in American civic life*. Norman: University of Oklahoma press.
- Snow, D. A., & Benford, R. D. (1988). Ideology, frame resonance, and participant mobilization. *International social movement research*, 1(1), 197–217.
- Swidler, A. (1986). Culture in action: Symbols and strategies. *American Sociological Review*, 51, 273–286.
- (2001) *Talk of love*. Chicago: University of Chicago Press.
- Tavory, I. & Eliasoph, N. (2013). Coordinating futures: Toward a theory of anticipation. *American Journal of Sociology*, 118(4), 908–942.

- Tilly, C. (1979). Repertoires of contention in America and Britain: 1750–1830. In J. D. McCarthy & M. Zald (Eds.) *The dynamics of social movements* (pp. 126–155), Cambridge, Mass.: Winthrop Publishers.
- Yacobi, H. (2007). The NGOization of space: Dilemmas of social change, planning policy, and the Israeli public sphere. *Environment and Planning D: Society and Space*, 25(4), 745–758.
- Zald, M. N. & Ash, R. (1966). Social movement organizations: Growth, decay and change. *Social forces*, 44(3), 327–341.
- Zilber, T. B. (2002). Institutionalization as an interplay between actions, meanings, and actors: The case of a rape crisis center in Israel. *Academy of Management Journal*, 45(1), 234–254.

צוחקים בכיכר? הנצחתם של יצחק רבין ורציחתו בהומור הישראלי

יעל פטקין*

"חבר'ה, זו תכנית שכאילו מותר בה הכול. לא כוורת, טוב? הכול מותר:
אלוהים, רבין, לא כוורת"
(ליאור שליין מציב גבולות. "מצב האומה", ערוץ 2, 16.5.2013)

תקציר. המאמר בוחן את הזיכרון הקולקטיבי של רבין ושל רציחתו באמצעות ניתוח מערכונים הומוריסטיים ששודרו לאחר הרצח. הניתוח הוא כפול ועוסק הן בהיבטי הזיכרון המופיעים במערכונים והן בשימוש שעושה ההומור בהיבטים אלו. באמצעות אלה המאמר עומד על המאבקים שבבסיס הזיכרון והשכחה הקולקטיביים של רבין ורציחתו, על מאפייני החברה הזוכרת ועל מידת החלמתה מטרואמת הרצח. במאמר נטען כי ההומור, בהיותו כלי להעברת מסרים חתרניים מעל בימה מרכזית, מעניק למערכונים משמעות נוספת מלבד היותם מחוזות זיכרון והופך אותם לאמצעי למשא ומתן חברתי. יכולתו של ההומור לעורר דיון בשאלות חברתיות אגב הצגתן של נקודות מבט שונות מאפשרת למערכונים לגשר בין הקהלים השונים וליצור זיכרון קולקטיבי מרובה קולות גם במצבים שבהם הזיכרון הקולקטיבי טראומטי ומפולג.

מבוא

רמי הויברגר מרים חצי מבט עייף לדמות הנשקפת מולו בטלוויזיה. אם רק יעצום את העיניים ישמע את עצמו-מאז, עת גילם את אותה הדמות בדיוק. כשהוא חנוט בחליפה, הויברגר ניצב כעת בצד השני של המתרס - אחרי שהסיר את מדי האסיר והכיפה הוא נכנס לנעליו של ראש הממשלה, בדמות המבוססת על בנימין נתניהו. שש עשרה שנים אחרי שגילם את רוצח ראש הממשלה, הלועג לשכחה הציבורית הישראלית ומביע בקול רם את הפחדים שאחזו בחלקים נרחבים בציבור הישראלי, הוא יושב מול בן דמותו דגם 2012. הויברגר משפיל את מבטו, מקשיב-לא מקשיב, וכשהוא מרים את ראשו שוב, רגע לפני שהוא לוחץ ברוגזו על כפתור הכיבוי, מתרכזת המצלמה בעיניו. הרטט הפנימי בולט.

לא בכדי בחרו יוצרי "ילדי ראש הממשלה", שעמם נמנית נכדתו של ראש הממשלה המנוח יצחק רבין ז"ל, להפוך כך את היוצרות. שש עשרה שנים חלפו ובסדרה העלילתית מדברים כבר

* המאמר מבוסס על מחקר שנערך במסגרת תואר שני לתקשורת באוניברסיטת חיפה. תודתי לד"ר אורן מאירס על ההכוונה ועל הארותיו על הגרסה המוקדמת, ולחן מנור על עצותיה הנבונות שסייעו להתגבשות המאמר בכללו.

על החוק לשחרור הרוצח. המילים הקשות שאמר הויברגר בשנת 1996, שנה אחת בלבד אחרי ההתנקשות, במערכון שבו גילם את יגאל עמיר היושב בכלאו, מלגלג על הזיכרון הקצר של החברה הישראלית ומתאר כיצד 20 שנה לאחר הרצח יהפוך לגיבור מקומי ויזכה לחנינה, הפכו כמעט למציאות טלוויזיונית בשנת 2012 ועודן מצמררות. לא רק בגלל היותן הד למערכון המקורי ורב העוצמה של "החמישייה הקאמרית", אלא בעיקר כי בכך אומרים לנו היוצרים שלמעשה דבר לא השתנה. לא הצלחנו למנוע את שחזינו כבר אז, הם אומרים - את השכחה הקולקטיבית, את איבוד המשמעות של הרצח, את הזילות שביחס לזיכרון שלו.

וגם אם הזיכרון לא נמחק, הוא ללא ספק השתנה. רבין הונח באינספור שמות רחובות וכיכרות, בתי ספר נקראו על שמו ותכניות לימודים נכתבו לזכרו, אבל עם השנים איבדו חלק מהיבטי הזיכרון את מקומם: העצרת המסורתית לרגל יום השנה ה-17 לרצח בוטלה, בתי ספר החלו מטשטשים את זיכרון הרצח (Vinitzky-Seroussi, 2010), תמונות ההסתה המוכרות מתקופת הרצח חזרו להופיע ולהציג פוליטיקאים כחיילי אס-אס (וולף, 2011; חדשות 2, 2012) והיקף הכתיבה העיתונאית ביום השנה לרצח התכווץ עד מאוד. בתוך כך החלו להופיע היבטים אחרים של זיכרון, אשר השתמשו בדמותו של רבין וברצח כדי לזכור ולהזכיר, אבל בעיקר כדי לספר את הסיפור של יוצריהם. הייצוגים הדוקומנטריים שאפיינו את הימים שלאחר הרצח ושנועדו להבנות את הזיכרון הקולקטיבי כחלק מההנצחה הרשמית, פינו אט אט את מקומם לסיפורים עלילתיים-ביוניים שבמסגרתם הפכו רבין והרצח לחומר גלם אמנותי ותו לא.

כמו אירועים טראומטיים אחרים שזכו למעמד מקודש אך בחלוף השנים הפכו ל"עוד נושא", כזה שזוכה לטיפול ככל נושא אחר (זנדברג, 2008), גם רצח רבין עבר תהליך "חילון", ואפילו מזורז. בחסות התרבות הפופולרית עלו כבר בשבוע שלאחר הרצח קולות שביקשו לשנות את תפיסת הרצח ורבין-האיש ולפרק את המיתוס המתפורר-ממילא עוד בטרם הספיק להתגבש ולהתייצב (פייגה, 2000). אך למרות הביקורת שמיהרה להופיע לאחר הרצח בזירה האמנותית, כיום נראה כי גם אם באופן יוצא דופן הניב הרצח יצירות רבות המשויות לאמנות ה"גבוהה" (אריאלי-הורוביץ, 2008), דווקא התרבות הפופולרית סיפקה לאורך השנים מספר קטן יחסית של תוצרים העוסקים בו במישרין (מונק, 2007). למעשה, כאשר בחרה כבר התרבות הפופולרית לעסוק ברבין וברצח שלא מזווית דוקומנטרית, היא עשתה זאת בעיקר בחיך. זאת טען למשל העיתונאי רוגל אלפר, שקבע כי החברה הישראלית זוכרת את רבין, אלא שהיא עושה זאת במקומות משמעותיים יותר עבורה, כמו בתכניות הבידור בטלוויזיה (פייגה, 2000).

במאמר זה אבקש לבחון את הזיכרון הקולקטיבי של רבין מאז הרצח כפי שהוא בא לידי ביטוי במערכונים הומוריסטיים וסאטיריים, ולעמוד על הפער בינו ובין היבטי הזיכרון המקודמים על ידי סוכני הזיכרון של הזרם המרכזי. היכולת של המערכונים לחתור תחת הגבולות החברתיים בזכות ההומור שבו הם משתמשים (שיפמן, 2008), מאפשרת להם לקדם גרסאות זיכרון חלופיות לרבין ולרציחתו, או לחלופין לאשש גרסאות זיכרון קיימות. כאשר מדובר באירוע שהזיכרון הקולקטיבי לגביו מפולג ממילא (Vinitzky-Seroussi, 2002), יש משמעות חברתית לבחירה אילו היבטי זיכרון לשמר ואילו היבטים סותרים להעלות, שכן במידה רבה היא מעמתת את החברה עם כוחם של הזיכרון ושל השכחה.

אולם לא רק לעצם השימוש בזיכרון הקולקטיבי במערכונים, אלא גם למטרות השימוש בו יש משמעות חברתית רחבה כאשר מדובר באירועים טראומטיים. זאת לאור כוחו של ההומור לעמת את החברה עם הטראומה ולהחזיר אותה לרגע המשבר (לוי, 2013), או לחלופין לאפשר

לה להתחיל בתהליך החלמה שבמסגרתו תנתק במעט מהתחושות הקשות המקוריות (Des Pres, 1988). לפיכך, האופן שבו בחרו יוצרי המערכונים להשתמש ברבין וברציחתו מעיד על מידת ההחלמה של החברה הישראלית מן הטראומה. כפי שאראה במאמר זה, מידת ההחלמה מעידה בתורה על כוחו של הזיכרון הקולקטיבי אל מול השכחה, ומתוך כך גם על הגבולות שיוצרי המערכונים מציבים לעצמם בעת עיסוקם בזיכרון הקולקטיבי המפולג.

תחילה אדרש לתיאור סיפורו של רבין ואירוע ההתנקשות; לתיאור תפיסות הזיכרון הקולקטיבי והזיכרון הקולקטיבי הטראומטי המפולג של רבין ושל רציחתו בפרט; ולתיאור תפקידו של ההומור בכל הנוגע לזיכרון קולקטיבי טראומטי. בפרקים אלו תונח התשתית לבחינת הצומת שבין הזיכרון הקולקטיבי הטראומטי המפולג ובין השימוש בהומור בכל הנוגע לרצח רבין, ולניתוח הזיכרון הקולקטיבי המוצג במערכונים והשימוש שהם עושים בו.

שיטת המחקר

היכולת של ההומור הנכלל בתרבות הפופולרית להעביר מסרים חתרניים הופכת אותו לסמן טוב של שינויים בזיכרון הקולקטיבי של החברה (Zandberg, n.d.). אמנם בדרך כלל הוא אינו מהווה ייצוג מהימן של המציאות והוא שולי יחסית לשיח הפוליטי ולשיח הזיכרון, אולם אין בכך כדי למנוע ממנו להציג את הזיכרון הקולקטיבי ואף לשמרו במידה מסוימת, שכן בהשוואה לתכנים לא-הומוריסטיים, תכנים הומוריסטיים נגישים לקהל רחב יותר ונוטים להיחקק טוב יותר בזיכרון (בלמס, 2008; Baumgartner & Morris, 2006).

על כן, במאמר זה אבקש לבחון את הזיכרון הקולקטיבי של רבין מאז הרצח, כפי שהוא בא לידי ביטוי במערכונים הומוריסטיים וסאטיריים בערוצי הטלוויזיה המרכזיים בישראל ובאתרי אינטרנט פופולריים. מכיוון שמשנרצה רבין אי אפשר עוד להפריד בין העיסוק בזיכרון הרצח ובין העיסוק בזיכרון האדם, מאגר הקטעים המנותחים כולל את המערכונים ששודרו לאחר הרצח ועסקו במישרין או בעקיפין ברבין וברציחתו. הואיל וזיכרון קולקטיבי של חברה משתנה תדיר ואינו מתקבע, 14 הקטעים שנותחו הם מערכונים ששודרו במקור בערוצים 1, 2 ו-10 ובאתרי אינטרנט שונים מיום הרצח ועד שנת 2013, אך עדיין זמינים לציבור הרחב באינטרנט.¹ בניגוד למערכונים ששודרו באופן חד-פעמי ובחלוף הזמן דהה זכרם, היכולת לחזור אל אותם קטעים ולהפיץ אותם ואת מסריהם גם שנים לאחר השידור המקורי משמרת את הרלוונטיות שלהם ואת מעמדם כמחוזות זיכרון.

ניתוח התוכן האיכותני של המערכונים התרכז לפיכך באיתור מוטיבים הנוגעים למאפייני דמותו של רבין, לאופן שבו מתייחסות הדמויות במערכון אל רבין ואל הרצח ולעיסוק שלהן בהנצחתם. כמו כן בחן הניתוח אילו מהיבטי הזיכרון הקולקטיבי המפולג מקודמים במערכונים - האדם, האירוע או ההקשר (Vinitzky-Seroussi, 2002). כדי לבחון לא רק את אופן עיצובו של הזיכרון הקולקטיבי של רבין, אלא גם את השימוש שנעשה בו, נותחו המסרים העולים מהמערכונים על פי החלוקה שהציע זנברג לגבי מטרת השימוש בהומור בזיכרון קולקטיבי טראומטי: למטרות

1 המחקר כלל שישה מערכונים של "החמישייה הקאמרית", שני מערכונים של "החרצופים", מערכון אחד של "ארץ נהדרת", שני מערכונים של "מקום לדאגה", מערכון אחד של "לאטמה", מערכון אחד שנערך במיוחד עבור "וואלה!" ומערכון אחד של "מצב האומה".

הנצחה, למטרות הומור "סתמי" או למטרות העברת ביקורת על גורמים בחברה הישראלית (Zandberg, n.d.). זאת במטרה להעיד על יציבות הזיכרון הקולקטיבי ולעמוד על מאפייני החברה הזוכרת ועל מידת החלמתה מטרואמת הרצח.

מההגנה ל"ממשלת ישראל מודיעה בתדהמה": יצחק רבין ורציחתו

במשך 27 שנים שירת יצחק רבין את מדינתו כחייל, כמפקד וכלוחם. הוא היה איש ההגנה, מראשוני הפלמ"חניקים, מפקד חטיבת הראל במלחמת יום העצמאות ונציג חזית הדרום בשיחות שביתת הנשק עם מצרים. אך דמותו הציבורית של רבין כאיש צבא וביטחון התבססה בעיקר לאחר מינויו לרטמכ"ל, תפקיד שבו כיהן גם עם פרוץ מלחמת ששת הימים. האופוריה שלאחר הניצחון במלחמה הובילה להאדרתו וזיכתה אותו בכבוד מלכים בקרב החברה הישראלית. על ניצחון זה אף קיבל תואר דוקטור לשם כבוד מטעם האוניברסיטה העברית, ונאומו באותו מעמד² הפך למופת ולאחד הנאומים הזכורים בתולדות הרטוריקה הישראלית, בהדגשתו כי גם בצל הניצחון, במלחמה שני הצדדים מפסידים.

אחרי כשלושה עשורים פשט רבין את מדיו והחל בקריירה פוליטית. לאחר ה"מחדל" שנקשר למלחמת יום הכיפורים ונפילת ממשלתה של גולדה מאיר, בחר הציבור הישראלי באדם שדמותו הציבורית הייתה נקייה ממחדלי מלחמת 73': גיבור מלחמת ששת הימים היה לראש הממשלה. כעבור שנים, בשנת 1992, נבחר רבין בשנית לראשות הממשלה ושב לפעול לפתרון הסכסוך ארוך השנים עם הפלסטינים והמדינות הערביות השכנות. הוא המשיך את התהליך שהחל 17 שנה קודם לכן, בתקופת כהונתו הראשונה, עם חתימתו של הסכם הביניים עם מצרים: בשנת 1993 חתם על הסכם אוסלו במסגרת המשא ומתן עם הפלסטינים, ובשנת 1994 - על הסכם השלום עם ירדן. אולם פעולות אלה זכו לתמיכה בעיקר ממחנה השמאל שאליו השתייך. לחיצת היד ההיסטורית של רבין עם ראש אש"ף יאסר ערפאת על מדשאות הבית הלבן עוררה מחאה בקרב גורמים רבים בימין הפוליטי, שראו בנסיגה מהשטחים כישלון מדיני ולאומי ממדרגה ראשונה.

את מחאתו ביטא הימין בקמפיין מאורגן שזכה לתמיכת מפלגת הליכוד והפך את ממשלת רבין מטרה להשמצות חסרות תקדים ואת רבין עצמו ל"בוגד". כך, בין היתר, בשנת 1994 התקיימה בצומת רעננה הפגנה ובה צעד יו"ר הליכוד, בנימין נתניהו, לצד חבל תלייה וארון קבורה הנושא את שמו של רבין. ביטויי ההסתה הגיעו לשיאם לאחר חתימת הסכם "אוסלו ב'", בספטמבר 1995. אז התקיימה בכיכר ציון בירושלים אחת ההפגנות הסוערות ביותר נגד רבין ומדיניותו, וגם בה היה נתניהו נואם מרכזי. במהלך ההפגנה הונפו בכיכר ציון פוסטרים של רבין לבוש במדי אס-אס, שהמשיכו את גל האימים על חייו שכלל טקסי "פולסא דנורא" נגדו, תפילות רבנים למותו ותקיפות של מכוניותו. בתגובה לאלמות חסרת התקדים הזאת ארגנו תומכיו של רבין עצרת תמיכה בתהליך השלום עם הפלסטינים, תחת הכותרת "כן לשלום, לא לאלמות", במוצאי שבת, הארבעה בנובמבר 1995, בכיכר מלכי ישראל בתל אביב. בתום העצרת, כשעשה רבין את דרכו אל מכוניתו, השיגו אותו כדורי המתנקש: יגאל עמיר, סטודנט יהודי חובש כיפה, ירה בו שלושה כדורים מטוח קצר. רבין פונה אל בית החולים איכילוב ושם נקבע מותו.

מטרת הרצח, טען עמיר מאוחר יותר, הייתה למנוע את התגשמות חזון השלום של רבין ו"להוציא

אותו מהמשחק" של עיצוב החברה הישראלית.³ ואכן הרצח של רבין, ראש ממשלה שסימל יציבות פוליטית והיה לסמל הביטחון במדינה, יצר בקרב חלקים גדולים בחברה הישראלית תחושה של חוסר ביטחון, פחד מהתפוררות חברתית וחשש מהעתיד לבוא. רבים חששו מהרס המערכת החברתית, ממלחמה חיצונית ואף ממלחמת אזרחים, שכן "אם האדם המזוהה עם הביטחון נרצח - הכול יכול לקרות" (Peri, 1997, p. 444).

זיכרון קולקטיבי בצל הטראומה

זיכרון הוא התשתית לחיים האנושיים. הוא נותן משמעות להווה שלנו דרך משקפי העבר ובכך מייצר את ליבת הזהות שלנו (Sturken, 1997).⁴ אבל הזיכרון האישי של כל אחד ואחת מאיתנו לא עומד לבדו, אלא מתכתב כל העת עם הזיכרון של הקבוצה שאליה אנחנו משתייכים. זיכרון קבוצתי זה, הידוע גם בשם "זיכרון תרבותי" או "זיכרון קולקטיבי", פועל כדבק חברתי, תרבותי ופוליטי ומשקף את ההבנה של הקבוצה באשר לאילו זיכרונות מן העבר המשותף חשוב להשאיר במודעות הקבוצה (Zelizer, 1992). הזיכרון הקולקטיבי וההנצחה, שהיא אחת מייצוגי החשובים ביותר, הם שדה קריטי להבנת התרבות, בהיותם "בבואה של הצרכים, הבעיות, הפחדים, המנטליות והשאיפות של החברה" ו"תוכנית תרבותית המנחה את יעדינו, הקובעת את מצב רוחנו והמאפשרת לנו לפעול" (שוורץ, אצל ויניצקי-סרוסי, 2000, עמ' 22).

זיכרונות העבר, כמו העבר עצמו, הם נזילים וגמישים. הקבוצה מעצבת אותם מחדש כל העת במסגרת המשא ומתן החברתי על השאלה לא רק מה זוכרים, אלא גם איך זוכרים (Erl, 2008). חוסר היציבות של הזיכרון, הנובע מתחרות בין סיפורים שונים על מקומם בהיסטוריה, חושף את מאבקי השליטה בזיכרון הקולקטיבי, הנגזרים ממאבקי הכוח בחברה עצמה. שליטה על הזיכרון הקולקטיבי אינה עניין של מה בכך, שכן הכוח של הזיכרון אינו רק במיפוי העבר, אלא גם ביצירת תמונות בסיסיות המבטאות עמדות אידיאולוגיות מסוימות ואוכפות אותן מחדש על הזוכרים (Zerubavel, 1995). במובן זה הזיכרון הקולקטיבי הוא סוגיה פוליטית מובהקת (Connerton, 1989). משום שהאליטה, המעוניינת לקדם את האינטרסים ואת האידיאולוגיה שלה, עושה זאת אגב השתקת תפיסות אלטרנטיביות של העבר. בכך למעשה נכרך הזיכרון עם השכחה. לכאורה מדובר בסתירה פנימית, שכן כפי שאמר מילן קונדרה, אומה שמאבדת את המודעות לעבר שלה, מאבדת בהדרגה את עצמה - אולם מכיוון שאי אפשר לזכור הכול, ומכיוון שכיוונו של הזרקור אל אירוע אחד מחשיכה בהכרח אירוע אחר, גם השכחה עצמה היא לרוב מאורגנת, אסטרטגית ופוליטית (Sturken, 1997).

כאשר מדובר בזיכרון של טראומה או משבר חברתי שפוגע בבטן הרכה של הקהילה, הרצון לשכוח (ולהשכיח) את הכאב מתקיים לצד הצורך ללמוד מהעבר ולהתחזק ממנו. מצב זה מקשה על תפקוד החברה ועל יכולתה ליצור זיכרון קולקטיבי. אמנם בני האדם כפרטים נתונים כל הזמן למשברים ולזעזועים, אבל כאשר כל הפרטים גם יחד נתונים במשבר חברתי, הקושי לתחזק מבנים

3 בראיונות שנתן מיד לאחר הרצח טען עמיר: "ביקשתי לסלק אותו. לא חייב להיות רצח. רציתי לשתק אותו. אם היה פצוע ויוצא מהמשחק זה היה מספיק לי. הוא לא היה צריך למות דווקא" (פרי, 1997, עמ' 55).

4 או כפי שהגדיר זאת מורו (Morrow) אצל זליצר (Zelizer, 1992, p. 189): "אדם הוא בין יתר הדברים מה שהוא זוכר, או חושב שהוא זוכר".

חברתיים קבועים גובר וחוסר יציבות אוהו בחברה כולה (Turner, 1977). ואולם אף שנדמה כי מצב זה הוא יציר הגורל, למעשה לא מדובר בקבוצה שלמה החווה כאב-בו-זמני, אלא על החלטה מודעת של "שחקנים קולקטיביים". אלו הם המחליטים להציג את המשבר החברתי כאיום על זהות החברה, על עברה ועל עתידה, מתוך הבנה כי האירוע הקשה משאיר זכר-בל-יימחה על מודעות הקבוצה, מכתים את הזיכרונות שלה לנצח ומשנה מן היסוד ובאופן בלתי הפיך את זהותה העתידית (Alexander, 2004). לצד הקושי הרב שהחברה חווה בעקבות אירוע הטראומה, טומן בחובו מצב זה גם הזדמנות נדירה עבור החברה לבחון את עצמה, לשאול מה היא ומה היא רוצה להיות, לחבר בין פרטיה ולהדגיש את הרוח הקהילתית שלה (Turner, 1969). הדיון על גבולות וערכים הנוצר בעקבות האירוע הקריטי, שאותו לוי-שטראוס מגדיר "רגע חם" (hot moment), משפיע על אופן עיצובה של הקהילה ועל הנרטיב שלפיו היא מתקיימת (Zelizer, 1992, 1993). רגע זה, לפי גרמשי, הוא גם רגע של "מצמוץ", ומה שמעוצב בו הוא שיתקבע בזיכרון הקולקטיבי של החברה (פרי, 1997).

ליל הארבעה בנובמבר 1995 היה "רגע חם" של החברה הישראלית: רצח ראש ממשלה על רקע שבר בזהות הלאומית הישראלית. רצח רבין היה עדות לקרע חברתי עמוק, ששיאו היה שלוש היריות. הזעזוע שחוו אישית מיליוני ישראלים התבטא בכל מקום במדינה: רחובות וכיכרות התמלאו רבבות נרות זיכרון ואזרחים בוכיים, יותר ממיליון סטיקרים הנושאים ססמאות לזכר רבין ונגד אלימות חולקו ואמצעי התקשורת ביכו את הרצח יחד עם הציבור. המעורבות הגדולה של הציבור וחשיפתו הרחבה לרצח ולאירועים סביבו הפכו את הרצח ל"מגפה של קהילתיות". אנשים חשו צורך להיות יחד, לדבר זה עם זה ולהרגיש קרובים (Peri, 1997). כלי התקשורת פעלו במתכונת מיוחדת והקדישו את שידוריהם לרבין ולאירועי האבל, ובכך איפשרו לאזרחים להשתתף בעצב הלאומי, למצוא פורקן לכאבם ולהרגיש חלק מדבר גדול יותר. למעשה, עבור הציבור האבל הייתה התקשורת כלי חשוב כל כך לביטוי הכאב, עד שכאשר חדלו השידורים המיוחדים כעבור 48 שעות מההלוויה (לפי הנחיות ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים) הוצפו כלי התקשורת בדרישות הצופים והמאזינים להמשיכם. "פעלנו לפי הציבורומטר", הסביר מפקד גלי צה"ל דאז, משה שלונסקי (אצל פרי, 1997, עמ' 53). בסופו של דבר, רק בתום שבועה ימים חזרה המערכת החברתית לאיזון מסוים, והתקשורת שבה אף היא ללוח שידורים רגיל.

ואולם התפקיד המרכזי שמילאה התקשורת הישראלית בשבוע שלאחר הרצח לא הסתכם בהיבט המסורתי של סיקור האירועים. במסגרת פעולותיה להבטחת יציבות הסדר החברתי (וימן, תשנ"ז) פעלה התקשורת הישראלית גם להבניית הזיכרון הקולקטיבי של רבין ושל הרצח. הואיל ובעזרת יצירת זיכרונות משותפים מעצבת התקשורת את הזהות וההיסטוריה הישראלית (מאירס, 2003), באופן סיקורה את האירוע היא יכולה להיות מעורבת בחיזוק הזהות הלאומית, בשינויה או בפירוקה (Mihelj, 2008). לאור זאת ביקשה התקשורת הישראלית לנסח גרסת זיכרון שנועדה לאפשר לקבוצות שונות לחסות תחת אותו אבל. לצורך כך היא הדגישה את הביוגרפיה האישית של רבין, התעלמה ממורכבויותה וקישרה אותה לביוגרפיה הלאומית; היא יצרה את מיתוס ה"קדוש המעונה" שנרצח במלחמה לשלום והצניעה את המחלוקות הפוליטיות שנסבו על

5 בין שבתחושת אבל כמו היה מדובר באדם קרוב ובין שבנוכחותם הפיזית של חלקים נכבדים מהציבור באירועים שסבבו את הרצח, החל מעצרת השלום עצמה, דרך האירועים ברחובות וכלה בטקסים הרשמיים לציון הרצח (פרי, 1997).

רבין ועל הרצח. בכך ביקשה התקשורת לגשר מעל השסע החברתי העמוק, שהתבטא גם בזהות הרוצח ובמניעיו, ולקדם את תחושת האסון הלאומי.

אולם בניגוד לציפייה שגרסת הזיכרון ב"רגע המצמוץ" שהיווה הרצח תתקבע באופן בלתי הפיך, עד מהרה נוצר בה הסדק הראשון. השינוי התפיסתי, הנובע לגישת זליצר (Zelizer, 1993) מהערכה מחודשת של העיתונאים את האירוע,⁶ דרש חמישה שבועות בלבד. אז החל שיח ביקורתי של עיתונאים שהסתייגו מ"פסטיבל רבין" ולצדו קמו מחאות של קבוצות חברתיות רבות, ביניהן החרדים והדתיים הלאומיים, שהושתקו במהלך גיבוש גרסת הזיכרון הקולקטיבי של אותו השבוע וטענו כי זאת מעוותת ואינה עושה צדק עם ההיסטוריה. מנגד טענה האליטה הפוליטית, שעיצבה את גרסת הזיכרון הדומיננטית של אותו השבוע, כי מטרת "הקולות האחרים" היא למחוק את הלקחים שנלמדו בעקבות הרצח ולהשכיחו (Peri, 1999). בין כך ובין כך, משנפתחה הדרך להתדיינות על מאפייני הזיכרון הקולקטיבי של הרצח ברור היה ש"מיתוס רבין" לא יכול עוד להישאר חף מסדקים, ושדינו של הזיכרון הקולקטיבי להשתנות.

זיכרון קולקטיבי מפולג: ראש הממשלה רבין והנרצח יצחק

בבסיסו, כאמור, נועד הזיכרון הקולקטיבי לחבר בין הפרטים בחברה. אולם במקרה של רבין נראה כי מלכתחילה היה הזיכרון הקולקטיבי תצרף כמעט בלתי אפשרי להרכבה בחברה הישראלית. זאת לא רק בשל ההקשר של רציחתו אלא גם בהיות האירוע עצמו לזיכרון כואב, שסביבו אין גאווה או קונצנזוס. במצבים כאלו, קבעו ווגנר-פסיפסי ושוורץ (Wagner-Pacifci & Schwartz, 1991), קשה לכל חברה ליצור זיכרון קולקטיבי אחד ועל כן הזיכרון וההנצחה נוטים להיות מרובי קולות. באופן זה הזיכרון הקולקטיבי אינו פותר את המחלוקת ולא מתעלם מהמשמעויות הפוליטיות שלה, אלא רק מביא את הדעות המנוגדות, מבלי ליישב ביניהן.

אך נראה כי מצב זה רחוק מאוד מלתאר את הזיכרון הקולקטיבי הישראלי במקרה של רבין ורציחתו, שכן לא רק שההנצחה הממלכתית אינה מציגה את הקונפליקט, אלא היא גם עושה כל שביכולתה כדי להתעלם מהמשמעויות הפוליטיות שלו. נראה כי מצב זה, של משא ומתן מתמשך וקשה על פרשנות הנרטיב והקשרו, עונה יותר להגדרה של זיכרון קולקטיבי מפולג - זיכרון שבו קיימות הנצחות מרובות במקומות ובזמנים שונים, בעלות שיח מגוון, המיועד לקהלים שונים לחלוטין. הנצחות אלה תלויות בשאלה אילו מבין מרכיבי הנרטיב של העבר הכאוב חרה הקבוצה לקדם: סיפורו של הגיבור הראשי, סיפור האירוע או סיפור ההקשר שבו התקיים האירוע (Vinitzky-Seroussi, 2002). בחירה בכל אחד ממרכיבים אלו עשויה להוביל לתוצאה אחרת ולהיקף זוכרים שונה - התייחסות לגיבור ולאירוע עצמו תאפשר לציבור רחב יותר לחלוק את דרך ההנצחה, ואילו התייחסות להקשר תוביל ציבור קטן יותר לחלוק את הזיכרון, שיתפס אצל הרוב כ"פוליטי מדי". כך או כך, הגעה לקונצנזוס בעניין ההנצחה איננה ממשית ותבוא תמיד על חשבון חלקים בציבור, שיתפסו את הפרשות בדרך אליה כ"מחיקת העבר" (Vinitzky-Seroussi, 2010). במקרה של רבין גם הדרך להנצחה חלקית, על פי מרכיב אחד ממרכיבי הזיכרון הקולקטיבי המפולג, לא הייתה קלה. בדומה לנסיבות הרצח, גם המאבק על הזיכרון היה פוליטי ונקרע בין שמאל לימין. חילופי השלטון היו משמעותיים בסוגיה זו: ממשלת הימין החדשה בראשות בנימין

נתניהו לא פעלה להנצחת רבין ורציחתו, לא הנחתה את בתי הספר להתייחס ליום הרצח ולא כללה את תהליכי השלום או את הרצח עצמו בחוברת הלימוד שפרסמה ובה האירועים החשובים ב-50 שנות המדינה. גם כאשר נתלתה תמונתו של רבין בהיכל הכנסת, לצד ראשי הממשלה הקודמים, היא לוותה בכיתוב "נפטר" (ולא "נרצח"), דבר שעורר זעם רב בקרב מפלגות השמאל. למעשה, רק לאחר מחאה ציבורית נגד הבניית השכחה הקולקטיבית, הפעלת לחצים על נשיא המדינה ופנייה לבג"ץ חוקקה ממשלת הליכוד את חוק יום הזיכרון ליצחק רבין, לקראת יום השנה השני לרצח. או אז גם צפו לראשונה תיאוריות קונספירציה סביב הרצח, שנועדו לערער את ההנצחה הטרייה. הגם שרוב הציבור דחה תיאוריות אלו, היה בהן כדי להעיד על המאבק החרף על הזיכרון. מחיר המאבק התברר כבר שנה אחת בלבד לאחר הרצח, כאשר רק 41% מהציבור זכרו את התאריך שבו אירע (Peri, 1999).

משהפך יום הזיכרון לרצח רבין ליום זיכרון רשמי,⁷ החלו סוכני הזיכרון הממלכתיים לחפש דרך לפשט את זיכרון הרצח כדי להנחילו לציבור רחב ככל שניתן, מבלי שיעורר מחלוקת. זאת לאור ההבנה כי כדי לזכור אין ברירה אלא להשתיק נושאים מסוימים ולהתעלם מהם, שכן כמו הזיכרון, גם השכחה דרושה לשם בניית הלאום (לאור, 1995). לצורך כך העדיפו סוכני הזיכרון הממלכתיים לשמר את זכרו של רבין האיש ולא של ההקשר הפוליטי של הירצחו. הזרקור כוון אל הגיבור הראשי - אל רבין עצמו, שהואדר עד לרמת קדושה כמעט והוצג כדמות מיתית, כמנהיג אולטימטיבי, כמפקד אמיץ וכאדם נדיר שאין כמותו. בה בעת נעשה שימוש מסוים גם באלמנטים מתוך סיפור הרצח, אגב המרת האלימות הפוליטית באלים חברתית כללית ומחיקת הביוגרפיה של הרוצח, שהוגדר כנבל ובן בליעל, נטול הקשר חברתי, פוליטי או אידיאולוגי. במסגרת זו, למשל, נוצר גם הנרטיב ההנצחתי האחד לבתי הספר (Vinitzky-Seroussi, 2001) ונעשה מאמץ לשוות לעצרת הזיכרון השנתית בכיכר רבין גוון א-פוליטי. "אם הם [סוכני הזיכרון שמארגנים את העצרת בכיכר] לא יערכו התאמות, רק חצי מהעם יזכור [את רצח רבין] והחצי השני ישרוף כל מקום שבו תוצב אנדרטה לזכר רבין", הסביר אחד מסוכני הזיכרון של הרצח (Vinitzky-Seroussi, 2010, p. 1114).

פעולות אלה לא שללו את קיומן של גרסאות זיכרון נוספות של קבוצות בימין ובשמאל הפוליטי. גרסאות אלו המשיכו להתקיים ובאו לא אחת על חשבון הזיכרון הקולקטיבי של רבין, כפי שהחל להתגבש. דוגמה לכך אפשר לראות בביטולה של עצרת הזיכרון השנתית המרכזית בכיכר רבין בתל אביב בשנת 2012, לאחר 16 שנים שבהן התקיימה ברציפות והייתה לאירוע הציבורי החשוב ביותר לזכרו. אמנם בתחילה טענו המארגנים כי "העצרת מיצתה את עצמה" וכי יפעלו בדרכים

7 בין ימי הזיכרון הממלכתיים קיימת היררכיה ברורה. ימי הזיכרון לשואה ולחיילי צה"ל הם החשובים ביותר בלוח השנה של "הדת האזרחית" הישראלית, והטקסים בהם הם מדד יסודי למידת ה"ישראליות" של קהילת הזוכרים; יום הזיכרון לרצח רבין אינו זוכה לאותו מעמד (פייגה, 2000). השיח השונה בימי הזיכרון, המתבטא גם בטקסיות של כל אחד מהם, משפיע אף הוא על מקומו של יום הזיכרון לרצח רבין בהיררכיית הזיכרון. דוגמה בולטת לכך היא הצפירה: בניגוד לימי הזיכרון האחרים, ביום הזיכרון לרצח רבין לא מושמעת צפירה הדורשת תשומת לב לאומית ומאחדת את הזוכרים בדקת דומייה משותפת (Vinitzky-Seroussi, 2010). לכך יש להוסיף את המחלוקת החברתית המובנית בכל הנוגע לרצח רבין. ימי הזיכרון האחרים זוכים ליחס של כבוד, לפחות בשל קדושתו של היום; לעומת זאת, הנצחת רבין היא לעתים קרובות "הפתעה והרפתקה" (פייגה, 2000).

אחרות להנציח את זכרו של רבין (בנדר, 2011), אולם בסופו של דבר התברר כי העצרת בוטלה בגלל המאבק על אופן הזיכרון בתוך מחנה השמאל, ותחתיה נערך טקס פוליטי (בנין, 2012). הגם שעוד אין לדעת כיצד ביטול העצרת המסורתית ושינויו של השיח בטקס הזיכרון לשיח פוליטי השפיעו על הזיכרון הקולקטיבי של רבין, אפשר לראות בהתרחשויות אלה זרו נוסף בדרך לשכחה קולקטיבית. לא בכדי קבע ולטר בנימין כי לוחות שנה אינם מודדים זמן אלא משמשים מצבות זיכרון לתודעה ההיסטורית (זנדברג, 2008).

זיכרון קולקטיבי טראומטי בהומור: לצחוק כדי לזכור

זיכרונות קולקטיביים, כמו כל זיכרון אחר, זקוקים ליתדות בחיי האנשים הנושאים אותם, כדי שלא יישטפו מעל פני ההיסטוריה. טקסים, אנדרטאות, ספרי היסטוריה ומוזיאונים פועלים כולם במטרה לעצור את הזמן ולהשהות את השכחה (נורה, 1993). מכיוון שעבור רבים הפכה הטלוויזיה לאמצעי המרכזי לקבלת מידע על אירועים היסטוריים, הפכה תקשורת ההמונים ממחסן לזיכרונות שלנו לסוכנת זיכרון בפני עצמה, התופסת במידה רבה את מקום ההיסטוריונים, בהיותה כלי מרכזי להעברת ידע ותפיסות על העבר וההווה (זנדברג, 2008; Vinitzky-Seroussi, 2011). התפקיד הפעיל של התרבות הפופולרית בעיצוב ובעיבוד מחדש של הזיכרון, והיותו של הזיכרון הקולקטיבי במידה רבה "זיכרון תרבותי" (Zelizer, 1995), חיזקו אף הם את מעמד הקולנוע והטלוויזיה, הנחשבים בשנים האחרונות קולות דומיננטיים וסמכותיים בעיצוב הזיכרון (זנדברג, 2008). תפקיד זה הופך קריטי ומשפיע פי כמה כאשר המאבק בין סוכני הזיכרון נוגע לאירוע טראומטי. במקרים כאלו, שבהם הזיכרון הקולקטיבי נוטה להיות מפולג, הצורך במחוזות זיכרון גדל משמעותית (נורה, 1993) והתקשורת היא שתכריע, לא אחת, בשאלה איך ייחקקו האירועים בזיכרון הקולקטיבי (Neiger, Meyers & Zandberg, 2011).

כך, כאמור, שאפה גם התקשורת הישראלית לעשות, כאשר קידמה את גרסת הזיכרון הדומיננטית של השבוע הראשון לאחר הרצח. במסגרת זאת ולצד סיקור אירועי הזיכרון השונים החלו אמצעי התקשורת לשדר גם שירים שזוהו עם דמותו של רבין, אף אם לא תמיד עסקו במישרין בו או ברצח, סרטים דוקומנטריים וראיונות עמו ועם מקורביו. עיסוק זה ברבין וברצח הפך ל"בולמוס" כללי של הנצחה (ויניצקי-סרוסי, 2000), שבדומה לטענות על זיכרונה הקצר של החברה הישראלית, הייתה קצרת טווח (אריאלי-הורוביץ, 2008). ועדיין, מפתיע כמעט לגלות עד כמה מיעטו היצרנים הישראליים להשתמש בדמותו של רבין או ברציחתו בתרבות הפופולרית לאחר ה"שבועה" התקשורתית. בהיותו של רצח רבין אירוע המתמצת במידה רבה את אוירת הקיטוב והשסע החברתי בישראל, אפשר היה להניח שיוצרים רבים יעסקו בו באותה התקופה; אך למרות זאת לא היו כמעט עקבות לרבין ולרציחתו בקולנוע ובטלוויזיה הפופולרית בישראל (מונק, 2007). גם לתיאטרון הישראלי לקח יותר מעשור להעלות הצגה העוסקת בנושא (אימגור, 2013; יודילוביץ', 2005). אך על אף השימוש המדוד ברבין וברציחתו כבחומר גלם אומנותי בתרבות הפופולרית הלא-הנצחתית בספרות, בפזמונאות, בקולנוע ובטלוויזיה הישראלית,⁸ השפעתו של

8 רצח רבין שימש, למשל, רקע להדגשת דרמת היציאה מהארון בסדרה "פלורנטיין"; סיפור כיסוי לבגידת הגיבור באשתו בסדרה "מדריך לכיסוי תחת"; רקע למשבר הדמויות בספר "ארבעה בתים וגעוע" ובסרט "צאתי לחפש אהבה... תכף אשוב"; וכלי ליצירת אבסורד בסיפור הקצר "רבין מת",

הרצח על כלל התכנים הטלוויזיוניים המשודרים הייתה משמעותית. לראיה, בעקבות הרצח ולאחר שנתיים של הומור שטותי ו"נורמלי", שבו היוצרים לחזק את הקו הפוליטי שלהם והחזירו למוקד העשייה את ההומור והסאטירה החברתית והפוליטית (שיפמן, 2008).

למעשה, כאשר בחרו יוצרים בתרבות הפופולרית להתייחס לרבין ולזכרו הם התרחקו ממודל ההנצחה המסורתית ותחת זאת השתמשו במודל ההנצחה הבנאלית (Vinitzky-Seroussi, 2011). לפי מודל זה נעשה שימוש מכוון בזיכרון הקולקטיבי, אך מבלי שתהיה כוונה לדון בזיכרון עצמו או להנציח אותו. כך הפך גם רבין מדמות מיתית לחומר רקע למטרות אמנותיות, והטראומה שברציחתו - לאירוע שגרתי ולאמצעי בידורי. הפיכתו מנושא "קדוש" לעוד אחד מהחומרים המרכיבים את התפריט של התרבות הפופולרית הייתה מהירה מאוד והתרחשה תוך פחות משנה. ואולם, הגם שיש בשינוי זה כדי להעיד על דעיכת הזיכרון ועל עמעומו, נדמה כי רוב סוכני הזיכרון יעדיפו זאת על פני התעלמות גורפת מזכרו של רבין. יש אף שיטענו כי תהליך כזה משמש למעשה אמצעי אלטרנטיבי לזיכרון וכלי שבאמצעותו יכולה החברה להתעמת עם הטראומה שחוותה, בדרך להחלמה ממנה (Zandberg, n.d.).

ההומור, כאמצעי ה"מחלן" ביותר של התרבות הפופולרית (שם), הוא מבחינה זו המשך ישיר של מטרות הזיכרון הקולקטיבי - הוא יוצר גבולות חברתיים, מסמן את הגבולות הקיימים ומשמר אותם, מרחיק את ה"אחרים" ומחזק את הסולידריות הפנימית בין חברי הקבוצה. בתוך כך הוא מספק להם כלים להתמודדות עם תנאי לחץ בחיי היומיום ולהפגת מתחים במצבים חברתיים (רימור, 2010; שיפמן, 2008; Yoels & Clair, 1995). פוטנציאל חברתי זה הגלום בהומור אמור לכאורה לשרת את סוכני הזיכרון. אך אלה עשויים לא אחת להתנגד לו, שכן בהומור טמון גם פוטנציאל הפוך: הוא יכול לטשטש גבולות חברתיים, לנהל משא ומתן עליהם ולחתור תחתיהם (שם). בעזרת נימה של צחוק הדוברים יכולים לנפץ תפיסות מקובלות, לערער על מיתוסים ולהביע מסרים חתרניים שהם בבחינת טאבו ושביכולתם לקעקע את הזיכרון ההגמוני וליצור זיכרון נגדי. זאת מבלי שהדוברים יינזקו כתוצאה ממעשיהם, משום שגם דבריהם הקשים ביותר יתקבלו בקלות יחסית אצל המאזינים, המודעים לרוח ההומור ולחוקים החברתיים המיוחסים לו (הקר-אוריון, 2010; זיו, 1981; שני, 2010). סוג הומור זה, העונה לרוב להגדרה "סאטירה", לא נועד להפיג מתחים ולאפשר התנתקות מטרדות היומיום בצחוק חסר מחשבה, אלא דווקא ליצור מודעות מרבית למציאות החברתית הקיימת ולהתעמת איתה ועם מעצביה. מטרתו היא להוביל את החברים בקבוצה לבקר את המציאות שבה הם חיים ולהתגייס לשינויה (אלכסנדר, 1985; לוין, 2013).⁹ בעשותה זאת מעודדת הסאטירה את האחדות בתוך הקבוצה, אך בה בעת היא גם עלולה להגדיל את הקונפליקט שבו הקבוצה שרויה (Fine, 1983).

המתייחס לחתול דרוס, הנושא את שמו של ראש הממשלה המנוח (מונק, 2007; פייגה, 2000). בזירת הפוזמונאות אמנם נכרכו בזכרו של רבין שירים רבים, ביניהם "האיש הוא", "לבכות לך" ושיר "הרעות", אולם אלו לא עסקו במישרין ברבין או ברציחתו ולא נכתבו לזכרו. השירים שרבין ורציחתו שימשו להם חומר גלם ספורים, וביניהם "דו"ח רצח" של שלמה ארצי, "שלום חבר" של אריק איינשטיין ו"הו, רב חובל" של מיטל טרבלסי, אשר נעמי שמר תרגמה מאנגלית והלחינה לרגל יום השנה לרצח.

9 או כפי שהגדיר זאת הייט (Hight): "מטרת הסאטירה היא, דרך צחוק ועלבון, לרפא את הטיפשות ולהעניש את הרוע" (אצל Fine, 1983, p. 174).

אין להתפלא, אם כן, שכאשר הזיכרון הקולקטיבי הוא של אירועים טראומטיים, המחלוקות על עצם השימוש בהומור מגיעות לשיאן. מכיוון שהצחק אינו רק אמצעי לשהייה נפשית, אלא מבטא תחושת עליונות של הדובר על אחרים ונובע לא אחת מחיבור פרדוקסלי של שני אלמנטים באופן הסותר את ההיגיון עד גיחוך (Lynch, 2002), רבים מתקשים לקבל התייחסות הומוריסטית לאירוע טראומטי כואב כמו רצח רבין. לגישתם, התייחסות זו אינה הולמת, אינה מכבדת את זכרו של רבין, מעודדת את פירוק המיתוס שביקשו לבנות סביבו ופוגעת ברגשות הציבור. התפיסה שלפיה ההומור מאפשר הסתכלות רגועה יותר על העבר ומעודד סלחנות כלפי האחרים לטראומה (Garrick, 2006) עשויה אף היא לעורר התנגדות לשימוש בהומור, בייחוד במקרים של זיכרון טראומטי מפולג כרצח רבין.

נדמה, אם כן, כי המאבק סביב השימוש בהומור הוא בעיקרו מאבק בין תומכי הנצחה הרשמית לתומכים בהנצחה הבנאלית של הטראומה. הראשונים הם סוכני הזיכרון המעדיפים שהשימוש בטראומה יחזיר את החברה לרגע המשבר ויגרום לה לחוות אותו שוב ושוב, ככפעם הראשונה (acting out the trauma). הם מקווים כי כך לא תישכח הטראומה (Zandberg, n.d.), כפי שהסביר אחד מהם:

רציתי לסחוב בכוח אנשים שנה אחורה, בחזרה אל שבוע האבל. משהו נורא קרה כאן, ואנחנו חייבים לזכור אותו [...] רציתי למשוך אנשים בחזרה כדי שלא ישכחו - אנשים שוכחים מהר מדי, הפצע הזה מגליד מוקדם מדי. [...] אנחנו צריכים להניח לו לדמם לנצח. (אצל ויניצקי-סרוסי, 2000, עמ' 29)

לעומתם, התומכים בהנצחה הבנאלית סבורים כי אפשר להשתמש בזיכרון גם למטרות אחרות. לגישתם, דווקא השיח ההומוריסטי עשוי לסייע להנצחת האירוע הטראומטי, שכן הוא אינו מוחק את הטראומה אלא יוצר לה משמעות חדשה המאפשרת לחברה לתפקד בצל הטראומה, ולכן הוא אמצעי יעיל יותר להתמודדות איתה (working through the trauma) (Zandberg, n.d.). זאת באמצעות בחינת האירוע הקשה ממרחק רגשי לכאורה, ושחרור מהפחדים ומהתחושות הטרגיות המקוריות (Des Pres, 1988). השימוש של בני האדם בהומור דווקא בשעות הקודרות ביותר ובמקומות האפלים ביותר, טוענים חוקרי הומור, הוא אות לתחילת תהליך ההחלמה החברתי (אוסטרובר, 2009). למעשה, טוענת פלורנטל (2013), העדר הומור במצבים קשים הוא שעלול להעיד על חברה "חולה" והוא שמבדיל בינה ובין חברה בריאה ומתפקדת, שכן "תגובה לא תקינה על מצב לא תקין היא בגדר התנהגות תקינה" (פראנקל, 1970, עמ' 33). תהליך החלמה זה אמנם סותר במידה רבה את רצונם של תומכי הנצחה הרשמית לשחזר שוב ושוב את רגעי הטראומה המקוריים, אך משבחלוף הזמן יכולת שחזור זו מצטמצמת, דווקא ההומור הוא שיאפשר לטראומה להדהד בזיכרון ולא להישכח.

"הקידום היחידי זה רחוב וכיכרות": מאפייני הזיכרון הקולקטיבי המוצגים במערכונים

המעבר המהיר מגרסת הזיכרון המאחדת-לכאורה של השבוע הראשון לגרסאות הזיכרון הקולקטיבי המפולג הציף את השאלה העיקרית שעליה נאבקו סוכני הזיכרון - הנצחה או השכחה? אף על פי שנדיר למצוא אמירות שיעודדו את השכחת רצח רבין לחלוטין, כבר הוכח כי גם הדיבור על הרצח

וגם השתיקה בעניינו יכולים לעודד את שכחתו (Vinitzky-Seroussi, 2010). חשש זה משכחה קולקטיבית בולט מאוד במערכונים העוסקים ברבין וברצח. השאלה החוזרת "מי זה רבין?", אי-הידיעה על הרצח והתפיסה שהזיכרון הישראלי הקצר יוביל למחיקת כל זכר לאירוע הטראומטי מנחות מחצית מהמערכונים שנותחו. לצד הביקורת החברתית המובלעת (המנותחת בפרק הבא), יש בהתייחסויות מפורשות אלה כדי לגעת בזיכרון הקולקטיבי עצמו, או ליתר דיוק - בהעדרו. "הקידום היחיד זה רחוב וכיכרות"¹⁰, אומרים היוצרים וטוענים כי בעתיד הלא רחוק לא נוכל עוד לדבר על זיכרון קולקטיבי כלשהו, מאוחד או מפולג, שכן לא יישאר כל זכר לרבין או לרציחתו.

לצד העיסוק בשכחה, חלק מהמערכונים (4 מתוך ה-14 שנותחו) עוסקים גם בהיבטי הזיכרון הקולקטיבי שנבחרו עבור גרסת הזיכרון הממלכתית של רבין ושל הרצח. הם מציגים את רבין כראש ממשלה אהוב, כפוליטיקאי דגול שהביא שלום, כאדם חם ואנושי, כמבוגר אחראי שמסתכל על כולנו מלמעלה וממשיך לדאוג לנו, וכמי שכולנו מתגעגעים אליו ומחכים שישלח לנו משמיים פתרונות לכל קושי. הגדילה לעשות התכנית "מצב האומה", שכדי להמחיש את נוכחותו של רבין בחיינו, שהועצמה במיתוס שנוצר סביבו לאחר הרצח, הציגה אותו כהולוגרמה חיה, מדברת וצוחקת המגיבה למתרחש כיום. פעולות מעין זו במערכונים הומוריסטיים וסאטיריים מחזקות את גרסת הזיכרון הקולקטיבי הממלכתית, המתמקדת בסיפורו של רבין כדמות מיתית במטרה להחיל עצמה על ציבור רחב ככל האפשר. אולם בכך למעשה מסתכם הדמיון בין ההנצחה הממלכתית ובין המערכונים, שכן רובם מקדמים (לעתים במקביל לעיסוק במיתוס רבין) דווקא היבטי זיכרון רגישים המושתקים בגרסה הממלכתית - אירוע הרצח עצמו וההקשר שבו בוצע הרצח.

כך, למשל, במערכון "יגאל עמיר - הסיפור האמיתי" ששודר בתכנית "מקום לדאגה", נראה בן דמותו של הרוצח ניצב בכיכר מלכי ישראל וממתין לתום עצרת השלום. לאחר כמה דקות שבהן הוא עומד באין מפריע למרגלות הכיכר ומאחוריו שוטרים, עוברת במקום חברה לספסל הלימודים הדומה במראה למרגלית הר-שפי. היא מפלרטטת עם עמיר ומזכירה לו ולצופים את המעגל החברתי שממנו הגיע, הכולל קיצוניים נוספים כאחיו חגי וכדרור עדני, ואת ההערה שזכה לה בחוגים שהשתייך אליהם: "אמרת למרצה שתעקור לו את העיניים. איזה מצחיק זה היה. תמיד היית כזה קיצוני", היא אומרת. במערכון זה ובמערכונים נוספים לא זו בלבד שמצוין במפורש שמו של עמיר, אלא הוא גם מקבל פנים ומזוהה כגיבור מקומי וכשליח הימין הפוליטי והציבור הדתי. התייחסויות אלה לאירוע הרצח ולזהות הרוצח נעדרות כמעט לגמרי מההנצחה הממלכתית ומציירות תמונה זרה לה, בהצביען על חברה שלמה שזיהתה את הסכנה ושתקה. מערכונים אחרים אף מציגים את עמיר כשעיר לעזאזל של אותה חברה, ששלחה אותו לרצוח בשמה ולאחר מכן התנערה ממנו. מערכונים אלו משיקים למערכונים העוסקים בהיבט הרגיש ביותר מבין מרכיבי הנרטיב של העבר הכאוב, והוא סיפור ההקשר שבו התרחש הרצח. הקרע החברתי בין הימין ובין השמאל הפוליטיים והקרע שבין הדתיים לחילוניים; היחסים עם הפלסטינים; הסכם אוסלו והרצח כניסיון למנוע את התקדמותו; וההסתה שקדמה לרצח - כולן נקודות רגישות ונפיצות ביותר מבחינת הציבור הישראלי. כולן גם מופיעות במערכונים שנותחו. למעשה, יותר ממחצית המערכונים עסקו באופן נרחב בהקשרים אלו אשר הודחקו במכוון בהנצחות הרשמיות השונות.

העיסוק ברבין וברציחתו במסגרת הקווים הכלליים המאפיינים את גרסת הזיכרון הממלכתית אינו מספק, אם כן, את יוצרי המערכונים: הם מציגים את מכלול המרכיבים הנוגעים לרצח ומקפידים

למצב אותו בתוך ההקשר שבו אירע. העיסוק בהיבטים אלו של זיכרון רבין, היבטים שהם טאבו, אינו מקרי. הוא נועד לערער על התפיסות הקיימות של הזיכרון הקולקטיבי ולעורר בקרב הצופים מודעות להיבטי הרצח שהושכחו ונשכחו לשם יצירת תפיסות אלה ממש. במסגרת זאת המערכונים מתכתבים עם גרסת הזיכרון הקולקטיבי הקיימת אגב מחאה על הגבולות שהוצבו לה ועל הפשרות שנעשו לשם עיצובה. הנצחת ההיבטים המאחדים של הזיכרון, לצד הניסיון לנהל משא ומתן לגביו וליצור זיכרון שונה ומורכב יותר, מגשימים את הפוטנציאל הכפול הטמון בהומור (הקר-אוריון, 2010; שיפמן, 2008; Fine, 1983). למעשה, לאור הפילוג העמוק הקיים בזיכרון הקולקטיבי של רצח רבין והעובדה שכל ניסיון לקדם היבטים מורכבים יותר לזיכרון זה נדחה על הסף, נראה כי השימוש בהומור הוא אולי הדרך היחידה שבה היבטי הזיכרון האלה יכולים להופיע בשיח הציבורי מבלי שהציבור הרחב יוקיע אותם מיד.

במובן זה ההומור משמש לא רק אמצעי לעיבוי הזיכרון הקולקטיבי הקיים ולהצגת חלופות לו מעל גבי בימה ציבורית מרכזית,¹¹ באופן שלא היה מתאפשר בדרך אחרת, אלא גם מהווה אמצעי לגישור בין הקהלים השונים של הזיכרון הקולקטיבי המפולג. בהיותו מרחב ציבורי-תרבותי המאפשר לחשוף מגוון חדש של ייצוגים ודעות, לעורר דיון בשאלות חברתיות רחבות היקף ולהנחיל את ההבנה שאפשר להתבונן על העולם מזוויות שונות ואף מכמה זוויות בו-זמנית (לוין, 2013), מקיים ההומור את אותו משא ומתן הניצב בלב הזיכרון הקולקטיבי המפולג. אך הוא עושה זאת מתוך שאיפה לצמצם את הפערים שבין הנצחות השונות באמצעות אימוץ הגרסה המורכבת המוצגת במערכונים. במידה מסוימת אפשר לטעון כי בעשותו כן, ההומור בנוגע לרבין ולרציחתו פועל להפיכת הזיכרון הקולקטיבי המפולג לזיכרון קולקטיבי מרובה קולות, שבו מתקיימים בצוותא היבטי הזיכרון השונים, מבלי שיידרש להכריע ביניהם.

"לא נשכח ולא נזכור": השימוש שעושים המערכונים ברבין וברציחתו

"כשמשהו מאוד מאוד כואב קשה לצחוק עליו", אמר בעבר הסאטיריקן עוזי וייל, בהתייחסו לרתיעה של יוצרים מלעסוק בהומור נפלים (אצל ברוסילובסקי, 2012). אולם לא אחת דווקא בעזרת ההומור יכול האדם להתמודד עם הכאב או עם הפחד שבצלו הוא חי, מתוך התמקדות באותו כאב ממש (אוסטרובר, 2010; Garrick, 2006). הצגת הנושא הכאוב באמצעות ההומור אינה שוללת את ההתייחסות הרצינית לנושא ואינה "בוגדת" בתפיסות הקיימות, אלא משמשת אמצעי להרחיק את הכאב ולמשוך תשומת לב חדשה לנושא ישן ולא פשוט מבלי לשקוע במרה שחורה (Des Pres, 1988). לאור זאת גורמים טיפוליים רבים נוטים לעודד ניצולי טראומה להשתמש בהומור כדי להקל עליהם את ההתמודדות עם התחושות הקשות שזרע בהם האירוע הטראומטי (Garrick, 2006).

אמנם לא כל אירוע כאוב ייחשב תמיד חומר גלם לגיטימי להומור המיועד לציבור הרחב, אך בחלוף הזמן ייטה לרוב להיווצר הומור שכזה, שכן "קומדיה היא טרגדיה ממרחק הזמן".¹² אולם בניגוד

11 מתוך 14 המערכונים שנותחו, 12 שודרו בתכניות טלוויזיה מובילות בשעת צפיית שיא.

12 ובמילותיו של הקומיקאי סטיב אלן: "כשהסברתי לאחרונה לחבר שרוב הקומדיות עוסקות בנושאים טרגיים (שתיינות, עודף משקל, בעיות פרנסה, תאונות וכולי), הוא אמר, 'האם אתה מתכוון לומר לי שהחוויות הנוראיות שלנו הן נושא הולם לצחוק עליו?' התשובה היא, 'לא, אבל הן יהיו כאלה בקרוב'. האדם מתבדח על דברים שמדכאים אותו, אבל בדרך כלל הוא ממתין קודם עד שיחלוף פרק זמן מסוים. [...] אני מניח שאפשר להפוך את זה לנוסחה מתמטית: טרגדיה ועוד זמן שווה קומדיה" (Comedy is Tragedy, 2013).

לשואה, שנדרשו לא פחות משלושה דורות בטרם הפכה היא על כל היבטיה ל"חומר גלם" לגיטימי בשימוש ההומור (Zandberg, n.d.), במקרה של רבין התקצר מאוד מרחק הזמן שנדרש. שנה אחת בלבד לאחר הרצח כבר שודר המערכון הראשון של "החמישייה הקאמרית" בנושא, "גאל עמיר". ההתפוררות המהירה של הזיכרון הקולקטיבי הראשוני והחלפתו בזיכרון קולקטיבי מפולג האיצו את תהליך המעבר מאירוע רציני גרידא לאירוע שניתן לצחוק עליו. "הבדיחה מצביעה על כך שמששה השתנה", הסביר וייל, יוצר המערכון, שכן הצורך בהומור מתחיל "כשנוצר פער בין רגש שאתה אמור להרגיש, אבל אתה לא באמת מרגיש אותו" (אצל ברוסילובסקי, 2012).

במאמרו העוסק בהומור על השואה בישראל מצא זנדרברג כי אירוע טראומטי יכול לשרת את ההומור בשלושה ערוצים עיקריים - ככלי לביקורת ספציפית על אופן זיכרון האירוע ועל השימוש בזיכרון זה; כאמצעי להעברת ביקורת חברתית, תרבותית ופוליטית; וככלי לייצור הומור "סתמי", שמטרתו הבלעדית היא לעורר צחוק בקרב הצופים. אך בניגוד להומור השואה, שהתפתח לאטו מהומור על הזיכרון ההומור ביקורתי כללי ובסופו של דבר גם להומור "סתמי" (Zandberg, n.d.), המערכונים על רבין ורציחתו פעלו בשלושת הערוצים בו בזמן.

השכחה, שכאמור מופיעה במפורש במחצית המערכונים שנותחו, נחלקת במובן זה בין ביקורת ספציפית על הזיכרון ובין היותה תשתית לביקורת רחבה יותר על החברה הישראלית. הביקורת על הזיכרון עצמו מועטה ומופיעה רק בשניים מהמערכונים. האחד, של "החמישייה הקאמרית", מבקר את אופן השימוש בזיכרון ומתאר את השתלטות סיפור הרצח על השיח הישראלי, עד כדי חוסר יכולת לנהל שיחה מבלי שרביין ורציחתו יהדהדו בכל משפט. המערכון השני, לעומת זאת, מבקר את הזיכרון הקולקטיבי עצמו, בטענה כי הוא שקרי וכי בשימורו חוטאים הישראלים לעצמם. במערכון הזה, מבית מערכת "לאטמה" המזוהה עם הימין הפוליטי, מעלה ידעונית את רוחו של רבין מן האוב כדי להתייעץ איתו על המתרחש במדינה כיום. משמשיב לה קולו של רבין באמירות עבר ידועות ושנויות במחלוקת הפוגעות במיתוס הקיים, היא מנסה בכל כוחה להשתיק אותו. ניסיונותיה של הידעונית לחנוק את כדור הבדולח במטפחת ולהמשיך לשאת דברי הלל ושבח כדי להסות את רבין הם ביקורת על הניסיונות להשתיק את המורכבות שבדמותו ואת צדדיה השליליים למען שימור האגדה שבמיתוס.

הזיכרון הסלקטיבי שעליו מחו יוצרי "לאטמה" הוא שלב ביניים על ציר הזיכרון, ששיאו הוא הזיכרון החברתי הקצר, ולחלופין - השכחה. שכחה זו היא כר פורה להעברת ביקורת חברתית, תרבותית ופוליטית, משום שהיא מונעת מהחברה הישראלית להסיק מסקנות לגבי העבר ולפעול כדי למנוע את הישנותו. כך למשל במערכון "לא נשכח ולא נזכור" של "החרצופים" שני מתנחלים מנסים למצוא מקום להפגין בו נגד המשך הסכם אוסלו. בימים שלאחר רצח רבין, השניים סוקרים את המקומות המרכזיים שבהם הסיתו נגדו ופוסלים אותם בשל "הזיכרונות הלא נעימים". בסופו של דבר, בחפשמ אחר מקום "לאומי, קונצנזואלי ובעיקר ניטרלי", הם מסכימים בהתלהבות על "מקום ציבורי גדול, שלא יזכיר לאף אחד כלום" - "כיכר מלכי ישראל". בחירתם בכינוי הישן של הכיכר ותיאורה כ"מקום ניטרלי" מעידות על דחיית הזיכרון של הרצח ועל התנערותם מהקשר בינו ובין ההסתה שקדמה לו, ומאחריותם לשניהם. ההסתה היא עבורם זיכרון לא נעים, אך הדבר לא מונע מהם לשוב ולהסית בליווי הקריאות "לא נשכח ולא נזכור, ביבי הוא הבא בתור!".

גישת סוכני גרסת הזיכרון הקולקטיבי הראשונית, שטענו כי מטרת מתנגדיו של רבין היא להשכיח את הרצח ולמחוק את המסקנות שהוסקו בעקבותיו, מתכתבת היטב עם מערכון זה ואחרים. הקווים האדומים שנחצו בזמן הרצח וגם לפניו, טוענים אלה, לא הופנמו וההשלכות על

החברה הישראלית מרחיקות לכת. ישראל-שלאחר-הרצח המוצגת במערכונים היא חברה קיצונית ונטולת ערכים ובה קרע חברתי מעמיק, שחיתות פוליטית גואה ומערכת חינוך מדורדרת, ובעיקר היא חברה שהאלימות נחשבת בה ללגיטימית עד כדי כך שאין צורך לקחת אחריות על תוצאותיה. תמונה זו חושפת את תחושת השבר החברתי שיצר הרצח. בין שהשבר נבע מהפגיעה העמוקה בעקרונות הדמוקרטיה, עקב רציחת מנהיג בשל דעותיו, ובין שהיה קיים עוד קודם לכן ונחשף לאחר הרצח ביתר שאת - היה ברצח "משהו על-טבעי, שמוטט את כל מה שהאמנו בו. כל סדרי העולם שונו" (דליה רביקוביץ, אצל פרי, 1997, עמ' 57).

ככל הנראה, תחושה זו של שבר כללי היא גם הסיבה לכך שעל אף השימושים של התרבות הפופולרית בכלל וההומור בפרט בדמותו של רבין וברציחתו, כמעט בלתי אפשרי למצוא הומור "סתמי" המשתמש בהם. גם כאשר נעזרים יוצרי המערכונים ברבין כדי לעורר צחוק חסר מחשבה בקרב הצופים, התחושה העיקרית היא של יראת כבוד כלפיו. במערכון המוזיקלי "תנחומי, ניצחת" של "ארץ נהדרת", למשל, הופעתו של רבין אמנם חזקה ובולטת אך נעשית כמשורה, והוא היחיד מבין דמויות ראשי הממשלה שאינו רוקד, אינו מתפרע ושומר על רצינות.¹³ הלעג המופגן במערכון כלפי שמונת ראשי הממשלה האחרים, הכולל בין השאר את כישלון גולדה במלחמת יום הכיפורים, השבץ המוחי של שרון, האפרוריות והנשכחות של שמיר והחקירות הפליליות של אולמרט, אינו נוגע כלל ברבין. בכל הנוגע אליו, נראה כי יש גבול לצחוק.

ההימנעות מהפיכת רבין ורציחתו ל"חומר גלם" במלוא מובן המילה, והעיסוק הרב של המערכונים בזיכרון ובשכחה, מעידים כי החברה הישראלית טרם החלימה מטרואמת הרצח. ההשליכות החברתיות והפוליטיות של הרצח, המורגשות גם שני עשורים לאחריו, והעדר הקונצנזוס סביב הזיכרון הקולקטיבי שלו מקשים על החברה הישראלית להתייחס אל הרצח כאל "עוד אירוע" היסטורי, קשה ככל שיהיה. במצב עניינים זה היוצרים נמצאים בצומת דרכים. מצד אחד, הזיכרון הקולקטיבי המפולג, שהניב ביקורות אמנותיות וחברתיות כבר בשבוע שלאחר הרצח, יוצר את המרחק הרגשי הנדרש להתגבשות הומור שיאפשר לחברה הישראלית להתמודד עם הטראומה ולהמשיך לתפקד. מצד שני, מרבית יוצרי המערכונים חוששים שרבין, רציחתו ולקחיה יישכחו, ולכן מסרבים להתרחק מהם. כך, גם בחלוף שנים רבות, ממשיכים המערכונים לעסוק ברצח, בהסתה שקדמה לו ובהשליכותיהם על החברה הישראלית, ומחזירים את הצופים אל רגע השבר של הארבעה בנובמבר 1995 כדי שיחוו אותו שוב, ככפעם הראשונה.

פער זה בין הרצון להחיות את הטראומה המקורית ובין הרצון להפוך אותה לחלק מהחיים ולהשתחרר מהתחושות הקשות אינו מונע מהיוצרים להשתמש ברבין וברציחתו במערכוניהם, אך גורם לכך שהשימוש בהם יהיה מוגבל. משהשוואה, הנתפסת בישראל כאירוע טראומטי חריג בקיצוניותו, הפכה ל"חומר גלם" הומוריסטי לכל דבר ועניין (Zandberg, n.d.), עשוי להתעורר קושי בהבנת המגבלות שבשימוש ברבין כ"חומר גלם" שכזה. מגבלות אלה נובעות מכך שבניגוד לשוואה, מעמדם של רבין ורציחתו בחברה הישראלית אינו איתן. משכך הפיכתם ל"חומר גלם" מוחלט עלולה לזרו את השכחה עד כדי מחיקה מוחלטת של הטראומה ומסקנותיה מהזיכרון הקולקטיבי הישראלי. חשש זה הוא שמונע כמעט לחלוטין את קיומו של ההומור ה"סתמי". שכן אף שגם בהומור זה טמונה היכולת לשמר את הזיכרון, בעצם דחייתו יש כדי להעיד שלתחושתם

13 המערכון שודר במסגרת שידורי הבחירות בשנת 2009, ולכן מלבד משה שרת ולוי אשכול נעדרים ממנו גם בנימין נתניהו ואהוד ברק.

של יוצרי המערכונים, פגיעתו בזיכרון רבין ורציחתו עולה ככל הנראה על יכולתו לסייע בשימורם. מכיוון ש"טעם קיומו העיקרי של מחוז זיכרון הוא לעצור את הזמן, להשעות את עבודת השכחה, לקבע מצב עניינים מסוים, להעניק למוות חיי-אלמוות" (נורה, 1993, עמ' 16), היוצרים משתמשים במערכונים לשם שימור הזיכרון וניהול משא ומתן עליו ועל החברה. הרחבת העיסוק ההומוריסטי ברבין וברציחתו עד כדי הפיכתם ל"חומר גלם" מוחלטת תתאפשר רק עם התקבעות עצם קיומו של הזיכרון באופן שיקנה את התחושה שהמערכונים - כמחוזות זיכרון בפני עצמם - מקדמים את הזיכרון ולא את השכחתו.

סיכום

שלוש היריות שפילחו את האוויר התל-אביבי במוצאי שבת, בארבעה בנובמבר 1995, זעזעו את החברה הישראלית. תחושת ההלם שגרמה הפגיעה בראש הממשלה, ודרכו - בעקרונות הדמוקרטיה, אחזה בחלקים נרחבים מהציבור הישראלי במשך ימים ארוכים ויצרה תחושה של שבר חברתי, ערכי ופוליטי עמוק. האבל הלאומי, שבא לידי ביטוי בהתכנסויות האזרחים ובאמצעי התקשורת, היה חזק כל כך עד שבתחילה היה קשה לראות את סופו. גם בחברה שרגילה למלחמות ורואה בהן חלק מזהותה ומהתודעה הקולקטיבית שלה (לומסקי-פדר, 1997), רצח ראש ממשלה - ועוד בידי יהודי - לא היה דבר של מה בכך. אולם משחלף שבוע האבל, הוכח שוב כבעבר כי "כושר העמידה וההמשכיות של החברה הישראלית מוגדר על פי יכולתה להמשיך בחיים כרגיל" (שם, עמ' 73).

אחד הסממנים לכושר עמידה זה הוא היכולת להפוך את הטראומה למשהו שאפשר לצחוק עליו. על כן ההומור והסאטירה הישראליים הם "סמן מהימן לשפיות דעתה של הדמוקרטיה הישראלית, אף בהיותה בעיצומו של קרב שאין לו סוף" (אלכסנדר, 1985, עמ' 211). לפיכך ביקשתי במאמר זה לבחון את הדרכים שבהן התמודדו יוצרי המערכונים ההומוריסטיים והסאטיריים עם טראומת רצח רבין. הפוטנציאל הכפול של ההומור, המאפשר לחדד את הגבולות החברתיים וגם לאתגר אותם, הקנה למערכונים ממד נוסף של משמעות: כמי שאינם רק מחוזות זיכרון, אלא גם מעידים על היבטי הזיכרון שהושטקו לשם יצירת הזיכרון הקולקטיבי הממלכתי. בכך משמשים המערכונים אמצעי לבחינת הזיכרון והשכחה הקולקטיביים.

המערכונים אמנם משתמשים במכוון בדמותו של רבין ובסיפור הרצח, ובכך מנציחים אותם ומסייעים לשמרם בזיכרון הקולקטיבי; אולם מניתוח של מאפייני הזיכרון הקולקטיבי במערכונים ואופן השימוש בהם עולה כי המסר העיקרי הוא מסר של שכחה והשכחה. מרבית המערכונים מתרכזים בהיבטי הזיכרון המשותקים - אירוע הרצח וההקשר שבו בוצע - ומביעים ביקורת מפורשת על גרסת הזיכרון הממלכתית ועל הזיכרון הישראלי הקצר. בכך הם מבקרים את הניסיון של סוכני הזיכרון להפוך את הרצח הפוליטי לביטוי כללי לאלימות כדי ליצור זיכרון קולקטיבי מאחד, ואת הרצון לאחות את הקרעים החברתיים העמוקים אשר הובילו לרצח באמצעות השכחת המורכבות שבו. אלה נתפסים יותר מכול כחותרים תחת עצם הזיכרון, מעודדים שכחה ומובילים למחיקת הלקחים שהיו צריכים להילמד מהטראומה.

בנסיבות אחרות, כתב רוזנטל כי "כאשר הזיכרון הולך ונחלש והאטוס אינו בעל עוצמה וחיות, שניהם מתים בצוותא" (2001, עמ' 68). משהאטוס הנוגע לרבין ולרציחתו נותץ עוד בטרם גובש ומשהזיכרון הקולקטיבי שלהם מתעמעם יותר ויותר, כפי שעולה אף מביטויי ההנצחה הרשמית בשנים האחרונות, נראה כי חלקם של רבין ורציחתו בזהות הישראלית עתיד להגשים את חזונו של

רוזנטל ולהיעלם. כמחווה זיכרון המבקשים לעצור את הסחף ניצבים המערכונים, שיצריהם אינם מסתפקים באישוש ובשימור גרסת הזיכרון הקולקטיבי הממלכתית אלא פועלים גם למתיחת גבולותיה. באמצעות שימוש בכלי ההומור נוגעים הם בהיבטים הרגישים ביותר של טראומת הרצח, מִחִיִּים אותם ומחזירים אותם אל תוך השיח החברתי הישראלי. בעשותם כן, היוצרים מציעים לחברה הישראלית הזדמנות לבנות זיכרון מרובה קולות שבמסגרתו יוכלו הקבוצות השונות להתעמת ישירות עם טראומת הרצח והשלכותיה, מבלי להינזק או להרחיב את השסע החברתי, הודות למאפייניו של ההומור. בחברה מפולגת ומשוסעת כחברה הישראלית, אפשרות זו פותחת צוהר לזיכרון קולקטיבי של אירועים טראומטיים ומשבריים, שבלעדיה היה נגזר דינם להישכח - או לכל הפחות להידלדל - בשם אחדות העם.

מקורות

- אוסטרובר, ח' (2009). ללא הומור היינו מתאבדים. ירושלים: הוצאת יד ושם.
- (2010). ההומור כמנגנון הגנה בשואה. כוורת, 18, 32-34.
- אימגור, ט' (2013, 22 באפריל). חדשות במה: מוטי לרנר במחזה על רצח רבין. עכבר העיר. אוחזר ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: http://www.mouse.co.il/CM.articles_item,1592,209,72937.aspx
- אלכסנדר, ד' (1985). ליצן החצר והשליט - סאטירה פוליטית בישראל (סיכום ביניים) 1948-1984. תל אביב: ספריית פועלים.
- אריאלי-הורוביץ, ד' (2008). רצח פוליטי והאמנות החזותית: המקרה של יצחק רבין. היסטוריה ותיאוריה, 7. אוחזר ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: <http://bezalel.secured.co.il/zope/home/he/1201170255/1201171935>
- בלמס, מ' (2008). מסרים מתחרים: השפעתה של תוכנית הסאטירה "ארץ נהדרת" למול השפעת החדשות על תדמיות המנהיגים בבחירות 2006. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- בנדר, א' (2011, 13 בספטמבר). מסתמן: עצרת פרטית להנצחת רבין. NRG. אוחזר ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: <http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/284/656.html>
- בנין, ע' (2012, 25 באוקטובר). בוטלה העצרת המרכזית לציון 17 שנה לרצח רבין. מגפון - עיתון ישראלי עצמאי. אוחזר ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: <http://megafon-news.co.il/asys/archives/92251>
- ברוסילובסקי, י' (2012, 25 באפריל). יום הזיכרון 2012: למה הומור שואה כן והומור שכול לא? וואלה!. אוחזר ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: <http://e.walla.co.il/?w=/221/2527259>
- הקר-אוריון, ד' (2010). ביטויי הומור באומנות. כוורת, 18, 56-59.
- וולף, פ' (2011, 28 בנובמבר). המשטרה לא תחקור פרסום תמונת נתיהו במדי אס.אס. וואלה!. אוחזר ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: <http://news.walla.co.il/?w=/9/1880590>
- וימן, ג' (תשנ"ז). שעת החסד: תפקוד התקשורת הישראלית לאחר רצח רבין. בתוך ד' כספי (עורך), תקשורת ודמוקרטיה בישראל (עמ' 223-236). תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- ויניצקי-סרוסי, ו' (2000). בין ירושלים לתל אביב: הנצחתו של יצחק רבין ושיח הזהות הלאומית בישראל. בתוך ל' גרינברג (עורך), זיכרון במחלוקת - מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה (עמ' 167-182). תל אביב: הוצאת ידיעות ספרים.

- 37-19). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. זיו, א' (1981). פסיכולוגיה של ההומור. תל אביב: הוצאת יחדיו.
- זנדברג, א' (2008). "דכאו? זה כאן מעבר לפינה": תרבות פופולארית, הומור וזיכרון השואה. *מסגרות מדיה*, 2, 86-106.
- חדשות 2 (2012, 25 במאי). הסתה בפייסבוק: ח"כ מירי רגב במדי אס. אס. מאקו. אוהור <http://www.mako.co.il/news-money/tech/Article-0be21cd5c358731018.htm> ב-21 בדצמבר 2014 מתוך:
- יודילוביץ', מ' (2005, 19 באוגוסט). כשרבין שר. *ynet*. אוהור ב-21 בדצמבר 2014 מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3129657,00.html>
- לאור, י' (1995). אנו כותבים אותך מולדת. תל אביב: הוצאת הקיבוץ המאוחד.
- לוין, ד' (2013). על "טועים" ועל "מרושעים": סאטירה פוליטית בעת משבר ושאלת המרחב הציבורי. *הומור מקוון*, 2, 7-22.
- לומסקי-פדר, ע' (1997). סיפורי חיים של חיילים משוחררים: יחסי הגומלין בין זיכרון אישי לזיכרון חברתי של מלחמה. *תיאוריה וביקורת*, 11, 59-79.
- מאירס, א' (2003). מוספי זיכרון כמעצבי העבר הישראלי. *פנים*, 23, 112-123.
- מונק, י' (2007). התנתקות 1990-2000: גרסת הקולנוע הישראלי של שנות ה-90. *עדכן*, 46, 31-35.
- נורה, פ' (1993). בין זיכרון להיסטוריה: על הבעיה של המקום. *זמנים*, 45, 4-19.
- פייגה, מ' (2000). יצחק רבין: הנצחתו והנצחת הנצחתו. בתוך ל' גרינברג (עורך), *זיכרון במחלוקת - מיתוס, לאומיות ודמוקרטיה* (עמ' 39-64). באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פלורנטל, ע"ד (2013). הומור ומוות הילכו יחדיו? *הומור מקוון*, 2, 69-87.
- פראנקל, ר' (1970). האדם מחפש משמעות: מבוא ללוגותרפיה. לוד: דביר.
- פרי, י' (1997). מיתוס רבין והתקשורת: הרקונסטרוקציה של הזהות הקולקטיבית הישראלית. *דברים אחרים*, 1, 51-65.
- רוזנטל, ר' (2001). האם השכול מת? ירושלים: כתר.
- רימור, מ' (2010). הומור - בראי הפסיכולוגיה והחברה. *כוורת*, 18, 25-29.
- שיפמן, ל' (2008). הערס, הפרחה והאמא הפולנייה: שסעים חברתיים והומור טלוויזיוני בישראל 1968-2000. ירושלים: מאגנס.
- שני, א' (2010). עיר מקלט ושמה הומור. *כוורת*, 18, 12-14.
- Alexander, J. C. (2004). Toward a theory of cultural trauma. In J. C. Alexander (Ed.), *Cultural trauma and collective identity* (pp. 1-30). Berkeley: University of California Press.
- Baumgartner, J., & Morris, J. S. (2006). The Daily Show effect: Candidate evaluations, efficacy, and American youth. *American Politics Research*, 34(3), 341-367.
- Comedy is Tragedy Plus Time (2013, June 25). In *Quote Investigator: exploring the origins of quotations*. Retrieved December 21, 2014 from: <http://quoteinvestigator.com/2013/06/25/comedy-plus/>
- Connerton, P. (1989). *How societies remember*. UK: Cambridge University Press.

- Des Pres, T. (1988). Holocaust laughter? In B. Lang (Ed.), *Writing and the Holocaust* (pp. 216–233). New York & London: Holmes & Meier.
- Erll, A. (2008). Cultural memory studies: An introduction. In A. Erll & A. Nunning (Eds.), *Cultural memory studies: An international and interdisciplinary handbook* (pp. 1–15). Germany: Mouton De Gruyter.
- Fine, G. A. (1983). Sociological approaches to the study of humor. In P. E. McGhee & J. H. Goldstein (Eds.), *Handbook of humor research* (vol. 1) (pp. 159–181). Virginia: R.R Donnelley & Sons.
- Garrick, J. (2006). The humor of trauma survivors. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma*, 12(1–2), 169–182.
- Lynch, O. H. (2002). Humorous communication: Finding a place for humor in communication research. *Communication Theory*, 12, 423–445.
- Mihelj, S. (2008). National media events: From displays of unity to enactments of division. *European Journal of Cultural Studies*, 11(4), 471–488.
- Neiger, M., Meyers, O., & Zandberg, E. (2011). On media memory – Editors' introduction. In M. Neiger, O. Meyers, & E. Zandberg (Eds.) *On media memory: Collective memory in a new media age* (pp. 1–26). London: Palgrave MacMillan.
- Peri, Y. (1997). The Rabin myth and the press: Reconstruction of the Israeli collective identity. *European Journal of Communication*, 12, 435–458.
- (1999). The media and collective memory of Yitzhak Rabin's remembrance. *Journal of Communication*, 49(3), 106–124.
- Sturken, M. (1997). *Tangled memories: The Vietnam war, the AIDS epidemic and the politics of remembering*. Berkley: University of California Press.
- Turner, V. W. (1969). *The ritual process*. Chicago: Aldine.
- (1977). Process, System and Symbol. *Daedalus*, 106, 61–80.
- Vinitzky-Seroussi, V. (2001). Commemorating narratives of violence: The Yitzhak Rabin memorial day in Israeli schools. *Qualitative Sociology*, 24(2), 245–268.
- (2002). Commemorating a difficult past: Yitzhak Rabin's Memorials. *American Sociological Review*, 67(1), 30–51.
- (2010). Unpacking the unspoken: Silence in collective memory and forgetting. *Social Forces*, 88(3), 1103–1122.
- (2011). "Round up the unusual suspects": Banal commemoration and the role of the media. In Neiger, M., Meyers, O. & Zandberg, E. (Eds.), *On media memory: Collective memory in a new media age* (pp. 48–61). New York: Palgrave Macmillan.
- Wagner-Pacifici, R., & Schwartz, B. (1991). The Vietnam veterans memorial: Commemorating a difficult past. *American Journal of Sociology*, 97(2), 376–420.
- Yoels, W. C., & Clair, J. M. (1995). Laughter in the clinic: Humor as social

- organization. *Symbolic Interaction*, 18(1), 39–58.
- Zandberg, E. (n.d.). “*Ketchup is the Auschwitz of tomatoes*”: *Humor and the collective memory of traumatic events*. Unpublished manuscript.
- Zelizer, B. (1992). *Covering the body: The Kennedy assassination, the media, and the shaping of collective memory*. Chicago & London: The University of Chicago Press.
- (1993). Journalists as interpretive communities. *Critical Studies in Mass Communication*, 10(3), 219–237.
- (1995). Reading the past against the grain: The shape of memory studies. *Critical Studies in Mass Communication*, 12(2), 214–239.
- Zerubavel, Y. (1995). *Recovered roots*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

הזכות לנופי המקום: מאבקים מלמטה על דמותה של ערד

בתיא רודד*

חולשה אינה העדר כוח. היא מורכבת, גם אם לא מתרחש בה תהליך העצמה. בכוחה לעשות היסטוריה ולשנות פוליטיקה במפגש עם הכוח. חסרי הכוח מייצרים נוכחות ותביעה לעיר ולארץ. באמצעות פרקטיקות אלה נבנה הפוליטי (האזרחות). דינמיקה זו בונה, חלקית, את העיר.

(Sassen, 2011, p. 574)

תקציר. המאמר עוסק בחקר ייצורו של המקום באמצעות מאבק של החברה האזרחית עליו, מאבק המגייס את סמלי הזהות המקומית הנגזרים מהנוף, מתחושת המקום ומתחושת הקהילה בעיר ספר קטנה בעידן הגלובלי. זאת במסגרת ההתבוננות בשילוב ובהתנגשות בין המרחבים: המוחלט, החברתי, היחסותי והמכליל, הצומח גם מלמטה ברמה המקומית. במאמר אני טוענת כי המקום נבנה בתהליך מורכב ובו-זמני שמפעילים השחקנים בזיקות ובהקשרים פרטיקולריים, לאומיים וגלובליים. המצרף הייחודי שמתפתח מעצים את הזהות המקומית ככלי במאבק מול תחושת איום על תפיסת הצדק של התושבים. מכאן עולה השאלה: כיצד נטווים המרחב והמקום בתהליך הבניית הזהות המגויסת למאבק? כלומר, מה תפקידים של דימויי העיר ונופיה הפיזיים והתרבותיים במאבקים ובהשלכותיהם על עיצובו של המקום? המאמר נפתח בסקירת המסגרת התיאורטית ובסקירה גיאוגרפית, היסטורית וחברתית של ערד. בפרק האמפירי מתוארים ארבעה מקרי מאבק על נופי העיר, החותרים לשימורו של המרחב הייחודי המקומי. המתודולוגיה היא של גישת הניתוח הפרשני והיא מתבססת על פרוטוקולים, על השיח באתרי המדיה המקומיים ועל ראיונות, במטרה לזהות את סמלי המקום ואת השימוש הנעשה בהם ולהתחקות אחר גורמי הצמיחה של המאבקים בערד. מהמאמר עולה המסקנה כי מצרף של גורמים עורר את תושבי העיר להיאבק על המקום ולהשתמש בזהות שהבנו מול כוחות מלמעלה, המאיימים להדעיכו.

מבוא

בשנים האחרונות תוסס המרחב הציבורי בערד ומצמיח פרץ פעילות של החברה האזרחית. בשנת 2008 התחדש המאבק של תושבי ערד נגד כוונתה של חברת "רותם אמפרט" להקים מכרה פוספט בשולי העיר. לאחר מכן קמו קבוצת "הקש"ת בערד", המחזקת קהילתיות רב-תרבותית ומעצימה שכונת מצוקה; קבוצת "מצילים את טיילת מואב", המתנגדת לשינוי הייעוד של אזור התיירות

* המחלקה לגיאוגרפיה ולתכנון סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב
הכותבת היא תושבת ערד ופעילה בחלק מהקבוצות המוצגות במאמר.

למגורים; וקבוצת "הרוב מחליט", התובעת חלוקת משאבים צודקת ואכיפת חוק שוויונית נוכח התחרדות מואצת.

במאמר זה אבקש לבחון את המשמעות המרחבת-פוליטית של ייצור המקום בעיירה שולית באמצעות שחקנים שונים בעלי עניין, המתעמתים זה עם זה ונוכחותם במרחב הציבורי ויחסי הכוח ביניהם משתנים כל העת. המאמר מתבסס על התפיסה שהמרחב מכיל בו-זמנית את המוחלט, היחסי והיחסותי (relational) ולכן מצוי במצב של התהוות (becoming) מתמדת. בהכללה, המרחב המוחלט הוא תחום ונפרד; היחסי משקף יחסי גומלין בין המקום לתהליכים ולדפוסים גלובליים; והיחסותי מנתח את המרחב באמצעות רשתות ללא גבולות בין המקומי לגלובלי. כל מקום הוא ממוג ייחודי של מכלול זה המתגבש ומובנה במאבקים המגייסים את סמליו (Amin, 2005; Jessop, Brenner, & Jones, 2008; Jonas, 2012; Jones & Woods, 2013; Lefebvre, 1991; Lehtovouri, 2010; Massey, 1993, 2004, 2005; Nicholls, 2009).

לאחרונה החל מתפתח חקר המשמעות של הנוף בחברה האורבנית (אייזנברג, 2011; יעקבי, 2011; פודולר, 2011; Guilat, 2010; Egoz, Jala, & Pungetti, 2012), אך חסרה ההתבוננות במכלול התהליכים, ההקשרים והזיקות ובפרט בתפקיד שיש לנוף במאבקים חברתיים. על החסר הזה מעידות שאלות שמעלים קוק וסווינגדו (Cook & Swyngedouw, 2012) לגבי ההערכה הנורמטיבית של תחושת המקום: מה קובע את מטרות המאבק על המקום, את עוצמתו, את טווח הזמן והפעילות, את השיח ואת הטקטיקות? מכאן עולה שחשוב להבין את תפקיד המקום בתנועות חברתיות בעיר של ימינו (שם; Mayer, 2006).

הגישה הרווחת היא שהחלשתו של מקום מחלישה את הקהילה, את סמליה ואת תחושת המקום שלה, ואלה כרוכים באובדן היכולת להתגייס למאבק עליו (Amin, 2005). אולם מכך יוצא שהידע המחקרי הקיים אינו מנבא את תופעת ריבוי המאבקים בערד ואת העוצמה של מאבקים אלה. לכן נשאלת השאלה כיצד מייצרים המאבקים החברתיים את המקום השולי, וביתר פירוט - מהם התנאים המתניעים התגייסות של החברה האורחית למאבק, ומה תפקידם של דימויי העיר ונופיה במאבק על המקום. אטען כי במצרף תנאים מסוים מתגייסת החברה האורחית לפעולה, גם במקום הנתפס כשולי ומוחלש. תהליך זה משנה את הרכב השחקנים בעלי העניין במרחב הציבורי, וגם מערך יחסי הכוחות משתנה: ממערך של "המקומי בגלובלי",¹ המוחק את המקומיות, הוא הופך למערך מורכב ועשיר יותר של שחקנים במגוון קני מידה.

תחילה אטווה מסגרת תיאורטית הולמת ולאחריה אביא רקע גיאוגרפי-היסטורי קצר של ערד. הפרק האמפירי יוקדש לתיאור ולניתוח תופעת המאבקים כתהליך המייצר את המקום תוך שימוש בסמליו. דיון בממצאים יתחום את הדברים. מתודולוגיה של ניתוח פרשני תאפשר להתבונן במאבקים כבבעיה הרמנויטית.²

1 גלובלי במובן של הפעלת כוח של הגלובליזציה הכלכלית, כוח מלמעלה המנצל, מאחיד ומבנה מחדש את המקום לתועלתו (Massey, 1991; Harvey, 1989; Keith & Pile, 1993); וכן במובן של למידה ובריתות ברשת החברתית (Relph, 1976; Escobar, 2001).

2 חומרי המחקר שואבים מראיונות אישיים עם מנהיגי הקבוצות; משאלון המדרג את נופי העיר; מהשיח במקומון ובדפי הפייסבוק של הקבוצות; מסיכומי מפגשים ואספות; מדפי מידע; ומפרוטוקולים של ישיבות מועצת העיר והוועדה המקומית לתכנון ובנייה. על מתודולוגיה של ניתוח פרשני ראו למשל (Deleon & Resnick-Terry, 1999; Key, 2009; Yanow, 2000).

מסגרת תיאורטית: נוף המקום, זהות מקומית והזכות לעיר בעידן הגלובלי

המקום ונופיו - מצרף של מרחבים במאבק

התפיסות העכשוויות לגבי המרחב עוסקות בייצורו של המקום/מרחב כתוצר המאבקים עליו במרחב הציבורי. הרכב השחקנים בו משתנה לאורך זמן, וכך גם יחסי הכוח ביניהם. הנכסים שמביאים השחקנים קובעים את מעמדם ובהתאם לזאת, טוענים החוקרים, מקום חלש הוא מקום חסר משאבים כגון ידע ורשת הקשרים (Nicholls, 2009). מצב כזה אינו מנבא את יכולתה של החברה האזרחית בערד המוחלשת להשיג הישגים במאבקה, ובכל זאת נוכחותה במרחב הציבורי הפכה לדומיננטית באופן מפתיע. כדי להסביר את הפרדוקס המתואר כאן, תעסוק סקירת הספרות בקשר שבין תפיסת המקום ותפיסת המרחב, ובתפקידן של תנועות חברתיות בייצור המקום בהקשר לנופיו הסמליים, החברתיים והפזיים כאחד, בצל איומים על צביונו.

על פי הגישה המקובלת כיום נתפס המרחב כמוצר וכמייצר של יחסים חברתיים, כאזור של קיום מרובה ושל הבנייה מתמדת. הוא מאגד בתוכו את המרחב המוחלט, היחסי והיחסותי והם מתעמתים זה עם זה, משתלבים ומוטמעים זה בזה. גישה זו מתארת מרחב פיזי ומדומיין גם יחד ומכירה בכך ששוליו לא ברורים, אף שהוא תחום מנהלית. המרחב הזה דינמי, יצירתי, מתוקשר, רב-קוטבי ורב-ממדי, ומתקיימים בו יחסי גומלין בין טריטוריה, מקום, קנה מידה ורשת. הוא נוצר מחדש ללא הרף על ידי הכוחות הפועלים בזירה. כל חברה מייצרת את המרחב שלה, ההופך למקומה הייחודי על אף הקשריו וזיקותיו (Amin, 2005; Jessop, Brenner, & Jones, 2008; Jonas, 2012; Jones & Woods, 2013; Lefebvre, 1991; Lehtovouri, 2010; Massey, 1992, 2004, 2005; Nicholls, 2009).

בהגות הגיאוגרפית גישת "המרחב המוחלט" מאפיינת את העידן הקולוניאלי. התייחסותה למרחב היא ניוטונית, אינסטרומנטלית, פסיבית, מנוכרת וקבועה. גישה זו מעוגנת ביחסים חברתיים קפיטליסטיים והיא משמשת בסיס רב עוצמה ליחסים מרחביים, שכן היא חותרת להחיל סדר מרחבי חדש בלא להתייחס להיסטוריה של המקום ולתושביו (Lefebvre, 1991). רעיון הגלובליזציה אוחד בגישה זו ובאמצעותה חדר למדינה, יצר עמה יחסי גומלין וחפיפה וביטל את הבלעדיות הלאומית על טריטוריה (Sassen, 2000). עוצמתו מבוטאת באמצעות כוחם של התאגידים, תהליכי הפרטה וביזור, ספסרות נדל"ן והתכווצות מדינת הרווחה. כיוון שהגיון זה מבטא את האלימות שבכוח המדינתית הוא נענה בהתנגדות (Lefebvre, 1991).

אלא שמאסי (Massey, 2005) טוענת שלא ייתכן מצב חד-צדדי שבו המקומי כלול בתוך הגלובלי, כלומר כזה שבו המקום הוא סובייקט הנתון לשליטה של הגלובליזציה המחילה על הזירה מרחב מוחלט. שכן המקומות הם "אנחנו" משותף של קבוצה מוגדרת, הטרונגית, לא יציבה ואנטגוניסטית, שקשריה ויחסיה משפיעים ומושפעים תוך השתנות. המקומות פתוחים, חדירים וצופים גם אל מעבר להם. במסגרת תפיסה זו טוענים ג'ונס ווודס (Jones & Woods, 2013) שהמקום נוצר ומקבל את ייצוגיו הפופולריים המשתנים באמצעות מניפולציות, פרקטיקות יומיומיות ומאבקים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, כחלק ממשא ומתן שאינו תמיד מוכרע.

תפיסה כזו רואה אפשרות לצמיחה של זהות מקומית התנגדותית, הבונה חלופות לזהות הגלובלית, גם כמהותנית ורומנטית. זהויות חלופיות אלו מציירות ומייצרות את הגלובלי

כשם שהוא מייצר אותן. הניסיון לשנות את המנגנונים המייצרים את הגלובליזציה מגייס תחושת זהות מקומית ייחודית שהורבדה לאורך זמן. הלכידות המדומיינת מטעינה את המקום במשמעויות של פעולה קהילתית (Massey, 2004). הולם כאן המושג "תחושת מקום", שהחל להתפתח בשנות השבעים (Harvey, 1989; Lefebvre, 1991, 1996; Marcuse, Mayer, & Smith, 2008), המציין סדרת משמעויות הנבנות ומשועתקות כל העת בתודעת האנשים, בתרבות המשותפת ובפרקטיקות החברתיות של המקום. נופי המקום "נקשרים ביחסי גומלין שבין אדם לסביבתו, ככאלה האוצרים בתוכם איכות חיים של טבע ובריאות פיזית, נפשית ורוחנית, חברתית, כלכלית ופוליטית" (Egoz et al., 2012, p. 17). יחסים אלה בין האדם לסביבה, בהקשרם ההיסטורי, התרבותי והמרחבי, מדגישים את תפקידם של ההון החברתי והתרבותי בהשגת קיימותו של מקום, כתפיסה כוללת של יחסי הגומלין בין ערכי התרבות ובין הנוף. הם המסבירים את הדינמיקה הפוליטית שבין קהילה לנופיה גם בשיח התכנוני, שמאז שנות התשעים גבר עיסוקו באופיו של המקום (Printsmann, 2008; Koivupuu, & Palang, 2012; Sheilds, 2004; Stephenson, 2008). המקום משול לאקוסיסטמה שמתרחש בה מטבוליזם חברתי-אקולוגי כחלק מהתהליך הפוליטי; הוא פרויקט חברתי-סביבתי של זרימה מטבולית שמרכיבו מאפשרים וחוסמים. הידע שנצבר מגדיר את המקום כבעל איכות או טבע ונוף ייחודיים, שהשתתפות התושבים בעיצובו מחזקת את תחושת המקום והקהילה.³ במקרה של הזנחה או תכנית הרסנית, תחושת המקום היא מקור להשראה ולהתגייסות לפעולה למענו (פנסטר, 2012; Angelstam, Elbakidze, Axelsson, Dixelius, & Törnblom, 2013; Eizenberg, 2012; Manzo & Perkins, 2006; Mitchell, 2002; Swyngedouw, 2006). עם זאת, חשוב לכוון את המבט גם לנעשה מעבר למקום הקהילתי ובתוכו - הן להקשרים בקני המידה השונים, הן למחלוקת בין התושבים על תחושת המקום, על האופן שבו הם מבינים את צרכי העיר ועל הדרכים להשיגם, גם כשנשמרות סולידריות וייחודיות שכוללות כבוד לשונות (Amin, 2005).

תביעת הזכות לעיר בעיירה שולית

רגישות מרחבית אורבנית בקרב החברה האזרחית מחוללת מודעות פוליטית מרחבית במערכה נגד העוול. היא תובעת את הזכויות לעיר, לשוני ולצדק מרחבי ומצביעה על זיקות ויחסי גומלין בין אי צדק ומרחביות בעיר (Egoz et al., 2012; Dikeç, 2002). תביעת הזכות לעיר דורשת למעשה שייעשה צדק בעיקר עם הקהילות המוחלשות - צדק חלוקתי, שיבטיח חלוקה צודקת של מרחבים בעלי יתרונות וחסרונות; צדק מנהלי שיבטיח תהליך הוגן ומשתף של קבלת החלטות; צדק הכרתי, כלומר הצורך להכיר במוחלשים; וצדק של יכולות, כלומר הצורך ליצור את היכולות הנדרשות לקהילה בריאה ומתפקדת (Cook & Swyngedouw, 2012). את משמעותה של תביעת הזכות לעיר קידם הארווי (Harvey, 2008) שטען כי מעבר להיותה ביטוי לחירות הפרט, זוהי הזכות לשנות את עצמנו באמצעות שינויה של העיר. היא

3 היסודות המגדירים את המושג "תחושת קהילה" הם רוח החברות; השתייכות והתקבלות; הרגשת ביטחון שמספקת ההשתייכות; גבולות ההשתייכות - מי שייך ומי לא רצוי; אמן; יכולת השפעה על הקהילה; סחר בטובין שכולם נשכרים ממנו. כל היסודות האלה יוצרים היסטוריה משותפת, חוויות, אירועים וסמלים (Manzo & Perkins, 2006; McMillan, 1996; McMillan & Chavis, 1986).

מושגת במאבק פוליטי-דמוקרטי הצומח במרחב הציבורי של העיר. המרחב הציבורי, בהיותו זירה פעילה של משא ומתן בין האזרחים ובין הממשל, משמש מקום לבניית האזרחות ולכן הוא אמור להיות נגיש לכול, מורכב, היברידי ומרובה צורות שית. העימותים הצומחים בו מקנים תחושת קהילה, מפתחים אפשרויות חדשות לפעולה ומאפשרים שימוש בידע המקומי ובהעצמה עצמית הבונה תנועות בחברה האזרחית (שם; Habermas, 1992; Friedmann, 2006; Leontidou, 2011; Manzo & Perkins, 1989).

שחקן מרכזי בזירה זו היא המנהיגות הפוליטית המקומית, שלתפקודה ולתכונותיה תפקיד מכריע באישור הלגיטימציה של המשילות. עליה לנהל תהליכי רישות, הקמת מוסדות ויצירת מעורבות יעילה בקהילה, ולעשות את כל אלה מתוך שקיפות, אחריותיות, גמישות ופתיחות. ביכולתה להטמיע דפוסי ממשל חדשניים שיקדמו את העיר ולתמרן את מהלך הדברים לטובת העיר בתפקיד המתווך בין החברה האזרחית ובין השלטון המרכזי (Getimis, Grigoriadou, 2006; Kyrou, & 2006). אלא שיחסי הכוח המכפפים שאימצו המדינות והשינוי הנדרש מלמטה מערערים את המשילות העירונית, מצמצמים את שליטתה במשאבי המקום ומרוקנים מתוכן את הממשל המקומי, בפרט בערים קטנות שנכנסו לקיפאון כלכלי (סברסקי, 2008; Miller, 2005; Tzfadia, 2007). כלומר, הפגיעה בעיר מלמעלה כוללת החלשה של הממשל המקומי. את מסגרת הדיון תוחם המושג "עיר קטנה". זהו נדבך בהיררכיה העירונית שיש לו אופי, מבנה, פרקטיקות, תהליכים וקשרים ייחודיים משלו. התיאוריה האורבנית נוטה להתעלם מהעיר הקטנה או לחקור את צדה הבעייתי, והמחקר עליה מצוי בראשיתו (Bell & Jayne, 2009). בערים קטנות רוח הקהילה המדומיינת מספקת תחושות קהילה ומקום אינטימיות ומודעות יותר. רבים מעדיפים חיי קהילה ומשפחה על פני קריירה, מחויבים לעזרה הדדית והתנהגותם אכפתית ו"אמיתית", גם ביחסיהם עם הממשל המקומי (Wuthnow, 2013).

אולם באזור ספר פריפריאלי מתחזקים החשש מאי-ודאות בתעסוקה, הכעס ו"רגשי הנחיתות" ביחס לערי המטרופולין המשגשגות וה"מתנשאות". תושבים עוזבים את העיירה והיא חווה תהליך התכווצות (shrinking city) (שם; Shetty & Reid, 2013). שכן ערים קטנות ומרוחקות בעלות נכסים ומשאבים מצומצמים, שכוח האדם בהן הוא בעל השכלה מוגבלת ואינו מיומן דיו בניהול מאבקים וביזמות, הן הסובלות העיקריות מהכלכלה הגלובלית. ההתדרדרות שהן חוות פוגעת ברוח הקהילה והיא סובלת מפגיעה בתחושה האזרחית הדמוקרטית, באמון ובתקווה. הקשרים החברתיים בה נפגעים וכך גם היכולת להניע פעולות, וכל אלה פוגמים בתפקודה של הקהילה. במקרים כאלה קיימת סכנה שהכוחות השולטים לא יביאו לשיקומו של המקום (Amin, 2005).

תהליך כזה מתרחש בערד שנים רבות, ונשאלת השאלה כיצד קרה שעל אף הדעיכה החברתית, הכלכלית והפוליטית נחלצו תושבי ערד מן ה"הלם" ופתחו במאבקים התובעים את זכותם על המקום. אטען כי בעיר קטנה, שהיחסים בה משפחתיים ואינטימיים, כאשר מתקיימות החלשה והזנחה מלמעלה מתחזק הפוטנציאל לעימות. אך כשהדרך למעלה חסומה בפני קהילה נידחת, צפוי שהעימות יכוון אל ההנהגה הפוליטית המקומית והיא תהיה זו שתואשם בתחלואי העיר ובעוולות כלפיה.

בשנים האחרונות הרבינו לשמוע על המחאות הגועשות בקהיר, באיסטנבול, במדריד, בניו יורק ובתל אביב, ואך מעט שמענו על המתרחש בערים קטנות ומרוחקות. חקר תופעת האקטיביזם בערים קטנות לא קיים כמעט (Pink, 2009; Liu & Besser, 2003). המקרה

של ערד יכול לשמש צוהר להתבוננות בתופעה זו, בקשריה למקום ולעמידותו ובהשלכותיה על עיצובו. במסגרת זו תיבחן ערד כמקום ייחודי בהקשרו הגיאוגרפי-היסטורי ובזיקותיו המרחביות, ברמה האזורית, המדינתית והגלובלית. תמונה מורכבת זו תעמיק את ההבנה במהותם של התהליכים העכשוויים הלוקחים חלק בהיווצרותו של המקום הקטן.

ערד - חקר מקרה של תביעת הזכות על נופי המקום

ערד היא חלק ממערך הערים שהוקמו במסגרת תכנית פיזור האוכלוסייה וההגנה על גבולות המדינה. היא תוכננה על פי גישת המרחב המוחלט, תכנון פיזי, חברתי וכלכלי מדוקדק וסגור שקיבל השראתו מהמסורת המודרניסטית של הערים החדשות בבריטניה ושל העיר ברזיליה (Shadar, 2011). בחלוף השנים הפך המרחב לחברתי. זיכרונות ונופים התגבשו בו לזהות מקומית והיא הבנתה סמלים ותרבות. המרחב הזה עבר תפניות ושינויים וכיום נוסף לו רובד רשתי חסר גבולות.

התשתית התכנונית, אכלוס העיר בילידי הארץ וביסוסה על תעסוקה במפעלי האזור הביאו לשגשוג שנמשך עשרים שנה. קצב הגידול שלה היה מהגבוהים בארץ והנתונים העידו על אוכלוסייה חזקה ויציבה. דומה היה שהתכנון לא השאיר דבר ליד המקרה והעיר תשגשג. אלא שמאז הפך מאזן ההגירה של העיר שלילי, רמתה על פי מדד האשכול החברתי-כלכלי (שערכו הגבוה ביותר הוא 10) ירדה מ-7 ל-5 ובמדד הפריפריאליות היא מדורגת "פריפריאלית מאוד" (3 מתוך 10). זה כעשור היא מונה כ-24,000 תושבים, כשליש מהם יוצאי חבר העמים וכחמישית מהם חרדים (הלמ"ס, 2012; שאולזון, 2014; שנער ומר, 1979).

שלושה היבטי מדיניות מחלישים את ערד כחלק מערי הנגב - המדיניות הניאו-ליברלית, מדיניות הייחוד והמשילות המקומית. ערד היא חלק מפרויקט "כיבושו" של אזור הספר של הנגב, אזור ספר "כרוני" על אף היותו חלק מהמרחב הריבוני של ישראל. עיקר כלכלתו מתבססת על ניצול משאבים ועל כוח עבודה לא מיומן, ואילו רווחי ההון מוצאים אל מחוץ לנגב. הוא הפך ל"חצר האחורית" של המדינה, מעין "נימבי" (NIMBY – not in my backyard) חברתי המאוכלס בעיקר בכפייה באמצעות נישולם ודחיקתם של הבדווים, אכלוסן של עיירות הפיתוח בשנות החמישים במהגרים מזרחיים ובשנות התשעים במהגרים מברית המועצות לשעבר, יישוב חרדים והעברת בסיסים צבאיים. מפעלים עתירי עבודה בערי הנגב נסגרו ולא קמו אחרים תחתיהם; השלטון המקומי מוחלש ותלותי לרוב; החלוקה המרחבית בין מועצות אזוריות למקומיות וההעדפה שמגלה האוכלוסייה המבוססת לפרברים מחילות אי-שוויון (יפתחאל וצפדיה, 2008; רוֹדד, 2010, 2012א, 2012ב; Feitelson, 1997).

בפרט דרדרו את ערד הפרטתם של המפעלים הגדולים, שהיו מקור התעסוקה העיקרי למעמד הביניים בה; קיצוצים חדים בתקציבי העירייה; ועומס יתר של מהגרים, שהכפילו את אוכלוסיית העיר בתוך שנים ספורות. מצב זה הוביל את ערד לירידה היחסית הריאלית הגדולה ביותר בישראל בהכנסות לנפש (ברקת ושלם, 2006). כיום ערד היא "עיר פיתוח", הגדרה המנוגדת לרעיון הקמתה. היגיון "המקומי בגלובלי", שיחסי השליטה שלו מייצרים פריפריאליות ומחריפים פערים לרעת השוליים (Lefebvre, 1991; Massey, 2005), הפך בה דומיננטי. האוכלוסייה הוותיקה התחלפה באוכלוסייה מוחלשת - מהגרים רבים, חלקם הגדול קשישים; משפחות קשות יום שמחירי הדיור הנמוכים משכו אותן; ולאחרונה גם קהילת חסידי גור שאורח חייה מכתוב עוני. בד בבד עם היחלשות העיר התפורר השלטון המקומי

עד כדי הקמתה של מועצה קרואה בראשותו של ראש עיר ממונה ב-2008. מאז הבחירות המקומיות ב-2010 סובל דפוס המשילות העירונית בערד מאי-שקיפות שלטונית. אין שיתוף של הציבור בנעשה, התקשורת המקומית מגויסת וחוסמת והסכמים קואליציוניים סמויים מאיצים תהליכי התחרדות המרוששים את העיר.⁴ תושבי ערד הוותיקים, שידעו תקופת זוהר כחלק מחברת המייסדים, חווים כעת השפלה, עזובה ותחושת סכנה. הזהות המקומית שנלכדה בטלטה מספר מועדף לספר מוחלש דהתה ומלאה בתחושות בושה, הצטדקות ובוז עצמי, המחזקים בהוצאת דיבתה של העיר על ידי עוזביה. החולשה המתמשכת צמצמה את נוכחותם של השחקנים המקומיים במרחב הציבורי ואת הריק שנוצר תפסו שחקנים לאומיים וגלובליים. אך למרות השוליות שנכפתה על העיר יש בה חיוניות ועמידות מפתיעות, המתבטאות בתחושת מקום וקהילה ובקוהרנטיות חומרית ומדומיינת, ואלה מעניקות למקום את ייחודו. לאחרונה קמו בה קבוצות חברתיות, שאסקובר (Escobar, 2001) מכנה "תנועות של חזרה למקום", הפועלות לשימור הקהילה ולהתחדשותה תוך התמקדות ביחסים פוליטיים-חברתיים. הן שואפות להחזיר את ערכה הגבוה כפי שנשמר בזיכרון הקולקטיבי ובאתוס של העיר כעיר במדבר: עיר שנופי המדבר נשקפים ממנה, אוויר המדבר הצלול ממלא את ריאות תושביה ואוכלוסייתה מבוססת - עיר של "קסם באוויר", כפי שתויגה בעבר.

תביעתם של תושבי ערד לצדק קוראת בעיקר לשינוי במערך יחסי הכוח האסימטריים מול המדיניות הלאומית והניאו-ליברלית, מערך יחסים הכופה על העיר, על השלטון המקומי ועל הנגב בכלל ניצול והחלשה. התושבים נאבקים על הזכויות לשיתוף ולניכוס המרחב העירוני במשמעות החברתית-פוליטית, שתי זכויות שהכליל לפבר (Lefebvre, 1996) בחיי היומיום כהנחיה מוסרית לזכות קיבוצית צודקת (Habermas, 1989; Marcuse, 2009).

מקורבנות המקום לתביעתו

תנועות החברה האזרחית בערד הן חלק מתהליך פוליטי-אקולוגי לא ניטרלי שבתוכו הן מהוות כוח חברתי התובע את הזכות להעניק לעיר איכות ונבדלות. תחושת המקום של התושבים מבטאת הערכה נורמטיבית של מה שראוי להילחם עליו (Swyngedouw, 2006), כיוזמה להשתתפות בקביעת גורלו-גורלם.

קיימות אמנם תנועות חברתיות אחרות בערי הנגב, אך ריבוי התנועות ועמו האינטנסיביות בעיתוי זה ייחודיים לערד. כמה גורמים מסבירים את התופעה. ראשית, בערד קיימת שכבה חזקה של תושבים ותיקים, בניהם שהשתקעו במקום, משפחות שהגיעו לערד בזכות בית הספר הדמוקרטי שבה ובני דור ההמשך של יוצאי חבר העמים. שכבת אוכלוסייה זו היא ההון החברתי העיקרי, המחוזק במסורת התנדבותית עשירה בעיר. שנית, המחאה החברתית בקיץ 2011 והדיה המתמשכים, לצד השימוש ברשת החברתית, דחפו להתעוררות חברתית ויצרו בישראל כוח מניע ומתעצם של מוכנות למאבק במרחב הציבורי.⁵ שלישית, בתקופת כהונתו של בייגה שוחט (1965-1989) הורגלו תושבי ערד למנהיגות עירונית קשובה לתושבים המתנהלת

4 המידע מבוסס על ראיונות עיתונאיים משנת 2011 עם חברי מועצת העיר ועל פרוטוקולים ודיווחים משיבות מועצה.

5 דוגמאות לכך הן הקואליציה לדיור בר-השגה, המחאות נגד יצוא הגז והקמתו של מאהל המחאה בקריית שמונה.

בשקיפות מלאה. לאחר בחירות 2010 מצאו עצמם התושבים מול הנהגה המדירה את הציבור ממידע ונמנעת משיתופו בתהליך קבלת ההחלטות.⁶

רביעית, גישה אקטיביסטית קיימת בערד כבר מראשית ימיה, כשמאבק התושבים נגד ראש חבל ערד הסתיים בבחירות דמוקרטיות ב-1965 (Aronoff, 1974).⁷ במשך השנים נאבקו התושבים באינטנסיביות נגד הקמת מכרה פוספט, מפעל מלט ומטמנת אשפה ארצית בקרבת העיר; יוזמה לשיתוף הציבור פתחה לעיני הציבור את תכנון תכנית המתאר החדשה;⁸ וראש העיר מוטי בריל הוביל את העיר במאבקה למען צדק חלוקתי מול מועצה האזורית תמר בשנים 2003-2007. חמישית, בנוסף למדיניות המחלישה כלפי הנגב כולו נתונה ערד לסכנות סביבתיות וחברתיות המאיימות עליה - הקמת מכרה פוספט בשוליה, עניין שידון בעמודים הבאים; הקמת עיר חרדית ענייה ומסוגרת בשכנותה (רודד, 2010); הקמת חבל "מבואות ערד" בסמוך לעיר (רודד, 2012א, 2012ב); והקמת מפעל קומפוסט במישור רותם. כל אלה יבריחו תושבים ומתיישבים.

השינויים מרחיקי הלכת בכל תחומי החיים בעיר במעבר משנותיה הראשונות, הגאות והמתנשאות עד למצבה הנוכחי חושפים את גודל השבר שחוותה. משהתייצב בה השלטון אך גילה דפוסי התנהלות מאכזבים, הוליד השבר הזה פרץ של מאבקים להשבת המקום. קבוצות המאבק שקמו חותרות לקיומו הרצוי של המקום בעיני חבריהן. ייתכן שבעיר גדולה או בינונית הנהגה מקומית דומה ברמתה ובהתנהלותה הייתה מקבלת לגיטימציה, אך באינטימיות של עיר קטנה מצפים התושבים מהנהגה ליתר שיתוף פעולה ובוודאי שלא להדרתם.

כדי לחשוף את משטרי הידע (Jonas, 2012) של תהליך הבניית המקום יש לבחון את דרכי המשא ומתן עליו, דרכי הפעולה. אלה ישתקפו בסמלים המקומיים שמגייסים את תושבי העיר למאבק, בתהליך השתנותם של יחסי הכוח במרחב הציבורי של העיר, ברמת הקשרים בתוך קבוצות המאבק המאפשרת את חידוש יכולותיהם של הפעילים (הנמדד בגובה התרומה והמשאבים המגויסים) ובהרחבת ההון החברתי שמניב יוזמות פוליטיות (Nicholls, 2009).

הקבוצות בערד ניסחו עקרונות ומטרות, החלטות ודרכי פעולה, גייסו את תושבי העיר ותושבים מחוצה לה ושיווקו את עצמן באמצעות הפייסבוק, בהתכנסויות ובהפגנות, בדוכני החתמה ובדפי מידע. בעקבות פעילותן מתנהלים דיונים המרחיבים את מגוון הרעיונות ומחדדים את הנושאים הנדונים ונחשף מידע המתעדכן כל העת. דפי פייסבוק קבוצתיים רבים נפתחים ואלפי תושבים חברים בהם. כל אלה מהדקים קשרים בתוך הקבוצות וביניהן ותורמים לרמת הידע, לשיח וליוזמות המקומיות שחסרו עד כה בזירה הציבורית. המאבקים מחיים את סמלי המקום כצהרת חיבור בין עבר לעתיד ומחזקים את תחושת המקום כזהות וכמשאב במאבק על הזכות לעיר.

6 המידע מבוסס על העיתונות ועל פרוטוקולים משיבות המועצה.

7 כבר בשנות התשעים פעלו בנגב עשרות קבוצות מאבק, בעיקר בנושאים סביבתי, ומספרן עולה בהתמדה. המכללות באזור והאוניברסיטה מייצרים ידע ומומחים. ארגון "שתיל" מיסודה של הקרן החדשה לישראל פועל בנגב כ-15 שנים. מאז שנת 2004 פועל "מרכז מנדל למנהיגות בנגב" ומצמיח מנהיגות בערים ויוזמות עירוניות-חברתיות (טל, ליאון זכות, פרנקל אושרי, גרינשפן ועקוב, 2011; קרסין, 2001; Feitelson, 1997).

8 "קובעים את עתיד ערד": סיכום דיונים במרחב פתוח מהתאריכים 4-6 בינואר 2004. עיריית ערד.

שדה הפוספט בשולי ערד - מה ערכו של אוויר נקי?

הכוונה להקים מכרה פוספט בשולי ערד הוא מקרה טיפוסי של נימבי - התנגדות לתכנון פרויקט שמשמעותו מיקום מטרדים בשכונות לאוכלוסייה. המאבק במכרה הפוספט עוסק בסוגיית הצדק הסביבתי שבמרכזה הנגב כמרחב מוחלש במדינה, הנושא בנטל רב המטרדים. העימות על מכרה הפוספט מתקיים בין הצוברים רווחים מהפרויקט - חברת רותם אמפרט, חברת בת של כימיקלים לישראל (כי"ל) בבעלות האחים עופר - ובין אזרחים ביישובים שייחשפו למפגע שיחולל. קבוצת המאבק, הנקראת "רוצים לחיות בלי מכרות", הפכה במרוצת הזמן לעמותה.

מכל היבטי הנזקים שעלול המכרה להסב לערד בחרה הקבוצה להוביל את המאבק תוך שימוש אסטרטגי בטיעון הבריאותי, כלומר אובדן האוויר האיכותי של העיר. כך נעשה שימוש פוליטי בנכס ייחודי לעיר, שהוא גם הגורם כבד המשקל ביותר מבין הסיבות להתנגדות, ביניהן הרס נכסי טבע, פגיעה בענף התיירות ופגיעה תדמיתית. מראשית ימיה של ערד דיברו כולם בשבח האוויר הנפלא בה, וחולים במחלות נשימה מישראל ומחוצה לה הגיעו לערד להירפא. האוויר בערד הפך לסמל והוטמע בזהות המקומית כחלק מסגולותיה הטובות של העיר ובכוחו לגייס לפעולה. לכן הביטויים השכיחים במאבק מדגישים את הפן הבריאותי של הקמת המכרה, שתהרוס את איכות האוויר ותפגע בבריאות. כך למשל אפשר למצוא בשיח של הקבוצה את המשפטים "התושבים מתבקשים להפסיק לנשום" ו"האם באמת תסכימו להקריב את החיים והבריאות שלכם כדי שמשפחת עופר תרוויח עוד כמה מיליונים?".

לאחר מאמצים הצליחה העמותה לצרף את ראשת העיר טלי פלוסקוב ואת מועצת העיר אל מתנגדי המכרה. היא מקושרת עם המשרד להגנת הסביבה, משרד הבריאות, רשויות התכנון וחברי ועדות הכנסת, עתרה לבג"ץ והצטרפה לארגון הגג של התנועה הסביבתית "חיים וסביבה". אולם הישגה העיקרי היה השימוש שעשתה לצרכיה בתקשורת לסוגיה.

ב-2012 נדחתה הצעת חוק שביקשה לשלב תסקירי בריאות בחוק התכנון והבנייה. אך שיח הזכויות מרבה לעסוק בזכות לחיים, בזכותם של ילדים לגדול בריאים (Egoz et al., 2012) ובעקרון ההיזהרות שאושר בוועידת ריו ב-1992. כל אלה השפיעו על החלטתו של משרד הבריאות להתנגד להקמת המכרה, חרף הלחצים שהופעלו על קובעי המדיניות:

הפעילות במכרה תביא לתוספת של קרינה [...] המהווה תוספת סיכון ופגיעה בריאותית פוטנציאלית לאוכלוסייה הסמוכה - הפוספט עשיר באורניום ובאיוטופים שונים. [...] במקרים כאלה בהם קיים סיכון לבריאות הציבור, נהוג לפעול עפ"י עקרון הזהירות המונעת [...] לבריאות האוכלוסייה אין תחליף!*

עם זאת, משרד הבריאות נתון ללחצים קשים מצד משרד ראש הממשלה ונעשים ללא הרף מאמצים לשנות עמדתו זו. הכנת תכנית המתאר לכרייה ולחציבה (תמ"א/14ג') שהחלה בשנת 2011 היא שלב נוסף בתהליך. התכנית מגדירה את השטח האמור כעתודה הטובה ביותר לכריית הפוספט, מקצה אותו לכרייה ואף מכפילה את שטחו, ומסייגת בלשון רפה בלבד

9 מתוך מכתב של לשכת הבריאות מחוז דרום אל הממונה על מחוז דרום במשרד הפנים. מכתב מס' 1980 (2012, 11 ביולי). אוחור ב-1 ביולי 2014 מתוך: http://meengle.com/_sites/nobarir/memshala/files/zmw.pdf

את נושא הסיכון הבריאותי (תמ"א/14ג' - סוגיות עיקריות לדיון והמלצות). מנהל התכנון ממליץ לנטר כרייה ניסיונית באתר.¹⁰ קבוצת המאבק מגדירה את ההמלצה הזו "ניסוי בבני אדם", שכן מחצב הפוספט מכיל אורניום רדיואקטיבי ותוצרי הפירוק של הפוספט נשמים עם האבק המגיע מהמכרה.

המשמעות האזורית של פעילות הקבוצה היא המאבק נגד הנצחת השוליות שכופה תעשיית המכרות על הנגב. לאחר השלב הראשוני בהתפתחות האזור, שלב ניצול הספר, היה הנגב אמור להתקדם ולהשתלב בכלכלה ברמה הארצית, אך לא כך אירע (Feitelson, 1997; Hogan, 1985). כ"ל היא המעסיקה הגדולה בנגב¹¹ ואחראית ל-20% מהתמ"ג שלו, נתונים המעידים שהוא לא נחלץ משלב הניצול הכלכלי (ביאור, 2013). ההון שמניבים המכרות אינו נשאר בנגב, ובה בעת המדינה פוטרת עצמה מתכנון מקורות תעסוקה נוספים שעשויים לבסס שם בעלי כישורים ברמה גבוהה.

המקרה של עמותת "רוצים לחיות בלי מכרות" הוא מאבק לקיימות. פעילותה ארוכת הטווח היא פעולה עיקשת ורבת חזיתות של החברה האזרחית בכלכלה הניאו-ליברלית. תאגיד רב-עוצמה ובעל מהלכים בשלטון חותר להחיל מרחב מוחלט המוחק את מהותה של העיר כמקום חברתי-תרבותי ומציב תחתיה מכרה עתיר רווחים לבעליו. המאבק נגד התאגיד שוקד על ייצורו של ידע מעודכן מדעי, כלכלי ופוליטי. אחת הפרקטיקות של המאבק היא שימוש פוליטי באידיאליזציה המציגה את הסביבה הטהורה "שלנו" כמאוימת מבחוץ על ידי "זר". נלווית לה פרקטיקת הפחדה מפני איום הקרינה הרדיואקטיבית. פרקטיקות אלו מסייעות לגייס את הקהילה למאבק (Appleyard, 1979), בפרט במקום קטן ושולי כערד החותר לשינוי תדמיתו, הנוטה לזהות של עיר שלילית ואיכות האוויר היא נכס ייחודי המשמש משקל נגד חיובי. הצלחתם של מאבקי נימבי היא נחלת החזקים והישיגי העמותה עד כה מסמנים עוצמה. ההצלחה להגן על ערד וסביבתה מאז שנות השמונים נוסעת רגשות גאווה ועוצמה בלב תושבי העיר ומשמשת אחד הסמלים החברתיים שלה, גם אם אין ודאות לגבי האופן שבו יוכרע המאבק.

"הקש"ת בערד" - למען התחדשות, קהילתיות וגאווה מקום

קבוצת "הקש"ת בערד" היא דוגמה לאקטיביזם עקיף ומתון שהפרקטיקות שלו גמישות ולא מתעמתות, כזה שמעדיף משא ומתן על פני עימות (Pink, 2009; Mayer, 2006). הקבוצה מובילה מאבק על מרחב חברתי, על הזכות לעיר לטובת כל תושביה. היא מציעה גישה חלופית לגישת ההתבדלות החברתית הרווחת בישראל שעליה הושתתה העיר. הקבוצה מציעה זהות רב-תרבותית בעיר רבת-תרבויות ורואה יתרון במגוון האנושי. הרציונל של הקבוצה שעון על עקרונות הדמוקרטיה הדיונית והזירה הציבורית המכלילה.

הקבוצה צמחה מתוך התנגדות לגל הגזענות ששטף את ערד במסגרת מסע הבחירות המקומיות בשנת 2010. כמה מהמועמדים לראשות העיר הציגו סדר יום שפרט על נימי הפחד והשנאה כלפי הבדווים ומבקשי המקלט האפריקנים "המשתלטים עלינו". מטרתה

10 מתוך מכתב מאת ט' פודים מלשכת התכנון מחוז דרום אל בית שורץ, ראש מנהל התכנון (2013), 8 באפריל).

11 למעלה מ-5,000 עובדים ישרים, מתוכם כמאתיים תושבי ערד, מועסקים בחברת רותם אמפרט.

של הקבוצה הן ליצור בערד מודעות ליתרון שבמגוון האנושי הקיים בה, לחפש דרכי פעולה להפחתת הניכור הבין-אישי בזירה הציבורית ולחתור לחיזוק תחושות קהילה ותחושת מקום מכליליות. תביעת הזכות לעיר רב-תרבותית מבקשת להסיר מסדר היום את הפחדים, את חוסר הסובלנות ואת הבחנות הגזע והאתניות ולנהל פוליטיקה משתפת עם הממשל המקומי והתושבים כאחד.

הדרך ליישום של עקרונות אלה הובילה ליצירת קשרים בין הקהילות השונות המרכיבות את קהילת ערד ולהקמת בית הקש"ת, מקום מפגש המשמש לדינוני תושבים בנושאים הקשורים במצע הקבוצה. הפרויקט העיקרי של הקבוצה הוא טיפוח "רובע יעלים", שכונה בלב העיר המזונח. שלוש מטרות מנחות אותו. ראשית, העבודה עם פעילים תושבי השכונה לפי דרכם ובחירותיהם, לטובת כל תושבי השכונה; שנית, ניסיון לטעת בעיר וברשות המקומית את הרעיון שיש להשקיע בהחייאתה של ליבת העיר; ושלישית, הניסיון לשנות את תדמיתה השלילית של ערד בעיני תושביה, כדי לשפר את התדמית העצמית שלהם.

רובע יעלים תוכנן ב-1962 ובתיו מתייחדים בשימוש שעשו בדגם הפטיו הגדל (טמיר, 2010; שדר, 2006). בשכונת הרובע כולה חיים כ-1,800 תושבים, מהם כ-500 מבקשי מקלט אפריקנים והשאר הם יוצאי חבר העמים, דיירים זמניים ותושבים ותיקים. השכונה סובלת מהזנחה רבת שנים. רוב מבקשי המקלט שהגיעו לעיר התרכזו בשכונה זו. הם לא העלו את רמת הפשיעה בה (נתן, 2010), אך כותרות העיתונים זעקו: "בין הגורמים העיקריים להתדרדרות הנוספת [בערד] בשנים האחרונות ניתן למנות את הגעתם של כ-1,500 פליטים מסודן, שהעלו את שיעור הפשיעה בתחומי הסמים, האלימות והאלכוהול" (איפרגן, 2010). תושבי העיר מדמים את השכונה למרחב של פחד, עוני ופשע, "נקודה משטרתית חמה", כדבריו של השוטר הקהילתי דודי אזולאי.¹²

על אף הזנחתה יש לשכונה מקום של חשיבות בדימויה של העיר. זוהי השכונה הראשונה שנבנתה בערד והיא נחשבת לתופעה אדריכלית ייחודית. רבים מחברי גרעין התושבים הוותיק גרו בה ורבים חוצים אותה מדי יום. עבורם יש לה ערך מכוון בנופי המקום ובוהות המקומית. כך מספרת תמר אבנרי, מראשונות המתיישבים בערד, שגרה בשכונה: "הארכיטקטורה של הפטיו הכי יפה בעיר. הבנייה איתנה, הדירות נוחות, פונות לכיוונים שונים ובגדלים שונים - גמישות תכנונית. הייתה אווירה נהדרת בין השכנים והיו ערבי הוויי ושירה".¹³

תדמית הגרועה של השכונה כיום פוגעת בתחושת המקום ונראה שהיא מסמלת את מצב העיר כולה (Appleyard, 1979). חיזוק של תחושת המקום והקהילה בשכונה ובעיר מותנה בשינוי התדמית הזו. מראשית 2012 מרחיבים פעילי קבוצת "הקש"ת בערד את מעגל המעורבים והגופים המסייעים בעיר וברשות המקומית. הם עורכים אירועים שמשתתפים בהם תושבי השכונה ותושבי ערד כולה. התגייסות תושבים ומתנדבים מהשכונה ומחוצה לה לפעילות בקבוצה והשתתפותם באירועים בשכונה גורמת התרוממות רוח ויצירת מפנה בתפיסה הרווחת שאי אפשר לשנות דבר. התהליך העלה את השכונה למודעות גם ברשות המקומית ועודד את ראשת העיר להשקיע בשיפור הפיזי.

המאבק על השכונה עושה שימוש באחד מסמלי המקום, השכונה הראשונה, ותומך בשיקום

12 ריאיון, 2012.

13 ריאיון, 2012.

נוף אדריכלי, חברתי ותרבותי. רצונם של התושבים להתגייס ולשנות מצביע על שינוי ברוח המקום ומשקף תחושת זכות על המקום. קבוצת "הקש"ת בערד" נאבקה על החייאת הקהילה ועל דרך חדשה ושונה לעתידה. מאבקה אוחז במיוחד ובמודע בגישת המרחב החברתי, הדמוקרטי, הפתוח והדינמי מול תפיסת המרחב הלאומי והגלובלי הנוטה למחקו. החדרת שינוי נורמטיבי בזהות הקהילתית הייחודית היא תהליך אטי האמור לפרוץ חסמים או לעקפם, ומשום כך הוא אינו סוחף המונים.

טיילת מואב - תושבים מול נדל"ן

בנוף פראי, בראשיתי, כמעט ירחי זה, התאהבנו בזה אחר זה. [...] נפרש לעינינו שטח מישורי יחסית וגדול יחסית, שבדמיון ובתעוזה אפשר היה לחשוב עליו כעל בסיס לעיר. "כאן תקום עיר", אמרנו זה לזה ממרומי כידוד. "ושם, קצת מזרחה, במקום שמתגלה בכל יופיו ים המלח, יהיה אזור בתי המלון". [...] היינו שיכורים מהנוף, מהאוויר היבש והצלול ומהרגשת הבראשיתיות והראשוניות של הסביבה. (אליאב, 1990, עמ' 166)

רגע הולדתה של ערד קשר אותה לנופי המדבר, הוטמע בזהות המקומית והפך למקור גאווה התקף עד היום כסמל למהותה של העיר. המאבק על טיילת מואב מדגים היטב את הטענות העולות במאמר זה. במקרה הזה התגייסו התושבים למאבק הגנתי מול הרשות המקומית נגד ספרות הנדל"ן שיצרה הכלכלה הניאו-ליברלית, ועשו זאת באמצעות ההסמלה של הזהות המקומית באמצעות נוף המקום.

הטיילת באזור התיירות מושכת אליה תיירים ואורחים. רבים מתושבי ערד מטיילים לאורכה והיא מהווה מקום מפגש לנוער ולזוגות אוהבים. הטיילת היא הפנים הייצוגיות של ערד. המלונות הניצבים לאורכה התבססו על תיירות מרפא, המקושרת עם מרכיב זהות נוסף של ערד - האוויר הקריר, היבש והצלול שהוצג כתכונה ייחודית ותפקידו בחיי היומיום הודגש (Knez, 2005). אלא שהמקום היפה והסמלי ביותר בעיר הפך לחצר האחורית שלה: באחת מתצפיות הנוף היפות בישראל עומד מלון הרוס, והעזובה והקיפאון שורים במקום.

בראשית פברואר 2012 נודע לתושבי ערד שיש כוונה לשנות את ייעוד הקרקע שבצד הטיילת ולייעד אותה למגורים, ומגדלי מגורים צפויים להסתיר להולכי הרגל את הנוף הנשקף ממנה. בעקבות זאת קמה קבוצת מחאה, "מצילים את טיילת מואב". הקבוצה פתחה דף פייסבוק, קיימה אספות, בחרה ועד פעולה ותושבים התגייסו למאבק. במצע הקבוצה הודגשו המטרות החיוביות - לשפר את חזותה של הטיילת ולתקן את המטרדים, לקדם את התכנית המקורית שהציעה בנייה לתיירות ושימור שטחים פתוחים ושטחי נוף ולהבטיח שקיפות בתכנון ושיתוף התושבים בתהליכי קבלת החלטות לגבי עתיד העיר וצבינה.

מהצהרות אלה אפשר להבין שהמחאה החלה אמנם סביב נושא הטיילת, אך היא עוררה מודעות לליקוי מבני במערכת התכנונית של העיר והמאבק הציבורי הורחב. במשך כחצי שנה התנהל בדף הפייסבוק שיח תוסס העוסק בטיילת ובמשמעויותיה לעיר, בצעדים שיש לנקוט כדי לעצור את השינוי שעל הפרק ובצורך לכוון לפיתוח האזור בלי לפגוע בנופיו ובייעודו בתכנית האב. לדף הפייסבוק הועלו תמונות וסרטון המשקפים את התנועה שבין יופיו של המקום ובין עליבותו העכשווית, בין אהבה גדולה ובין אכזבה והשפלה, והם מהווים מעין

השתקפות של ערד כמקום, כפי שמתארת ליאת אילוביץ', בת ערד:¹⁴

הטיילת הייתה שם תמיד. כילדים בטיולי ערב קיץ עם ההורים והאופניים, אהבים את הידידות, סובלים בעליות... בטיולים עם החבר'ה עד המצפור, מרגישים גדולים מול המדבר העצום הזה שעמד שם בקצה המצפור... הסודות, השיחות החשובות, ההתפייסויות, האהבות, פסיפס של חיים שלמים.

בפגישת המחזור שחגגנו נסענו כמה חברות ילדות שכבר לא גרות בערד למצפור, לצוף בזיכרונות מתוקים, עד שהגענו... ההזנחה, הרס מלון מצדה שתמיד סימל את הפנים היפות, התיירות, הבריכה המקסימה היו מנופצים, הרוסים. בדים התנופפו סביב המלון שנראה כמו עיר רפאים. כולנו עמדנו שם בשקט כאילו אין לאן לברוח יותר.

מלון מצדה והמגרשים שבצדי הטיילת שוממים. החוכרים שזכו במרכז של מנהל מקרקעי ישראל לפני שנים ממתנים להזדמנות לשנות את ייעוד הקרקע למגורים כדי להעלות את ערכה הנדל"ני. במפגש עם הפעילים הצהירה ראשת העיר כי תשמור על אופיו של האזור בכל מחיר. כעבור חודשים אחדים התברר ששינוי הייעוד למגורים של עד שתי קומות אושר במחטף של הוועדה המקומית לתכנון ובנייה;¹⁵ אך הניסיון לשנות את ייעוד הקרקע ולאפשר בנייה לגובה נחסם, הודות למאבק.

כיום נרשמה הצלחה גורפת בעניין, ואפשר לומר שהחברה האזרחית התחזקה. נושא הטיילת ושיתוף הציבור בתכנון עלו לסדר היום והפכו לעניין רגיש פוליטי שתושבי ערד מודעים לו היטב. בשלהי שנת 2013 הגישו התושבים התנגדויות נגד הכוונה להקים קוטג'ים למגורים על הקרקע שהייתה מיועדת להקמת בתי הארחה. ההתנגדות הציבורית הביאה אותם לפעול לשיפור מראה הטיילת ולהתריע על שגיאות תכנוניות, הזנחה ומפגעים. המאבק עיימת אותם ישירות עם מחלקת ההנדסה של העירייה ועם ראשת העיר וחשף את כוחה הפוליטי של החברה האזרחית. היא סירבה להסתפק בהבטחות, נכנסה בעובי הקורה וקראה תיגר על הממשל המקומי.

הניסיון להפריט את האזור שהתברך בנוף היפה הוא חלק מתהליך ניכוסו של הנוף לטובת האוכלוסייה המבוססת, כמו זו המתגוררת בשכונת הגמל במצפה רמון. ההצהרה כי ערד היא עיר תיירות אינה באה לכדי מימוש. המאבק על מימושה ועל נכסי הנוף נושא אופי פוליטי, כלכלי ומנהלי שתובע מאנשי הציבור לעמוד על עקרונות תכנון העיר שנבחרו בשיתוף הציבור בשנים הקודמות - תכנון על פי חזונה של ערד כעיר מדברית תיירותית ורב-תרבותית. ססמתה של קבוצת "מצילים את טיילת מואב" היא "מחזירים את העיר לתושביה". הססמה הזו מינפה את מהותו של המאבק ואומצה על ידי קבוצת האזרחים "הרוב מחליט", התארגנות אזרחית שקמה מתוך קבוצת המאבק על הטיילת.

"הרוב מחליט" - קבוצה לשימור הזהות החברתית-תרבותית

המאבק של קבוצת "הרוב מחליט" נסב על שימור דמותה התרבותית-חברתית המקורית של

14 מתוך דף הפייסבוק של טיילת מואב: www.facebook.com/groups/338510099504440/#/; groups.tayeletmoav.

15 פרוטוקול, 26.12.11.

העיר. בשנים האחרונות משתקעים בערד רבים מחסידי גור במצוות רבם. קבוצת המאבק תובעת מהרשות המקומית להחיל צדק חלוקתי של משאבי העיר ושוויון באכיפת החוק; בכך היא מבקשת להיאבק בעירייה המקצה משאבים רבים לטובת חסידי גור ומתעלמת מעבירותיהם על החוק. לטענת קבוצת המאבק, ראשת העיר נכנעת לתכתיבי קהילת גור ובכך מעודדת את הגירתם לעיר.

ערד קמה כעיר חילונית ובשנותיה הראשונות פעלה בה תחבורה ציבורית בשבתות. ב-1983 קיבל נציג קהילת חסידי גור דאז, אברהם קמינר, את רשותו של ראש העיר בייגה שוחט לייסד קהילה בערד.¹⁶ במשך שנים רבות חיה הקהילה הקטנה באין מפריע לצד שאר קהילות העיר. אולם בשנים האחרונות חווים בני הקהילה ברחבי הארץ מצוקת דיור, ובעקבות הסכמים קואליציוניים שהוסדרו בבחירות 2010 הורה האדמו"ר לחברי הקהילה להגר לערד. קהילת גור המקומית התרחבה וכיום היא מונה יותר מ-700 משפחות (שאולזון, 2014). חסידי גור אינם תלויים במקורות תעסוקה והם נתמכים כלכלית לצורך רכישת דירות ובתים ברחבי העיר. השלטון המקומי מסייע להם: מאשר תקציבים, מקצה לטובתם מבנים ושטח ומעלים עין מעבירות בנייה כגון פיצול דירות, תוספות בנייה והפעלתם של בתי כנסת ומלוניות בבתי מגורים.

התרחבותה של קהילת גור מאיימת על צביונה של ערד והתושבים האחרים חוששים מפני השפעותיה: כפיית אורחות חיים חרדיים, התרוששות של העיר שנגרמת בגלל ההנחות הקבועות בחוק על תשלומי ארנונה המוטלים על משפחות מרובות ילדים וחסרות הכנסה, ירידה בכוח הקנייה וברמת השירותים הציבוריים, עזיבתן של משפחות מבוססות ורתיעתן של אחרות מהשתקעות בעיר שתדמיתה הופכת חרדית. אופייה המתבדל של חסידות גור מקשה על שימור חיי קהילה תוססים בעיר הקטנה וקיים חשש מהתחזקותה הפוליטית במועצת העיר. מטרות קבוצת "הרוב מחליט" מבטאות דאגות אלה. הקבוצה מבקשת לפעול להגברת השקיפות ברשות המקומית בתחומי הקצאות התקציב, השטח והמבנים לקהילות השונות ולוודא את חלוקתם הצודקת. עוד היא מבקשת לאכוף את החוק, לתמוך בהבאת תעסוקה מקדמת שתעודד הגירה של אוכלוסייה מבוססת לעיר ולהגביר את המודעות לחשיבות שבהשתתפות בבחירות המקומיות.

הקבוצה הצטרפה ל"איגוד הפורום החילוני", התארגנות הפועלת כתנועה ארצית למניעת התחרדות של יישובים ושכונות. מאות מתושבי העיר השתתפו באספות תושבים שיזמה הקבוצה ובהן תיארו החברים את תמונת המצב והציגו תכניות פעולה. בדיוני הקבוצה בפייסבוק מעלים החברים ידיעות מקומיות וארציות, תצלומים ומחקרים בנושא. עולות תלונות על השימוש בצופר השבת הרועם, על הסרתם של שלטי חוצות שעליהם צילומי נשים, על עבירות בנייה והטרדת נשים בשל לבושן. כך למשל כתב אחד מחברי הקבוצה בדף הפייסבוק:

המצב הזה בו אנחנו רואים איך הסטטוס קוו של עיר נשבר, קורה גם בערד! תושבי ערד, אל תירדמו. תכתבו לראשת העיר שלנו, תצלצלו ל-106 ותתריעו על כל "שימוש חריג במבנה" או כל בעיה הפוגעת בזכויותיכם! כי אין לנו ערד חופשית אחרת!

הגנה על המקום מונעת מחרדה לאובדנו. לכן מיוחסת חשיבות רבה לשמירה על פתיחותו

של המרחב הציבורי, לשימור הנוף החברתי-תרבותי של העיר ולהשלכות המצב על כלכלת העיר ועל הפוליטיקה שלה. קבוצת המאבק משתתפת בישיבות המועצה, פונה לעזרתן של ערכאות משפטיות ומפעילה לחץ על הרשות המקומית, ואכן לאחרונה תבעה העירייה את קהילת גור על בנייה לא חוקית של בית כנסת. עם זאת היא נוטה להיענות לדרישה לבנות שכונה חרדית בת מאות דירות (לוי, 2013).

אחת הבעיות הנלוות למאבק היא ביטויי הגזענות בו. רבים מהתושבים תופסים את המאבק כאנטי-חרדי ומשתלחים בקהילה. אחרים טוענים כי יש לכוון את המאבק נגד הבדווים והסודנים ולגרשם מהעיר. כלומר, מה שקבוצת "הקש"ת בערד" מנסה למתן, מחריפה קבוצת "הרוב מחליט". קבוצה זו אף החליטה לעקוב אחר החלטות מועצת העיר ותמכה פוליטית במתמודד לראשות העיר שהתחייב לא לשבת בקואליציה עם החרדים.¹⁷ תופעה זו היא חלק מתנועה ארצית רחבה שגם לה היבט של נימבי חברתי-תרבותי: היישובים המבוססים במרכז הארץ מתנגדים לבנייה המיועדת לחרדים. מחירי הדיור הגבוהים דוחפים אוכלוסייה זו אל הפריפריה, וה"מטרד" עובר לנגב בעידוד הממשלה, כפתרון ל"בעיית היהוד". עדות נוספת לכך היא החלטת הממשלה להקים את העיר החרדית כסיף, העתידה לקום כעשרה קילומטרים מערד. כסיף צפויה להחליש את האזור ולעודד את אורח החיים המסוגר והלא יצרני של האוכלוסייה החרדית, וזאת בניגוד למדיניות השילוב בעבודה (רודד, 2010).

המאבק בערד מעיד על חבירתה לקבוצות ציבור חזקות בארץ ומציג הישגים מסוימים, אך הוא מצביע על עוצמת החלשתו של המרחב הפיזי הריק שיש "למלאו" ביהודים. נראה כי קובעי המדיניות בישראל אינם רואים טעם בבחינה חברתית, תרבותית וכלכלית של המקום ושל עתידו במרחב הזה, ובכך הם מעמיקים את שוליותו ואת מוחלשותו. תמונת המצב הפוליטית הנוכחית בעיר מבשרת שתהליך התחרדותה יימשך. קבוצת "הרוב מחליט" נאבקה על אופיו של המרחב הקיים, ההולך ונכבש על ידי קהילה מתבדלת שכל עניינה בהשגת צרכיה ובהחלת מנהגיה. קבוצות המאבק השונות מקיימות ביניהן קשרים חלקיים ולא מעט מחבריהן מעורבים ביותר ממאבק אחד. אין אמנם תמימות דעים בין תושבי העיר לגבי כל אחת ממטרות המאבקים, אך רבים מהם חשים אי שביעות רצון ממצב העיר ומאופן ניהולה וחוששים מהסכנות הרבות הרובצות לפתחה.

דיון

לאורך שנות קיומה ידעה ערד שינויים חברתיים, כלכליים, תרבותיים ופוליטיים, כעיריות לא מעטות ברחבי העולם. עם זאת, השינוי שחל בה הוא קיצוני ויוצא דופן. מעיר מתוכננת בקפדנות הפכה לכוז שבעלי אינטרסים חיצוניים עושים בה כבשלהם; מעיר מתרחבת ומבוססת הפכה לעיר מתכווצת, ענייה ונטולת מקורות תעסוקה. האוכלוסייה ההומוגנית והיציבה הפכה למרובת תרבויות, משוסעת חברתית ובעלת שיעור תחלופה גבוה. המנהיגות המלכדת פינתה מקומה למנהיגות סקטוריאלית בעלת משילות פוליטית שנויה במחלוקת. דווקא משום כך

17 בבחירות בינואר 2014 התקבלו חמישה מנדטים לסייעתו של המתמודד ניסן בן-חמו, שהתחייב לא להיכנס לקואליציה עם החרדים; ארבעה מנדטים לסייעתה של ראשת העיר (לאחר שבבחירות הקודמות, בשנת 2010, קיבלה שבעה מנדטים); ארבעה מנדטים לחסידי גור; ושני מנדטים לסייעת נוספת.

תופעת המאבקים האזרחיים הצצים לאחר עשרות שנות החלשה מצביעה על חיוניות ועמידות מפתיעות, על עוצמתו של המקום הפרטיקולרי ועל זהותו החזקה. הניסיון להיחלץ מחוויית השקיעה של העיר שב ואישר את נכסיה - הון חברתי, אכפתיות, אחריותיות והתחדשות דינמית, שטמון בהם פוטנציאל לשינוי.

קבוצות המאבק מבטאות רצון לבנות "חיים טובים במקום טוב" (Tuan, 1991, p. 93). הן מייחסות חשיבות לשיתוף התושבים בייצור המקום ולהשתתפותם בו ומציעות גישות חדשניות לשיקום המקום. מתנגדי המכרה נאבקים על שמירת קסמו של האוויר שבו ניחנה העיר, המזוהה עם סגולותיה, ותובעים לפתח במקום כלכלה מקיימת תחת ניצול המשאבים הנתפס מסורתית כמקור התעסוקה בנגב; קבוצת "הקש"ת בערד" מדגישה את הייחוד הטמון בנוף האנושי המגוון ובאופי הקהילתי ומציעה חלופה לתפיסת ההתבדלות הרווחת בישראל; המאבק על הטיילת קורא לשימור חוויית קסמו של הנוף הטבוע בזהות המקומית ותובע מהשלטון המקומי שקיפות ושיתוף התושבים בתכנון; וקבוצת "הרוב מחליט" חותרת לשימורם של נופי התרבות הפוליטית במסגרת רחבה יותר, ומתנגדת להפיכתה של ערד לנימבי למוחלשים. השימוש בסמלי העיר ובנכסיה, דווקא בהיותם מועטים, מחדד ומעצים אותם.

עתה יש לחזור ולבחון את המרחב המתהווה בערד לעת הזאת. זהו מרחב מסוכסך ושסוע, שכוחות חוץ שולטים בו ומזניחים אותו ובה בעת מתגלעות בו מחלוקות פנימיות באשר לאופן שבו יוכל לשגשג במסגרת זהות מלכדת. הפער שנוצר בין עברה של העיר ובין מצבה בהווה גורם להשפלה, אך מבוססת עליו זהות גאה שסמליה עדיין רבי-עוצמה. זהו מרחב תוסס המרחיב את הידע ואת המודעות למקום, אך הוא טרם פרץ אל הזירה הארצית ומעמדו שולי.¹⁸ בהעדר נראות ברמה הלאומית נכפית עליו סגירות המדגישה פרטיקולריות ובידוד. באופן זה נוצר בו לא-מקום המוכתב מלמעלה¹⁹ והריק הזה מקל על הממשלה ועל הכוחות הניאו-ליברליים לפעול באין מפריע.

על אף ההתרסה המקומית כלפי המדיניות הלאומית והניאו-ליברלית מלמעלה, המאבקים ממוענים אל הרשות המקומית. התביעה ממנה היא לחבור לתושבים ולהוביל את המאבקים כחלק מתפיסת המקום כמקשה אחת הכוללת את הנהגתה ותושביה. הטענות כלפי הרשות נובעות מכך שאינה מספקת מענה לסכנות הרבות המאיימות על התושבים ואינה מודעת לצורך להקשיב להם. אמנם המאבק נגד מכרה הפוספט והמאבק בעד קהילתיות רב-תרבותית זכו לתמיכה מסוימת מצד המנהיגות המקומית הנבחרת, אך אין בערד הובלה משתפת של מאבקים למען העיר.

האכזבה מקו המדיניות של המנהיגות המקומית, השפעתה של המחאה הציבורית, כוחה של הרשת החברתית ועוצמתה של החברה האזרחית המייחדת את ערד הם תנאים המעודדים צמיחת מאבקים. הדבר מנוגד לתפיסה בספרות המחקרית לאור שוליותה של העיר. ניסיונה

18 העיר סובלת מהזנחת השלטון המרכזי. סיקור מאבקה בתקשורת הארצית קלוש והוא אינו מטפל בהסברת תמונת המצב הכוללת של העיר (ישובי, 2001).

19 החתירה להקמת מכרה הפוספט, החרדת הנגב המזרחי, הקמת הפרברים בקרבת העיר, הקמת מפעל קומפוסט פתוח במישור רותם - כל אלה מצביעים על עיוורון מוחלט כלפי המקום החברתי ולקייחתו בחשבון.

של החברה האזרחית בערד להקנות למנהיגות הפוליטית הנבחרת תובנות על מהותה של זוהות המקומית והיסודות שעליהם היא מושתתת מייצר משא ומתן לא מספק בין הצדדים, ובכל זאת חל שינוי בכללי המשחק במרחב הציבורי: תביעת הזכות לעיר, במסגרת התביעה לנראות ולזכות הקיום של המקום הקטן בסדר היום של המדינה, מובילה לתהליך של הנחת המקומי במרחב הציבורי. גם אם יחסי הכוחות מותירים עדיין את העוצמה בידי הכוחות מלמעלה הם מאותגרים מלמטה.

אם נחזור לדבריה של סאסן הפותחים את המאמר, אף שיחסי הכוחות בין המקום ובין המדיניות הנכפית עליו הם אסימטריים, הרי הם דינמיים ונתונים לשינוי. האירועים והתושבים משתנים לאורך זמן ומשנים את המקום. על אף שנים רבות של שליטה במרחב העירוני והכפפתו, של הזנחת ערי הנגב ושל העדפת אינטרסים אחרים על פני בריאותם ורווחתם של תושביהן - על אף כל אלה חל מפנה בדינמיקה בין האזרחים ובין השלטון. המאבק האזרחי מפריע להחלתו של מרחב המבקש למחוק את החברתי והמקומי על ייחודיותו, הפוליטיקה שלו, חיוניותו וצרכיו, והוא תובע הכרה בנוכחותו המשתנה והדינמית.

מקורות

- אייזנברג, א' (2011). שונות מרחבית בעיר הומוגנית: זיכרון, פסטיבל ותרבויות בגינות קהילתיות בניו-יורק. בתוך ח' יעקבי וט' פנסטר (עורכים), *פרקטיקות יומיום של מרחוב אלטרנטיבי: שימור, שיבה, הנצחה* (עמ' 33-55). ירושלים: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- איפרגן, ש' (2010, 6 במאי). עיר רפאים: כך הפכה ערד למוקד של עוני ופשיעה. *NRG*. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.nrg.co.il/online/54/ART2/103/582.html
- אליאב, ל' (1990). עיר עולה מן המדבר - ימים ראשונים בערד. בתוך מ' נאור (עורך), *ים המלח ומדבר יהודה 1900-1967* (עמ' 161-172). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.
- ביאור, ח' (2013, 7 באפריל). נציג המדינה לבית הדין: כרגע אין מגעים למכירת כיל לפוטאש. דה-מרקר. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.themarker.com/career/1.1987430
- ברקת, נ', שלם, מ' ווולטר, מ' (2006). ניהול סל שירותים ברשויות המקומיות - מדדי ביצוע, בקרה ופיקוח. בתוך ועידת השלטון המקומי ה-II של בית הספר לממשל ולמדיניות, אוניברסיטת תל אביב (עמ' 117-134). תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- טל, א', ליאון זכות, ש', פרנקל אושרי, ל', גרינשפן א', עקוב, ש' (2011). התנועה הסביבתית בישראל - מגמות, צרכים ופוטנציאל. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- טמיר, ע' (2010, 14 בינואר). הרחוב המקורה - בתי הפטיו בערד. *ערסיטקטורה*. אוהור ב-24 ביוני 2014 מתוך: arsitectura.com/2010/01
- יעקובי, ח' (2011). כאן ושם: ארכיטקטורה של זיכרון דיאספורי במרחב ריבוני. בתוך ח' יעקובי וט' פנסטר (עורכים), *פרקטיקות יומיום של מרחוב אלטרנטיבי: שימור, שיבה, הנצחה* (עמ' 232-246). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- יפתחאל, א' וצפדיה, א' (2008). ספֶרֶפֶרֶיה - ערי הפיתוח והמקום המזרחי. בלוק, 8, 1-6.
- ישובי, נ' (עורכת) (2001). הדרה ודימוי שלילי: אי-שוויון בתקשורת הישראלית. *דו"ח האגודה לזכויות האזרח בישראל*. אוהור ב-1 ביולי 2014 מתוך: www.acri.org.il/he/5553
- לוי, א' (2013, 19 ביוני). חסידי גור יבנו שכונת מגורים בערד. *NEWS1*. אוהור ב-24 ביוני 2014

- מתוך: www.news1.co.il/Archive/001-D-331290-00.html
- נתן, ג' (2010). נתונים על פשיעה של מסתננים ומבקשי מקלט וכנגד מסתננים ומבקשי מקלט. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
- סבירסקי, מ' (2008). הפוליטיקה של ההיכרות: חלופה בין-תרבותית לפוליטיקה הרב-תרבותית הליברלית. המרחב הציבורי, 2. אוחר ב-1 ביולי מתוך: socsci.tau.ac.il/public-sphere/images/Files/Summer_2008/Savirsky.pdf
- פודולר, ג' (2011). סאול: היבטים של הבניית זהות באמצעות הנוף העירוני. בתוך ח' יעקובי וט' פנסטר (עורכים), פרקטיקות יומיום של מרחוב אלטרנטיבי: שימור, שיבה, הנצחה (עמ' 128-145). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- פנסטר, ט' (2012). של מי העיר הזאת: תכנון, ידע וחיי היום-יום. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- הלמ"ס (2012). פרופיל מקומי: ערד, 2010. הרשויות המקומיות בישראל 2010, פרסום מס' 1498. אוחר ב-24 ביוני 2014 מתוך: www.cbs.gov.il/publications12/local_authorities10/pdf/282_2560.pdf
- קרסין, א' (2001). ארגונים הפעילים למען איכות הסביבה והחיים בישראל. בתוך סדרי עדיפות לאומית בתחום איכות הסביבה: מסמך עמדה II (עמ' 127-145). חיפה: הטכניון.
- רודד, ב' (2010). ערד בין כסיף לבריר - ממשליות של שליטה מזניחה. בתוך א' צפדיה וח' כץ (עורכים), מדינה מפקירה - מדינה משגיחה / המקום האחר של המדינה (עמ' 143-164). תל אביב: רסלינג.
- (2012א). תכנון במצב של אי-הכרעה: המקרה של הנגב. תכנון, 9(1), 141-164.
- (2012ב). החלשה במסלול עוקף: איך נבנתה הפריפריה, המקרה של הנגב. פנים, 57, 36-43.
- שדר, ה' (2006). שאלות תרבותיות בשיכון הציבורי. אופקים בגיאוגרפיה, 67, 18-30.
- שנער, א' ומר, ד' (1979). ערד: חזון ומציאות. בתוך א' שמואלי ו' גרדוס (עורכים), ארץ הנגב, אדם ומדבר (עמ' 572-587). תל אביב, באר שבע ושדה בוקר: אוניברסיטת תל אביב וההוצאה לאור של משרד הביטחון.
- שאלוזון, ח' (2014, 15 בינואר). תוצאות הבחירות המקומיות בערד. בעולמם של חרדים. אוחר ב-24 ביוני 2014 מתוך: bshch.blogspot.co.il/2014/01/blog-post_9900.html
- תמ"א/ג' - סוגיות עיקריות לדיון והמלצות: ועדת עורכים מס' 16 (2012, 26 בדצמבר). תכנית מתאר ארצית לכרייה וחציבה של מינרלים תעשייתיים. ירושלים: משרד הפנים - מינהל התכנון, האגף לתכנון נושאי.
- Amin, A. (2005). Local community on trial. *Economy and Society*, 34(4), 612-633.
- Angelstam, P., Elbakidze, M., Axelsson, R., Dixelius, M., & Törnblom, J. (2013). Knowledge production and learning for sustainable landscapes: Seven steps using social-ecological systems as laboratories. *Ambio*, 42(2), 116-128.
- Appleyard, D. (1979). The environment as a social symbol: Within a theory of environmental action and perception. *Journal of the American Planning Association*, 45(2), 143-153.
- Aronoff, M. J. (1974). *Frontiertown: The politics of community building in Israel*. Manchester: Manchester University Press.
- Bell, D. & Jayne, M. (2009). Small cities? Towards a research agenda. *International*

- Journal of Urban and Regional Research*, 33(3), 683–699.
- Cook, I. R. & Swyngedouw, E. (2012). Cities, Social cohesion and the environment: Towards a future research agenda. *Urban Studies*, 49(9), 1959–1979.
- Deleon, P. & Resnick-Terry, P. (1999). Comparative policy analysis: Déjà vu all over again? *Journal of Comparative Policy Analysis*, 1(1), 9–22.
- Dikeç, M. (2002). Police, politics, and the right to the city. *GeoJournal*, 58, 91–98.
- Egoz, S., Jala, G., & Pungetti, M. (2012). the right to landscape: An introduction. In S. Egoz, G. Jala, & M. Pungetti (Eds.), *The right to landscape: Contesting landscape and human rights* (pp. 1–18). Farnham & Burlington: Ashgate.
- Eizenberg, E. (2012). The changing meaning of community space: Two models of NGO management of community gardens in New York City. *International Journal of Urban and Regional Research*, 36(1), 106–120.
- Escobar, A. (2001). Culture sits in places: Reflections on globalism and subaltern strategies of localization. *Political Geography*, 20, 139–174.
- Feitelson, E. (1997). The second closing of the frontier: An end to open-access regimes. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 88(1), 15–28.
- Friedmann, J. (1992). The Right to the City. In R. M. Morse & J. E. Hardoy (Eds.), *Rethinking the Latin American city* (pp. 104–105). Baltimore & London: Johns Hopkins University Press.
- Getimis, P., Grigoriadou, P., & Kyrou, E. (2006). The role of political leadership in the promotion of legitimation in urban policy. In H. Heinelt, D. Sweeting, & P. Getimis (Eds.), *Legitimacy and urban governance* (pp. 286–302). London & New York: Routledge.
- Guilat, Y. (2010). 'The holy ark in the street': Sacred and secular painting of utility boxes in the public domain in a small Israeli town. In I. Goldberg-Shohami, E. Ben-Rafael, & M. Barni (Eds.), *Linguistic landscape in the city* (pp. 37–56). Bristol: MPG Books.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: Inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge: Polity Press.
- Harvey, D. (1989). From managerialism to entrepreneurialism: The transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 71(1), 3–17.
- (2008). The right to the City. *New Left Review*, 53, 23–40.
- Hogan, R. (1985). The frontier as social control. *Theory and Society*, 14(1), 35–51.
- Jessop, B., Brenner, N., & Jones, M. (2008). Theorizing sociospatial relations. *Environment and planning D: Society and Space*, 26(3), 389–401.
- Jonas, A.E.G. (2012). Region and place: Regionalism in question. *Progress in Human Geography*, 36, 263–272.
- Jones, M. & Woods, M. (2013). New localities. *Regional Studies*, 47(1), 29–42.

- Keith, M. & Pile, S. (Eds.) (1993). *Place and the politics of Identity*. London: Routledge.
- Knez, I. (2005). Attachment and identity as related to a place and its perceived climate. *Journal of Environmental Psychology*, 25, 207–218.
- Key, A. (2009). Understanding policy change as a hermeneutic problem. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 11(1), 47–63.
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Oxford: Blackwell.
- (1996). *The right to the city*. In E. Kofman & E. Lebas (Eds.), *Writings on cities*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Lehtovuori, P. (2010). *Experience and conflict: The production of urban space*. Farnham, UK & Burlington, US: Ashgate.
- Leontidou, L. (2011). Urban social movements in ‘weak’ civil societies: The right to the city and cosmopolitan activism in southern Europe. *Urban Studies*, 47, 1179–1202.
- Liu, A.Q. & Besser, T. (2003). Social capital and participation in community improvement activities by elderly residents in small towns and rural communities. *Rural Sociology*, 68(3), 343–365.
- Manzo, L.C. & Perkins, D.D. (2006). Finding common ground: The importance of place attachment to community participation and planning. *Journal of Planning Literature*, 20(4), 335–349.
- Marcuse, P. (2009). From critical urban theory to the right to the city. *CITY*, 13(2–3), 185–197.
- Marcuse, P., Mayer, M., Fainstein, S., Harvey, D., & Smith, N. (2008). Radical urbanism, the right to the city (2008, December 12). *Concluding panel in Radical Urbanism Conference*. Retrieved June 24, 2014 from: www.youtube.com/watch?v=DkKXt6ITTD4
- Massey, D. (1991). A global sense of place. *Marxism Today* (June 1991), 24–29.
- (1992). Politics and space/time. *New Left Review*, 196(1), 65–84.
- (1993). Politics and Space/Time. In M. Keith, S. Pile (Eds.), *Place and the Politics of Identity* (pp. 141–161). New York & London: Routledge.
- (2004). Geographies of responsibility. *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, 86(1), 5–18.
- (2005). *For Space*. London: Sage.
- Mayer, M. (2006). Manuel Castells’ “The city and the grassroots”. *International Journal of Urban and Regional Research*, 30(1), 202–206.
- McMillan, D.W. (1996). Sense of community. *Journal of Community Psychology*, 24(4), 315–325.
- McMillan, D.W. & Chavis, D. M. (1986). Sense of community: A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14(1), 6–23.

- Miller, B. (2007). Modes of governance, modes of resistance: Contesting neoliberalism in Calgary. In H. Leitner, J. Peck, & E.S. Sheppard (Eds.), *Contesting neoliberalism: Urban frontiers* (pp. 223–249). New York & London: Guilford Press.
- Mitchell, D. (2002). Cultural landscapes: The dialectical landscape – recent landscape research in human geography. *Progress in Human Geography*, 26(3), 381–389.
- Nicholls, W. (2009). Place, networks, space: Theorising the geographies of social movements. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 34(1), 78–93.
- Pink, S. (2009). Urban social movements and small places: Slow cities as sites of activism. *CITY*, 13(4), 451–465.
- Printsmann, A., Koivupuu, M., & Palang, H. (2011). The dual character of landscape in Lahemaa National Park, Estonia. In Z. Roca, P. Claval, & J. Agenes (Eds.), *Landscapes, Identities and Development* (pp. 51–66). Farnham & Burlington: Ashgate.
- Relph, E. (1976). *Place and placelessness*. London: Pion.
- Sassen, S. (2000). Spatialities and temporalities of the global: Elements for a theorization. *Public Culture*, 12(1), 215–232.
- (2011). The global street: Making the political. *Globalizations*, 8(5), 573–579.
- Shadar, H. (2011). The linear city: Linearity without a city. *The Journal of Architecture*, 16(5), 727–764.
- Sheilds, R. (2004). Intersections in cultural policy: Geographic, socioeconomic and other markers of identity. *Canadian Ethnic Studies Journal*, 35, 150–164.
- Shetty, S. & Reid, N. (2013). Global challenges and local responses: Creating a new urban world in the shrinking cities of the US industrial midwest. *Regional Science Policy & Practice*, 5(2), 201–217.
- Stephenson, J. (2008). The cultural values model: An integrated approach to values in landscapes. *Landscape and Urban Planning*, 84, 127–139.
- Swyngedouw, E. (2006). Circulations and metabolisms: (Hybrid) natures and (cyborg) cities. *Science as Culture*, 15(2), 105–122.
- Tzfadia, E. (2005). Local autonomy and immigration: Mayoral policy-making in peripheral towns in Israel. *Space and Polity*, 9(2), 167–183.
- Tuan, Y.F. (1991). Language and the making of place: A narrative-descriptive approach. *Annals of the Association of American Geographer*, 81(4), 684–696.
- Wuthnow, R. (2013). *Small-town America: Finding community, shaping the future*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Yanow, D. (2000). *Conducting interpretive policy analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.

המדינה, השוק וההתנחלויות: מדיניות משרד הבינוי והשיכון והמעבר מהיאחזות משיחית לפיתוח עירוני בראשית שנות השמונים

ארז מגור*

תקציר. מאמר זה מציג ניתוח כלכלי-פוליטי של התהליכים ההיסטוריים שהובילו להקמתו של מפעל ההתנחלויות. בהסתמך על חומרים ארכיוניים שונים נטען שבשורש התרחבותו המואצת של מפעל זה עמדה החלטת המדינה להסיט את מאמצי הבנייה מהיאחזויות קטנות ומבודדות אל עבר יישובים עירוניים באזורי הביקוש סביב ירושלים ומטרופולין תל אביב. שינוי זה, שקודם על אף התנגדותה של הנהגת תנועת המתנחלים המסורתית, היה תוצר של מדיניות פיתוח חדשה שקידם משרד הבינוי והשיכון החל מראשית שנות השמונים. במסגרת מדיניות זו זכו התנחלויות כמו מעלה אדומים, אריאל וגבעת זאב בתקציבים ממשלתיים נדיבים שמימנו בנייה ענפה של דיור בר-השגה, תשתיות מתקדמות וכבישי גישה שחיברו את ההתנחלויות למרכזי התעסוקה בשטחי הקו הירוק. בעידן שהתאפיין בצמצום מתמשך, הן בהיקף ההוצאה הציבורית והן במעורבות המדינה בשוק הדיור, מדיניות זו איפשרה למדינה להציע פתרונות חלקיים למצוקת הדיור והרווחה הגוברות בישראל הריבונית, ועל ידי כך לשמר את הלגיטימציה של השלטון בקרב המעמדות הנמוכים ואף להבטיח את המשך הסדר החברתי הנוכחי.

מבוא

ב-12 באוקטובר 1982 נערך טקס חגיגי בנוכחותם של שר הבינוי והשיכון דוד לוי ומנכ"ל משרדו אשר וינר לרגל פתיחת תהליכי האכלוס של מעלה אדומים - התנחלות חדשה שהוקמה כשמונה קילומטרים מירושלים. נכון למועד עריכת הטקס הושלמה בה בנייתן של 700 יחידות דיור ראשונות, ולמעלה מ-2000 יחידות נוספות נמצאו בשלבי בנייה מתקדמים. בסך הכול כללה תכנית המתאר של מעלה אדומים כעשרת אלפים יחידות דיור חדשות שעתידות היו

* המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת ניו יורק

המאמר מבוסס על עבודת תזה שנכתבה במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים. העבודה זכתה לתמיכה נדיבה מטעם מפעל עמיתי הרצל וקרן גרונוולד של מרכז צ'ריק לתולדות הצינונות, היישוב ומדינת ישראל, קרן המלגות של יד שבנקין ומרכז שיין למחקר במדעי החברה. היא נכתבה בהנחייתם של פרופ' מיכאל שלו וד"ר מיכל פרנקל, ותודתי נתונה לשניהם על שקראו, הדריכו ותמכו לאורך כל הדרך. ברצוני להודות גם לפרופ' ויוק צ'יבר מאוניברסיטת ניו יורק, ולשני הסוקרים של סוציולוגיה ישראלית על הערותיהם לטיטות שונות של מאמר זה.

לשמש כ-35,000 תושבים. בעיר הוקמו אזורי מסחר ומשרדים לצד מעונות יום, גני ילדים, בתי ספר, בתי כנסת, מרפאה עירונית, מרכז תרבות, מתנ"ס ופארק עירוני. בניגוד למרבית נקודות ההיאחזות שהוקמו ברחבי הגדה המערבית, תהליכי התכנון והבנייה של מעלה אדומים נעשו לפי עקרונות התכנון המודרניים וכללו שיתוף פעולה עם מספר רב של מומחים ויועצים חיצוניים, וביניהם אדריכלים, מתכנני ערים, מהנדסים וסוללים (משרד הבינוי והשיכון, 1984). מיד לאחר הטקס ובתום סיור בבתי האבן החדשים, במרכז המסחרי ובאזור התעשייה של העיר, הצהיר שר השיכון בגאווה כי "אין אח ורע לקצב מהיר כזה להקמת עיר מודרנית" והוסיף כי "הכשרת תשתיות, סלילת מערכת כבישים ובניית שירותים ציבוריים" שעליהן היה אמון משרדו הן אלה שיאפשרו "להגביר את קצב הבנייה במעלה אדומים ובערים אחרות ביהודה ושומרון" (אבנר, 1982; העיר מעלה אדומים, 1982).

סיפור הקמתה של מעלה אדומים רחוק מלהיות אירוע ייחודי בהיסטוריה המתמשכת של מפעל ההתנחלויות. כפי שיתואר בהמשך, במהלך שנות השמונים וכוחו מאמצי פיתוח דומים גם בהתנחלויות נוספות, ביניהן אריאל, גבעת זאב, קריית ארבע, קרני שומרון ואלפי מנשה (משרד הבינוי והשיכון, 1984). כמו במעלה אדומים, גם בהתנחלויות אלו מימנה המדינה בנייה של אלפי יחידות דיור חדשות, הקמה של מגוון מוסדות ציבור, הנחה של תשתיות וסלילה של מערכת כבישים מתקדמת שנועדה לחבר את ההתנחלויות אל מרכזי הפעילות שבתוך הקו הירוק. השקעה זו הניבה רווח מיידי. כמעט מיד החלו לעבור רבבות מתיישבים אל היישובים החדשים. בשנים 1981-1986 בלבד גדלה האוכלוסייה בהתנחלויות ביותר מ-500 אחוזים.¹ כתוצאה מכך, בתקופה זו הפכו ההתנחלויות לראשונה למפעל התיישבות רחב היקף.

על מנת להסביר את קצב הצמיחה המרשים של מפעל ההתנחלויות, מרבית הספרות המחקרית מדגישה את המרכזיות של המניעים האידיאולוגיים-דתיים ומציבה את תנועת גוש אמונים כשחקן המרכזי שעמד מאחורי הקמתו והרחבתו של מפעל זה (אלדר וזרטל, 2004; ארן, 2013; Feige, 1991; Sprinzak, 1991; Newman, 1985; Lustick, 1988; 2009). בניגוד לעמדה זו יפנה מאמר זה את הזרקור המחקרי לעבר המדינה ומוסדותיה כדי לבחון עד כמה השפיעה היא - במדיניותה, בהחלטותיה ובאמצעות התמרצים הכלכליים שהפעילה - על הפיכת ההתנחלויות למפעל רחב הממדים אשר אנו עדים לו היום. הניתוח הכלכלי-פוליטי העומד בבסיס מחקר זה יאפשר להתמקד בהיבטים המטריאליים של ההתנחלויות וכך להדגיש את הקשר ההדדי שבין המדיניות ארוכת הטווח, ובראשה תהליכי הליברליזציה וההפרטה של מדינת הרווחה הישראלית, ובין צמיחתו המואצת של מפעל ההתנחלויות. הניתוח הכלכלי-פוליטי יאפשר גם להדגיש את הרלוונטיות של ההתנחלויות לכלל הציבור הישראלי, ולא רק למגזר הדתי-לאומי. לבסוף תאפשר נקודת מבט זו לחשוף את מעורבותו של המגזר הפרטי בפיתוח מפעל ההתנחלויות ואת שיתוף הפעולה הרחב שזכה לו מצד המדינה.

מסגרת התיאוריה של הכלכלה הפוליטית גויסה רבות לניתוח תהליכי הליברליזציה (Shalev, 1998) והגלובליזציה (Ram, 2005), שבמהלך שלושת העשורים האחרונים עיצבו מחדש את הכלכלה הישראלית ברוח ההיגיון הניאו-ליברלי (ממן ורוזנהק, 2009; פילק, 2006; Shafir & Peled, 2000). עם זאת, מסגרת אנליטית זו טרם גויסה עד היום לבחינת הקשר בין שינויים

במדינותיה הכלכלית של ישראל ובין מדינות ישראל בשטחים בכלל ובמפעל ההתנחלויות בפרט.² למעשה, עד כה נחקרו תופעות אלו כנפרדות לחלוטין. לכן למאמר זה מטרה נוספת, והיא להדגים את תרומתה של המסגרת האנליטית הזאת לניתוח ולהבנה של המשך הכיבוש. בהסתמך על חומרים ארכיוניים, שמרביתם נחשפו לראשונה לצורך מחקר זה, יודגם שההחלטות היכן ובאיזו מידה להשקיע את מאמצי הפיתוח של מפעל ההתנחלויות היו תוצאה ישירה של מדיניות ממשלתית שקידם משרד הבינוי והשיכון החל מראשית שנות השמונים. בבסיס המדיניות הזאת עמדה ההחלטה לרכז את מרבית המשאבים הציבוריים ומאמצי הבנייה במספר קטן של התנחלויות שנתפסו כבעלות פוטנציאל פיתוח גבוה ושהיו סמוכות לאזורי הביקוש סביב ירושלים ומטרופולין תל אביב. מאז שנות השמונים הפכו עקרונות אלו לאבני היסוד של מדיניות פיתוח ההתיישבות בשטחים, על אף התנגדותם של נציגי תנועת ההתיישבות האידיאולוגית. בהמשך לעבודתו פורצת הדרך של גוטוויין (2004, 2005) אטען כי בעידן שהתאפיין בצמצום מתמשך, הן בהיקף ההוצאה הציבורית והן במעורבות המדינה בשוק הדיור, מדיניות הפיתוח הזאת הפכה את ההתנחלויות למעין מדינת רווחה אלטרנטיבית לזו שהתקיימה בעבר בתוך הקו הירוק. מדיניות זו קודמה היות והיא איפשרה למדינה להציע פתרונות חלקיים למצוקות הדיור והרווחה הגוברות בישראל הריבונית ועל ידי כך לשמר את הלגיטימציה של השלטון בקרב המעמדות הנמוכים ואף להבטיח את המשך הסדר החברתי הקיים.

בהמשך המאמר תוצג סקירה אינטגרטיבית של חקר ההתנחלויות מאז ראשיתו. סקירה זו תדון בחולשות העיקריות של הספרות הקיימת ואף תציג את המסגרת התיאורטית המנחה את המחקר הנוכחי. ארבעת החלקים שלאחריה יתארו את תפקיד המדינה בהקמת מפעל ההתנחלויות. הם יתמקדו במרכזיותו של משרד הבינוי והשיכון בגיבוש ובהוצאה לפועל של מדיניות הפיתוח של האזור, ובשיתוף הפעולה שלו זכה משרד זה מצד נציגי המגזר הפרטי. החלק הבא של המאמר יוקדש לסקירת ההשלכות הדמוגרפיות והמרחביות של מדיניות ההתנחלויות. לבסוף, לאחר דיון קצר במאפייני מפעל ההתנחלויות בעידן הנוכחי, יוצגו מסקנות המחקר ותרומותיו.

חקר ההתנחלויות: ממפעל תיאולוגי לפרויקט מדינתי

מרבית ספרות המחקר המוקדמת על מפעל ההתנחלויות ראתה ב"גוש אמונים" - תנועה דתית-משיחית שהוקמה ב-1974 ודגלה בהתיישבות יהודית בלתי מוגבלת בכל שטחי הגדה המערבית - את הכוח המניע המרכזי מאחורי פעילות ההתיישבות בשטחים הכבושים (Newman, 1985). התנועה זכתה לתשומת לב מחקרית רחבה מצד סוציולוגים (ארן, 1987, 1985), חוקרי מדעי המדינה (Newman, 1991; Lustick, 1988, 1993; Sprinzak, 1991; Aronoff, 1985), גיאוגרפים פוליטיים (Newman, 1985) ופובליציסטים (רובינשטיין, 1982; רענן, 1980; Friedman, 1992). מחקרים אלו הדגישו בעיקר את היכולת המרשימה של חברי גוש אמונים לצבור עוצמה פוליטית יוצאת דופן, שאותה הם ייחסו למוטיבציה, למסירות ולמחויבות של פעילי התנועה (Feige, 2009) ולקשרים ההדוקים שקיימו בכיריה עם צמרת הצבא וראשי המערכת הפוליטית (אלדר וורטל, 2004). יותר מכול

2 חריגה בהקשר זה היא עבודתו של הסוציולוג לב גרינברג, שהציע ניתוח כלכלי-פוליטי משכנע לביסוס ולהרחבה של השליטה הישראלית באוכלוסייה הפלסטינית בשטחים (1993; 2007). עם זאת, ניתוחו אינו עוסק כלל בהיגיון העומד מאחורי הקמת מפעל התנחלויות.

הוקדשה תשומת לב רבה לחקר האלמנטים המשיחיים של גוש אמונים, שסיפקו לגיטימציה דתית להתיישבות יהודית מעבר לגבולות הקו הירוק.³

מרבית המחקרים המשותפים לזרם מחקרי זה, שאפשר לכנותו "הספרות המסורתית לחקר ההתנחלויות", הכירו בחשיבות העליונה של מעורבות המדינה בפרויקט. עם זאת, גישתם המחקרית, המדגישה את חשיבות הפעולה מלמטה, נהגה לראות במדינה גורם פסיבי שנמנע מלקבל החלטות ברורות ונאלץ להיכנע ל"עוצמות" של גוש אמונים. דוגמה עכשווית לנטייה זו היא מחקרם של הפובליציסט עקיבא אלדר וההיסטוריונית עידית זרטל. מצד אחד חוקרים אלו השכילו לזהות כי "מערכות התשתית המחברות בין ההתנחלויות, רשתות הכבישים, החשמל, והמים, כוחות הביטחון האדירים הסובבים בשטח, הם סם החיים של ההתנחלויות, סוד עוצמתן. הוצא אותם מן המשוואה והמגדל הזה נהפך למגדל קלפים" (אלדר וזרטל, 2004, עמ' iii). אך מצד שני, מעורבות זו של המדינה מפורשת כתוצאה של "קריסתם של מוסדות המדינה, לפרקים מרצון פעמים רבות מחוסר אונים, נוכח הכוח היהודי-משיחי שפרץ אל לב המרחב הציבורי" (שם, עמ' xi). גישה אופיינית זו מסבירה מדוע מרבית הספרות המוקדמת על ההתנחלויות ראתה בהצלחותיה של גוש אמונים - כמו העלייה המפורסמת לסבסטיה - אירועים מכוננים בהיסטוריה של ההתנחלויות (שם, עמ' 68-80). אף שמרביתם המוחלט של מחקרים אלו פורסמו בשנות השמונים והתשעים, גישה זו עדיין שולטת בכיפה וממשיכה להנחות מחקרים עכשוויים (ארן, 2013; טאוב, 2007; פייגה, 2003; Feige, 2009).

ואולם ספרות זו סובלת מכמה חולשות מרכזיות. ראשית, היא מתעלמת מן העובדה כי למרבית תושבי השטחים היהודים אין כל קשר לגוש אמונים וכי כוח משיכתה של התנועה - שמעולם לא חרג מעבר לפלח הדתי-לאומי - לא הצליח ליצור תנועת מתיישבים המונית (פלד ושפיר, 2005). שנית, ניכר שספרות זו נשארה עיוורת לחשיבותם של שחקנים אחרים, ובראשם זרועות המדינה, ששיחקו תפקיד מרכזי בקידום מפעל ההתנחלויות. עובדה זו הובילה את מבקרי הספרות לקרוא להפסקת תפיסתן של ההתנחלויות כ"פרויקט ספונטני ואקראי של אנשים תימהוניים" ולראייתן כחלק מ"פרויקט ממלכתי של מדינה" (שנהב, 2010, עמ' 35; ראו גם רוזן-צבי, 2007).

בשנים האחרונות הורחב המבט המחקרי מהתמקדות בגוש אמונים ובממשיכיה אל עבר הזירה הפוליטית ומוסדות המדינה. התפתחות זו פתחה צוהר למחקרים ביקורתיים שבחנו את צמיחת ההתנחלויות כפעולה מלמעלה במטרה להדגיש את תפקידה המרכזי של המדינה בהובלת תהליכי ההתיישבות בשטחים. מחקרים אלו ראו בהקמת ההתנחלויות ובאכלוסן באוכלוסייה יהודית פרויקט קולוניאלי אתנו-לאומי שהמדינה יזמה כדי "לבסס נוכחות של קבע בשטחים" (פלד ושפיר, 2005, עמ' 193). כפי שתיאר הגיאוגרף אלישע אפרת (2002): "את ההתנחלות של יהודים ביהודה ושומרון [...] יש לראות בעצם כהליך של כיבוש אזרחי וזחל של חבל ארץ היסטורי [...] שלאחר מלחמת ששת הימים החליטו ממשלות ישראל ליישבו מחדש ביהודים כדי להפכו לחלק בלתי נפרד מארץ ישראל השלמה" (עמ' 55-56).

הציטוט הזה מזהה את 1967 כנקודת התחלתה של מדיניות הכיבוש. אולם ראיית ההתנחלויות

3 להרחבה על השילוב שבין מיסטיקה משיחית לאקטיביזם פוליטי בקרב תנועת גוש אמונים ראו ארן, 1985, 1987, 2013; פייגה, 2003.

4 למחקרים יוצאי דופן שמדגישים בבירור את היוזמה העצמאית של המדינה ראו Harris, 1985; Schnall, 1984.

כחלק בלתי נפרד מפרויקט קולוניאלי הובילה חוקרים רבים לטעון שההתיישבות היהודית בגדה המערבית איננה התפתחות היסטורית חדשה, אלא המשך ישיר לדפוסי ההתיישבות המאפיינים את הפרויקט הציוני מראשיתו (אזולאי ואופיר, 2008; פלד ושפיר, 2005; שנהב, 2010; Yiftachel, 2006).⁵ פלד ושפיר, לדוגמה, ראו במפעל ההתנחלויות הוכחה לכך ש"דפוס ההתיישבות הקולוניאלית שהניח את התשתית לבניין האומה בתקופת היישוב" לא נזנח מעולם, אלא נשאר "הנתון הקבוע במדינת ישראל המשתנה" (2005, עמ' 215, 218).

גם בגישתה המצמצמת (המזהה את 1967 כנקודת ההתחלה) וגם בגישתה המרחיבה (הרואה את המדיניות שלאחר 1967 כהמשך ישיר למדיניות של 1948), ספרות זו - שאפשר לכנותה "הגישה הקולוניאליסטית לחקר ההתנחלויות" - מסייעת רבות להבנת מדיניות ישראל בשטחים. אולם ניכרת בה חולשה מהותית: היא אינה יכולה להסביר התפתחויות היסטוריות קונקרטיות, כמו השינויים שחלו בקצב, במיקום ובדפוסי הפיתוח של המפעל, את הבחירות וההעדפות הספציפיות של השחקן המדינתי בזמן נתון ואת ההקשר הפוליטי והחברתי שלהן. ייתכן שחולשה זו נובעת מכך שמחקרים אלו בחרו לראות בהתנחלות מאפיין אינהרנטי של הפרויקט הציוני, וככזה ראו בו תוצאה ידועה מראש ולא תוצר של התפתחויות ותהליכים המאפיינים את העידן הנוכחי.

הראשון שהציע מסגרת ניתוח אלטרנטיבית להבנת צמיחתו המואצת של מפעל ההתנחלויות היה ההיסטוריון דני גוטוויין. במסה שהתפרסמה בכתב העת תיאוריה וביקורת הציע גוטוויין לבחון את צמיחת ההתנחלויות בהקשר הרחב של העידן הניאו-ליברלי ו"מהפכת הפרטה" בישראל, שאותה מקדמת המדינה מאז סוף שנות השבעים. טענתו המרכזית היא שבין שני תהליכים אלו - שעד כה נחקרו בנפרד - מתקיים קשר דיאלקטי. בעוד תהליכי הפרטה של מדינת הרווחה הישראלית הרחיבו את הפערים הכלכליים והחברתיים ופגעו בעיקר במעמדות הנמוכים, ההתנחלויות - שבמסגרתן אפשר היה ליהנות מהטבות מופלגות בתחומי הדיור, החינוך, הבריאות, המיסוי והתשתיות - הפכו למעין "מנגנון פיצוי שהגן על המעמדות הנמוכים" (גוטוויין, 2004, עמ' 205), שמשקלם היחסי באוכלוסייה הלך וגדל עם התגברות תהליכי הפרטה. לפי גוטוויין, כך התאפשרה התעצמותם של שני התהליכים גם יחד - המשך מהפכת הפרטה מחד גיסא, והתרחבות מפעל ההתנחלויות מאידך גיסא (שם; גוטוויין, 2005).

ייחודיותו של ניתוח זה טמונה בהפניית הזרקור המחקרי לכיוון האלמנטים המטריאליים של ההתנחלויות, שבסופו של דבר הם סוד הצלחתן.⁶ כמו כן, בניגוד למחקרים קודמים, ניתוח זה מדגיש את הקשר ההדדי שבין המדיני לחברתי ואת השפעתם המכרעת של תהליכים חברתיים-כלכליים רחבים, ובראשם תהליכי הליברליזציה והפרטה של מדינת הרווחה הישראלית, על צמיחת ההתנחלויות. ואולם אף שהתזה של גוטוויין מאירה היבטים מרכזיים שהיו נסתרים עד כה, עבודתו מותירה כמה שאלות לא פתורות: מיהם הגורמים המדינתיים שהיו אחראיים לעיצוב

5 מחקרים אלו הושפעו רבות ממה שאבי בראלי (Bareli, 2003) כינה "האסכולה הקולוניאליסטית של חקר ישראל והציונות". לדיון ביקורתי בהשפעה של גישה זו על הבנת משטר הכיבוש ראו Becke, 2014.

6 פלד ושפיר היו הראשונים לזהות כי "תמריצים כלכליים רבי עוצמה" ו"אינטרסים חומריים" הם ש"שלטו בתהליך ההתנחלויות הלכה למעשה, והם שקבעו את קצב ההתיישבות בשטחים ובחירת אתריה". עם זאת, את ההיבטים האלה הם פירשו כאמצעי שמטרתו הבלעדית הייתה "למשוך את המתישבים לשטחים" (פלד ושפיר, 2005, עמ' 193, 209).

ההתנחלויות כ"מנגון פיצוי" עבור השכבות החלשות? מה היו מאפייניה המרכזיים של מדיניות זו? מה היו המניעים המרכזיים שבשםם קודמה? ומה היו השלכותיה החברתיות, הכלכליות, הגיאוגרפיות והפוליטיות?

כדי להתמודד עם שאלות אלו יאמץ המחקר הנוכחי את המסגרת האנליטית של הניתוח הכלכלי-פוליטי. גישה זו מעגנת את הפעילות הכלכלית בהקשר הפוליטי ומניחה שלשני תחומים אלו יש השפעה הדדית, והם אינם מתקיימים במנותק זה מזה. הגישה בוחנת בעיקר את יחסי הכוח והמאבק בין קבוצות חברתיות וארגונים המעוגנים במדינה ומתמקדת בתפקיד של אליטות כלכליות, איגודים מקצועיים ופקידי מדינה בכירים בעיצובם של תהליכים חברתיים (גרינברג, 1996; Shalev, 1990). הגישה הכלכלית-פוליטית רואה במדינה שחקן בעל אוטונומיה יחסית (relative autonomy) ואינטרסים מובחנים, שביכולתו להשפיע על תהליכים כלכליים ופוליטיים באמצעות עיצוב מדיניות (Block, 1981; Evans, 1995; Skocpol, 1980, 1985). יתר על כן, היא מייחסת למדינה תפקיד מרכזי ביצירת קונצנוס כלפי הסדר החברתי הקיים, שאותו היא מבטיחה באמצעות יצירת לגיטימציה ציבורית (Miliband, 1983). ספרות המחקר מראה כי "המדינה" לעולם איננה ישות הומוגנית, וכי כדי להבין את פעולותיה יש לבחון את דפוסי הפעולה של סוכנויות מדיניות שונות ואת האינטרסים המוסדיים השונים העומדים בבסיסן (רוזנהק, 1999). משום כך יתמקד מחקר זה בפעולתו של שחקן משנה חשוב: משרד הבינוי והשיכון. כפי שנראה בהמשך, תפקידו של משרד זה בקביעה וביישום של מדיניות ההתנחלויות - תפקיד שטרם זכה לתשומת הלב הראויה בספרות המחקר - היה מרכיב מרכזי בעיצוב מגמות ההתפתחות של המפעל כולו.

כניסתה של המדינה לתמונה: תהליכי ההסדרה של מפעל ההתנחלויות

עד תחילת שנות השמונים הוקמו התנחלויות חדשות בעיקר כתוצאה של יוזמות מלמטה, והקמתן הופקדה בידי גופים מיישבים כמו הסוכנות היהודית, ההסתדרות הציונית ומשרד החקלאות. גופים אלו היו נטולי הידע הארגוני והמשאבים הדרושים להובלת תהליכי פיתוח בסדר גודל אזורי, ויתרה מזאת - באותה תקופה הם פעלו בעיקר על בסיס אד הוק: הקמת נקודות התיישבות חדשות נעשתה מחוץ למסגרת תכנון או מדיניות מוגדרת ועל בסיס קרקעות שנתפסו על ידי המדינה באמצעות צווים זמניים (ליין, 2002). כתוצאה מכך, במהלך שנות השבעים היקף האוכלוסייה בשטחים וקצב גידולה נשארו נמוכים. בתחילת שנות השמונים, יותר מעשור לאחר כיבוש השטחים, מנתה אוכלוסייתם היהודית כ-10,000 תושבים בלבד.⁷ מפת ההתנחלויות התאפיינה אז בפזורה גדולה של נקודות התיישבות רבות, מרביתן יישובים כפריים נידחים שבהם ישבו רק משפחות אחדות (שנל, 2012; Benvenisti, 1986).

שנות השמונים הראשונות סימנו את קו פרשת המים של מעורבות המדינה בתהליכי פיתוח ההתיישבות באזור. נקודת המפנה הייתה החלטת הממשלה 145 מתאריך 11.11.1979 שבה נקבע כי יש "להרחיב את ההתחלות ביהודה ושומרון בקעת הירדן חבל עזה ורמת הגולן על ידי תוספת אוכלוסין ליישובים הקיימים ועל ידי הקמת יישובים נוספים" (ששון, 2005, עמ' 60). לאור החלטה

7 נתונים אלו אינם כוללים את האוכלוסייה היהודית בשטחי מזרח ירושלים שסופחו לישראל בתום מלחמת ששת הימים.

זו החלה המדינה לקדם תהליכי הסדרה שאיפשרו לדרגים המקצועיים של משרדי הממשלה לגבש מדיניות פיתוח מסודרת, לפי החלטות הממשלה.

אחד ממנגנוני הפיתוח המרכזיים שנוסדו בתקופה זו היה תשתית חוקית-משפטית שאיפשרה למדינה להשתלט ביתר קלות על קרקעות פלסטיניות, והן הפכו משאבי קרקע זמינים לבנייה ולהרחבת התנחלויות.⁸ עד 1979 הוקמו מרבית ההתנחלויות על אדמות פלסטיניות שנתפסו באמצעות צווים זמניים אשר הוצדקו כ"צורך ביטחוני הכרחי ודחוף".⁹ בשנת 1979 קבע "בג"ץ אלון מורה" כי זו תפיסה שהוצא עבור הקמתה של התנחלות זו אינו חוקי, מאחר שמדובר בהתנחלות שאינה ממלאת מטרות ביטחוניות.¹⁰ פסק דין זה היה פרשת דרכים בכל הקשור לכלים המשפטיים שעמדו לשימוש המדינה לצורך השתלטות על קרקעות. בעקבותיו החליטה ממשלת ישראל לחדול מהשימוש בצווי תפיסה צבאיים ולהקים התנחלויות חדשות על "אדמות מדינה בלבד" (ששון, 2005, עמ' 60).¹¹ היות והיקף הקרקעות שנכללו בקטגוריה זו היה מוגבל,¹² גיבשה המדינה מנגנון חדש שהסתמך על פרשנות מרחיבה ומניפולטיבית של חוקי קרקעות ארכאיים מהתקופה העות'מאנית. מנגנון זה איפשר, בהתמלא תנאים מסוימים, לשנות את הסטטוס הקנייני של מאות אלפי דונמים בגדה המערבית ולסווגם מחדש כאדמות מדינה (ליין, 2002; שלו, 2012; Shehade, 1993).

בשנים 1979-1992 נעשה שימוש רחב במנגנון זה, ובאמצעותו הגדילה ישראל את היקף אדמות המדינה בגדה המערבית מ-527,000 דונם לכ-1.44 מיליון דונם, שהם כ-25% משטחה הכולל של הגדה המערבית (הראובני, 2010; שלו, 2012).¹³ עיקרה של פעולה זו נעשה בשנים 1980-1984, והדבר איפשר למדינה להרחיב משמעותית את פיתוח ההתנחלויות באזור רצועות הגבעות המערביות הסמוכות לקו הירוק ולאזור מטרופולין ירושלים (Benvenisti & Khayat, 1987). מרבית הקרקעות השייכות לשטח השיפוט של ההתנחלות אריאל, לדוגמה, הוכרו ונרשמו כאדמות מדינה בעזרת המנגנון המשפטי הזה (ליין, 2002), וכך גם 27% מתחום השיפוט של מעלה אדומים.¹⁴ אך למרות חשיבותו של מנגנון משפטי זה, יש לציין כי לא כל האדמות הפלסטיניות שהוכרו כאדמות מדינה שימשו להקמת התנחלויות. למעשה, שטחם הכולל של גושי ההתנחלויות שבהם מתגוררים כ-85% מציבור המתנחלים קטן מ-6% מכלל שטח הגדה (אריאלי, 2012). לפיכך יש לראות את תהליכי ההשתלטות על קרקעות פלסטיניות כתנאי הכרחי לביסוס ההתנחלויות, אך לא כתנאי מספיק להבנת הפריסה המרחבית הנוכחית של המפעל ואת צמיחתו המואצת. לשם כך

- 8 ברצוני להודות לסוקרת האנונימית של סוציולוגיה ישראלית שהאירה את עיניי באשר לחשיבותו של תהליך זה.
- 9 הסקירה המשפטית שלהלן מתבססת על דוחות של ארגון "בצלם" (הראובני, 2010; ליין, 2002; שלו, 2009, 2012).
- 10 בג"ץ 390/79 עזת מחמד מוסטפא דויקאת נ' ממשלת ישראל (אלדר וזרטל, 2004, עמ' 466).
- 11 הליך ההכרזה על קרקעות בגדה המערבית כאדמות מדינה מתבסס על "צו בדבר רכוש ממשלתי (יהודה ושומרון) (מס' 59) תשכ"ז-1967", המסמיך את הממונה על הרכוש הממשלתי לתפוס חזקה על נכסים השייכים ל"מדינת אויב" ולנהל אותם לפי שיקול דעתו (ליין, 2002).
- 12 היקף זה נאמד בכ-12% משטח הגדה המערבית (שלו, 2012).
- 13 חישוב זה לא כולל את שטחה של ירושלים המזרחית.
- 14 מעלה אדומים היא מקרה ייחודי מבחינת אופן ההשתלטות על קרקעות. ראו שלו, 2009.

נדרשת הסתכלות מעמיקה יותר, הכוללת ניתוח היסטורי של המדיניות הציבורית שעל פיה בחרו גופי המדינה את אתרי ההתנחלות הספציפיים. בכך יעסקו שני הסעיפים הבאים; אך לפני שנעבור לדין מפורט במדיניות ההתיישבות שקידמה המדינה, חשוב לציין שני אמצעי הסדרה נוספים. באופן עקרוני, החוק הישראלי לא חל על השטחים הכבושים שהוגדרו כאדמות מדינה. ואולם בתקופה המדוברת נעשה שימוש נרחב בצווים צבאיים, שהיו כלי יעיל להחלת החוק הישראלי על ההתנחלויות ועל המתנחלים. בחלק מהמקרים שימשו הצווים להעברת סמכויות המפקד הצבאי בהתנחלויות לרשויות ישראליות אזרחיות, בתוך ההתנחלויות או בישראל. צווים אחרים קבעו כי כל אזרח ישראלי הנמצא בשטחים יהיה נתון למרות החוק הישראלי ולא למרותו של החוק הצבאי, החל על שאר השטחים הכבושים ותושביהם הפלסטינים. בפועל איפשרו צווים אלו למתנחלים לנהל את חייהם, כמעט בכל דבר ועניין, כפי שמתנהלים חיי כל אזרח ישראלי המתגורר בתוך הקו הירוק (Shehade, 1993).

אמצעי הסדרה נוסף שנעשה בתקופה זו היה חלוקת גזרת האחריות בין משרדי הממשלה השונים. הגורם הממשלתי הראשי שהוסמך לקבוע ולאשר הקמת יישובים חדשים מעבר לקו הירוק היה ועדת השרים לענייני התיישבות. ועדה זו נהנתה ממנדט ממשלתי רחב שהתיר לה לאשר הקמת יישובים חדשים, לקבוע את מיקומם ואף לקבוע את צורת היישוב והיקפו, הן מבחינת שטח והן מבחינת אוכלוסייה (ליין, 2002). עם זאת, הגוף הממלכתי הראשי שעליו הוטלה האחריות להקמת התשתית הפיזית של ההתנחלויות היה משרד הבינוי והשיכון (הרנוי, 1992). תהליכי התכנון והפיתוח של המשרד נעשו באמצעות שתי יחידות - המינהל לבנייה כפרית ואגף הבנייה העירונית (ליין, 2002). אף שהיו גופים נוספים שאחזו בסמכויות חשובות בכל הקשור להקמת התנחלויות חדשות, בפועל הפך המשרד לסמכות הראשית בקידום מדיניות ההתנחלות של הממשלה. כפי שהסביר זאת שר הבינוי והשיכון וסגן ראש הממשלה דאז, דוד לוי:¹⁵

יש החלטה של ועדת השרים להתיישבות בדבר מיקומה ואופייה של נקודת ישוב חדשה [...] אבל בהמשך, בשלב הפיכת הנקודה הזמנית לישוב-קבע, משרד הבינוי והשיכון הינו 'המטריה הראשית' לפעילות המשתרעת על עשייה רבת-היקף וכוללת יישובים עירוניים, קהילתיים וכפריים [...] במגמה לריכוז המאמץ ולמניעת כפילויות, דרשתי ודרשתי נתקבלה - שהאחריות לבניית יישובים זמניים וישובי-קבע תהיה בלעדית בידי משרד הבינוי והשיכון. (גולן, 1983)

בהמשך נראה, שמיד כשניתנה למשרד השיכון האחריות לניהול תהליכי הפיתוח והבנייה הוא קיבל כמה החלטות מכריעות. החלטות אלו היו עתידות לעצב את גבולותיו ואת אופיו של פרויקט ההתנחלויות ואף לסלול את הדרך להפיכתו למפעל התיישבות רחב היקף, שבמרוצת השנים גדל לממדים שאנו עדים להם כיום.

מתפרוסת לעיבוי: קווים למדיניות הפיתוח של משרד הבינוי והשיכון

על המניעים שעמדו מאחורי מדיניות פיתוח ההתנחלויות שקידם משרד הבינוי והשיכון החל מראשית שנות השמונים אפשר ללמוד מדברים שנשא מנכ"ל המשרד, אשר וינר, במושב המליאה בכנס השנתי של האגודה הגיאוגרפית הישראלית ב-7 בדצמבר 1983. בפתחת הרצאתו הדגיש

15 מינויו של דוד לוי לסגן ראש הממשלה ממחיש גם הוא את מעמד משרדו בתקופה זו.

וינר כי "מעבר ליתרונות המדיניים, הביטחוניים, והלאומיים [...] בפיתוח יהודה ושומרון [ישנם] יתרונות כלכליים בפיתוח חבל ארץ זה שאין מרבים לדבר בהם". אחת הסיבות העיקריות שבזכותן ראה משרד השיכון בגדה המערבית יעד מועדף לפיתוח, הסביר וינר, קשורה ל"קרבה של חלק מהאזור הנדון לאזור תל אביב רבתי". הוא טען שבעיני המשרד, פיתוח באזורים אלו יאפשר "הקטנת לחצי הביקוש על אזור תל אביב ועל ידי כך הורדת מחירי הקרקע והדיור באזור זה". אותה מגמה "אם כי באופן מצומצם יותר קיימת באזור מטרופולין חיפה [...] ירושלים" (שם).¹⁶ שיקולים כלכליים נלקחו בחשבון גם באשר לפיזורו הגיאוגרפי של הפיתוח. "לכאורה קיימות שתי חלופות ראשיות לפריסת הפיתוח באזור", אמר וינר. הראשונה מתאפיינת ב"פיתוח יישובים רבים ככל האפשר, אשר עקב מגבלות אוכלוסייה, יהיו יישובים קטנים, שהיו בעלי רמת שירות נמוכה ביישוב עצמו ויהיו תלויים בשירותים שונים גם בדרגה נמוכה במרכזים עירוניים קיימים רחוקים". יישובים אלו, הבהיר, הם "יקרים יחסית בהקמה ובאחזקה". החלופה השנייה מתאפיינת ב"הקמת יישובים עירוניים גדולים [1] מעטים יחסית אשר יאפשרו במחיר כלכלי זול יחסית, הקמת מערכות שירותים ברמה סבירה, ובהוצאות אחזקה נמוכות יחסית לנפש". "מבחינה כלכלית", טען וינר, "אין ספק כי יש יתרון מוחלט בהקמתם של יישובים עירוניים גדולים, בעלי גודל של כ-30,000-50,000 נפש, המגיעים למינימום של כ-10,000 נפש ב-3-5 שנים" (ההדגשה במקור). לדבריו, סיבות אלו הן שעמדו מאחורי העובדה כי "משרד השיכון ראה בחלופה של פיתוח מרכזים עירוניים גדולים וגדולים אלטרנטיבה מועדפת" (שם).

גם באשר לסוגיה של יצירת מקומות עבודה הופעל היגיון דומה. "לכאורה הייתה הצעה להקמת אזורים תעסוקה בכל נקודת יישוב, קטנה או גדולה", סיפר וינר, "[אך] אין ספק שזול יותר להפנות מגורים לאזורי יהודה ושומרון, מאשר להפנות מקומות תעסוקה לאזור זה". כתוצאה מכך, משרד השיכון בחר להתמקד בפיתוח דיור ולהקים רק מספר מצומצם של "אזורי תעסוקה גדולים ומרוכזים על [חשבון] הקמת מספר רב של אזורי תעסוקה קטנים" (שם).

לאחר שהציג את העקרונות האלה עבר וינר לדיון מפורט יותר ב"תכנית הפעולה" של משרד הבינוי והשיכון, שמטרתה הראשית הייתה "פיתוח מספר מרכזיים עירוניים [...] בהם יתגוררו רבבות איש תוך עשרים השנים הבאות". לתכנית זו נבחרו ההתנחלויות אריאל, עמנואל, מעלה אדומים וקריית ארבע. התנחלויות אלו, הסביר המנכ"ל, נועדו להיות "מוקדים גדולים שאליהם יוזרמו משאבים לפיתוח כוללני". בד בבד עם הקמתם של מרכזים אלו תוכננה "מערכת תשתית ברמה ארצית ואזורית [שנועדה להבטיח] רמת שירות גבוהה ליישובים אלה [ולקשרם] למרכזי הפעילות הישראלית" בתל אביב ובירושלים (שם).

כפי שעולה מדברים אלו, מדיניות הפיתוח שקידם משרד הבינוי והשיכון מעבר לקו הירוק עוצבה מתוך התחשבות בשיקולי יעילות וכדאיות כלכלית, עקרונות מקצועיים של תכנון, ראייה אזורית ודאגה למטרות העל של המשרד, ובראשן - יצירת פתרונות דיור לציבור הישראלי הרחב. כפי שנטען בכתבה שפורסמה בשנת 1983 ב"דיעות אחרונות", מתכנני ההתיישבות בגדה המערבית שאפו "לפתור את מצוקת הדיור בישראל שבתחומי הקו הירוק באמצעות סיוע מסיבי למי שמוכנים להתיישב מעבר לקו הירוק" (תומר, 1983). ואכן, בחירתו של משרד הבינוי והשיכון

16 אשר וינר, "מדיניות הפיתוח של יהודה ושומרון", 7 בדצמבר 1983, גנון המדינה/109/גל/14616. דבריו של וינר התפרסמו גם בעיתונות (וינר, 1984) וגם בפרסומים שונים של משרד השיכון (משרד הבינוי והשיכון, 1984).

לרכז את מאמצי הפיתוח במספר קטן של גושים עירוניים הסיטה את תנופת הבנייה מהתנחלויות מבודדות ומרוחקות כמו איתמר, תקוע, גיתית, עלי ויצהר לעבר יישובים עירוניים שהיו בעלי פוטנציאל פיתוח גבוה ונמצאו בסמוך לקו הירוק.

רבים ראו במדיניות הממשלה מעבר לקו הירוק מעין שיתוף פעולה עם סדר היום של תנועת גוש אמונים, מרצון או בליית ברירה. נציגי ההתיישבות המסורתיים לא היו שבעי רצון מריכוז מאמצי הבנייה בהתנחלויות הקרובות למרכזי האוכלוסייה בתל אביב ובירושלים. הוכחה לכך היא ההתנגדות שהביעו מנהיגי גוש אמונים למגמות ההתיישבות החדשות שהוביל משרד השיכון בשטחים. במכתב ששלח בני קצובר - ממנהיגיה הראשונים של גוש אמונים וראש מועצת שומרון דאז - לשר השיכון, ראש הממשלה, שר האוצר ושר החקלאות, הוא הביע התנגדות חריפה ל"מצב הבנייה בשטח". קצובר התלונן במכתבו כי הבנייה היא מעטה ביותר דווקא "בישוביים אשר נמצאים במרכז הוויכוח המדיני, בעומק האזור ואשר על פי מדיניות הממשלה יש להפנות לשם את מירב המאמץ".¹⁷ התשובה שקיבל ממנכ"ל ראש הממשלה לא סיפקה אותו, ולפיכך שב ושלח מכתב נוסף ובו הביע ביקורת חריפה עוד יותר על הסתת מאמצי הפיתוח להתנחלויות הקרובות לקו הירוק:

צר לי שאתה מתייחס למכתבי מנקודת מבט של האשמות ומגדירן גם, כלא מבוססות. הצבעתי על תופעה חמורה שיש צורך דחוף לתקנה, וזאת מטרתי. מהנתונים שמשרד השיכון המציא לנו [...] עולה בבירור כי עיקר הבנייה - למעלה משמונים אחוז [...] מבוצעת ומתוכננת [בהתנחלויות כמו] מעלה אדומים, גבעון, [ו]קרני שומרון. [...] לעומת זאת, בעומק השטח, במקומות ששם יש צורך ליצור עובדות בהיקף משמעותי, אין כמעט כל התייחסות משמעותית פרט [...] לכ-100-150 יחידות במסגרת הבנייה הכפרית.

את מכתבו סיים קצובר בהבעת חשש מכך שהמדיניות שמוביל משרד השיכון "לא נעשתה לאור שיקולים מדיניים, אלא בחלקה, לפי שיקולי פקידים שונים שמגמותיהם ברורות וחלקה לפי שיקולי נוחות".¹⁸

דברי קצובר מוכיחים כי בניגוד להנחה המקובלת, המדיניות שיישמה הממשלה מעבר לקו הירוק לא התאימה במלואה לסדר היום של גוש אמונים ואף עוררה חוסר נחת והתנגדות אצל מנהיגי התנועה. כפי שנראה בהמשך, התנגדות זו לא גרמה למדינה לשנות כיוון. בפועל, החל משנות השמונים הפכו עקרונות הפיתוח שתוארו לעיל לאבני יסוד במדיניות הפיתוח של מפעל ההתנחלויות.

דיוור בר-השגה במסגרת פיתוח עירוני: מעורבות משרד השיכון בהקמת ההתנחלויות העירוניות

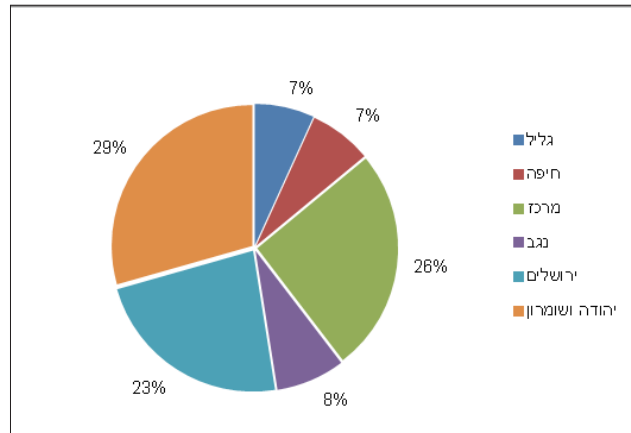
במאמץ לקדם את החזון השאפתני של פיתוח עירוני במסגרת ההתנחלויות שימש משרד הבינוי והשיכון בתפקיד המנצח הראשי על הפיתוח. מלבד תכנון השכונות וביצוע עבודות הפיתוח כללה

17 בני קצובר (ראש המועצה האזורית שומרון), מכתב אל שר השיכון דוד לוי, 29 במאי 1981, גנזך המדינה/109/גל/8487.

18 בני קצובר (ראש המועצה האזורית שומרון), מכתב אל מנכ"ל משרד רה"מ ושר השיכון דוד לוי, 2 ביוני 1981, גנזך המדינה/109/גל/8477.

מעורבותו בנייה ציבורית בהיקף חסר תקדים, סבסוד עלויות הדיור לקהל המשתכנים, הקמת מבני ציבור לרבות בתי ספר, גני ילדים ומרפאות בריאות ופריסת תשתיות שהבטיחו סטנדרט מגורים גבוה וחיבור ישיר למרכזי התעסוקה בתחומי הקו הירוק.¹⁹

גרף מס' 1: אחוז הבנייה הציבורית בחלוקה לאזורים, 1984

מקור: Benvenisti, 1986: 52

הרצון של משרד הבינוי והשיכון להציע פתרונות דיור בהיקף משמעותי לאוכלוסייה מגוונת דרש בראש ובראשונה להגביר את קצב הבנייה בהתנחלויות. ואכן, בשנים 1980-1984 שילש המשרד את היקף הבנייה הציבורית במסגרת ההתנחלויות.²⁰ ניתוח של נתוני התחלות הבנייה הציבורית לפי אזורים גיאוגרפיים מראה כי כבר בשנת 1984 הוביל אזור יהודה ושומרון בהיקף הבנייה הציבורית (גרף מס' 1). העלייה החדה בהיקף הבנייה בשטחי הגדה המערבית הושפעה לא רק מהגברת תהליכי הבנייה הציבורית באזור, אלא גם מן הצמצום הדרמטי בהיקף הבנייה הציבורית בכל יתר אזורים הארץ. צמצום זה היה תוצר ישיר של מדיניות הליברליזציה בענף הבנייה שהמדינה קידמה בתחומי הקו הירוק החל מאמצע שנות השבעים (כרמון, 1999; מרון, טרם פורסם). כתוצאה ממדיניות זו, בשנים 1975-1983 חלה ירידה של יותר מ-50% במספר התחלות הבנייה בישראל. בלטה בעיקר הירידה הדרמטית בבניית דיור ציבורי²¹ - בשיעור של כ-75% - שעמדה ב-1983 על

19 תוכנית סיוע 1982 - בנייה עצמית ורכישת דירות ביישובים עירוניים וקהילתיים ביהודה ושומרון, יוני 1982, גנך המדינה/109/גל/14616/1.

20 יוסי מרגלית (ראש המינהל לבנייה כפרית ויישובים חדשים), מכתב, 19 בפברואר 1980, גנך המדינה/109/גל/4/8325; נתונים על העשייה ביהודה ושומרון, 2 באוקטובר 1985, גנך המדינה/109/גל/11/14616; אגף נכסים ודיור, 11 בספטמבר 1985, גנך המדינה/109/גל/11/14616.

21 הכוונה ב"בנייה ציבורית" אינה רק לבנייה בביצוע ובמימון של המדינה, אלא לכל דיור שמקורו ביוזמה ממשלתית (קביעת מיקום, סטנדרט ושטח), גם אם המימון, התכנון המפורט והביצוע נמסרים לידי חברות פרטיות.

כ-7320 יחידות בלבד, היקף הבנייה הנמוך ביותר מאז הקמת המדינה (לוח מס' 1). הרצון לאכלס "משפחות מכל רובדי החברה הישראלית" דרש לא רק להגביר את קצב הבנייה, אלא לקבוע תמהיל בנייה מגוון שישלב "דירות מסוגים וגדלים שונים אשר יענו על צרכים וטעמים שונים" (חרל"פ, 1985). כך תוכננה בנייה של קוטג'ים בני ארבעה או חמישה חדרים צמודי חצרות לצד דירות עממיות וזולות יותר של שניים, שלושה או ארבעה חדרים (חרל"פ, 1988). שילוב זה, בין דירות עממיות וזולות ובין בנייה יוקרתית, סייע למשוך להתנחלויות אוכלוסייה מגוונת שהורכבה הן ממעוטי יכולת והן מבעלי אמצעים השייכים למעמד הבינוני.

לוח מס' 1: בניית דירות בחלוקה לפי יוזם (אחוז)

שנה	בנייה ציבורית (%)	בנייה פרטית (%)	סה"כ (%)
1975	27,730 (54)	23,890 (46)	51,620 (100)
1976	12,330 (35)	23,060 (65)	35,390 (100)
1977	5,850 (22)	20,880 (78)	26,730 (100)
1978	7,120 (23)	23,650 (77)	30,770 (100)
1979	15,050 (39)	23,180 (61)	38,230 (100)
1980	12,560 (38)	20,130 (62)	32,690 (100)
1981	13,150 (35)	24,250 (65)	37,400 (100)
1982	8,520 (30)	20,240 (70)	28,760 (100)
1983	7,320 (28)	19,010 (72)	26,330 (100)
1983-1975 ירידה	75%	20%	51%

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד השיכון והבינוי המרכז למידע וניתוח כלכלי, נתונים על התפתחות ענף הבנייה ופעולות משרד הבינוי והשיכון בחודש האחרון, מגוון שנים.

נוסף על תכנונו של תמהיל הבנייה החל המשרד להפעיל בתקופה זו מגוון תכניות סיוע למשתכנים פוטנציאליים. ביוני 1982 הופעלה תכנית ל"רכישת דירות ביישובים עירוניים וקהילתיים ביהודה ושומרון", שהציעה תנאי פירעון משכנתא ומתן הלוואות ומענקים בתנאים מועדפים.²² במסגרת התכנית זכו משפחות שאין בבעלותן דירה לסייע ממשלתי חסר תקדים בהיקפו.²³ מציאות זו הובילה לכך שהיקף המשכנתא והמענק שנהנו מהם תושבי ההתנחלויות עלה בשליש עד חצי בהשוואה למה שקיבלו רוכשי דירות באזורי הפיתוח שבתחומי הקו הירוק (תומר, 1983). בשנת 1983 הסתכמו הוצאות משרד השיכון עבור דיור (משכנתאות למתיישבים ובנייה ישירה של המשרד) בהתנחלויות עירוניות ב-4230 מיליון שקלים, שהיו כמחצית מכלל הוצאות הפיתוח של משרד הבינוי והשיכון במסגרת ההתנחלויות.²⁴ יחד עם סכסוד מחירי הקרקע עבור קבלנים (על כך בהרחבה בהמשך).

22 תכנית סיוע 1982 - בנייה עצמית ורכישת דירות ביישובים עירוניים וקהילתיים ביהודה ושומרון, יוני 1982, גנן המדינה/109/גל/14616.

23 מרבית הסכום ניתן בריבית צמודה של 0%, חלקו בהלוואה משתנה וחלקו כמענק קנייה שהותנה באכלוס הדירה על ידי הרוכש.

24 פיתוח ובנייה ביהודה ושומרון 1983-1984: תוכנית הפעלה תקציבית, ינואר 1984, גנן המדינה/109/גל/14674.

הובילו הטבות אלו לכך שמחירי הדיור בהתנחלויות היו נמוכים במידה משמעותית ממחירי דירות דומות בערים כמו ירושלים, כפר סבא או פתח תקווה (לוי, 1982א; תומר, 1983). מעורבות משרד השיכון בתהליכי הפיתוח של ההתנחלויות לא הוגבלה לתחום הדיור. בשנים אלו היה המשרד אמון גם על מימון והקמה של תשתיות, ובכלל זה סלילת דרכי גישה וכבישים פנימיים והקמת רשתות ביוב, מים, חשמל ותקשורת (מרגלית, 1988). בשנת התקציב 1983, הוצאות המשרד עבור פיתוח והקמת תשתיות לקראת בנייה ואכלוס של שכונות חדשות בהתנחלויות הסתכמו ב-1,464 מיליון שקלים. יותר ממחצית הסכום הזה הוקדש להקמת תשתיות בהתנחלויות העירוניות: אלפי מנשה, עמנואל, אריאל, קרני שומרון, מעלה אדומים, קריית ארבע וגבעת זאב.²⁵ מלבד זאת תכנן המשרד בתקופה זו את סלילתם של שישה כבישים בין-עירוניים שנועדו לספק "גישה מהירה ובטוחה" מהמרכזים העירוניים בגדה המערבית אל מרכזי התעסוקה והמסחר בשפלה ובירושלים.²⁶ אחד הצירים האלה היה כביש "חוצה שומרון" (כביש מס' 5) שתוכנן כדי להבטיח גישה מהירה "מתל אביב לבקעה, תוך יצירת נגישות גבוהה [ל] אריאל."²⁷ ב-1983 הקציב משרד הבינוי והשיכון כ-775 מיליון שקלים לבניית כבישים מעבר לקו הירוק,²⁸ וב-1984 יועדה יותר ממחצית התקציב של "מחלקת עבודות ציבוריות" (מע"צ) לבניית כבישים בשטחים (Benvenisti, 1986).

לוח מס' 2: שטח התחלות מבני ציבור בבנייה העירונית לפי מחוזות (מ"ר) 1977-1983

שנה	שומרון	נגב	מרכז	חיפה	גליל	ירושלים	סה"כ
1977	-	10,585	9,153	5,164	10,042	19,558	54,502
1978	-	8,458	12,715	4,862	12,581	2,550	41,166
1979	50	8,878	1,459	2,906	5,839	9,214	28,346
1980	310	10,250	3,700	4,110	5,699	7,538	31,607
1981	242	4,993	971	1,349	10,004	20,165	37,724
1982	717	8,680	-	1,778	5,747	11,735	28,657
1983	12,356	11,952	1,160	2,507	4,535	18,513	51,023

מקור: משרד השיכון והבינוי: המרכז למידע וניתוח כלכלי, נתונים על התפתחות ענף הבנייה ופעולות משרד הבינוי והשיכון בחודש האחרון, 15.6.1984

נוסף על הדיור והתשתיות מימן משרד השיכון ובנה את מבני הציבור - בתי ספר, גני ילדים, בתי כנסת, מעונות יום, מתנ"סים ועוד (גולן, 1983). בשנת 1983 הקציב המשרד 1,670 מיליון שקל

25 פיתוח ובנייה ביהודה ושומרון 1983-1984: תוכנית הפעלה תקציבית, גנון המדינה/109 גל/14674/4.

26 מדיניות הפיתוח של יהודה ושומרון, 7 בדצמבר 1983, גנון המדינה/109 גל/14616/8.

27 שם; פיתוח ובנייה ביהודה ושומרון 1983-1984: תוכנית הפעלה תקציבית, גנון המדינה/109 גל/14674/4.

28 פיתוח ובנייה ביהודה ושומרון 1983-1984: תוכנית הפעלה תקציבית, גנון המדינה/109 גל/14674/4.

להקמת מוסדות חינוך מעבר לקו הירוק, מתוכם כ-1,190 (כ-71%) בהתנחלויות העירוניות.²⁹ כמו כן מימן המשרד בנייה של בריכות שחייה ואולמות ספורט בהתנחלויות אריאל, מעלה אדומים וקריית ארבע.³⁰ בעוד היקפי הבנייה של מבני ציבור בהתנחלויות הלכו וגדלו, חל צמצום משמעותי בהיקפי הבנייה של מבני ציבור בשאר אזורי הארץ (לוח מס' 2). מגמות מנוגדות אלו הובילו לכך שכמו בענף הדיור, מחוז יהודה ושומרון היה בין המובילים גם בהיקפי הבנייה הציבורית. בשנת 1983 היקף בנייתם של מבני ציבור בו היה השני בגודלו בישראל אחרי ירושלים.³¹ מסקירה זו עולה שלמשרד הבינוי והשיכון היה תפקיד מרכזי בפיתוח ההתנחלויות. על פי קווי המדיניות של המשרד, שהוצגו קודם, מרבית משאביו הושקעו בפיתוח עירוני, בעיקר במטרופולין ירושלים ובקרבה לערי השפלה. בתקופה שבה הלכו והצטמצמו השירותים המסורתיים של המשרד בתוך תחומי הקו הירוק, ההשקעה הציבורית ותהליכי הפיתוח הכוללניים מעבר לקו הירוק הפכו את ההתנחלויות העירוניות לחלופה כמעט בלעדית עבור ציבור הלקוחות של משרד השיכון.³²

הגדה המערבית כ"רזרבת קרקע גדולה": מעורבות המגזר הפרטי בקידום תהליכי הפיתוח מעבר לקו הירוק

החלטת משרד הבינוי והשיכון לרכוש מאמצי פיתוח בהתנחלויות עירוניות הסמוכות לקו הירוק עוררה עניין רב בקרב המגזר הפרטי, אצל חברות בנייה, קבלנים ויזמים מהמובילים במשק. באותה תקופה חלה האטה חריפה בהיקפי הבנייה ברחבי הארץ וענף הבנייה היה שרוי במיתון; הסטת מאמצי הפיתוח של המדינה אל אזורי הביקוש בגדה המערבית, השקעתם של משאבים ציבוריים בהקמת תשתיות וסבסודן של עלויות הדיור יצרו אז הזדמנות ייחודית לצמיחה מחודשת של ענף הבנייה. לראשונה מאז ראשית תהליכי ההתיישבות בשטחים החלו אנשי הענף לראות בהתנחלויות יעד אטרקטיבי, והפנו חלק ניכר ממאמציהם לעבר צדו השני של הקו הירוק.

את מעורבותה המואצת של המדינה פרויקט זה אפשר להבין גם על רקע משבר הדיור החמור שפקד את ישראל בראשית שנות השמונים. כתבות בעיתונות דיווחו כי "השפל הממושך בענף הדיור פגע קשות בענף הבנייה ההולך ומצטמצם משנה לשנה" (דישון, 1983). ראשי חברות בנייה וקבלנים סיפרו כי הקבלנות הפרטית נמצאת זה כעשור "בירידת פעילות מתמדת [ה]יצרת לחץ של ביקושים על השוק שאינו ערוך לכך" (שם). גורמים אלו הזהירו כי היקף הבנייה הנוכחי "לא יספיק כדי לספק את הביקוש לדירות", ואף ניבאו שתוך זמן קצר צפויים מחירי הדירות "להרקיע

29 פיתוח ובנייה ביהודה ושומרון 1983-1984: תוכנית הפעלה תקציבית, גנז' המדינה/109/גל/14674/4.

30 שם.

31 כמו את היקף הבנייה לדיור, גם את הגידול בנתוני הבנייה הציבורית במחוז ירושלים אפשר לזקוף לזכות הבנייה המסיבית מעבר לקו הירוק בשכונות פסגת זאב, רמות וגילה, שהוקמו על האדמות שסופחו לירושלים ב-1967.

32 מענה נוסף שסיפק משרד השיכון באותה התקופה היה פרויקט "שיקום שכונות". במסגרת פרויקט זה הוזרמו תקציבים גדולים לשיקום פיזי וחברתי של שכונות מגורים בערי הפיתוח ובאזורים חלשים בערים הגדולות. אף שהפרויקט זכה להצלחה קוצץ תקציבו משמעותית החל משנת 1982, וכתוצאה מכך הוא חדל לתת מענה מספק לאוכלוסיות היעד (גיליון מיוחד: שיקום שכונות מצוקה בישראל, 1988; כרמון, 1988, 1989).

שחקים כפי שקרה אחרי המיתון הגדול הקודם בשנים 1970-1967" (שם). אברהם שפרלינג, שבשנת 1981 היה נשיא מרכז הקבלנים והבונים, זיהה את "מלאי הקרקעות הפרטיות [ה] הולך ואוזל" כגורם המרכזי למיתון הגובר והכריז כי "הקבלנים מוכנים לכל פתרון בנושא [מצד המדינה] והעיקר שתועמד לרשותם קרקע זמינה לבנייה" (הקבלן והבונה, 1981).

על רקע מציאות זו, קל להבין את התלהבותם של נציגי ענף הבנייה מתהליכי הפיתוח שהחלה המדינה לקדם בשטחים שמעבר לקו הירוק. את יחסם החיובי ממחישים דבריו של דוד שטרן - חבר כנסת לשעבר מטעם הליכוד, איש עסקים ונשיא מרכז הקבלנים והבונים בשנת 1983 - שהיה אחד מתומכיה הנלהבים של מדיניות הפיתוח של משרד השיכון עבור האזור. שטרן, שהתייחס אל הגדה המערבית כאל "רזרבת קרקע גדולה", גרס כי "הפעילות הברוכה" של המדינה באזור זה יצרה "בסיס מתאים [...] לבניית ענק" במסגרת ההתנחלויות. כדי לקדם חזון זה עודד שטרן את חברי מרכז הקבלנים והבונים לשאוף "להשתלב בבנייה הגדולה הנעשית בימים אלו [בהתנחלויות]" ואף קבע שאזור זה צריך לעמוד "בראש סולם העדיפות" של הארגון בשנים הקרובות (פרידמן, 1982; שטרן, 1983). במאמר שפרסם שטרן בביטאון מרכז הקבלנים והבונים באפריל 1983 פרש את חזונו האישי באשר לפיתוח ההתנחלויות; נראה שחזון זה תאם לחלוטין את קווי המדיניות שקידם משרד השיכון באותה התקופה. במאמרו הסביר שטרן כי:

על מנת להביא להרכב אוכלוסיה על בסיס רחב ככל האפשר ולא ליצירה של שכונות יוקרה למי שיכול להרשות לעצמו להשקיע סכומים גבוהים ברכישת בית או קוטג' יש לעבור לתפיסה של הקמת ערים מודרניות, לפי תכנון חדשני [המשלב בנייה של] בתי-קומות, קוטג'ים ובנייה נמוכה. (שטרן, 1983)

התעניינותם של גורמי בנייה שונים בעתודות הקרקע בגדה המערבית ורצונם להשתלב במאמצי הפיתוח של ההתנחלויות העירוניות זכתה למענה מצד משרד הבינוי והשיכון. בתזכיר בנדון "בניה ביישובים באזור יהודה ושומרון" שנשלח אל דוד לוי ואשר וינר, כתב ראש המינהל לבנייה כפרית ויישובים חדשים, יוסי מרגלית: "קיימת התעניינות רבה מצד יזמים, חברות בנייה וגורמים אחרים [...] בהקצאת קרקעות לבניה [באזור יהודה ושומרון]. במידה ויובטחו תנאי הסיוע הנהוגים כיום [ניתן יהיה] להגדיל את הבנייה [באזור] הרבה מעבר להיקף הקיים".³³

הרצון לשלב "גורמים ויזמים פרטיים" בבנייה העירונית בשטחים זכה להכרה רשמית בהחלטת ממשלה מטעם ועדת השרים להתיישבות. החלטה זו, שהתקבלה באפריל 1982, קבעה כי חברות בנייה שיבנו מעבר לקו הירוק ידרשו לשלם רק 5% מערך הקרקע, בזמן שעלות הקרקע המקובלת בתוך ישראל הריבונית עמדה על כ-80% מערכה.³⁴ מלבד מחיר הקרקע הסמלי, רבים מחוזי ההתקשרות בין משרד השיכון לחברות הבנייה כללו גם סעיפים של מתן ביטחונות, למשל התחייבות המדינה לרכוש בעצמה אחוז מסוים מיחידות הדירור אם לא יימכרו.³⁵

33 יוסי מרגלית (ראש המינהל לבניה כפרית ויישובים חדשים), מכתב, 3 בספטמבר 1981, גנזך המדינה/109/גל/8487.

34 החלטת ממשלה מטעם ועדת השרים בנושא התיישבות הת/65, כפי שמופיע במכתב מבקר המדינה בנדון: פעולות משרד הבינוי והשיכון ביישוב יהודה ושומרון, 5 בינואר 1984, גנזך המדינה/109/גל/14616/9. להתייחסות להטבה זו בעיתונות ראו לוי, 1982:2; לניר-פלסקי, 1982.

35 התכתבות בנושא הקמת שכונות עירוניות באזור יהודה ושומרון - תאגיד הקבלנים, 18 בינואר 1981, גנזך המדינה/109/גל/14616/8.

החלטות אלו סללו את הדרך להשתלבותם של גורמי בנייה שונים מהמגזר הפרטי במיזמי הבנייה השונים בהתנחלויות העירוניות שמעבר לקו הירוק. לשיתוף פעולה זה התייחס דוד לוי בריאיון שפורסם בינואר 1983 ב"דיעות אחרונות". השר סיפר כי משרדו נמצא בעיצומה של "מהפכה גדולה ושקטה" שעיקרה "שילוב חברות ויזמים פרטיים והשקעה של הון פרטי לצד השקעה מתקציב המדינה". גישה זו "כבר הוכיחה את עצמה", בישר השר, "במעלה אדומים, באריאל, בעמנואל, באפרת, בקרני שומרון, בגבעת זאב, באלפי מנשה ועוד [שם נבנו] כבר אלפי דירות חדשות" (גולן, 1983:21).

למעורבות משרד השיכון בפיתוח ההתנחלויות היה תפקיד מרכזי ביכולתן של חברות הבנייה השונות למשוך לקוחות פוטנציאליים אל ההתנחלויות העירוניות. חברות בנייה כמו אשרד, שיכון ופיתוח, רסקו, רמט, יובל גד ואלרם - כולן בין עשר חברות הבנייה הגדולות שפעלו בישראל באותן השנים - הרבו להדגיש את מעורבות המשרד בהליכי השיווק של מיזמי הדיור. למשל, בפרסומת לפרויקט דיור באריאל של חברת רסקו צוין כי "[הודות] לסיוע מוגדל [מצד משרד השיכון] יכול זוג צעיר [לרכוש] דירת 3 חדרים (72 מ"ר) פלוס מרפסת בשווי 1,750,000 שקלים על-ידי תשלום של 75,000 שקל בלבד".³⁶ פרסומת למיזם דיור בקרני שומרון הדגישה כי בעזרת "סיוע משרד השיכון [אפשר לרכוש] דירה שהיא וילה בשטח של 110-130 מ"ר [...] במחיר של [דירת] שני חדרים [במרכז הארץ]".³⁷

איור מספר 1: פרסומות מהעיתונות לדיור מסובסד במסגרת ההתנחלויות העירוניות

"שכונת רסקו" באריאל
המוניטין שלה הגיעו לכל הארץ

השכונה נמצאת במרכז הארץ, באריאל, על גבעה יפה עם נוף מרהיב. היא כוללת בתוכה בתי מגורים מודרניים, חניונים, גינות, פארק ומתקני ספורט. מחירי הדירות נמוכים במיוחד, והפרוייקט ממומן על ידי משרד השיכון.

יש לך יסוד להיות מוצה. רסקו.

אתם החולמים על קוטג' וההזדמנות נצלו את

הפרוייקט נמצא באזור יוקרתי, עם נוף מרהיב וסביבה מיוקרת. הוא כולל בתוכו בתי מגורים מודרניים, חניונים, גינות, פארק ומתקני ספורט. מחירי הדירות נמוכים במיוחד, והפרוייקט ממומן על ידי משרד השיכון.

תאריכי מוצע 5-13.8.82
לזכור למיזמי העשייה

יובל גד בע"מ

מימין: פרסום של חברת יובל גד לשכונת קוטג'ם בהתנחלות מעלה אדומים, מעריב, 3.8.82, עמ' 40; משמאל: פרסום של חברת רסקו לדיור באריאל, מעריב, 6.8.82, עמ' 18.

36 מודעה של חברת רסקו בעיתון ידיעות אחרונות, 6 במאי 1983, עמ' 6-7.

37 מודעה של אשרד - חברה לבנייה בע"מ בעיתון ידיעות אחרונות, 2 במאי 1983, עמ' 10.

מלבד פירוט היקפו של הסיוע הכספי הדגישו מודעות רבות את מגוון מוסדות הציבור והשירותים החברתיים שציפו לרוכשים ביישובים אלו. מודעת פרסום של חברת יובל גד סיפרה כי במעלה אדומים קיימת "מערכת שירותים קהילתיים ברמה גבוהה: בתי ספר, גני ילדים, מעונות יום, בית כנסת, מרכז תרבות וספורט, מרכזים מסחריים, גנים ציבוריים, בריכת שחיה ואיצטדיון".³⁸ מיותר לציין שפרסומות אלו לא שילבו מושגים כמו "ארץ אבות" או "גאולת אדמות", מושגים שהיו מזהים את השכונות החדשות עם התנחלויות קרוונים מרוחקות שהוקמו ברוח ההתיישבות האידיאולוגית. חברות הבנייה התאמצו דווקא להדגיש את הקרבה של יישובים אלו למרכזי הערים שבתחומי הקו הירוק בעזרת הביטוי הידוע "חמש דקות מכפר סבא". רבות מהמודעות אף כללו מפה שהציגה את קרבתו של הפרויקט לערים ישראליות ותיקות כמו כפר סבא, פתח תקווה, ירושלים ותל אביב. מפות אלו לא רק הדגישו את קרבת ההתנחלויות העירוניות למרכזי הערים המפותחות, אלא גם טשטשו את העובדה כי מדובר ביישובים הנמצאים מעבר לקו הירוק, לעתים בקרבת יישובים פלסטיניים.

בסופו של דבר, למעורבות משרד השיכון הייתה השפעה חסרת תקדים על היקפי המכירות של חברות אלו. בתחילת 1984 פורסם כי "הבנייה מעבר לקו הירוק הצילה את ענף הבנייה ממשבר חמור". עוד סופר כי "אלמלא הבנייה ביהודה ושומרון, תחום שחדרו אליו במשך השנה מרבית החברות - היינו השנה עדים למשבר מכירות חסר תקדים". הצלחה זו יוחסה בעיקר ל"להיטי המכירות הבולטים של השנה [באריאל, במעלה אדומים ובגבעת זאב]" (חן, 1984א). ב-1984 נמשכו דפוסי בנייה אלה: יותר מ-1300 יחידות דיור חדשות נבנו באריאל ובקרני שומרון לבדן, ו-2000 יחידות נוספות תוכננו להיבנות ב-1985 (חן, 1984ב). סיכום נתוני הבנייה בשנים 1979-1984 מראה כי מתוך 11,000 יחידות דיור חדשות שנבנו בשנים אלו בהתנחלויות, כ-8000 (73%) נבנו בבנייה עירונית, מתוכן 5140 בהתנחלויות אריאל, מעלה אדומים, קרני שומרון וגבעת זאב.³⁹

צמיחה והתרחבות: תוצאות מדיניות הפיתוח של משרד השיכון

פעילות משרד השיכון מעבר לקו הירוק הובילה תוך זמן קצר לגידול משמעותי באוכלוסייה היהודית בגדה המערבית. עד תחילת שנות השמונים מנתה אוכלוסיית ההתנחלויות כ-10,000 תושבים בלבד, אך בין השנים 1981 ו-1986 צמח ציבור זה והגיע ל-51,000 תושבים - גידול של יותר מ-500% (לוח מס' 3). מבט מקרוב על הנתונים מגלה שעיקר הצמיחה התרכזה בהתנחלויות העירוניות באזורי המטרופולין של תל אביב וירושלים. לדוגמה, בשנת 1985 גדלה אוכלוסיית ההתנחלויות ב-9,165 תושבים; כמעט כולם - כ-8,300 תושבים - הצטרפו להתנחלויות עירוניות הסמוכות לגבול הקו הירוק, ואילו להתנחלויות שבמרכז ובמזרח הגדה המערבית הצטרפו 850 תושבים בלבד (Benvenisti, 1986). מגמות הפוכות אלו הובילו לכך כי ב-1985 היוותה אוכלוסיית היישובים הסמוכים לקו הירוק כ-75% מכלל אוכלוסיית ההתנחלויות (שם). בשנות התשעים כבר מנתה כ-90% ממנה (גולדברג, 1993), ונתון זה נותר על כנו גם היום (אריאלי, 2012).

38 מודעה של חברת יובל גד בע"מ בעיתון מעריב, 6 באוגוסט 1982, עמ' 26.

39 יוסי מרגלית (ראש המינהל לבנייה כפרית ויישובים חדשים), מכתב, 19 בפברואר 1980, גנון המדינה/109/גל/8325/4; נתונים על העשייה ביהודה ושומרון, 2 באוקטובר 1985, גנון המדינה/109/גל/14616/11; דוח אגף נכסים ודיור, 11 בספטמבר 1985, גנון המדינה/109/גל/14616/11.

לוח מס' 3: מספר המתנחלים בגדה המערבית 1977-1986*

שנה	אוכלוסייה
1977	4,000
1978	7,000
1979	10,000
1980	13,000
1981	16,000
1982	21,000
1983	23,000
1984	35,000
1985	44,000
1986	51,000

מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל (מגוון שנים).
* לא כולל מזרח ירושלים

מגמות אלו, שמירון בבנישתי היטיב לתאר אותן כ"חדירתו של מרכז אורבני ישראלי לשטחים" (Feige, 2009), תועדו היטב בעיתונות הישראלית של אותה התקופה. לדוגמה, כתבה שפורסמה בעיתון מעריב סיפרה:

הישובים העירוניים [...] ביהודה ושומרון ובקעת הירדן, ממשיכים לגדול בקצב של 1500 עד 2000 משפחות לשנה [בעוד] קצב הגידול של תושבי 80 הישובים הקטנים [...] הואט מאד. רק 2000 משפחות גרות בישובים אלו, שברובם המכריע מספר התושבים הוא פחות מ-200 נפש. (אליצור, 1985)

כתבה מעיתון הארץ הדגישה גם היא את צמיחתן של ההתנחלויות העירוניות על חשבון יישובים מבודדים יותר:

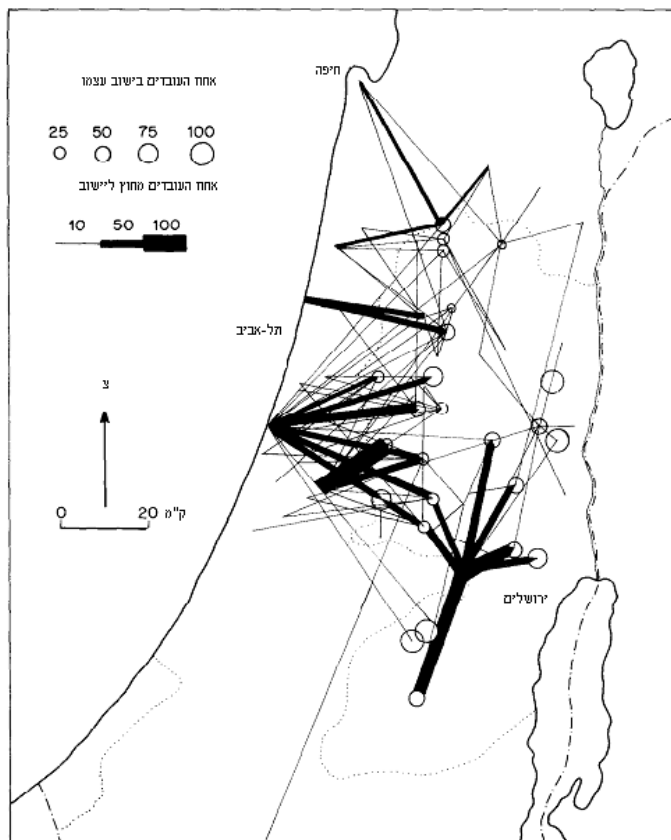
רוב ההתנחלויות [...] בשומרון כמו גם בחלקים אחרים של הגדה או הרצועה הן התנחלויות קטנות או קטנות מאוד. ממוצע המשפחות בהן הוא כמה עשרות ובמקרים לא מעטים יש רק 10-12 משפחות בהתנחלות. [...] רק כמה התנחלויות גדלו בתנופה: עמנואל, אריאל, מעלה-אדומים, קדומים, אלון-מורה, קריית-ארבע, אפרת ועוד שלוש-ארבע התנחלויות בסדר גודל דומה. (ליטני, 1985)

מנתונים אלו ניכר כי דפוסי ההגירה לשטחים הושפעו ישירות ממדיניות הפיתוח של משרד השיכון שתוארה במאמר זה. סקר מקיף שערכו הגיאוגרפים ניומן ופורטוגאלי בשנת 1985 העלה כי 81% מהמתנחלים שציינו את מחירי הדיור הזולים כמניע הראשי למעברם לשטחים היו תושבים שהיגרו להתנחלויות אחרי שנת 1982. זאת בהשוואה ל-12% מהמתנחלים שהיגרו לאזור בשנים 1978-1981, ול-6% בלבד ממי שהיגרו בשנים 1967-1977 (Portugali & Newman, 1987). סקר זה גם מצא כי קרבתן של ההתנחלויות העירוניות למרכזי התעסוקה שבתחומי הקו הירוק השפיעה

מאוד על נתוני ההעסקה של תושבי השטחים. בזמן שאוכלוסיית ההתנחלויות המרוחקות סבלה מאחוזי אבטלה גבוהים ומחוסר במקורות פרנסה (אליצור, 1985; גולן, 1983), תושבי ההתנחלויות העירוניות נהנו מאחוזי תעסוקה גבוהים. נתוני הסקר הראו כי מרבית המפרנסים המתגוררים בהתנחלויות (כ-75% מכלל הגברים וכ-65% מכלל הנשים שאינן עקרות בית) עבדו בשנים אלו במרכזי התעסוקה שבתחומי הקו הירוק (Portugali, 1991; לתיאור גרפי של דפוסי היממות ראו איור מס' 2). יותר מ-90% מתושבי ההתנחלויות העירוניות דיווחו כי הנסיעה למקום עבודתם אורכת פחות משעה (Portugali & Newman, 1987).

איור מס' 2: תנועת יממות של גברים יהודים תושבי ההתנחלויות למקומות עבודתם

בשטחים ובישראל, 1985

מקור: Portugali, 1991, 39

בניגוד לאוכלוסייה הדתית-לאומית שאפיינה את פרויקט ההתנחלויות בשנותיו הראשונות (פלד ושפיר, 2005), האופי העירוני של ההתנחלויות הוביל לצמיחת הרכב אוכלוסייה הטרוגני למדי שגרם לשינוי של ממש בהרכב הדמוגרפי של ציבור המתנחלים. בדוח הביניים של "מבצע אכלוס יישובי יש"ע", מבצע שקיימו משרד הבינוי והשיכון ומשרד העבודה והרווחה

במאי 1983, ציינו מארגני המבצע כי "בין המתעניינים [ברכישת דיור בהתנחלויות] בלט מספר גדול של משפחות צעירות לא דתיות [שעד עתה] לא היה להן קשר עם ההתיישבות ביישובי יש"ע".⁴⁰ בזמן שכתורות העיתונים המשיכו לעסוק בניסיונות השונים של גוש אמונים להקים מאחזים חדשים ברחבי השטחים, כתבות שמוקמו בעמודים הפנימיים של העיתון היטיבו לתאר את השינויים שהתרחשו בהרכב הדמוגרפי של אוכלוסיית ההתנחלויות. כתבה שהתפרסמה בידיעות אחרונות הצביעה על העובדה כי "אחוז המתיישבים 'האידיאולוגיים' ביו"ש הולך וקטן, והוא עוד יקטן בעתיד עם הקמתן של שכונות ושל יישובים צמודים לקו הירוק, 'רבע שעה מכפר סבא או מפתח תקווה'" (תומר, 1983). כתבה בעיתון זכר תיארה דפוסיים דומים:

מאד בולטת ומאלפת העובדה, שאלפי ישראלים אחרים המתגוררים בשטחים אינם קשורים כלל למועצת יש"ע, משום שאינם רואים עצמם כשותפים פוליטיים של גוש אמונים. במועצת יש"ע [...] אין ייצוג כמעט [ל]ישראלים בגדה המערבית, שהם דיירי מעלה אדומים והשכונות המכונות "חמש דקות מכפר-סבא"; ביש"ע לא חברים גם אלפי תושביה החרדים של עמנואל. (רובינשטיין, 1985)

נראה שהקמת ההתנחלויות העירוניות בסמוך למטרופולין תל אביב וירושלים הביאה לא רק לצמיחה מואצת של אוכלוסיית ההתנחלויות, אלא גם להצטרפותן של אוכלוסיות חדשות ומגוונות להתנחלויות.

מפעל ההתנחלויות כיום: דפוסי המשכיות ושינוי

אירועים ותהליכים רבי השפעה - האינתיפאדה הראשונה והשנייה, הסכם אוסלו, כישלון שיחות השלום, בניית חומת הפרדה, תכנית ההתנתקות ועוד - התרחשו בשלושת העשורים שעברו מאז התקופה הנסקרת במאמר זה. ואולם נראה כי ההעדפה לפתח את גושי ההתנחלויות הסמוכות לקו הירוק כדי להתמודד עם בעיות חברתיות בתוך ישראל הריבונית נותרה הכוח המניע המרכזי בקביעת דפוסי ההתיישבות בשטחים הכבושים.

דוגמה מובהקת לכך היא החלטת המדינה שהתקבלה בשנות התשעים באשר לאוכלוסייה החרדית. אוכלוסייה זו, הסובלת מבעיות דיור קשות, הופנתה להתיישב בהתנחלויות הסמוכות לקו הירוק, וכיום היא מהווה כ-40% מכלל ציבור המתנחלים. האוכלוסייה החרדית מרוכזת בשתי ההתנחלויות הגדולות ביותר, ביתר עילית ומודיעין עילית. אוכלוסייתן מתקרבת ל-100 אלף תושבים וקצב צמיחתן הוא הגדול במדינה (הלמ"ס, 2013).⁴¹ ביטוי למדיניות הפניית החרדים לגושי ההתנחלויות אפשר למצוא בשני מכרזים לבנייה שפרסם משרד השיכון בשנת 2008, להקמת דיור בביתר עילית ובאגן האיילות בגבעת זאב בנימוק שנוחץ "מענה לצרכים הדחופים של הגידול הטבעי בירושלים, ובהעדר מענה בעיר לאוכלוסייה של זוגות צעירים בקרב העדה החרדית" (משרד השיכון בהודעה לעיתונות, אצל בן, 2008). תמיכת המדינה במודיעין עילית, לדוגמה, כללה בניית כבישי גישה, פתרון בעיות תשתית, פיתוח אזורי, סבסוד דיור ותקציב מוסדות ציבור ועוד (כהנר, 2009). כפי שסיכם זאת העיתונאי אלוף

40 דוח ביניים - מבצע אכלוס יישובי יש"ע, 6 ביוני 1983, גנוך המדינה/95/גל/20404/10.

41 להרחבה על תהליך הקמתן של ביתר עילית ומודיעין עילית ראו כהנר, 2009.

בן: "הרחבת הבנייה בגושים כיום [נועדה] למימוש יעדים לאומיים אחרים, ובראשם הקלת בעיות חברתיות: מציאת דיור לאוכלוסייה ענייה או מהמעמד הבינוני, מחוץ לאזורי הביקוש המובהקים בגוש דן ובירושלים" (בן, 2008, עמ' 46).

בד בבד עם צמיחתן של ההתנחלויות החרדיות ממשיכות גם ההתנחלויות העירוניות הוותיקות לשמש יעד אטרקטיבי למשפחות צעירות ולמשפרי דיור. בדפוס כמעט זהה לדפוס הפעולה של המדינה בשנות השמונים, גם היום מרוכזים מרבית מאמצי הפיתוח בגושי ההתנחלויות העירוניות. לדוגמה, בשנת 2013, מתוך 2,543 יחידות דיור שהיו בתהליכי בנייה מחוץ לקו הירוק, שני שלישים - כ-1700 יחידות - נבנו במסגרת בנייה רוויה בהתנחלויות גדולות הסמוכות לקו הירוק (עמית, 2014). כמו בעבר, גם בתקופה זו נהנתה הבנייה מסבסוד ממשלתי נדיב. בשנים 2001-2010 נספרו 21,000 התחלות בנייה חדשות מעבר לקו הירוק. בהשקעה של 14.4 מיליארד שקלים. הממשלה מימנה 50% מהשקעה זו; זאת לעומת 18% בלבד של מימון ממשלתי בהשקעות בתחומי הקו הירוק (אריאלי, 2013).

במהלך השנים התרחבה פעילות המדינה גם ליישובים מרוחקים וקטנים יותר הנמצאים מחוץ ללב גושי ההתיישבות העירוניים. פעילות זו כללה השקעה בשירותים חברתיים אך עיקרה יועד לפיתוח תשתיות פיזיות: סלילת מאות קילומטרים של כבישים מאובטחים, בניית מחלפים ומיגון אוטובוסים, שאיפשרו לחבר גם את היישובים האלה אל מרכזי התעסוקה שבתוך ישראל הריבונית (שם; ג'ורג'י ובסוק, 2003; סבירסקי, קונור-אטיאס ודהן, 2008). השקעה זו סייעה לצמיחתם של יישובים קהילתיים משגשגים כמו גבע בנימין (אדם), עלי ונעלה, שכמו התנחלויות עירוניות ותיקות יותר הציעו שירותי רווחה וחינוך, דיור מסובסד וגישה נוחה לערים מרכזיות בישראל.

ברם, טעות היא לראות בכך שינוי בהיגיון המניע את פעולת המדינה בשטחים. יותר מכול, ההשקעה בפיתוח יישובים אלו מעידה על השחיקה ההולכת וגדלה ביכולתן של התנחלויות עירוניות הסמוכות לקו הירוק להמשיך ולשמש מנגנון פיצוי מספק עבור המעמדות הנמוכים, הנאלצים להתמודד עם אי-השוויון ההולך וגובר בתוך ישראל הריבונית.⁴² על מנת להמשיך ולהציע מחירי דיור אטרקטיביים נאלצה המדינה להרחיב את פעולותיה אל מחוץ לגושי ההתיישבות העירונית. כפי שתואר היטב בכתבה שפורסמה לאחרונה בעיתון דה-מרקר: "מי שמוכן לגלות גמישות בנוגע לגבולות המדינה, יגלה שכדי למצוא דיור במחירים אטרקטיביים באמת, הוא יאלץ להרחיק להתנחלויות מבודדות וקיצוניות [כי] גושי ההתנחלויות הגדולים הצמודים לקו הירוק מזכירים ברמת המחירים שלהם הרבה יותר את גבעתיים מאשר את יצהר" (עמית, 2014). לאור זאת אפשר לראות בהרחבת פעילות המדינה אל מחוץ לגושים העירוניים תהליך המונע מהיגיון דומה לזה שהניע את מדיניות ההתיישבות בשטחים בראשית שנות השמונים. זאת ועוד, למרות הרחבת הפעילות הממשלתית גם לאזורים מרוחקים יותר, אין להפריז בהשפעה של תהליך זה על כלל פריסת ההתנחלויות: השטח הבנוי של יישובים הנמצאים מחוץ לגושי ההתיישבות משתרע על פחות מ-0.4% משטח הגדה המערבית, ובקרוב 89% מהיישובים באזור זה מתגוררים פחות מ-2,000 תושבים (אריאלי, 2012).

42 שחיקה זו תוארה היטב בעבודתה האתנוגרפית של הדס וייס (Weiss, 2011b).

דיון ומסקנות

מרבית ספרות המחקר רואה במפעל ההתנחלויות פרויקט אידיאולוגי-משיחי שהובילה תנועת גוש-אמונים. בניגוד לכך, הניתוח הכלכלי-פוליטי המנחה מאמר זה מדגיש את תפקידה המרכזי של המדינה בקידום מפעל ההתנחלויות ואת חשיבותם של התמריצים הכלכליים שעמדו בשרש מדיניות ההתנחלות החל משנות השמונים. מן המחקר עולה כי בשנות השמונים החלו ההתנחלויות ליהנות לראשונה מתקצוב ממשלתי רחב היקף שמימן מגוון הטבות דיור, בניית שכונות חדשות, פיתוח תשתיות מתקדמות, הקמת מוסדות חינוך, תרבות ורווחה וסלילת כבישי גישה שחיברו את גושי ההתנחלויות למרכזי התעסוקה והפעילות שבתוך הקו הירוק. עוד עולה כי תמריצים אלו היו חלק מרכזי במדיניות הפיתוח של האזור, שאותה יזם וקידם משרד הבינוי והשיכון. על אף התנגדותם הברורה של אנשי גוש אמונים, אכן יסוד במדיניות זו הייתה ההחלטה לרכז את מאמצי הבנייה ומשאבי הפיתוח בהתנחלויות שנמצאו כבעלות פוטנציאל פיתוח גבוה ומוקמו באזורי הביקוש סביב ירושלים ומטרופולין תל אביב.

במאמר נטען כי מדיניות זו נבחרה משום שהיא איפשרה למדינה לספק פתרונות חלקיים למצוקות הדיור והרווחה, שגברו בתחומי הקו הירוק כתוצאה מקיצוץ מתמשך בהיקף ההוצאה הציבורית של המדינה ונסוגתה ממעורבותה ההיסטורית בשוק הדיור. המדיניות הזאת הניחה למדינה להמשיך לתמוך בסדר היום הניאו-ליברלי תוך שימור הלגיטימציה השלטונית בקרב המעמדות הנמוכים והבטחת הסדר החברתי. אלו תמכו במפעל היות והוא שימש עבורם מעין רשת ביטחון חברתית-כלכלית, שחשיבותה גברה ככל שהתעצמו תהליכי ההפרטה והליברליזציה של מדינת הרווחה. כפי שהודגם, היגיון זה נותר על כנו גם בתקופה הנוכחית.

כאמור, נקודת מבט זו מאפשרת לראות את תפקיד המדינה בביסוס פרויקט ההתנחלויות לא כנגיעה לכוונות קיצוניים אלא כיוזמה עצמאית שמטרתה להתמודד עם בעיות חברתיות רחבות הרלוונטיות למרבית החברה הישראלית. נקודת המבט הזאת מאפשרת גם לראות בנהירה של רבבות מתושבי ישראל אל ההתנחלויות התפתחות הקשורה לא רק לכוח המשיכה של האידיאולוגיה המשיחית-דתית, אלא תגובה רציונלית לשלל התמריצים הכלכליים שניתנו במסגרתן. תרומתו העיקרית של ניתוח זה היא יכולתו לאתגר את התפיסה המקובלת על ההתנחלויות, הנוטה לדיכויטומיה שלפיה "ישראל" ו"ההתנחלויות" מתקיימות כשתי ישויות נפרדות. דיכויטומיה זו אחראית לכך שעד כה, מחקרים רבים בחנו את המתרחש מעבר לקו הירוק כתופעה נפרדת מתהליכים ומגמות שמקורם בישראל הריבונית. מחקרים עכשוויים ברוח "הגישה הקולוניאליסטית לחקר ההתנחלויות" היו הראשונים שערערו על הדיכויטומיה באמצעות הדגשת קווי הדמיון ודפוסי המשכיות המתקיימים משני צדי הקו הירוק (פלד ושפיר, 2005; שנהב, 2010; Dalsheim & Harel, 2009). מבקרים אלו התמקדו בעיקר במציאת דמיון בין מפעל ההתנחלויות ובין דפוסי ההתיישבות שאפיינו את ישראל והתנועה הציונית בראשית דרכה; לעומתם, המחקר הנוכחי בחן את ההתנחלויות בקונטקסט ההיסטורי של הקמתן, ומתוך כך הראה כיצד שינויים מבניים שמקורם בלב החברה הישראלית השפיעו על מדיניות ההתנחלויות ואף עיצבו את דפוסי התפתחותן של מפעל זה.

הבנת הקשרים הללו יכולה לתרום רבות גם להבנה כיצד מאפייני המפעל השפיעו ומשפיעים על החברה הישראלית בכלל ועל הזירה הפוליטית בפרט. נושא זה אמנם לא טופל ישירות במחקר הנוכחי, אבל אפשר שמסקנותיו יעודדו חשיבה מחודשת על האופן שבו אנו מבינים את הכוח הפוליטי הן של ציבור המתנחלים והן של מפלגות המקדמות את המשך האחזיה הישראלית

בשטחים. תמיכת ציבור המתנחלים בהמשך הכיבוש ובמפלגות המחויבות למטרה זו נתפסת לרוב כפועל יוצא של זהותם ומחויבותם האידיאולוגית. ממצאי המחקר מעמידים בסימן שאלה את ההסתכלות החד-ממדית הזאת, ומעודדים לראות תמיכה זו כקשורה גם לתלות של ציבור המתנחלים ברשת הביטחון הכלכלית שמספק להם מפעל ההתנחלויות. ההבנה שהתמיכה הפוליטית שנותן ציבור המתנחלים למפלגות התומכות בהמשך הכיבוש היא פועל יוצא של מציאותם הכלכלית, ולא דווקא של זהותם הדתית-אידיאולוגית, מספקת מפתח חשוב להבנת המפה הפוליטית הישראלית ולהבנת חוסנו של מפעל ההתנחלויות לאורך השנים.

תוצר נוסף של ההפרדה המלאכותית המקובלת בין ישראל שבתוך הקו הירוק לישראל שמחוץ לו הוא תפיסתם של תושבי ההתנחלויות כאוכלוסייה הומוגנית וקיצונית, המונעת משיקולים לא-רציונליים. ממצאי המחקר הנוכחי מערערים גם על הנחה זו ומראים שבפועל, אוכלוסיית ההתנחלויות היא אוכלוסייה הטרוגנית החורגת מגבולות הציבור הדתי-לאומי, והסיבות שהביאו את נציגייה להתגורר בשטחים אינן רק אידיאולוגיות. ממצא זה זוכה לחיזוק מצד כמה מחקרים עכשוויים המוכיחים שציבור המתנחלים מורכב ממגוון רחב של אוכלוסיות שונות, ביניהן מזרחיים (גיליס, 2009, 2012; Dalsheim, 2008), עולים חדשים ממדינות ברית המועצות לשעבר (Weiss, 2011a) וחרדים (אלגזי, 2006; כהנר, 2009; כהנר ושלמה, 2012; Herzog, 2009), שהמניע האידיאולוגי היה מרכיב משני בהחלטתם להגר להתנחלויות.

ולבסוף, הערעור על ההפרדה המלאכותית בין ההתנחלויות ובין ישראל הופך את מפעל ההתנחלויות לקרקע פורייה למחקר השוואתי. עד כה, ספרות המחקר על ההתנחלויות הולידה רק מחקרים השוואתיים בודדים (לדוגמה, Lustick, 1993). הסיבה לכך עשויה להיות קשורה להתמקדותם של מחקרים אלו במאפיינים הייחודיים של תנועת ההתנחלויות המשיחית, עובדה שהגבילה את היכולת לזהות קווי דמיון בין מפעל ההתנחלויות הישראלי ליוזמות התיישבות דומות באתרים אחרים בעולם. לעומת זאת, מאמר זה רואה בהקמת ההתנחלויות ניסיון של המדינה להתמודד עם ההשלכות החברתיות של מדיניות הליברליזציה הכלכלית, ההפרטה והצמצום המתמשך בהוצאה הציבורית - מדיניות שהפכה כמעט אוניברסלית בקרב רוב המדינות המפותחות. הניתוח שכאן מאפשר להעמיד את ההתנחלויות לניתוח השוואתי מול פרויקטים דומים באתרים שונים בעולם. השוואה כזאת עשויה לתרום רבות להבנה מעמיקה יותר של הגורמים המבניים שהובילו לצמיחת ההתנחלויות, וגם להצביע על כיווני התפתחות עתידיים של מפעל זה.

מקורות

אבנר, א' (1982, 10 באוקטובר). ערים חדשות צומחות ביהודה ושומרון. *ידיעות אחרונות*, עמ' 23. אזולאי, א' ואופיר, ע' (2008). *משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר 1967-1967*. תל אביב: רסלינג.

אלגזי, ג' (2006). מטריקס בבילעין: סיפור על קפיטליזם קולוניאלי בישראל של ימינו. *תיאוריה וביקורת*, 29, 173-191.

אלדר, ע' וורטל, ע' (2004). *אדוני הארץ: המתנחלים ומדינת ישראל 1967-2004*. תל אביב: כנרת. אליצור, י' (1985, 13 בדצמבר). לא די להתנחל, צריך גם להתפרנס. *מעריב*, עמ' 18.

אפרת, א' (2002). *גיאוגרפיה של כיבוש: יהודה, שומרון וחבל עזה*. ירושלים: כתר.

- אריאלי, ש' (2012, 3 באוקטובר). להיפרד משקר ההתנחלויות. הארץ. אוחר ב-14 בדצמבר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/opinions/1.1834490>
- (2013, 17 במאי). בין קוטג' לקוטג'. הארץ. אוחר ב-14 בדצמבר 2014 מתוך: <http://www.haaretz.co.il/opinions/premium-1.2021608>
- ארן, ג' (1985). ארץ ישראל בין דת ופוליטיקה: התנועה לעצירת הנסיגה בסיני ולקחייה. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- (1987). מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרבותו. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- (2013). קוקיזם: שורשי גוש אמונים, תרבות המתנחלים, תיאולוגיה ציונית, משיחיות בזמננו. ירושלים: כרמל.
- בן, א' (2008). מבט שונה בהתנחלויות: מאחיזה בשטחים שולטים לפתרון בעיות חברתיות. עדכן אסטרגי, 11(2), 39-49.
- גוטוויין, ד' (2004). הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש. תיאוריה וביקורת, 24, 202-211.
- (2005). על כלכלה ודעה קדומה. תיאוריה וביקורת, 25, 286-294.
- גולדברג, א' (1993). התנחלויות הגדה המערבית ורצועת עזה: תמונת מצב -1992. תל אביב: המרכז לשלום.
- גולן, א' (1983א, 14 בינואר). מסע בארץ ההתנחלויות. ידיעות אחרונות, עמ' 5.
- (1983ב, 14 בינואר). אני הבאתי למהפכה גדולה. ידיעות אחרונות, עמ' 8.
- ג'ורג'י, ע' ובסוק, מ' (2003, 26 בספטמבר). כבישים בשטחים ב-10 מיליארד שקל. דה-מרקר. אוחר ב-14 בדצמבר 2014 מתוך: <http://www.themarker.com/dynamo/cars/1.194927>
- גיליון מיוחד: שיקום שכונות מצוקה בישראל (1988). מגמות, לא.
- גיליס, ר' (2009). "עכשיו גם הם מתנחלים": המורפולוגיה האתנית של ההתנחלויות. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- (2012). מתנחלים. בתוך א' הנדל (עורך), קריאת המחאה: לקסיקון פוליטי 2011 (עמ' 220-228). תל אביב: רסלינג.
- גרינברג, ל' (1993). ההסתדרות מעל הכל. ירושלים: הוצאת נבו.
- (1996). יסודות בכלכלה פוליטית. תל אביב: משרד הביטחון.
- (2007). מעטפת חנק כלכלית: שלוש נקודות מפנה בארבעים שנות שליטה כלכלית-צבאית. תיאוריה וביקורת, 31, 233-245.
- דישון, א' (1983, 31 במאי). ענף הבנייה הגיע לקו האדום. ידיעות אחרונות, ממון, עמ' 3.
- העיר מעלה אדומים תיחנך מחר בטקס ממלכתי (1982, 31 באוגוסט). מעריב, עמ' 2.
- הראובני, א' (2010). כל האמצעים כשרים: מדיניות ההתחלות בגדה המערבית. בצלם. אוחר ב-14 בדצמבר 2014 מתוך: http://www.btselem.org/sites/default/files/publication/201007_by_hook_and_by_crook_heb.pdf
- הרנוי, מ' (1992). תהליכים בתכנון ההתיישבות ביהודה ושומרון וחבל עזה. מחקרי יהודה ושומרון - דברי הכנס השני (369-375). אריאל וירושלים: מכללת יהודה ושומרון וראובן מס.
- וינר, א' (1984, 3 בינואר). תנופת בנייה בהתיישבות ביהודה ושומרון. מעריב, עמ' 36.
- חן, ש' (1984, 1 בינואר). מכירת הדירות מעבר לקו הירוק הצילה את ענף הבנייה ממשבר. ידיעות אחרונות, עמ' 18.

- (1984, ב' 3 במאי). התעוררות בשוק הדירות. ידיעות אחרונות, עמ' 19.
- חרל"פ, ע' (עורך) (1985). ירושלים רבה: הבנייה בירושלים וסביבתה מטעם משרד הבינוי והשיכון מאז איחודה של העיר. תל אביב: משרד הבינוי והשיכון.
- (עורך) (1988). מבנן מגורים, מעלה אדומים. בתוך ע' חרל"פ (עורך), ישראל בונה 1988 (עמ' 170-171). תל אביב: משרד הבינוי והשיכון.
- טאוב, ג' (2007). המתנחלים והמאבק על משמעותה של הציונות. תל אביב: ידיעות אחרונות.
- כהנר, ל' (2009). התפתחות המבנה ההיררכי והמרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
- כהנר, ל' ושלמה, י' (2012). התפתחות המרחב החרדי בישראל. בתוך ש' חסון (עורך), עיצוב המרחב בישראל: המפה היישובית והקרקעית (עמ' 319-338). תל אביב: כתר.
- כרמון, נ' (1988). שינוי חברתי מתוכנן: הערכה של פרויקט שיקום שכונות המצוקה בישראל. מגמות, לא(3-4), 299-321.
- (1989). שיקום שכונות בישראל: הערכת תוצאות. חיפה: עקד ושמואל נאמן.
- (1999). מדיניות השיכון של ישראל: 50 השנים הראשונות. בתוך ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), המדיניות הציבורית בישראל (עמ' 381-436). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ליין, א' (1982, א' 6 בדצמבר). מי ואיך בונים את השומרון: סבסוד כבד. הארץ, עמ' 9.
- (1982, ב' 22 בדצמבר). מי ואיך בונים את השומרון: חלוציות המשתלמת היטב. הארץ, עמ' 9.
- ליטני, י' (1985, 15 בינואר). מחיר התנחלות הרפאים. הארץ.
- ליין, י' (2002). גול הקרקעות: מדיניות ההתנחלות בגדה המערבית. בצלם. אוחר ב-14 בדצמבר 2014 מתוך: http://www.btselem.org/download/200205_land_grab_heb.pdf
- הלמ"ס (2013). שנתון סטטיסטי לישראל 2012. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- לניר-פלסקי, נ' (1982, 19 בפברואר). תפסת מרובה, תפסת. דבר השבוע, עמ' 18.
- ממן, ד' ורוזנהק, ז' (2009). בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן ניאו-ליברלי. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד.
- מרגלית, י' (1988). המינהל לבניה כפרית וישובים חדשים: משימות ותפקידים בהתיישבות הכפרית. בתוך ע' חרל"פ (עורך), ישראל בונה 1988 (עמ' 26-34). תל אביב: משרד הבינוי והשיכון.
- מרון, א' (טרם פורסם). תהליכים ומגמות של הפרטה בשירותים החברתיים בישראל: דינאמיקה של קיצוץ תקציבי, יוזמה פרטית ומיסוד על ידי המדינה. בתוך י' גל-נור, א' פז-פוקס ונ' ציון (עורכים), מדיניות ההפרטה בישראל: גבולות המדינה והגבולות בין הציבורי לפרטי. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
- משרד הבינוי והשיכון (1984). הכר ודע: העשייה ביהודה, שומרון וחבל עזה. ירושלים: משרד הבינוי והשיכון.
- סבירסקי, ש', קונור-אטיאס, א' ודהן, א' (2008). העדפה ממשלתית במימון יישובים: 2000-2006. תל אביב: מרכז אדוה.
- עמית, ח' (2014, 22 במאי). מי מפחד מהקו הירוק. דה-מרקר. אוחר ב-14 בדצמבר מתוך: <http://www.themarket.com/realestate/1.2327895>
- פייגה, מ' (2003). שתי מפות לגדה: גוש אמונים, שלום עכשיו ועיצוב המרחב בישראל.

ירושלים: מאגנס.

פלד, י' וּשפיר, ג' (2005). מיהו ישראלי: הדינאמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.

פילק, ד' (2006). פופוליזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג.

פרידמן, צ' (1982). שנת תשמ"ב חלפה - בשנת תשמ"ג לאן? הקבלן והבונה, 13-14.

הקבלן והבונה (1981). ריאיון עם אברהם שפרלינג, נשיא מרכז הקבלנים והבונים. 10-11, 207.

רובינשטיין, ד' (1982). מי לה' אלי: גוש אמונים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

— (1985, 11 בפברואר). מסגרות למאבק. דבר, עמ' 7.

רוזן-צבי, י' (2007). זמן המתנחלים. תיאוריה וביקורת, 31, 272-282.

רוזנהק, ד' (1999). מהגרי עבודה במדינת הרווחה הישראלית. ביטחון סוציאלי, 56, 97-112.

רענן, צ' (1980). גוש אמונים. תל אביב: ספריית פועלים.

שטרן, ד' (1983). ירושלים, יהודה ושומרון - יעדי בנייה לשנים הקרובות. הקבלן והבונה, 214,

4-6.

שלו, נ' (2009). כרוניקה של סיפוח ידוע מראש: כוונותיה של ממשלת ישראל בהקמת מעלה

אדומים. בצלם. אוחזר ב-14 בדצמבר 2014 מתוך: [http://www.btselem.org/sites/default/](http://www.btselem.org/sites/default/files/publication/200912_maale_adummim_heb.pdf)

[files/publication/200912_maale_adummim_heb.pdf](http://www.btselem.org/sites/default/files/publication/200912_maale_adummim_heb.pdf)

— (2012). באצטלה של חוקיות: הכרזות על אדמות מדינה בגדה המערבית. בצלם. אוחזר ב-

בדצמבר 2014 מתוך: [http://www.btselem.org/download/201203_under_the_guise_of_](http://www.btselem.org/download/201203_under_the_guise_of_legality_heb.pdf)

[legality_heb.pdf](http://www.btselem.org/download/201203_under_the_guise_of_legality_heb.pdf)

שנל, י' (2012). האסטרטגיה של ההתיישבות בשטחים. בתוך ש' חסון (עורך), עיצוב המרחב

בישראל: המפה היישובית והקרקעית (עמ' 195-210). תל אביב: כתר.

שנהב, י' (2010). במלכודת הקו הירוק: מסה פוליטית יהודית. תל אביב: עם עובד.

ששון, ט' (2005, 1 בפברואר). חוות דעת (ביניים) בנושא מאחזים בלתי מורשים. אוחזר ב-

בדצמבר 2014 מתוך: [http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/PMO/](http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/PMO/Communication/Spokesman/sason2.pdf)

[Communication/Spokesman/sason2.pdf](http://www.pmo.gov.il/SiteCollectionDocuments/PMO/Communication/Spokesman/sason2.pdf)

תומר, י' (1983, 9 בנובמבר). התעלומה: כמה הושקע בהתנחלויות? ידיעות אחרונות, עמ' 10.

Aronoff, J. M. (1985). The institutionalization and cooptation of a charismatic, messianic, religious-political revitalization movement. In D. Newman (Ed.), *The impact of Gush Emunim: Politics and settlement in the West Bank* (pp. 46-69). London: Croom Helm.

Bareli, A. (2003). Forgetting Europe: Perspectives on the debate about Zionism and colonialism. In A. Shapira and D. J. Penslar (Eds.), *Israeli historical revisionism: From left to right*. London: Frank Cass Publishers.

Becke, J. (2014). Towards a de-occidental perspective on Israel: The case of the occupation. *The Journal of Israeli History*, 33(1), 1-23.

Benvenisti, M. (1986). *1986 Report: Demographic, economic, legal, social and political development in the West Bank*. Jerusalem: The West Bank Database Project.

Benvenisti, M., & Khayat, S. (1987). *The West Bank and Gaza atlas*. Jerusalem:

- West Bank Database Project.
- Block, F. (1981). Beyond relative autonomy: State managers as historical subjects. *New Political Science*, 2(3), 33–49.
- Dalsheim, J. (2008). Twice removed: Mizrahi settlers in Gush Katif. *Social Identities*, 14(5), 535–551.
- Dalsheim, J., & Harel, A. (2009). Representing settlers. *Review of Middle East Studies*, 43(2), 219–238.
- Evans, P. B. (1995). *Embedded autonomy: States and industrial transformation*. Princeton: Princeton University Press.
- Feige, M. (2009). *Settling in the hearts: Jewish fundamentalism in the occupied territories*. Detroit: Wayne State University Press.
- Friedman, I. R. (1992). *Zealots for Zion: Inside Israel's West Bank settlement movement*. New York: Random House.
- Harris, W. (1985). Israel's West Bank settlement policy in the early 1980s: Strategy, impact, and implications. *SAIS Review of International Affairs*, 5(2), 233–248.
- Herzog, H. (2009). Imagined communities: State, religion and gender in Jewish settlements. In H. Hannah & B. Ann (Eds.), *Gendering religion and politics: Untangling modernities* (pp. 51–73). New York: Palgrave MacMillan.
- Lustick, I. (1988). *For the land and the lord: Jewish fundamentalism in Israel*. New York: Council on Foreign Relations.
- (1993). *Unsettled states, disputed lands: Britain and Ireland, France and Algeria, Israel and the West Bank-Gaza*. Ithaca: Cornell University Press.
- Miliband, R. (1983). State power and class interests. *The New Left Review*, 138 (March-April), 57–68.
- Newman, D. (1985). Introduction: Gush Emunim in society and space. In D. Newman (Ed.), *The Impact of Gush Emunim: Politics and settlement in the West Bank* (pp. 1–9). London: Croom Helm.
- Portugali, J. (1991). Jewish settlement in the occupied territories: Israel's settlement structure and the Palestinians. *Political Geography Quarterly*, 1(10), 26–53.
- Portugali, J., & Newman, D. (1987). *Spatial interaction between Israelis and Palestinians in the West Bank and Gaza Strip*. Unpublished Research report, Ford Foundation.
- Ram, U. (2005). *The globalization of Israel: McWorld in Tel Aviv, Jihad in Jerusalem*. New York: Routledge.
- Schnall, D. (1984). *Beyond the green line: Israeli settlements west of the Jordan*. New York: Praeger.
- Shafir, G., & Peled, Y. (2000). Introduction: The socioeconomic liberalization of Israel. In G. Shafir & Y. Peled (Eds.), *The new Israel: Peacemaking and liberalization* (pp. 1–15). Colorado: Westview Press.

- Shalev, M. (1990). *Labour and the political economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- (1998). Have globalization and liberalization “normalized” Israel’s political economy? *Israel Affairs*, 5(2–3), 121–155.
- Shehade, R. (1993). *The law of the land: Settlements and land issues under Israeli military occupation*. Jerusalem: Passia.
- Skocpol, T. (1980). Political response to capitalist crisis: Neo-marxist theories of the state and the case of the new deal. *Politics & Society*, 10(2), 155–201.
- (1985). Bringing the state back in: Strategies of analysis in current research. In P. Evans, D. Rueschmeyer, & T. Skocpol (Eds.), *Bringing the state back in* (pp. 3–37). Cambridge: Cambridge University Press.
- Sprinzak, E. (1991). *The ascendance of Israel’s radical right*. New York: Oxford University Press.
- Weiss, H. (2011a). Immigration and West Bank settlement normalization. *PoLAR: Political and Legal Anthropology Review*, 34(1), 112–130.
- (2011b). On value and values in a West Bank settlement. *American Ethnologist*, 38(1), 36–46.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land and identity politics in Israel/Palestine*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

מסה

הביקורת הפוסט-ציונית: דיאלקטיקה שלילית

אודי אדיב*

תקציר. בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים, עם המשכו של הכיבוש בשטחים הפלסטיניים, החלו להופיע העבודות הביקורתיות של החוקרים הפוסט-ציוניים. חוקרים אלו מאמינים בעליונותן של התיאוריות הביקורתיות שלהם על פני השיח הציוני של הסוציולוגיה הממסדית. אולם חסרונה העיקרי של הביקורת הפוסט-ציונית הוא העדר אידיאל פוליטי שיהיה תכלית הביקורת, כך שבסופו של דבר מתקבלת ביקורת לשם ביקורת, או מה שאדורנו כינה "דיאלקטיקה שלילית". פירוש הדבר שזוהי ביקורת על דרך השלילה בלבד, ללא הבחינה החיובית של השחרור, במשמעות ההומניסטית; ללא בריאה ויצירה של סדר פוליטי אוניברסלי חדש. לפיכך, בניגוד לדיאלקטיקה השלילית של הביקורת הפוסט-ציונית שאין לה תכלית, אני מציע ביקורת דיאלקטית כביטוי של ניגוד פנימי הטמון בהגות הציונית-ישראלית עצמה, ושימורו על מישור גבוה יותר. זוהי אותה הגות פילוסופית שמלכתחילה שאפה להעניק משמעות רוחנית למעשה ההתיישבות הציוני ולהעלות אותו לדרגתה של "האידיאה".

מבוא

בעקבות המלחמה ב-1967 וכיבוש השטחים הפלסטיניים, הממסד האקדמי הניאו-ציוני ניסה להחיות את מה שאניטה שפירא מכנה "האתוס היהודי ההגנתי" הישן של הציונות. עם המשכו של הכיבוש, בסוף שנות השבעים וראשית שנות השמונים, החלו להופיע מחקרים של ה"היסטוריונים החדשים" ועבודות של הסוציולוגים ה"פוסט-ציוניים", ובהם ניתוח ביקורתי המפרק את השיח הציוני השליט. העבודות והמחקרים הביקורתיים הללו - הליברטניים, הפלורליסטיים, הניאו-מרקסיסטיים, הפמיניסטיים, הפוסט-סטרוקטורליסטיים והפוסט-קולוניאליים - הם ללא ספק פרשת דרכים חשובה בהתפתחות החשיבה ההיסטוריוגרפית והפוליטית הישראלית. החוקרים הפוסט-ציוניים מאמינים בעליונותן של התיאוריות הביקורתיות שלהם על פני השיח הציוני של הסוציולוגיה הממסדית. אולם אף על פי כן, הביקורת הפוסט-ציונית לוקה בחסר; חסרונה העיקרי הוא העדר אידיאל פוליטי, שאמור להיות תכליתה של הביקורת. אדורנו כינה זאת "דיאלקטיקה שלילית", בניגוד לדיאלקטיקה ההגליאנית-מרקסיסטית המסתיימת בקץ ההיסטוריה או בקומוניזם. הבעיה היא בעצם ההגדרה של "האסכולה הביקורתית" כסובייקטיביות טהורה וכשלילה מתמדת החומקת מכל דטרמיניזם היסטורי באשר למהותו ולתכליתו של האדם

כ"יצור בן מינו"; אסכולה שאיננה אלא המשכה ומסקנתה של המהפכה הקופרניקאית של קאנט, שלפיה האדם הוא שסובב סביב העולם בנפרד ובאופן בלתי תלוי בו. כך נוצרה הפרדה בין התודעה ובין ההווה. כך העולם - כור מחצבתו של האדם, משענתו ותכליתו - הופך, במחי כתב יד אחד, לישות זרה הנמצאת מחוץ להשגתו ולעניינו של האדם. לפיכך, מאז קאנט, העניין הוא אך ורק השגתו ומימושו של האני כסובייקט אוטונומי, החושב ופועל על פי חוקים שהוא קבע לעצמו, באופן בלתי תלוי וקודם לנסיבות החברתיות.¹ דוגמה לדיאלקטיקה כזו היא ספרם של אזולאי ואופיר, משטר זה שאינו אחד (2009). הטקסט הזה נראה כטיפוס האידיאלי של אותה ביקורת לשמה, המכוונת לא רק נגד המשטר הישראלי המצוי אלא בה בעת שוללת את עצם האפשרות להשיג ולקיים משטר פוליטי שיממש אידיאל פוליטי ותפיסה של טוב כללי. שכן לפיהם (על פי פוקו), כל משטר באשר הוא משול לאותו עולם כשלעצמו, ישות זרה ומנוכרת שסביבה סובב האדם ההיסטורי בשר ודם.

לעומת הסוציולוגים הפוסט-ציוניים, הסוציולוגים הובריאניים והניאו-מרקסיסטיים מפרקים את בניין-העל הציוני ומציגים את התנועה הציונית ואת החברה הישראלית כהווייתן. אך בהעדר השקפת עולם ואידיאה פוליטית, כל עניינה ותכליתה של אותה ביקורת הן אך ורק הגדרתו של המצב הישראלי. גם כאשר כמה מהחוקרים הללו חורגים מתיאור המצב הישראלי המצוי לאורה של איזו אידיאה פלורליסטית או תפיסת צדק חלוקתי, זוהי עדיין אידיאה המושגת בתחומה של החברה הישראלית הקיימת.

בפרפראזה על מרקס הצעיר, נראה אפוא שהביקורת הפוסט-ציונית נעה בין אידיאליזם לא ביקורתית כתיאוריה אקדמית גרידא, ובין פוזיטיביזם לא ביקורתית כרדוקציה לכללית גרידא. בשני המקרים, נקודת ההתחלה ונקודת הסיום של הביקורת הפוסט-ציונית הן עדיין החברה הישראלית כפי שהיא לעצמה ובשביל עצמה, ולא כאחד מהשניים במה שגרמשי כינה "הבלוק ההיסטורי" של פלסטין-ישראל. בניגוד לדיאלקטיקה השלילית של הביקורת הפוסט-הציונית, אני מציע דיאלקטיקה אפלטונית-הגליאנית, כלומר ביקורת כביטוי של הרוח כניגוד פנימי הטמון בהגות הציונית-ישראלית - הגות שמלכתחילה שאפה לצקת משמעות אוניברסלית למעשה ההתיישבות הציונית, כמימושם של האידיאל הפוליטי של הנאורות ותפיסת טוב כללית. הנה כי כן, בעקבות הצהרת העצמאות בידי בן-גוריון ב-14 במאי 1948, רגע כה מכריע בהיסטוריה הציונית, ההוגה הידוע ביותר של "האסכולה הירושלמית" באותה עת, הפילוסוף מרטין בובר, כתב:

אף פעם בעבר הרוח לא הייתה רחוקה כל כך מהחיים הממשיים, כפי שהיא עכשיו, בתקופה זו של "לידה מחדש". [...] זהו סוג של "ציונות" המוציא שם רע ל"ציון". זוהי לא יותר מאשר אחת הצורות הבוטות של לאומיות אשר לא מכירה שום סמכות מעל האינטרס-לכאורה של האומה. (Buber, 1988, p. 43)

נראה אפוא שבעיניו של בובר הייתה זו אולי אחת הטרגדיות הגדולות של ההיסטוריה - תנועה שהוקמה כביכול כתחייתה של רוח היהדות מימשה למעשה את מטרתה "באש ובחרב", ברוחו

1 בניגוד לקאנט, אצל הגל האדם הוא מלכתחילה הסובייקט היוצר של העולם. האירועים ההיסטוריים מופיעים אצלו פעמיים: בשלב הראשון באופן קונקרטי בלבד, ובשלב השני - ב"קץ ההיסטוריה", כשליבים או מרכיבים של הטוטליות המתגלה לפילוסוף רק בדיעבד, בערוב היום.

של ריכרד וגנר. הקמת המדינה לא הייתה, בעיניו, תחייתה הרוחנית של היהדות, אלא דווקא קצה המר של אותה הרוח. הצהרת העצמאות של בן-גוריון ומלחמת 48' שפרצה בעקבותיה היו אכן סופה הטראגי של רוח היהדות הנאורה ששררה בראשיתה של התנועה הציונית. היה זה כישלון בלתי נמנע של הרצון הטוב מול ההכרח. היסוד הטראגי היה טמון מלכתחילה בניגוד שבין הרעיון הלאומי, שראה בציונות את תחיית היהדות וקץ הגלות, ובין ההוויה הקולוניאלית של היישוב הציוני הקונקרטי. ניגוד וסתירה נוספים היו טמונים בניסיון של אנשי הרוח הציונים לשלב רעיונות אוטופיים אוניברסליים של הנאורות עם הרעיון של לאומיות יהודית אתנית-דתית, אקסקלוסיבית ואנטי-רפובליקנית, מסוגה של הלאומיות הגרמנית והמזרח-אירופית: רעיון זה עורר באופן בלתי נמנע את הסכסוך עם העם הפלסטיני המקומי, ומאז ועד היום הוא ממשיך להיות הכוח המניע העיקרי שלו.

אף על פי כן, הביקורת הדיאלקטית החיובית צריכה גם לחייב את הניסיון הטרגי של ההגות הציונית הנאורה לממש את אותו המומנט של הרוח שהיה בהגות הציונית; מומנט שבאמצעותו אפשר להתעלות, כאן ועכשיו, מעל ומעבר ללאומיות היהודית האקסקלוסיבית הקיימת. בלשון המעטה, הטענה שלי היא שהביקורת הפוסט-ציונית, בהעדר אידיאל פוליטי ותפיסת טוב כללי המכילה גם את פלסטין ואת הפלסטינים, היא ביקורת דה-לוקס, שביודעין או שלא ביודעין דווקא מאששת את המצב הישראלי הקיים. זוהי הבעייתיות של הסוציולוגיה הפוסט-ציונית, שהיא מקיימת את מראית העין של הביקורת, כאילו כבר יבשו מעיינות הביקורת, ואגב כך מונעת את הביקורת הדיאלקטית החיובית החורגת מעבר למצב הישראלי הקיים.

הסוציולוגים הפוסט-ציוניים

טיפוס אידיאלי של הסוציולוגיה הפוסט-ציונית עשוי לשמש ספרו של אורי רם (Ram, 1995), *The changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology and identity* לאור המוטו של הורקהיימר (Horkheimer), רם מציע בספרו סוציולוגיה ביקורתית המנוגדת לסוציולוגיה הממסדית ששלטה באוניברסיטאות בישראל עד שנות השמונים. הוא בוחן את מה שהוא מכנה "הפרדיגמה הסוציולוגית השלטת" ומוצא בה שלושה שלבי התפתחות. הראשון שבהם, שנמשך מ-1948 עד 1973, מיוצג על ידי הפרדיגמה הסטרוקטורלית-פונקציונלית של שמואל אייזנשטדט. פרדיגמה זו שיקפה את השלטון ההגמוני של תנועת העבודה, בעיקר משום שהציגה את החברה הישראלית כ"מערכת פונקציונלית" אופקית, תיאור שעולה בקנה אחד עם התפיסה הציונית ההגמונית של הלאומיות היהודית.

השלב השני שמתאר רם משקף את רעידת האדמה הפוליטית בעקבות מלחמת אוקטובר ב-1973. תלמידיו של אייזנשטדט הם שניסו או לשחזר את הפרדיגמה הסטרוקטורלית הישנה; דן הורוביץ ומשה ליסק, הנציגים החשובים של תקופה זו בסוציולוגיה הישראלית, הציעו מודל פונקציונלי משופר לתיאור החברה הישראלית (Horovitz & Lisak, 1977). הם מכירים כביכול באופי הפלורליסטי של החברה הישראלית ובניגודים הקיימים בה; למרות זאת הם עדיין תופסים את החברה הישראלית במונחים של האידיאולוגיה הציונית, כמערכת יהודית אוטונומית בלתי תלויה בחברה הפלסטינית.

השלב השלישי בתולדות האסכולה הממסדית החל לאחר המהפך בבחירות ב-1977, שבעקבותיהן איבדה תנועת העבודה את כוחה הפוליטי, לראשונה זה ארבעים שנה. הביטוי הסוציולוגי של ה"נפילה" הזאת מצוי בספרם המשותף האחרון של הורוביץ וליסק (1990),

מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר. המחברים מתארים בו את ישראל כמערכת הנוטה להתמוטט בשל עומס יתר של תביעות ודרישות מצד קבוצות המשנה הפריפריאליות. אולם הם אינם מפריכים את דימוי החברה הישראלית כמערכת פונקציונלית הרמונית בהגשמת החזון הצינוני הישן, אלא רק מלינים על המצוקות הפוקדות אותה, המפרות את השלווה האידיאלית ששררה בה כביכול עד 1977.

זוהי אכן התיאוריה של "הפוסט", הסובבת סביב מושג "המרכז" אך ורק כדי לומר לנו שלא נחוץ כלל "מרכז". אולם, כפי שלימדו אותנו אפלטון והגל, כל ביקורת פוליטית מתחילה מידיעה מסוימת של הלוגוס, שלאורה אפשר לשנות את הפוליס המצוי ולהפוך אותו למדינה צודקת ומאושרת. בהעדר השקפה כוללת על העולם, כך נדמה, הביקורת של רם שופכת את התינוק עם מי האמבט: שכן הוא מבקר את הסוציולוגים הממסדיים דווקא בשל הניסיון שלהם להשיג מידה של אחדות והרמוניה בחברה פלורליסטית ומלאת ניגודים כמו החברה הישראלית. מסיבה זו בדיוק הוא נותן ביטוי לקולות הקבוצות והמעמדות של הפריפריה ושוואף לביזור של המערכת הפוליטית הישראלית כנגד "המרכז" כפי שהוא. יתר על כן, מנקודת המבט של התיאוריה הביקורתית, ספרו של רם אכן אמור היה להיות קולו האוטונומי הביקורתי של האני נגד שלטונו של "המרכז", אלא שרם בחר דווקא בתיאוריה המדעית של תומס קון (Kuhn) ככלי הניתוח של ספרו. אחרי ככלות הכול, לא ברור כלל מהו היסוד הביקורתי בגרסה הסוציולוגית של התיאוריה המדעית של קון.²

לפי רם, הפרדיגמות החדשות ביטאו את השינויים החברתיים והפוליטיים שהתרחשו בחברה הישראלית באותה העת. על כן עלייתה לשלטון של מפלגת הליכוד ב-1977 הייתה, לדיו של רם, מהפך היסטורי שערער את מעמדה של הסוציולוגיה הממסדית ואיפשר את הופעתה של הסוציולוגיה הביקורתית החדשה. אך נשאלת השאלה אם אכן היה זה מהפך, או שמא רק עוד מאותו דבר, מהפך בכוס תה, בשלטון הממשלה החדשה ממפלגת הליכוד האולטרה-ציונית. אם אלה היו השינויים החברתיים והפוליטיים שכבר התרחשו, לשם מה לכתוב? שכן על פי האסכולה הביקורתית, הכתיבה אמורה להיות אותה יכולת אוטונומית של הרוח, שבאמצעותה האדם מתעלה על התנאים החברתיים הקיימים; אך נראה שעבור רם הפרדיגמות הביקורתיות פשוט ביטאו את הקול האותנטי של הקבוצות המושקות עצמן. יתרה מזו, עוד קודם לכן ערערו מלחמת 67' וכיבוש השטחים הפלסטיניים החדשים את הפרדיגמה הצינונית השלטת, אך למרבה הפלא האירוע ההיסטורי הזה אינו מוזכר כלל אצל רם. ספרו של רם נראה כמקרה ברור של ביקורת פוסט-ציונית, המנסה לפרק את הפרדיגמה הסוציולוגית השלטת, בעוד העניין הוא בנייתה מחדש של החברה הישראלית לאורה של האידיאה.

כעת נבחן כמה מהפרדיגמות הביקורתיות החדשות, שלפי רם אתגרו את הסוציולוגיה הממסדית בעקבות המהפך הפוליטי.

הפרדיגמה הפלורליסטית

בסוף שנות השבעים הוצגה הפרדיגמה הפלורליסטית, שביטאה כביכול את הקבוצות החלשות והשוליות בחברה הישראלית - הציבור המזרחי והפלסטינים. הדובר הידוע של גישה חדשה זו היה סמי סמוחה מאוניברסיטת חיפה. סמוחה, שהיגר מעיראק לישראל בתחילת שנות החמישים,

2 "הפרדיגמה" של קון היא כשלעצמה מושג ניאו-קנטיאני במובהק, והדבר מאשש שוב את נטייתו ה"פוסטית" של רם.

הוא הסוציולוג הישראלי הראשון ממוצא מזרחי שהשתלם באמריקה. לאחר שובו ניסה ליישם את התיאוריה הפלורליסטית כמושג מסביר ובד בבד כפתרון של המצב הישראלי. ספרו הראשון (Smooha, 1978) היה לדברי רם פריצת דרך בשיח הסוציולוגי שלאחר ספרו הידוע של אייזנשטדט מ-1967, החברה הישראלית.

במאמר מאוחר יותר של סמוחה, *Class, ethnic and national cleavage and democracy in Israel* (Smooha, 1993), הוא מסביר את החברה הישראלית במושגים של הפרדיגמה הפלורליסטית. הוא מאפיין את החברה הישראלית כחברה פוסט-קולוניאלית, שבה קבוצות תרבותיות שונות חיות תחת משטר אחד. סמוחה מגדיר חברות כאלו ומבחין ביניהן על פי האופן שבו משתלבות הקבוצות הפרטיקולריות במסגרת-העל של המדינה:

1. **שילוב מקביל** (אקוויוולנטי) - הקבוצות הנבדלות והסגורות-למחצה הן בעלות זיקה שווה למסגרת.
2. **שילוב מבדיל** (דיפרנציאלי) - לכל קבוצה מעמד שונה במסגרת-העל.
3. **שילוב מכליל** (אוניברסלי) - המעמד של קבוצות המשנה מבוטל, וכלל היחידים מקושרים באופן בלתי אמצעי למסגרת-העל. כלומר, המסגרת הפוליטית של המדינה מכירה רק באזרחים יחידים שווים ואינה מכירה בקבוצות משנה.

בחברה הישראלית, לפי סמוחה, שורר שילוב מבדיל שעליו מנצחת הקבוצה האירופית הוותיקה. השלטון הפוליטי של תנועת העבודה בשלושת העשורים הראשונים של המדינה יצר זיהוי בין הקבוצה הזאת ובין מסגרת-העל של המדינה. לעומתה, בדרגות שונות בתחתית הסולם החברתי, ניצבות שתי הקבוצות שהמדינה מפלה לרעה: הציבור המזרחי והעם הפלסטיני המקומי, שהוא מיעוט לאומי המדוכא בידי הלאום השליט הישראלי. סמוחה מסכם את מאמרו בקריאה ליצור סינתזה חדשה בין שתי קבוצות הלאום של החברה הישראלית באמצעות מה שהוא מכנה "דמוקרטיה אתנית", המבוססת על מודל השילוב המקביל שבו כל הקבוצות החברתיות זוכות למעמד שווה במסגרת-העל.

לכאורה נראה שהמודל הפלורליסטי של סמוחה הוא ניגודו הגמור של המודל המערכתי של הסוציולוגיה הממסדית. ראשית, סמוחה מסביר את החברה הישראלית באופן מובהק במושגים של שליטה וקונפליקט בין קבוצות שונות ומנוגדות, ואינו מתאר אותה כמערכת לאומית יהודית הומוגנית. שנית, לשיטתו המזרחים ניצבים לצדה של הקבוצה הפלסטינית כקבוצה מופלית ומדוכאת בידי הקבוצה השלטת. שלישי, בניגוד לסוציולוגים הממסדיים, סמוחה אינו מתמקד רק בתיאור החברה הישראלית, אלא מדגיש את הצורך לשנותה כשהוא קורא ליצירת סינתזה פלורליסטית חדשה.

אף על פי כן אפשר לראות שהמודל הפלורליסטי של סמוחה, ביסודו של דבר, איננו מפרק את המערכת הישראלית הקיימת. הוא אמנם מגדיר את החברה הישראלית כמסגרת-העל של כלל הקבוצות האתניות המרכיבות אותה, אולם זוהי לפיו עדיין מסגרת לאומית יהודית המקיימת ומאחדת את הקבוצה היהודית בנפרד מהקבוצה הערבית. כמו כן, ההבדלה שעושה סמוחה בין "עדתיות ערבית" ל"לאומיות יהודית" היא הבדלה שרירותית הלקוחה בבירור מאוצר המונחים של הסוציולוגיה הממסדית, שהרחיקה את "הערבים" מהמערכת הישראלית. בכך סמוחה מקבל את ההגדרה הציונית של המדינה, אותה הגדרה שעוררה מלכתחילה את הסכסוך ומקיימת אותו מאז 1948. הקושי התיאורטי במודל שלו הוא היסוד הפוויטיביסטי ה"מדעי" של מחקריו. נראה שסמוחה לא נוטה לקבל את דברי ההיסטוריון אדוארד ה' קאר, "ההיסטוריון הוא שמחליט אילו

עובדות לציין ובאיזה סדר והקשר" (Carr, 1961, p. 9). הוא מתעלם גם מדברי הגנרל בספרו הידוע של שאנדור מאראי, "עובדות אינן האמת". השאלה היא מהי בדיוק עובדה חברתית; לבטח לא מה שסמוחה שמע מ-500 המרואיינים שלו.

סמוחה מתאר בדרך כלל את המצב הישראלי הקיים וממעיט בכתיבה על שינויו של מצב זה. בלשונו של הברמאס (Habermas, 1991), כתיבתו של סמוחה היא מקרה ברור של "פעולת דיבור" גרידא; זו אינה "פעולה תקשורתית", שבאמצעותה יכולים היו הישראלים לתקשר עם הפלסטינים במונחים פוליטיים רציונליים, ושתכליתה ליצור את השילוב המקביל ולעשותו לספרה ציבורית משותפת.

הפרדיגמה הניאו-מרקסיסטית

למען האמת, החוקרים הניאו-מרקסיסטיים הם שהציעו לראשונה ביקורת רדיקלית של החברה הישראלית והאידיאולוגיה הצינונית השלטת. בשנת 1980 פרסמו שלמה סבירסקי ודבורה ברנשטיין מאמר ביקורתי תחת הכותרת הארוכה מי עבד במה, עבור מי ותמורת כמה? - הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית (סבירסקי וברנשטיין, 1980). כותרת המאמר מלמדת בבירור על הפרדיגמה הכלכלית הניאו-מרקסיסטית של הכותבים. ואכן, הכותבים מסבירים את הניצול והדחיקה לשוליים של עולי המזרח בשנותיה הראשונות של המדינה. הם מתבססים על תיאוריית התלות, שאותה פיתחו הכלכלנים המרקסיסטים של כתב העת *Monthly Review* במהלך שנות החמישים והשישים.

נראה שאותם כלכלנים ערכו ניסיון נוסף ליישם את האמונה המרקסיסטית באשר להתרוששות היחסית או המוחלטת של מעמד הפועלים, כ"חוק הכללי של הצבר ההון הקפיטליסטי" וככוח המניע של המהפכה הפרולטרית, כסופו הבלתי נמנע של הקפיטליזם. את הניסיון הראשון ערכו בתחילת המאה רוזה לוקסמבורג ולנין, שבאמצעות התיאוריות שלהם על האימפריאליזם כשלב עליון של הקפיטליזם ביקשו להסביר את כישלונן של המפלגות הסוציאל-דמוקרטיות לפני מלחמת העולם הראשונה להפוך את מעמד הפועלים האירופי למעמד מהפכני. לפי ההסבר הידוע של לנין, הפרולטריון האירופי הפך למעין אריסטוקרטיה פועלית, הנהנית מפירות השוד של הארצות הקולוניאליות. לכן ראה לנין דווקא ברוסיה את החוליה החלשה בשלשלת הברזל של השליטה האימפריאליסטית, ודווקא בה טען כי טמונה האפשרות לחולל מהפכה פרולטרית. לאחר מלחמת העולם השנייה, במהלך שנות השגשוג של מעמד הפועלים המערבי, החיו התיאורטיקנים המרקסיסטיים של *Monthly Review* את התיאוריות הללו. לדבריהם, הקפיטליזם ממשיך לרושש את מעמד הפועלים, אולם רק כמערכת גלובלית שבה מקורות העושר שנלקחים מהפריפריה של המדינות התת-מפותחות זורמים אל הליבה של המדינות האימפריאליסטיות המפותחות. החברות המערביות ממשיכות להתעשר על חשבון הארצות התת-מפותחות של העולם השלישי. זוהי הטענה העיקרית של תיאוריית התלות: במערכת הקפיטליסטית העולמית מתקיימים יחסי תלות כלכלית בין המדינות המפותחות למדינות התת-מפותחות, שמלכתחילה שולבו במערכת השוק הגלובלי כשותפות חלשות ובלתי שוות.

לאור תיאוריית התלות, סבירסקי וברנשטיין מתארים את הניצול הכלכלי של המהגרים היהודים המזרחים בשנותיה הראשונות של המדינה כחטא קדמון של החברה הישראלית. הם מערערים לחלוטין על הנחות היסוד של הגישה הממסדית-מערכתית, שלפיה עניינו של המרכז הישראלי הוותיק היה לשפר ולהשוות את מעמדה של הפריפריה המזרחית. לדבריהם, הטיעון של הגישה הממסדית לשאלת היקלטותם של המזרחים בארץ הוא שהמזרחים חוו מעבר מחברות

לא מתועשות לחברה בעלת כלכלה מודרנית המושתתת על ייצור תעשייתי שמשמשים בו מדע, טכנולוגיה ודרכי ניהול מודרניות. מכיוון שלא הכירו את דרכי החברה והכלכלה המודרניות, הם נכנסו לרבים הנמוכים של החברה. אך המחברים טוענים כי החברה הישראלית בראשיתה לא הייתה כלל מודרנית בהשוואה למדינות המוצא של המהגרים המזרחים. לדבריהם, היה זה מעשה ידיה של האליטה האשכנזית השלטת, שהעסיקה את המהגרים המזרחים בעבודות כפיים פשוטות, ברמה נמוכה יותר של חלוקת העבודה הקפיטליסטית. מסיבה זו נשאר הציבור המזרחי מאחור ולא לקח חלק בתהליך המודרניזציה שעברה החברה הישראלית במהלך שנות החמישים והשישים. הקושי במאמרם של סבירסקי וברנשטיין טמון בכך שהם נעים ללא ביקורת בין התיאוריה המרקסיסטית, המתייחסת ל"בסיס הכלכלי" הישראלי, ובין האמונה שלהם ברעיון הציוני של לאומיות יהודית-ישראלית. מצד אחד הם מתייחסים לעולי המזרח כאל מעמד פועלים מנוצל שניצב בתחתית החברה הישראלית. מצד אחר, לשיטתם, אותם מהגרים יוצאי המזרח - בהיותם יהודים - אמורים להיות משולבים כאזרחים שווים בלאומיות היהודית-ישראלית החדשה. זוהי האמונה הציונית של סבירסקי וברנשטיין, שבהשראתה ובאמצעותה הם מבקרים את חלוקת העבודה המעמדית בין האשכנזים למזרחים וטוענים כי היא סותרת כביכול את האחדות הלאומית היהודית הרצויה.

נראה שסבירסקי וברנשטיין שוכחים שהאליטה הישראלית הוותיקה, שאכן ניצלה את המהגרים המזרחים כ"פועלים שחורים" וכך דחקה אותם לתחתית הסולם החברתי הישראלי, ניסתה כביכול גם לקלוט את המהגרים המזרחים ולהטמיעם בחברה הישראלית, מתוך שאיפה ליצור עם ישראלי-יהודי חדש. זאת הייתה המדיניות המוצהרת בשנות החמישים והשישים, מדיניות של מיזוג גלויות וכור היתוך. הבעיה היא שבמקרה הישראלי, בהעדר תפיסה פוליטית רפובליקנית של הלאומיות, ייחודו ועליונותו של העם היהודי-ישראלי החדש-ישן שנוצר, הושגו ובאו לידי ביטוי באמצעות הדרתו של העם הפלסטיני המקומי והוצאתו מן הכלל. אלא שהלאומיות היהודית, המבוססת על שלילת הערביות, התבטאה בה בעת גם בביטולה ובהתנכרותה העצמית של היהדות המזרחית. באופן לוגי והיסטורי, המהגרים המזרחים לא יכלו להשתלב בחברה הישראלית החדשה מבלי להתנכר מניה וביה לזהותם היהודית-מזרחית הישנה. נראה אפוא שדווקא "היקלטותם" של היהודים המזרחים במערכות של החברה הישראלית החדשה היא שהפכה אותם מלכתחילה לציבור כנוע, מנוכר וחסר תודעה עצמית, הנתון לחלוטין כחומר ביד היוצר בידי האליטה הישראלית הוותיקה.

השפה העברית שימשה אף היא כאמצעי שליטה בידיה של האליטה הציונית הוותיקה. העברית, שהייתה שפתו של היישוב הציוני הוותיק בתקופת המנדט ולאחר הקמת המדינה, נכפתה מלמעלה למטה על קהילות המהגרים החדשות כשפה הרשמית של המדינה. למראית עין התרבות העברית החדשה איחדה את החברה הישראלית, אולם למעשה היא ביססה את עליונותה ואת שליטתה של הקבוצה האירופית הוותיקה ודחקה לשולי החברה את הקבוצות המזרחיות, דוברות הערבית. זאת להבדיל מהשפות הלאומיות האירופיות, היכן שהמצאת הדפוס והתפתחות העיתונות והספרות הכתובה הפכו את הדיאלקטים של השפה המדוברת לשפה לאומית אחידה (גלנר, 1992; Anderson, 1991).

הנה כי כן, הניצול הכלכלי של הציבור המזרחי ומעמדו בתחתית הסולם החברתי לא היו אלא פועל יוצא של "היקלטותו" הפוליטית והתרבותית. מכאן נובעים העדר הנוכחות וההשפעה שלו בספרה הציבורית הישראלית.

הפרידגמה הליברלית-ובריאנית

הדובר הידוע ביותר של הסוציולוגים הפוסט-ציוניים היה ברוך קימרלינג, שהיה סוציולוג ובריאני. באחד ממאמריו המוקדמים הוא טען שהדור הוותיק של ההיסטוריונים הישראליים "לא השאיר מאחור את אמונתו הציונית כאשר הוא נכנס לחדר העבודה, שכן החוקר צריך לנסות להתעלות מעל נטייתו הציונית ולאמץ נקודת מבט רחבה יותר על טבע המקצוע האקדמי שלו" (Kimmerling, 1995). ספרו האחרון (2004), מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל - בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות, הוא ניסיון להציג פרשנות סוציולוגית נטולת ערכים של החברה הישראלית כהווייתה. במבוא הארוך של הספר הוא מסביר את המטמורפוזה שעברה החברה הישראלית מיום הקמתה ועד ימינו, מחברה אידיאולוגית קולקטיביסטית לחברה פלורליסטית ליברלית. הוא מסכם כי "את המציאות הישראלית הנוכחית לא ניתן להבין אלא בהקשר של תולדות הקהילה היהודית לפני כינון המדינה ובהקשר של יחסי הגומלין בין המדינה היהודית לבין שאר הקהילות היהודיות בעולם" (שם, עמ' 23).

החלק הראשון של הספר הוא תיאור חיובי של התפתחות היישוב הציוני בימי שלטון המנדט, כחברת מהגרים-מתיישבים בעלת אוריינטציה אידיאולוגית קולקטיביסטית. המקרה הציוני, לדברי קימרלינג, נבדל מחברות המתיישבים באמריקה ובאוסטרליה מפני שארץ היעד להתיישבות לא נבחרה לפי עושר הטבעי, אלא "על פי אידיאה אתנו-לאומית של שיבת היהודים לארץ ישראל, כדי להחיות את הלאומיות המקראית שלהם" (שם, עמ' 18). כדי לממש את אותה אידיאה הייתה נחוצה ליישוב הציוני הזדהותן של הקהילות היהודיות בעולם עם רעיון השיבה היהודית, ומאוחר יותר - הכרתן בישראל כמדינתו של העם היהודי. קימרלינג מבדיל בין יסודות היישוב הציוני ובין אלה של חברות המתיישבים באמריקה ובאוסטרליה. שם, לפי הפרשנות הידועה של ג'קסון טרנר (Turner), התיישבה חברה של מתיישבים על יסוד אינדיבידואלי דצנטרליסטי; הם חיו איש תחת גפנו ותחת תאנתו ברחבי הטריטוריות הלא מיושבות של הספר, שהיו פתוחות בפניהם. לעומת זאת, יסודות ההתיישבות הציונית היו קולקטיביסטים מדינתיים, שכן הקרקע הייתה מלכתחילה משאב יקר שדרש ארגון ושלטון מרכזי כדי להשיגו ולנצלו.

אם כן, קימרלינג טוען כי החברה הישראלית הוקמה באמצעות מלחמת 48' בדמותו של היישוב הציוני, כחברה קולקטיביסטית החדורה ברעיון הציוני. אך עם זאת, לאור המבוא, הספר רובו ככולו אינו מתאר את החברה הישראלית כמימושו של הרעיון הציוני, אלא להפך, יש בו תיאור מפורט של שינויה והפיכתה בסופו של דבר לחברה פלורליסטית ליברלית (כמעט). כך, לפי קימרלינג, המבנה האידיאולוגי הריכוזי, שהיה רלוונטי וחיוני כל כך להקמת היישוב הציוני בתנאים של מאבק עם העם הפלסטיני המקומי ושל מחסור בקרקע בצל שלטון המנדט, הפך בן לילה, עם הקמת מדינת ישראל, למבנה הגמוני דכאני שיש לבטלו.

בשלב הראשון, קימרלינג מאמץ את מושג ההגמוניה של גרמשי, דהיינו "מצב שבו החלק הדומיננטי במדינה מצליח לכפות את 'ההיגיון' שבסדר החברתי הקיים על הקבוצות הכפופות לו" (קימרלינג, 2004, עמ' 142). לדברי קימרלינג, בשני העשורים הראשונים של המדינה האליטה הוותיקה של תנועת העבודה הציונית כפתה על החברה בכללותה את ההגמוניה הפוליטית והתרבותית של הישראליות החילונית הפסבדו-מערבית. בהמשך הדברים הוא מעדיף את המושג הסוציולוגי "מרכז", המתאר "אזור שממנו מוקרנים אידיאולוגיה, ערכים, כריזמה וכללי ביצוע על 'הפריפריה'" (שם, עמ' 144). קימרלינג מצטט את הורוביץ וליסק (1977, 1990), הטוענים שהיישוב הציוני בתקופת המנדט היה "בועה חברתית ופוליטית אקסקלוסיבית" ו"מרכז ללא פריפריה". אלא

שלאחר הקמת המדינה, אותו היישוב הציוני הוותיק הוא שהפך להיות "המרכז" במסגרת המדינה הריבונית החדשה. פירושו של דבר, שהיישוב הציוני הישן כפה על חברת המהגרים ההטרונגית החדשה את עולם הערכים האידיאולוגי המונוליתי שלו. זו הייתה הסיבה למדיניות כור ההיתוך ומיזוג הגלויות בשנות החמישים והשישים, ובאמצעותה ניסתה האליטה הציונית הוותיקה להביא ל"מודרניזציה" ול"ישראליות" (אולי גם ל"דה-ערביזציה") של המהגרים המזרחים.

קימרינג מודה שהשלטון הפוליטי של מפא"י בתנועה הציונית ולאחר מכן במדינת ישראל הושג בעיקר באמצעות ההסכם שלה עם המפלגות הדתיות היהודיות, שלפיו "החפיפה של דת ללאום יהודי הייתה מובנת מאליה". הוא מכיר בכך שהחפיפה האמורה של דת יהודית מטפיזית עם ענייני הפוליטיים הארציים של המדינה "אינה עולה בקנה אחד עם תפיסה כלשהי של דמוקרטיה ליברלית" (שם, עמ' 155). עם זאת, לכל אורך הספר הוא מנסה לתאר דווקא את תהליך הפירוק והביטול של אותה חפיפה הטמונה בהגדרה "מדינה יהודית ודמוקרטית"; פירוק זה נעשה תחילה מלמעלה, בידי הדור החדש של האינטלקטואלים הישראליים הביקורתיים, ואחר כך מלמטה, בידי ארגוני החברה האזרחית וארגונים של הקבוצות התרבותיות השונות. יתר על כן, הוא טוען שלמעשה מעולם לא הייתה בישראל הגמוניה מוחלטת של "המרכז". שכן אותה שכבה של אינטלקטואלים היא שיצרה את השיח הציוני ההגמוני, אך שכבה זו מעצם טבעה אינה שוקטת על שמריה וממשיכה לפרק ולהרכיב מחדש את השיח ההגמוני.

קימרינג עוזר בתיאוריה של קון על המהפכה המדעית ומוזהה תפיסות ביקורתיות המערערות את הנחות היסוד של הפרדיגמה הציונית השלטת, אף שהאינטלקטואלים המבקרים אינם מבטלים לגמרי את הרעיון הציוני הדומיננטי, אלא רק מגבילים במידה מסוימת את תחומי שליטתו. בסופו של דבר, קימרינג מודה: "שתי המלחמות, זו של 1967 וזו של 1973, הן שיצרו, שלב אחר שלב, את התנאים החברתיים והפוליטיים לקצה של ההגמוניה מקיפת הכול ולצמצומה לתחום אחד בלבד - יהודיותה של המדינה" (שם, עמ' 163). מלחמת 67 והשליטה הישראלית על השטחים הפלסטיניים היו ביטוי לדיאלקטיקה שלילית, מכיוון שהם ערערו את הדימוי הציוני הקודם של ישראל כמדינה יהודית ומוגנית והפכו אותה לחברה קולוניזטורית.

אלא שלפי קימרינג, זוהי דיאלקטיקה חיובית המשמשת נקודת מוצא לטרנספורמציה החברתית והתרבותית שעברה החברה הישראלית מאז המלחמה, תהליך שבאמצעותו היא הפכה לחברה פלורליסטית רב-תרבותית ואפילו למדינה דו-לאומית. עם זאת, קימרינג מודה ש"לכל התרבויות הנפרדות הללו - להוציא את התרבות הערבית - יש אינטרס ומכנה משותף זהים, והם מדינה המוגדרת כיהודית" (שם, עמ' 166). כלומר, כולן חולקות אותו אינטרס - לשמר את זהותן היהודית האקסקלוסיבית, כדי להמשיך ולקיים את מעמדן הדומיננטי ביחס למיעוט הערבי. עם זאת, קימרינג נסמך על התיאוריה של הומי באבא על גבולות חדרים, ומסביר שהדומיננטיות היהודית אינה דומיננטיות מוחלטת, שכן התרבות הערבית כבר השתלבה במגוון הרב-תרבותי החדש של החברה הישראלית. לאזרחים הערבים כיום, החיים בחברה הישראלית הליברלית והפלורליסטית החדשה, נוח יותר מאשר למי שחיו ב"אידיאוקרטיה" הציונית הישנה.

קימרינג אכן נראה כדובר מובהק של מה שאורי רם כינה "הסוציולוגיה הביקורתית", שכן הביקורת שלו פוסחת תמיד על שתי הסעיפים, או, בנוסח הידוע של לנין, הוא עושה "צעד אחד קדימה ושני צעדים אחורה". מצד אחד, הוא מודה מפעם לפעם שהחברה הישראלית נבנתה על חורבותיה של החברה הפלסטינית שנהרסה במלחמת 48'. מצד אחר, הספר רובו ככולו הוא תיאור חיובי של החברה הישראלית, שהפכה להיות חברה ליברלית רב-תרבותית. מצד אחד הוא

מבקר את הסוציולוגיה הציונית ההגמונית ומציע סוציולוגיה מדעית נטולת ערכים; מצד אחר, די בקריאה אקראית של ספרו כדי לגלות עד כמה הוא עמוס במושגים מעולם האידיאולוגיה הציונית. באמצעות השימוש במושגים אלו הוא צועד בעקבות הסוציולוגים הממסדיים ומגדיר את היישוב הציוני ואת החברה הישראלית כבועה חברתית ופוליטית, המתקיימת באופן עצמאי ובלתי תלוי במדינה ובחברה הפלסטינית.

בסופו של דבר, הביקורת הסוציולוגית של קימרינג מינורית גם היא ואינה חורגת מהמצב הישראלי הקיים. זאת ועוד, נראה שהוא אינו מצליח להסביר מדוע הוא מאמין שבמצב הקולוניאלי הישראלי הקיים, הנטייה האינדיבידואלית הליברלית אכן גוברת על הנטייה הלאומנית-דתית השלטת. למען האמת, אחרי 66 שנות קיומה של מדינת ישראל, בתנאי הכיבוש והסכסוך ההיסטורי עם העם הפלסטיני המקומי, אי אפשר להפוך את החברה הישראלית לחברה פלורליסטית ליברלית אך ורק באמצעות מתיחת ביקורת סוציולוגית על שלטון האחוס"לים.

הפרדיגמה הקולוניאלית

על פי כותרת ספרו של גרשון שפיר (Shafir, 1989), *Land, labor and the origins of the Israeli-Palestinian conflict*, הספר הוא ניסיון להגדיר מחדש את התנועה הציונית כמודל מסוים של התיישבות קולוניאלית (או קולוניאליזם התיישבותי). לפי שפיר, היו אלה בעיקר האידיאולוגים של הציונות הסוציאליסטית שהדגישו את היסוד הלאומי היהודי של היישוב הציוני: יישוב המבוסס על העבודה העצמית של המתיישבים היהודים ולא מנצל את התושבים המקומיים. שפיר טוען שזהו "הסיפור היהודי הפנימי", סיפור אידיאולוגי שחשיבותו בתולדות החברה הישראלית הייתה קטנה מזו של התנאים החומריים של ההתיישבות הציונית. לדבריו, התנועה הציונית הייתה למעשה תנועה קולוניאלית המתאימה למודל קולוניאלי ההתיישבות הטהורה,³ מודל שלפיו המעסיקים והעובדים שייכים לאוכלוסיית המתיישבים. מושבה מסוג זה יצרה אצל המתיישבים תחושה של הומוגניות תרבותית ואתנית, שהתאימה לרעיון הלאומיות האירופית. דוגמאות לסוג כזה של התיישבות הן ארצות הברית, אוסטרליה וניו זילנד. אך בניגוד אליהן, בפלסטין לא היה שפע קרקעות במחיר סמלי. מלבד זאת, לתנועה הציונית לא היה כוח צבאי של מעצמה אירופית, שהיה מאפשר לה לכבוש את השטחים בכוח ואגב כך גם להעסיק את כוח העבודה המקומי בתנאי עבדות או חצי-עבדות. בהינתן משאבים מוגבלים ובהעדר כוח צבאי בנו מנהיגי הסוציאליסטים של העלייה השנייה את המודל החדש של הקיבוץ והמושב - מודל התיישבות שיתופית המבוססת על עבודה עצמית. המודל הזה התפתח בהדרגה לאחר הכישלון של מודל קולוניאלי המטעים, ששימש את מתיישבי העלייה הראשונה. על פי שפיר, הקיבוץ, שהיה הביטוי האולטימטיבי של ההתיישבות הציונית הטהורה, היה החטא הקדמון של החברה הישראלית והוא שהצית את הסכסוך ההיסטורי עם העם הפלסטיני המקומי. יתרונה של הפרדיגמה הקולוניאלית של שפיר על כמה מהפרדיגמות הביקורתיות האחרות הוא בכך שהיא מתארת את החברה הישראלית כשזורה מלכתחילה בסכסוך ההיסטורי עם העם הפלסטיני. הבעיה היא ששפיר מבסס את טענתו באמצעות פרדיגמה שלא ברור כלל מהו

3 את המודל הציוני החדש של קולוניאלי ההתיישבות הטהורה הציגו לראשונה ואף יישמו אוטו ורבורג, פרנץ אופנהיימר וארתור רופין, החברים הגרמנים של ההנהלה הציונית. קודם לכן שימש המודל את הקולוניאליזם הפרוסי בשטחים שסופחו לפרוסיה במזרח, שטחים שיושבו ברובם באוכלוסייה פולנית מקומית.

יתרונה על הפרדיגמות האחרות. הוא מתבסס על המודל הכלכלי של קולוניאליזם ההתיישבות הטהורה, וכך ממעיט בחשיבותן של האידיאות בתולדות החברה הישראלית; הוא אינו מנמק במה עולה הפרדיגמה הזו, המבוססת על מודל התיישבותי, על פרדיגמות המציינות דווקא את המניעים האידיאולוגיים של התנועה הציונית.⁴ עיקר הבעיה המתודולוגית אצל שפיר טמונה בניסיון שלו להחיל את מכלול התהליך היסטורי הציוני אל מיטת הסדום של הפרדיגמה הקולוניאליזם של עדנה בונאצ'יץ (Bonacich, 1972).

בניגוד לטענה של שפיר, צריך לומר שהתנועה הקיבוצית הייתה קהילה אידיאולוגית שניסתה ליישם רעיונות אוטופיים של המרקסיזם ושל הסוציאליזם. שלא כמו בפרדיגמה הקולוניאליזם הטהורה ששפיר מסתמך עליה, ייחודם של הקיבוץ והתנועה הציונית היה טמון לא בבסיסם הכלכלי, כי אם דווקא בסנתזה של בניין-העל האידיאולוגי שלהם. נראה ששפיר נוטה לייחס חשיבות יתר לבסיס הכלכלי של הציונות ולהמעט בחשיבותם של המניעים האידיאולוגיים. ראלף מיליבנד (Miliband, 1983) מבקר את התורה המרקסיסטית על כך שהיא מתארת את המדינה רק כ"אובייקט של תהליכים וכוחות הפועלים בחברה". בפרפרזה על דבריו של מיליבנד, אפשר לומר שהקושי בפרדיגמה הקולוניאליזם של שפיר הוא בתפיסתה את התנועה הציונית רק כאובייקט של תהליכים וכוחות הפועלים בחברה, ולא כנושא של תהליך היסטורי.

זאת ועוד, טקסט המתאר את תולדות החברה הישראלית כהתיישבות קולוניאליזם הוא טקסט רדיקלי האמור לזעזע יסודות עולם, אולם קריאה מעמיקה וביקורתית יותר בספרו של שפיר עשויה לגלות שהוא דווקא משעתק ומחזק מבלי משים את האמונות ואת הדעות הקדומות הרווחות. הרי ספר הממעט בחשיבות מניעיהם האידיאולוגיים של הקוראים לא יוכל לשנות את אמונתם. נראה ששפיר הוא חוקר הספון במגדל השן האקדמי, והוא מבטל את הפוליטיקה שבאמצעותה הפילוסוף, "האיש החכם", פועל כדי לשנות את העולם.

הפרדיגמה הגיאוגרפית-חברתית

הנציג הבולט של הגישה הגיאוגרפית-חברתית הוא אורן יפתחאל מהמחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בן-גוריון. במאמר שכותרתו Nation-building and the social division of space: Ashkenazi control over Israeli periphery (Yiftachel, 1993) מסביר יפתחאל את השליטה האשכנזית בחברה הישראלית. כמו הגישות הביקורתיות הקודמות, גם הגישה הגיאוגרפית-חברתית מערערת על הנחות היסוד של המודל המערכתני הישן. אולם בניגוד להן היא מגדירה את מעמדו המופלה והמנוצל של ציבור המהגרים המזרחיים במושגים גיאוגרפיים התיישבותיים. לפי גישה זו, הפרויקט הקולוניאלי התיישבותי עומד ביסודו של המשטר הישראלי. משטר זה הוא אתנוקרטית מיישבת, כלומר משטר המסייע לקבוצה אתנו-לאומית - במקרה הישראלי, הקבוצה היהודית האשכנזית - להתפשט בטריטוריה רב-אתנית שנויה במחלוקת. המשטר מקדם את מטרותיו הגיאוגרפיות, הכלכליות, הפוליטיות

4 בראשיתה של התנועה הציונית פעלה בגרמניה קבוצה של ציונים "אוריינטליסטים", שהאמינו ששיבת היהודים לארץ ישראל תסמן את לידתה מחדש של אסיה ואת קץ הקולוניאליזם. להשקפתם של מרטין בובר, אויגן הפליך, יעקב וסרמן ורבים אחרים, מטרת המפעל הציוני הייתה לשמש דווקא קטליזטור ללידתו מחדש של המזרח ולקץ דיכוי בידי הקולוניאליזם האירופי. ברוח זו ערך בובר בעשור השני של המאה ה-20 כתב עת שנקרא "האוריינט".

והתרבותיות של הלאום האתני הדומיננטי. השיוך האתני, ולא השיוך האזרחי, הוא המשמש עבור המשטר מפתח לחלוקת המשאבים והכוח. התהליך ההתיישבותי הזה יצר מלכתחילה את הבידוד והסגר גזעיה של המהגרים המזרחים וכך מנע את השתלבותם ואת שוויונם במערכת החברתית הישראלית. הטענה היא אפוא שבעטיו של אותו פרויקט קולוניאלי התיישבותי, שכוון לגירושו של העם הפלסטיני, נקלעו המהגרים המזרחים לשולי החברה הישראלית.

יפתחאל ממשיך וטוען כי המדיניות הגיאוגרפית הובילה לחלוקה אגרסיבית ולא שווה של המרחב הישראלי בשמו של האינטרס הלאומי. ההתיישבות היהודית נעשתה במטרה לייחד את האזורים הערביים לשעבר, אך בעת ובעונה אחת היא יצרה והעצימה את הפערים החברתיים בין היהודים האשכנזים ובין היהודים המזרחים. המערכות הכלכליות והצבאיות דחקו את היהודים המזרחים לשולי האתנוס היהודי, ומדיניות ההתיישבות והקצאת הקרקעות של המדינה הפכה אותם לחוד חנית פסיבי בפרויקט ייחוד הארץ ובודדה אותם בדרך כלל ביישובי פריפריה או בשכונות מצוקה. הקשר בין בניית אומה מדינית גיאוגרפית ובין אי-שוויון בחברות ההתיישבותיות בא לידי ביטוי בעיקר באזורי הספר הפריפריאליים. זהו הפרדוקס שביישוב אזורי הספר: לכאורה היישוב נועד לחזק ולבסס את הפרויקט הלאומי, אך למעשה הוא זורע חלוקה, פיצול וקונפליקט פנימיים שמערערים את יסודותיה של האחדות הלאומית. פרקטיקת ההתיישבות הישראלית חשפה את הפרדוקס הטמון ביסודה של בניית הלאומיות בחברה התיישבותית: במקום ליצור אחדות לאומית, היא יוצרת פיצול ופערים חברתיים.

נראה שהפרדיגמה הגיאוגרפית של יפתחאל היא פיתוח של התיאוריה הפוסט-קולוניאלית, לפיה היסוד ההומוגני המאחד של השיח הלאומי האירופי הפך למודל שאימצו התנועות הלאומיות בעולם כולו. טענתו הביקורתית היא שבמציאות הרב-תרבותית של ארצות העולם השלישי, השיח הלאומי המאחד משמש לעתים קרובות אמצעי לדיכוי ולדחיקה של קבוצות מיעוט אתניות. במילים אחרות, הפרויקט הלאומי שנועד לאחד יוצר בה בעת גם דפוסים של דיכוי ואי-שוויון פנים-לאומיים. במקרה הישראלי, המזרחים מצאו את עצמם בנקודה בעייתית במיוחד מול מאפייניו המערביים והאנטי-ערביים של בינוי האומה היהודית-אשכנזית, שכן אלו נטרלו אותם למעשה מרוב נכסיהם התרבותיים. אולם אף ששתי הקבוצות - המזרחים והפלסטינים - נפגעו מאותו תהליך עצמו, אין גְזֵרָה שווה ביניהן: בניגוד לפלסטינים, המזרחים הוכללו בפרויקט הלאומי-הציוני והפכו בעצמם לשותפים בייחוד המרחב הישראלי השליטי. הפלסטינים, לעומת זאת, הודרו כליל ממעגלי החיברות של בניין האומה הישראלית.

לעומת קודמיו, יפתחאל מציג תמונה שלמה וקוהרנטית יותר של החברה הישראלית, משום שהיא כוללת בתוכה גם את העם הפלסטיני המקומי. במובן הזה, הגישה הגיאוגרפית-חברתית נראית גם היא כניגודה הגמור של הגישה המערכתית הישנה, שהגדירה את החברה הישראלית כמערכת לאומית נפרדת ובלתי תלויה בגיאוגרפיה החברתית הפלסטינית. יתרה מזו, מעמדם הפריפריאלי הנחות של המהגרים המזרחים מוגדר לא רק ביחס לקבוצה האשכנזית הוותיקה אלא גם ביחס לקבוצת התושבים הפלסטינים שנדחקה לשולי פרויקט-העל הציוני-ישראלי של בניית האומה. אף על פי כן, כל דברי הביקורת על הפרדיגמה הקולוניאלית של שפיר ישימים ורלוונטיים גם לגבי הפרדיגמה הגיאוגרפית-חברתית של יפתחאל. כמו שפיר, גם הוא מגדיר את הקרקע כתנאי החומרי המסביר את תהליך בנייתה של האומה הישראלית, ואגב כך ממעיט בחשיבותם של המניעים הפוליטיים והאידיאולוגיים. לפי הפרדיגמה הגיאוגרפית, יפתחאל טוען שגירוש התושבים הפלסטינים היה רק תנאי מוקדם להשגת הטריטוריה שעליה ובאמצעותה

הוקמה האתנוקרטיה הישראלית, שדחקה והדירה אחר כך את המהגרים המזרחים. במילים אחרות, נראה שגירוש הפלסטינים והסכסוך היהודי-ערבי מוצגים כאן בלשון עבר בלבד ומשמים רק כתנאי קודם או כבסיס להקמתה של האומה הישראלית, אף שהמאבק נגד הפלסטינים והשליטה עליהם הם עדיין הכוח המניע והתכלית הפוליטית של בניין האומה הישראלית. מתוך כך נראה בבירור כיצד הסכסוך הישראלי-פלסטיני משמש כאמצעי העיקרי לדה-ערביזציה של המזרחים ולשילובם בחברה הישראלית החדשה. ההשוואה לארצות הברית ולאוסטרליה גם היא מטעה, מפני שבארצות הללו רובו המכריע של העם הילידי כבר הושמד ועל כן אין בהן עוד לאום הניצב מנגד ומאיים על בניינה של חברת המתיישבים החדשה. במקרה הישראלי, לעומת זאת, העם הפלסטיני המקומי חי וקיים ותובע את זכותו, על כן המאבק איתו ממלא תפקיד מרכזי בהבניית התודעה הלאומית הישראלית החדשה.

נראה שיפתחאל, כמו סבירסקי, נע בין שתי מערכות מושגים - גיאוגרפית-חברתית ואתנית-תרבותית, ובסופו של דבר לא ברור אצלו מה מסביר את מה: האם הזהות המזרחית היא משתנה תלוי הנקבע על פי מקום גיאוגרפי, מעמד כלכלי והשפעה תרבותית, או שהיא המשתנה הבלתי תלוי המשמש ככוח מניע וכמושג המסביר של ההדרה הגיאוגרפית-חברתית? יתר על כן, יפתחאל אינו מעמיד מירכאות סביב המושג "ייהוד המרחב הישראלי", מושג שבהגדרתו נכללים גם המהגרים המזרחים, ובכך הוא מחולל פרדוקס: מצד אחד, הוא מבדיל באמצעות ההיגיון האתני בין המהגרים המזרחים ובין הפלסטינים, ולכן המהגרים המזרחים שותפים לפיו בפרויקט של בניין האומה הישראלית. מצד אחר, המהגרים המזרחים ניצבים לצדם של הפלסטינים כקורבנותיו של אותו פרויקט אתנוקרטי-אשכנזי, המכוון נגד שתי הקבוצות בעת ובעונה אחת. נראה שיפתחאל אכן מבקר את דיכויים של הפלסטינים ואת הדרתם מתהליך בניין האומה הישראלית. עם זאת, כמו שפיר הוא פועל פוסט פקטום ובוחר את ההיסטוריה בדיעבד. בפרפראזה על ביקורתו של לשק קולקובסקי על גיאורג לוקץ,⁵ אפשר לומר שיפתחאל מבקר את החברה הישראלית "מבפנים", כחיוב לאחר מעשה.

הפרדיגמה הפוסט-קולוניאלית

הגישה הפוסט-הקולוניאלית של שלהי המאה ה-20 היא מעין סינתזה של תיאוריית התלות הניאו-מרקסיסטית והתיאוריה הפוסט-סטרוקטורליסטית. אדוארד סעיד, הומי באבא, פרטה צ'טרג'י וגיאטרי ספיבק, הדוברים הידועים של התיאוריה הפוסט-קולוניאלית, הושפעו ללא ספק מהלהט האנטי-אימפריאליסטי של תיאוריית התלות. כמו החוקרים הניאו-מרקסיסטים של ה-*Monthly Review*, גם הם טוענים נגד ההבחנה בין פיתוח ובין קדמה, הבחנה המבדילה בין המדינות ה"מפותחות" וה"בלתי מפותחות" בתנאים הקיימים של השליטה הקפיטליסטית המערבית בשוק העולמי. אך בניגוד לניאו-מרקסיסטים, ברוח "הפוסט" הם דוחים את הפרדיגמה הכלכלית של המרקסיוס, שלפיה המדינות הלא-מפותחות של אסיה ואפריקה היו אמורות לצעוד באותם נתיבי הפיתוח הכלכלי של מדינות המערב. לשיטתם, המדינות הלא-אירופיות לא היו גרסאות פרימיטיביות של מדינות המערב אלא בעלות סטרוקטורה חברתית ותרבותית מיוחדת משלהן.

5 כפי שכתב קולקובסקי (Kolakovski) לגבי לוקץ' (Lukacs), "כפי שחסיד מבין את המיתוס באופן שונה מהצופה מבחוץ - מיתוס הנתפס כאקט של מחויבות עצמית, במובן זה, נכון לומר שהמיתוס יכול להיות מובן רק 'מבפנים', על ידי אקט של חיוב למעשה" (1982, p. 298).

דוגמה לכך היא תיאוריית האוריינטליזם של אדוארד סעיד, המבוססת על ניגוד אקסיומטי בין מושג המערב למושג המזרח. לדידו של סעיד, הניגוד הזה מבטא קונספציות סטריאוטיפיות שצמחו ביחסה של ההגות המערבית ל"אוריינט": עצם הגדרתה של המודרניות מבטא את אותה תפיסה אוריינטליסטית המזהה את המערב עם האידיאלים האוניברסליים של ההשכלה והנאורות ואת המזרח עם היסוד המסורתי הפרטיקולרי. כמו סעיד, גם באבא מציע תפיסה פלורליסטית סינכרונית של העולם, המנוגדת לתפיסה המוניסטית הדיאכרונית של המודרניות. כמו במטפורה המקראית של מגדל בבל הוא מתאר ריבוי של העמים השונים המייצגים את עצמם במונחי השיח הלשוני שלהם. לפיכך נשאלת השאלה של ספיבק: "האם הכפופים יכולים לדבר?" נראה שעיקר הקושי טמון כאן בכישלון של דוברי הגישה הפוסט-קולוניאלית להבחין בין התופעה של הקולוניאליזם המערבי ובין המכלול של העידן המודרני, שהוא המשכו ותכליתו של התהליך ההיסטורי. בהעדר הבחנה כזו, הם מבטלים את כל המהלך ההיסטורי של המודרניות והנאורות כשיח אוריינטליסטי של שליטה. כך בלשונו של גלנר, בוויכוח הידוע עם סעיד:

האם לא ניתן היה לצפות למידה כלשהי של הכרת תודה מצד מי שמחשיב בחירה חופשית אינדיבידואלית של זהות כלפי התהליך שהקל כל כך על אפשרות הבחירה החופשית הזאת - גם אם אותו תהליך יצר עמדת פתיחה בלתי שוויונית בכל הנוגע למאזן-הכוח השלטוני, באופן שפעל לטובת אנשי המערב, אשר קצרו ראשונים את פירות המודרניות? (גלנר, 1994)

זאת ועוד, הפרדוקס של אותם דוברים הוא שהם משחקים במידה רבה לידי האוריינטליסטים שהם טוענים נגדם: במעין תמונת ראי של אותה מהות אוריינטליסטית, הם עצמם מתמקדים ביסוד המהותני החד-ממדי של המערב. לפיכך אפשר לומר על אותם הדוברים, כפי שאמר בלק על בלעם, שבאו לקלל ונמצאו מברכים.

הגישה הפוסט-קולוניאלית והרב-תרבותית החלה להתפתח בישראל בתחילת שנות התשעים בקרב חוקרים ופעילים פוליטיים מזרחים. שלא כמו יתר הגישות הביקורתיות, הגישה הפוסט-קולוניאלית הייתה מכוונת בעיקר נגד היסוד התרבותי האשכנזי של הגישה הממסדית השלטת. את התרבות האשכנזית של האליטה הישראלית היא תופסת כמושג מסביר וככוח מניע עיקרי של מנגנוני השליטה וההדרה שהופעלו נגד המהגרים המזרחים והעם הפלסטיני המקומי בעת ובעונה אחת. אחת הדוברות הידועות של הגישה הפוסט-קולוניאלית והרב-תרבותית היא הנרייט דהאן-קלב, המגדירה את החברה הישראלית כמושגים של מאבק תרבותי. לטענתה (דהאן-קלב, 1998), מאז קום המדינה ועד היום מתנהל בישראל מאבק בין מה שהיא מכנה "האתוס הציוני" ובין תרבותם הרבגונית של המהגרים מארצות המזרח התיכון. במאבק זה החברה הישראלית נדרשת לבחור בין אחדות לאומית בעלת אוריינטציה מערבית ובין הטרוגונית תרבותית, על הסתירה שבינה ובין האתוס הציוני המאחד. הבחירה באפשרות הראשונה פירושה בחירה בחברה שמבחינה תרבותית היא טוטליטרית מערבית, מובילה לדיכוי ונעדרת סובלנות כלפי האחרים שבתוכה; חברה שדוחקת לשוליים כל גילוי שסותר את הערכים של התרבות המערבית. בחירה באפשרות השנייה פירושה יצירת חברה הטרוגנית וסובלנית במחיר של ויתור על ערכים כהומוגניות מערבית, חילוניות ומודרנית, שעליהם מבוסס האתוס הציוני.

יהודה שנהב (2005), הדובר הידוע ביותר של הגישה הפוסט-קולוניאלית בישראל, מבסס את ביקורתו האנטי-מערכתית על טענת האוריינטליזם של סעיד. הוא טוען כי איזושטדט בגישתו המערכתית תופס את המזרח כפסיבי, נטול סובייקט היסטורי וחסר יכולת להבנה

ולמודעות עצמית; הוא האנטיזה של המערב הרציונלי המודרני, ולשיטתו התרבות המסורתית הפרטיקולריסטית של המזרחים היא המונעת את השתלבותם במערכת הישראלית הקולטת. לדעת שנהב, זוהי הדיכוטומיה האוריינטליסטית, הבנויה על האדרת ההיסטוריה המערבית אך מתעלמת מצדם האפל של מושגי הרציונליות והמודרניזציה בהיסטוריה המודרנית, אותו צד שבא לידי ביטוי בתפקיד שמילאה הרציונליות במנגנון ההשמדה הנאצי במלחמת העולם השנייה. לפי שנהב, הגישה הממסדית-מערכתית היא דוגמה מובהקת למודל האידיאלי של החברה המערבית, האמור לשמש מושא לחיקוי וסטנדרט נורמטיבי לכל האחרים.

פרשנות ליברלית ו"מערבית" יותר של הגישה הרב-תרבותית מציג יוסי יונה (2005). לדברי יונה, מעצבי המדיניות הישראלית מעולם לא התיימרו לייסד דמוקרטיה ליברלית הפועלת לפי העיקרון של נייטרליות ערכית. נהפוך הוא, הפרויקט של בינוי האומה, כלומר, יצירת קולקטיב בעל אתוס תרבותי וערכי משותף, התבסס על ביטול ההטרונגיות התרבותית. הפרויקט הלאומי הציוני-ישראלי היה זהות סינתטית חדשה שהציעה חלופה לאורח החיים הגלוי והדתי של היהודי. "מפעל הטרנספורמציה הזהותית" הזה, כפי שמכנה אותו יונה, השיל מעל המהגרים החדשים את זהותם והלביש עליהם את הזהות הישראלית. לדבריו, הטרנספורמציה הזהותית חלה על כל המהגרים, אולם ביטויה היה מובהק ביותר אצל המהגרים המזרחים. מפעל הטרנספורמציה של הזהות התרבותית של יהודי עדות המזרח השתלב עם המגמה הלאומית החילונית של מעצבי מדיניות החינוך והתרבות של החברה הישראלית. מגמה זו עלתה בקנה אחד עם טענתה המרכזית של הציונות החילונית, שקראה לעקירתו של היהודי מההווי הגלוי ולחילונו הלאומי הטריטוריאלי. השאיפה להקים חברה כזאת הדריכה את קברניטי המדינה ואת מעצבי המדיניות שלה בניסיונם להנחיל למהגרים החדשים דפוסי חיים חילוניים.

הביקורת של דוברי הפוסט-קולוניאליזם המזרחי נראית כמקרה מובהק של הפוזיטיביזם הלא-ביקורתי שאינו מוביל לשום מקום. חסרונו הגדול של הפוזיטיביזם התרבותי הפרטיקולרי הזה טמון בכך שהוא שולל את היסוד האוניברסלי של האדם, או מה שאריסטו הגדיר כ"יסוד התכליתי". איש הרוח שוחר הצדק אמור היה לאהוב את מוצאו ואת עדתו באופן שמשלב את החתירה להשגת האידיאל הכלל-אנושי. אבל תחת זאת, דוברי "הפוסט" בוחרים דווקא לקדש את הפטריטיזם העדתי הפשוט, הבלתי אמצעי, של הרבים וכל חכמתם מסתכמת בניסיון לקונספטואליזציה ולאידאליזציה של המצב האתני-תרבותי המזרחי המצוי.

ואולם הביקורת הפוסט-קולוניאליטית, במקרה הזה, איננה אלא החגיגה המתמשכת של הקיים. הטרגי-קומי כאן באמת הוא שדובריה עסוקים בוויכוח הפנימי על מידת הצלחתו או כישלונו של כור ההיתוך, כאילו היה זה עוד שיח אקדמי (או סידרת טלוויזיה); זאת במקום לראות שלצד הוויכוח יש גם לפתח תודעה לאומית אחרת, כזו שמכלילה בתוכה את פלסטין והפלסטינים (ולא רק את הערבים אזרחי ישראל), ולהפסיק לטפח את אותה תודעה לאומית יהודית אקסקלוסיבית ולכפותה על המציאות, כפי שעושים ללא הרף גם האקדמאים דוברי הפוסט-קולוניאליזם המזרחי. הם אינם פועלים לאורו של האידיאל הכלל-אנושי ואהבת החכמה, אלא דווקא מתוך הפחד הפוסט-קולוניאלי מהאידיאה הפילוסופית שמחוץ למיידיות של הריבוי האתני המצוי, או מתוך חשש מהריחוק והניכור מהמציאות כמומנט שוללני, שהרי לפיהם אין לרוח עוד מה שתשלול. קשה אפוא שלא לראות שהביקורת של דוברי "הפוסט" המזרחי אינה אלא חזרה לביקורת השמרנית של המודרניות, השופכת את התינוק עם מי האמבט. היסוד השמרני מתבטא בניסיון לבטל בתחילת המאה ה-21 את הלאומיות הפוליטית המודרנית ולחזור למגוון האתני-תרבותי

של מגדל בבל לאחר נפילתו. הפוויטיביזם הרב-התרבותי הזה, המקדש את הריבוי הקיים, הוא בעצם ברירת מחדל או אשליה ניא-רומנטית; כפי שמסביר מרקס במקרה הגרמני, זהו מפלט ועמו פיצוי על העדר אמנציפציה פוליטית-חברתית אמיתית.

הפרדיגמה הקולוניאלית-לאומית

ספרו של גבי פיטרברג (Piterberg, 2008), *The returns of Zionism: Myths, politics and scholarship in Israel*, הוא שילוב של שתי ביקורות אנטי-ציוניות: ביקורת יהודית חילונית נאורה וביקורת פוסט-קולוניאלית. אכן, שילוב מקורי! פיטרברג מנסה להראות את הדמיון בין התנועה הציונית למושבות הבריטיות הראשונות בוויירג'יניה ובניו אינגלנד, ואת הניגודים שבינה ובין היהדות המסורתית הישנה והיהדות החילונית המודרנית. לשם כך הוא מפנה את תשומת לבנו לאוסף של טקסטים ששייכים הן לבניין-העל של התנועה הציונית והן לבסיס המטריאלי שלה; הוא לא רואה בכך כל סתירה. בעיניו הייתה הציונות "תנועה קולוניאלית שחותה את תחיית הלאומיות היהודית במזרח", שילוב שהוא מסביר במושגי האוריינטליזם והתיאוריה הפוסט-קולוניאלית. בניגוד לשפיר וליפתחאל, פיטרברג גורס שהבעיה היא המקור הרעיוני האירופי של הציונות, כלומר אותה גישה שתלטנית אשר לפי סעיד תכליתה היא לכפות את העליונות האירופו-צנטריסטית על הארצות של "האוריינט". הוא מפרש ומנתח "קורפוס גדול של טקסטים עבריים" המייצג, לטענתו, את האבטיפוס הקולוניאלי של הציונות. כדבריו של רוג'ר אוון (Owen) על כריכת הספר, "דרך החקירה של המיתוס הציוני פיטרברג מדגים כיצד הציונות פיתחה את הלכידות שלה, אופייה ועיוורונה כלפי הפלסטינים".

הספר כולל שבעה פרקים. שלושה מתוכם (השני, השישי והשביעי) דנים ישירות במה שפיטרברג מכנה "תודעת המתנחל הלבן" של הציונות, המתבטאת ביחס המתנשא של המנהיגים והסופרים הציונים-ישראלים כלפי הפלסטינים. ארבעת הפרקים האחרים מתארים את הציונות כ"תנועה יהודית לא-יהודית", בפרפרזה על יצחק דויטשר. הפרק הראשון עוסק בכתבים של ברנרד לור, חנה ארנדט וקבוצה של אינטלקטואלים יהודים גרמנים שהתנגדו לציונות ותרמו ליצירה של זיקה ברורה בין המשיחיות היהודית והאוטופיה הליברטנית. הפרק השלישי דן בתנועה הכנענית כתנועה אולטרה-ציונית שמבטאת את שלושת פניה ה"לא-יהודיים" של הציונות: שלילת הגולה, השיבה לארץ-ישראל והשיבה להיסטוריה. הפרק מסתיים בבחינת ביקורתו הרדיקלית של אמנון רו-קרקוצקין על פנים אלו לאור תפיסת המשיחיות היהודית הניאו-מרקסיסטית של וולטר בנימין. בפרקים ארבע וחמש נידונות עבודותיהם של חוקרי האסכולה הירושלמית, שבמהלך העשורים הראשונים של המאה ה-20 פירשו והתאימו את המיתוס הציוני בהשראתם של הרומנטיקה וההיסטוריוציזם הגרמניים.

ספרו של פיטרברג נראה כביקורת תיאורטית מבריקה שמערערת ומפרקת את המיתוס הציוני. אולם בקריאה מעמיקה יותר, נראה שהוא עוד ביטוי של אותה דיאלקטיקה שלילית שאין בה שום התפתחות כלפי מציאות אחרת, טובה יותר מזו הקיימת. הבעיה העיקרית בו היא הניסיון לחשוף את האופי הקולוניאלי של הציונות באמצעות אותו קורפוס של טקסטים עבריים. לפי טענתו של פיטרברג אפשר להראות שטקסטים אלה מבטאים תודעה ודמיון טיפוסיים של מתנחלים. מה שכיניתי "הפן האידיאליסטי של אנשי הרוח הציונים" מוצג כאן בפשטות כבניין-העל הציוני. בבחינה מעמיקה מתברר כי יותר משהספר הזה חושף את אופייה הקולוניאלי של הציונות, הוא מנסה להחיל את שדה המחקר ההשוואתי של לאומיות התיישבותית על ריבוי הפנים של ההיסטוריה הציונית-ישראלית.

באשר לביקורת היהודית של הציונות, נראה שפיטרברג פוסל במומו שלו בשעה שהוא מבקר את הציונות של גרשום שלום וחבריו על היותה משיחיות חילונית ועל אמונתה בחזרתה של היהדות להיסטוריה. בביקורתו, המבוססת על המושג הידוע של קוונטין סקינר (Skinner) "מיתולוגיה של ראיית הנולד" (mythology of prolepsis), הוא טוען כי הם לוקים בראייה-בדיעבד של ההיסטוריה היהודית, או בלשון הגליאנית, כי הם נדמים לינושף של מינרווה הפורש כנפיו בערוב היום. הפרדוקס הוא שכל ספרו של פיטרברג נראה בעצמו כאותה חכמה-בדיעבד. את אותו קורפוס של טקסטים עבריים הוא קורא רק לאחר מעשה, מנקודת המבט של הנסיבות הישראליות הקיימות. הספר שלו מסתיים בדיוק כפי שהוא מתחיל, בציטוט של בן-גוריון, שרואה "בסיפורים של התנ"ך את המשמעות המלאה והאמיתית [...] של תקומת ישראל" (Piterberg, 2008, p. 282). בעיני בן-גוריון, המיתוס התנ"כי של תקומת ישראל שימש מלכתחילה רק כבניין-על וכדת האזרחית של היישוב הציוני ושל מדינת ישראל. אולם, כפי שטענתי, בה בעת פעלו גם האידיאליסטים אנשי הרוח של "ברית שלום" והאידיאולוגים של "השומר הצעיר" ו"פועלי ציון שמאל", שניסו להעלות את ההווה הקולוניאלית לדרגתה של "האידיאה".

זאת ועוד, פיטרברג מבטל את הדיכטומיה הציונית ומגדיר אותה "תנועה לאומית ממרכז-מזרח אירופה" ו"תנועה של מתנחלים קולוניאליים". הבעיה היא שהוא עושה זאת באמצעות הקורפוס של הספרות העברית, באופן בלתי תלוי בתהליך ההיסטורי. בניגוד אליו, הטענה שלי היא שהתנועה הציונית אכן הייתה מלכתחילה דיכטומיה, מעין יאנוס בעל שני פנים: הפן הרוחני הנאור והפן הקולוניאלי והלאומני האפל. לאחר מלחמת 48' והקמתה של מדינת ישראל, נראה היה שהדיכטומיה הייתה ואיננה עוד. אולם קריאה אקראית ולא בררנית באותו קורפוס גדול של טקסטים עבריים מספיקה כדי לגלות בהם את אותה הדיכטומיה של רוח היהדות הנאורה והלאומנית הדתית היהודית החשוכה.

הפרדיגמה של מישל פוקו

הבעייתיות התיאורטית העיקרית הטמונה בתורתו הניהיליסטית הרדיקלית של פוקו היא השלילה של כל ההגות הפילוסופית ההומניסטית מימיהם של אפלטון ואריסטו. הגות זו - עיקר עניינה ותכליתה הן לרומם את האדם ממצבו הטבעי הנתון ולהפכו למה שאריסטו כינה "יצור פוליטי", כלומר אזרח הפועל באופן מודע בתחומה ובתוכה של המדינה. לעומת זאת, עיקר עניינו של פוקו הוא לחשוף את שכלול אופני השליטה והדיכוי של האדם בעידן המודרני. שכלול זה מתבטא בהפחתה הדרגתית של עוצמת האלימות הפיזית שמפעיל השלטון, ובמקומה הפעלה של ידע מדעי ותרבותי המשמש אמצעי שליטה משוכלל ויעיל יותר. הידע בא לידי ביטוי במה שפוקו מכנה "נרטיב" המייצר בתורו מערכת מושגים המסבירה ומצדיקה את הסדר החברתי והפוליטי הקיים. אצל פוקו, תפקיד האינטלקטואל אינו לנסח תיאוריות-על אוטופיות, אלא לפעול בתוך שדה המומחיות שלו כדי לערער מבפנים ממסדים דכאניים באמצעות הביקורת של השיח השולט בהם. ספרם של אריאלה אזולאי ועדי אופיר (2009), משטר זה שאינו אחד, נראה כאילו נכתב ברוחו של פוקו. המחברים, חסידי תורתו הפוסט-מודרניסטית הרדיקלית, התיימרו לחלץ את

6 מושג זה לקוח ממאמרו של סקינר Meaning and understanding in the history of ideas, שם טען כי ההיסטוריונים מנסים לעצמם את הדברים והכתבים של העת העתיקה, מעניקים להם משמעות בדיעבד ומייחסים להם תכונות של הטרמה וראיית הנולד באופן שאינו תלוי בהקשר של הזמן והמקום שבהם נכתבו בפועל.

דמות המשטר הישראלי מהכבלים של הנרטיב הישראלי ההגמוני, כדי להציגו כפי שהוא באמת. טענתם מכוונת בעיקר נגד הנרטיב המציג את מדינת ישראל כמדינת לאום יהודית הומוגנית. כוונתם היא להסיר את הדימוי הלאומי היהודי והאחדותי של המשטר הישראלי ולהציגו כנרטיב המצאתי ושרירותי, המשמש אך ורק אמצעי לדיכוי ולהשתקתה של הלאומיות והתרבות הערבית-הפלסטינית בתוך גבולותיה של המדינה ובשטחים הכבושים. נראה שהמסר של הספר מכוון בעיקר כלפי מי שהמחברים מכנים "הדוברים של השיח הישראלי המצוי", מי שבעיניהם הכיבוש הוא פרויקט חיצוני למשטר הישראלי ועל כן הוא אינו סותר את אופייה הלאומי היהודי-אחדותי של המדינה. מול אלה אזולאי ואופיר טוענים, בצדק, שמערך השליטה החדש הפועל בשטחים הפלסטיניים אינו אלא המשכו של המשטר הישראלי הישן שהוקם לאחר מלחמת 48'. התוצאה היא שינוי צורה של המשטר הישראלי, או מערך שלטוני ישראלי חדש-ישן בעל שני פנים: אזרחי בתוך גבולות 1967, וצבאי רודני בשטחים הכבושים.

לזכותם של המחברים צריך לומר שבניגוד לדוברים האחרים של השמאל הישראלי, הם רואים את הכיבוש של השטחים הפלסטיניים ב-1967 כפועל יוצא ממהותו של המשטר הישראלי, ולא רק כמהלך מוטעה הדורש ביטול. אף על פי כן, בקריאה מעמיקה יותר אפשר לומר שכמו המשטר הישראלי, גם הבעייתיות של הספר עב הכרס הזה "איננה אחת", אלא יש לה שני פנים: תיאורטי ופוליטי.

בהיבט התיאורטי, ספרם של אזולאי ואופיר נראה כביקורת המכוונת לא רק נגד המשטר הישראלי הקיים, אלא שוללת את עצם קיומו של כל משטר באשר הוא. שכן על פי פוקו, משטר מטבעו הוא ישות זרה וכל-יכולה הניצבת מעל לאדם ומסמנת אותו באופן שאינו תלוי ברצונו. כמו כן, כפי שהמחברים כותבים בהקדמה, הספר אמור היה להיות תיאור אמיתי של המציאות הפוליטית והשלטונית הקיימת, כלומר תיאור המשוחרר מכבליו של הנרטיב הישראלי. אלא שהמחברים, המבקרים את הנרטיב המשרת את המשטר הישראלי, נותרים עם מה שגלנר מגדיר "אובייקטיביות התלוי על בלימה". בהעדר תפיסה של טוב כללי וידיעה של אינטרס הציבור, לא ברור כלל מהו התוקף של הנרטיב הביקורתי שלהם. הבעיה התיאורטית בספרם נעוצה אפוא בעיקר בשיח הפוסט-מודרניסטי של המחברים, סגנון שיתרוננו העיקרי הוא מראית העין החתרנית שלו.⁷

הבעייתיות הפוליטית של הספר מתבטאת בעיקר בכך שהמחברים מפרידים בין המשטר הישראלי, שהוא מערך שלטוני דכאני ושרירותי הדורש ביטול, ובין העם היהודי שהוא ישות חברתית וזהות תרבותית הראויה להכרה. אזולאי ואופיר מבקרים את הנרטיב הלאומי היהודי ההגמוני של המשטר הישראלי, ובה בעת אינם שוללים כלל ועיקר את זהותם הלאומית ואת הגדרתם העצמית של התושבים היהודים כזהות נפרדת ושונה מזהות הלאומית הערבית-פלסטינית. העניין לפיהם הוא רק שינוי של המשטר והפיכתו למשטר המייצג באופן שווה את שני העמים. אולם, אם לפי אזולאי ואופיר זהו אכן הנרטיב הלאומי היהודי של המשטר הקיים, לא ברור מדוע וכיצד היהודים יוותרו על הנרטיב המסמן אותם ויסכימו לשנותו כך שיסמן גם את הפלסטינים.

זאת ועוד, לא ברור מהו הערך המוסף המקורי והביקורתי של הספר. מאז סוף שנות השבעים

7 גם הכותרת החידתית של הספר, "משטר זה שאינו אחד", אינה אלא פרפרזה על ספרה של הפסיכולוגית הבלגית לוס איריגארי (*The sex which is not one*, Irigaray).

הכירו דוברי השמאל הישראלי לגונויו בפלסטינים; גם לשיטתם המשטר הישראלי אינו יכול עוד להיות "טוטליות יהודית", ועליו להתאים עצמו למציאות הדו-לאומית הקיימת. זוהי טענתם הפוזיטיבית של אזולאי ואופיר: צריך לשנות או לבטל את הנרטיב ההגמוני האחדותי של המשטר ולהתאים אותו לריבוי הזהויות הלאומיות הקיימות. הפתרון שהם מציעים הוא שיתוף הערבים בשלטון כדי לנסות להביא לשינוי המשטר הישראלי. אולם נראה שאזולאי ואופיר, כמו החוקרים הפוסט-ציוניים האחרים, אינם מאמינים באמת שאפשר לשנות את פני הדברים, שכן הם מקדישים לפתרון רק עמוד אחד ואחרון בספרם, תחת הכותרת "בזכות האוטופיה". אזולאי ואופיר אכן מבקרים את הנרטיב הלאומי-אתני היהודי של המשטר הישראלי. אולם בהעדר תפיסה אזרחית אחדותית של המדינה כתכלית לשמה, הם נשארם בהכרח בתחומם של אותו הנרטיב הלאומי היהודי-ישראלי השליט, אותו נרטיב שהוליד את הסכסוך וחייב בתורו את הקמתו של המשטר האחדותי הקיים.

הפרדיגמה הלאומית של גלנר

ספרו של שלמה זנד מתי ואיך הומצא העם היהודי (2007) נראה כפרשנות פוסט-ציונית של התיאוריה הלאומית של גלנר. הטענה העיקרית של זנד היא שלא הייתה שום ישות יהודית שהתקיימה כשהיא לעצמה מימי התנ"ך ועד ימינו. כנרמז בכותרת של ספרו, כמו כל יתר העמים המודרניים, גם העם היהודי הומצא - לפי זנד, הדבר התרחש רק במחצית השנייה של המאה ה-19. הוא מציע הסבר חלופי ולא-לאומי להיסטוריה היהודית ולטקסט המקראי, ובאמצעותו הוא מנסה להפריך את המיתוס הציוני בדבר קיומה של אותה ישות על-היסטורית המכונה "עם ישראל". לדברי זנד, רוב היהודים של העת העתיקה לא עזבו מעולם את אדמתם, ורק את מיעוטם גירשו הרומאים לאחר כיבוש ירושלים וחורבן בית שני. אלא שבמהלך 2000 שנות גלות, שתי הממלכות של העת העתיקה - ישראל ויהודה - הפכו לריבוי של קהילות יהודיות נפרדות ושונות, ובהעדרו של משטר לאומי אחיד נשלטו קהילות אלו על ידי הממסד הרבני המקומי שהטיל עליהן את חוקי הדתיים המחמירים. השלטון הדתי הזה הבדיל אותן מהעמים שמסביבן וגם מכל יתר הקהילות היהודיות. כפי שזנד מסביר, רק בסוף המאה ה-19, בעידן של הלאומיות במרכז אירופה ובמזרח אירופה, התעוררה גם הלאומיות היהודית במעין מטמורפוזה של מה שאנדרסון כינה "הקהילה היהודית הריאלית". לא ההמונים היהודים עצמם הקימו לתחייה את אותה האומה היהודית עתיקת היומין. אלו היו האבות מייסדים של הציונות, ש"המציאו" את הרעיון של הלאומיות היהודית לאורן ובהשפעתן של התנועות הלאומיות של מרכז-מזרח אירופה בחצי השני של המאה ה-19.

הלאומיות היהודית אכן הייתה המצאה ציונית של העידן המודרני, אולם נראה שזנד שוכח שזו הייתה המצאה נפוצה ומועילה מאוד. במילותיו של גלנר, "הרעיון של 'התעוררות' הלאומיות היה בשימוש נרחב ברחבי מרכז ומזרח אירופה" (Gellner, 1997, p. 78). אם כך, במה שונה התעוררותה של הלאומיות היהודית מזו של הלאומיות הגרמנית, הצ'כית או הערבית? גלנר עצמו מסביר ש"הלאומיות היהודית/ישראלית איננה מהווה סוגיה בעייתית מנקודת הראות התיאורטית" (גלנר, 1992, עמ' 9).

ההיסטוריוגרפיה היהודית של זנד נראית משכנעת למדי, גם אם איננה מקורית. אולם עולות השאלות מדוע וכיצד ההיסטוריוגרפיה היהודית העתיקה הזו קשורה להיסטוריה המודרנית של התנועה הציונית. גם בספרו של זנד, התנועה הציונית ומדינת ישראל מופיעות רק כפרקים מאוחרים יותר בהיסטוריה היהודית עתיקת היומין. בסופו של דבר, הנושא של ספרו הוא ההיסטוריה היהודית ולא ההיסטוריה הציונית-ישראלית. באשר לזו, הוא מפרך

כמה מהמיתוסים הציוניים הקשורים לאמונה בסיפור המקראי. אך כאן ועכשיו, לאחר מעשה, נראה שלשיטתו העם היהודי הומצא ככל העמים, "קם והתחיל ללכת". אלא שבניגוד למיתוס הציוני, הוא מזכיר לנו שאנחנו צריכים לראות את עצמנו כיהודים במונחים פוליטיים מודרניים ולא כיהודים של זמן המקרא.

ואולם נראה שזנד אינו מבחין בין ההמצאה ההיסטורית של התנועה הציונית ומדינת ישראל ובין ההמצאה של המיתוס הציוני. אגב כך, מתוך התמקדות בהפרכת המיתוס הציוני הוא מאשש דווקא את ההווה הציונית-ישראלית. קל להבחין כיצד זנד מרגיש כיהודי במדינת ישראל, אף שאינו מבקש טוטליות אלא רק דו-לאומיות לצדו של העם הפלסטיני, כאחד משניים; הוא גם מבקר את אופייה היהודי של מדינת ישראל. אולם אם זהו אכן המקרה, ומה חשוב הוא המצאתו של "העם הישראלי",⁸ נשאלת השאלה מדוע לכתוב ספר שלם על המצאתו של "העם היהודי". במקרה הטוב, אפשר לומר שספרו של זנד הוא אוקסימורון. אולם במקרה הגרוע זהו עוד ספר על היהדות והיהודים, שביודעין או שלא ביודעין רק משעתק את המיתוס הציוני בדבר זהותם וייחודם של היהודים. מנקודת מבטה של הנאורות ובשביל הפלסטינים, הבעיה היא דווקא תחושת הייחוד וההתנשאות הזאת של היהדות והיהודים, בין שזו ייחודיות יהודית מומצאת כפי שתיארו גלנר והובסבאום ובין שזו ייחודיות יהודית אתנית לשיטתו של אנתוני סמית (Smith, 1991).

מסקנות

הטענה העיקרית שלי היא שהביקורת הפוסט-ציונית, שהיא שלילה פשוטה של התנועה הציונית והמשטר הישראלי, חסרה את מה שכיניתי "ממד הרוח". ממד כזה עשוי לשמש נקודת משען לביקורת ומקור השראה שיאפשר לה להתעלות מעל להווה הציונית-ישראלית הקיימת. במילים אחרות, החוקרים הפוסט-ציוניים מבקרים את החברה הישראלית בדיעבד, לאחר מעשה, על היותה מימוש של הרעיון הציוני. אולם כפי שהראיתי, העניין איננו רק לשלול את האידיאולוגיה הציונית השלטת, אלא גם לנסות לשמר את הפן הרוחני הנאור שהיה בהגות הציונית ועודנו טמון היום בחברה הישראלית - אותו פן הומניסטי אוניברסלי שמלמד אותנו שהעולם ניתן להבנה, שהתכלית של ההבנה הזו היא הגשמה עצמית של האני דרך החברה והמדינה שלו. רק באמצעות אותה האידיאה האוניברסלית יוכלו הפלסטינים והישראלים להתעלות מעל לפטריוטיזם האנוכי הבלתי אמצעי שלהם כיהודים וכערבים, ולהפוך לאזרחים במדינה הרפובליקנית המשותפת שלהם.

מקורות

- אזולאי, א' ואופיר, ע' (2009). משטר זה שאינו אחד: כיבוש ודמוקרטיה בין הים לנהר (1967). תל אביב: רסלינג.
- גלנר, א' (1992). לאומים ולאומיות. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- (1994). תרבות ואימפריאליזם: וכוח עם אדוארד סעיד. עתה, 8.

8 כעבור שנים אחדות כתב זנד ספר נוסף, ובו הוא מקדש את הישראליות שלדבריו לא המציאה את היהדות, אלא דווקא סתרה אותה וביטלה אותה (זנד, 2013).

- דהאן-כלב, ה' (1998). מאורעות ואדי סליב. תיאוריה וביקורת, 12-13, 149-158.
 הורוביץ, ד' וליסק, מ' (1977). מיישוב למדינה: יהודי ארץ ישראל בתקופת המנדט כקהילה פוליטית. תל אביב: עם עובד.
 — (1990). מצוקות באוטופיה: ישראל - חברה בעומס יתר. תל אביב: עם עובד.
 זנד, ש' (2007). מתי ואיך הומצא העם היהודי?. תל אביב: רסלינג.
 — (2013). מתי ואיך חדלתי להיות יהודי. תל אביב: כנרת זמורה ביתן.
 יונה, י' (2005). בזכות ההבדל: הפרויקט הרב-תרבותי בישראל. תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים.
 סבירסקי, ש' וברנשטיין, ד' (1980). מי עבד במה, עבור מי, ותמורת כמה? - הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. מחברות למחקר ולביקורת, 4, 5-66.
 קימרלינג, ב' (2004). מהגרים, מתיישבים, ילידים: המדינה והחברה בישראל - בין ריבוי תרבויות למלחמות תרבות. תל אביב: עם עובד.
 שנהב, י' (2005). היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.

- Anderson, B. (1991). *Imagined communities*. Verso: London.
 Bonacich, E. (1972). A theory of ethnic antagonism: The split labor market. *American Sociological Review*, 37, 547-559.
 Buber, M. (1988). *Eretz Lishnei Amim (A land for two nations)*. Tel Aviv: Am Oved.
 Carr, E. H. (1961). *What is history*. New York: Vintage Books.
 Gellner, E. (1997). *Nationalism*. London: Weidenfeld & Nicolson.
 Habermas, J. (1991). *Communication and the evolution of society*. Cambridge: Polity Press.
 Horowitz, D., & Lisak, M. (1977). *Origins of the Israeli polity: Palestine under the mandate*. Chicago: University of Chicago press.
 Kimmerling, B. (1995). Academic history caught in the cross-fire. *History & Memory*, 7(1), 41-65.
 Kolakowski, L. (1982). *Main currents of marxism*. New York: Oxford University Press.
 Miliband, R. (1983). Debates on the state. *New Left Review*, 138, pp. 54.
 Piterberg, G. (2008). *The returns of Zionism: Myths, politics and scholarship in Israel*. London: Verso.
 Ram, U. (1995). *The Changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology and identity*. New York: University of New York press.
 Shafir, G. (1989). *Land, labor and the origins of the Israeli-Palestinian conflict*. Cambridge: Cambridge University Press.
 Smith, A. (1991). *National identity*. London: Penguin Books.
 Smootha, S. (1978). *Israel: Pluralism and conflict*. Berkeley: University of

- California Press.
- (1993). Class, ethnic and national cleavages and democracy in Israel. In L. Diamond & E. Shprinzak (Eds.), *Israel democracy under stress* (pp. 309–342). Boulder: Lynne Rinner Publisher.
- Yiftachel, O. (1993). Nation-building and the social division of space: Ashkenazi control over Israeli *periphery*. *Nationalism and Ethnic Politics*, 4(3), 33–58.

ביקורות ספרים

שתי נקודות מבט על גלות הכלים השבורים: חרדים בצל השיגעון

מאת יהודה גודמן

יהודה גודמן. **גלות הכלים השבורים: חרדים בצל השיגעון**. חיפה ותל

אביב: אוניברסיטת חיפה, ידיעות אחרונות וספרי חמד. 2013. 381 עמודים

עידו תבורי*

כמי שהחל דוקטורט במדעי היהדות, סיים תואר שני בפסיכולוגיה קלינית והפך לאתנוגרף, גודמן נמצא בעמדה מושלמת למחקר שערך - אתנוגרפיה של השיגעון בעולם החרדי. כמו אתנוגרפים אחרים, גם גודמן בוחן את החברה החרדית דרך חריגיה. אך במקום לבחון את החריגויות הממוסדות, כמו מקום האישה או עלייתם של זרמים וכיתות חדשות, הוא בוחן את מקומה של מחלת הנפש בחברה החרדית ואת האופנים שבהם נרטיבים של מחלת הנפש - נרטיבים של המטפלים ושל המשוגעים כאחד - מאפשרים לאתנוגרף לבחון מחדש את החברה החרדית. נקודת המוצא של גודמן היא השיגעון מאפשר לחוקר לא רק לפענח את הקודים המרכזיים המארגנים נרטיבי זהות, אלא גם לראות את הסדקים ואת מרחבי התמרון המאפשרים למטפלים ולמשוגעים לאתגר את גבולות החברה שבה הם חיים, הן באמצעות נרטיבים פנימיים והן באמצעות נרטיבים שמקורם מחוץ לה.

הספר מאורגן סביב שני מערכי השוואה. ברמת שדה המחקר, הספר משווה בין שני מוסדות שבהם שוהים משוגעים חרדים במשך היום. אחד המוסדות והוויכוח שבהם, "גמילות חסד", מנוהל בתוככי העולם החרדי, פיזית וסימבולית. זוהי מסגרת המאורגנת הן טיפולית והן רוחנית על ידי מנהיג כריזמטי הנהוג מנהגי אדמו"ר חסידי. המוסד האחר, "חסדי אברהם", הוקם על ידי מי שהיו חלק מקהילת המוסד הראשון. המסגרת הזו פתוחה יותר לעולם הפסיכותרפויטי החילוני, ועומדת באי נוחות מסוימת בין שני העולמות. מול מערך השוואתי זה מעמיד גודמן מערך שני, זה שבין שיחים שונים המתקיימים זה לצד זה בקהילות שחקר. כך הוא מתאר שיח שמרני המנסה לאפשר למטופלים במוסדות לחיות חיים חסידיים נורמטיביים ככל האפשר, שיח חתרני המשתמש במוטיבים חסידיים כדי לבקר את העולם החרדי ולמצב את השוהים במוסדות כבעלי יכולות ומעמד דתי מיוחד, ושיח חיצוני "מהפכני" השואב מהעולם החילוני ומהשיח הפסיכותרפויטי יותר משהוא שואב מהעולם החרדי.

כאתנוגרפיה, עבודת המחקר של גודמן נהדרת, ובסקירה קצרה זו אין ביכולתי לתאר נאמנה את עושר החומרים שהוא מציג. אך אחת מבחירותיו המעניינות ביותר היא שאף על פי שיש כמה דמויות שאותן הוא מתאר בפירוט - בעיקר במוסד החסידי יותר - הרי הגיבורים הראשיים של

* החוג לסוציולוגיה, אוניברסיטת ניו יורק (NYU)

גילוי נאות: יהודה גודמן הודרך את הכותב (עם פרופ' ששה וייטמן) במהלך כתיבת עבודת התזה לקבלת תואר מוסמך באוניברסיטת תל אביב.

הטקסט הם מערכי השיח עצמם. בחירה זו חורגת מאופן הצגתן של אתנוגרפיות, המשתמשות לרוב בדמותו של אינפורמנט-מפתח ככלי ספרותי לשם ביטוי של תמות כלליות יותר. כדי להפוך את מערכי השיח לגיבורי הספר, לא זו בלבד שגודמן מביא חלקים נרחבים מיומן השדה שלו, אלא הוא גם משתהה על אופני ההתנסחות ועל האופן שבו האינטראקציות מתפתחות ומתפתלות. מבלי ליצור הרמנויטיקה של חשד, שבה משמעויות פועלות מאחורי גבם של הנחקרים, גודמן מראה כיצד המדברים עוברים באופן בלתי מובחן כמעט מגוף אחד למשנהו (מלשון יחיד לרבים, למשל), או בוחרים להשתמש בביטויים שגורים בהקשרים מפתיעים, ובעשותם כן הם מייצרים אתרים שדרכם אפשר להעלות רעיונות חרדיים, לערער עליהם ולבחון אותם מחדש. במובן זה, גודמן משתמש לא רק בכלים של ניתוח השיח הסוציולוגי והאנתרופולוגי, אלא גם בכלים המשמשים פסיכולוגים קליניים.

גודמן נמנע במכוון מלהציג פתרונות לאתגרים ולקשיים העומדים בפני המטופלים או לתמוך במערך שיח מסוים. בניגוד לעבודות המניחות כי שיח שמרני הוא בעייתי מבחינה מוסרית מעצם מהותו, וכי שיח חתרני נעלה ממנו, לא כל שכן שיח מהפכני, גודמן מציג את השיחים כמעט ללא מוסרנות מיותרת. כך הוא מאפשר לקורא לבחון את האפשרויות והדילמות שמייצר כל "פתרון" ברמת השיח. הוא מראה, למשל, כיצד ברגעים מסוימים השיח השמרני מצמיח והופך את "עבודת העצמי" של המטופלים למשחק של הצגת העצמי, אך גם כיצד השיח הזה מאפשר למטופלים לעבור בין אינטראקציות, ואולי להימנע במידת מה מסטיגמטיזציה (אחרי ככלות הכול, כמו בני חברת הלומדים, גם הם "פותחים גמרא"). לעומת זאת, השיח הפסיכותרפויטי, אף שהוא מאפשר למטופלים לבחון מחדש את היחסים עם משפחתם ועם קהילתם, בעייתי מבחינת הנחות היסוד שהוא מייצר. במובן זה, השיח החתרני-דתי הוא אולי המעניין ביותר. כאן לפתע לשיגעון יש לא רק שפה, אלא גם יכולת לערער על עליונותם של "הבריאים". השיגעון הופך לכלי להתעלות רוחנית, ואף להוכחה של כוחות הנפש המיוחדים של המשוגעים. במובן זה הספר מאפשר לקורא לבחון מחדש שאלות ועולמות, "לנסות להבין ולראות שוב מבעד לסטריאוטיפיות ומאבקי זהות מוכרים" (עמ' 304).

מעבר לטענות המחקר שהוא מציג, גודמן מצליח להשמיע את קולו מבלי להפוך עצמו לקלישאה של הזר המוכר, וגם כאן ניכרים כישוריו כקלינאי. מבלי לרדד את עצמו לקטגוריות ידועות מראש הוא מאפשר לקורא להבין את הבעיות שעמן התמודד - משיעמום וחוסר ביטחון ועד לדרכים שבהן הוא מתמודד עם עולם היררכיות שאינו שלו. השילוב בין הפתיחות של גודמן לגבי לנקודת מבטו ובין הגודש בהצגת החומרים מאפשר לקורא להגיע למסקנות משלו. כך, לדוגמה, אף שהנחות של האינטראקציה המתוחה בין גודמן למנהיג הקהילה החסידית "גמילות חסד" אינו משכנע כמו ניתוחים אחרים, בשלב זה בספר הקורא יכול ליצור הסבר משלו ולתהות, למשל, על האופן שבו יחסי כוח באים לידי ביטוי בקהילה ומשפיעים על הכותב. הקורא יכול להבין בשלב זה שלא מה שנאמר, אלא עצם יחסי הכוח הם שגורמים לגודמן לחזור ולתהות למה "בעצם" התכוון הרב. אך בסופו של דבר, איכותו של הספר חורגת מהעושר האמפירי והתיאורטי הטמון בו. עולמם של המטופלים שגודמן מתאר, על רגעי ההומור והסבל שבו, נוגע בקורא. זהו ספר שמצאתי את עצמי חושב עליו שוב ושוב, ושאיני מצפה לחזור אליו בעתיד.

יהודה גודמן. **גלות הכלים השבורים: חרדים בצל השיגעון**. חיפה ותל אביב: אוניברסיטת חיפה, ידיעות אחרונות וספרי חמד. 2013. 381 עמודים

שלומי דורון*

בשנים האחרונות אנו עדים לפריחה של מחקרים העוסקים בתופעות שונות בחברה החרדית בישראל. ספרו של גודמן, המשתיך לתחום האנתרופולוגיה הרפואית ומתאר את המתרחש במוסדות המטפלים בבעלי הפרעות נפשיות, מצטרף למגמה זו. גודמן מציג את הדתנוף (religiouscape, כדברי אפדוראי: Appadurai, 1996) במרחב החרדי ומשקף נוף הטרוגני של זהויות וקבוצות, "קהילה של קהילות" (Etzioni, 1996), הנובעים ממרחבים פוליטיים מורכבים שמתקיימים במבנה חברתי מסוים.

מאז הציג פרידמן (1991) את מודל "חברת הלומדים" חשפו מחקרים רבים שדות תרבות חרדיים חדשים. ביניהם, למשל, מחקרים שעניינים מבט כללי על החברה החרדית, על המרחב החרדי ועל עולם הישיבות; מחקרים העוסקים בקבוצות ספציפיות - כלכליות, למשל מעמד הביניים החרדי, או אתניות, למשל מזרחיים וליטאים; מחקרים העוסקים בחינוך חרדי, בפוליטיקה פנימית וחיזונית, בתנועת ש"ס ובמנהיגות חרדית; מחקרים העוסקים בפסיכולוגיה של חולמים, מְרפאות וצדיקים, וכאלה הבוחנים תהליכי "חזרה בתשובה" ו"חזרה בשאלה"; מחקרים שנושאים מגדר ואתניות בקרב בעלות תשובה, שוויון בנטל, ועוד נושאים רבים אחרים.

גודמן, המצטרף לכל אלו, בוחן את המתרחש במסגרות חרדיות שמטופלים בהן חרדים הסובלים מהפרעות נפשיות. עיקר דיונו בדרכי הטיפול, והוא עוסק בהן יותר מאשר בסיפוריהם של המטופלים ובביטויי המצוקה שלהם. שתי שאלות פותחות את הספר. הראשונה היא כיצד משפיעה התרבות החרדית על הטיפול; השנייה - כיצד המטפלים החרדים מתייחסים לאתוס החרדי במהלך הטיפול (עמ' 13).

ספרו של גודמן כולל שישה פרקים. הפרק הראשון ("טיפול, חרדים, חרדיות") סוקר סוגיות המפגישות בין טיפול, תרבות וחרדים בישראל. בפרק השני ("בין מסורתיות למודרניות") גודמן דן במסגרות שיקום חרדיות, ובמיוחד בקהילה החסידית "גמילות חסד" ובמפעל השיקומי "חסדי אברהם" (שני השמות בדויים). בפרק השלישי ("הקול השמרני") הוא מתאר את הטיפול כחיקוי חברתי (התערבויות טיפוליות במסגרת הדת); בפרק הרביעי ("הקול החתרני") מתואר הטיפול כהתחדשות דתית (התערבויות טיפוליות במסגרת הדת עם חידושים); ובפרק החמישי ("הקול המהפכני") מוצג הטיפול כערעור חברתי (התערבויות טיפוליות שלא במסגרת הדת, המערערות את הסדר החברתי והדתי הקיים). פרקים אלו מציעים קולות שונים בשדה הנפש החרדי. בפרק האחרון והמסכם נדון הטיפול כביקורת התרבות. הספר כולל גם נספח המתאר את עבודת השדה. בחברה החרדית מתקיימים מעגלי זהות מקבילים. אחד המעגלים האלה הוא ההסתגרות - הסתגרות מפני השפעות מזיקות של החברה החילונית. הדבר נעשה, למשל, באמצעות חינוך נפרד, או באמצעות התנהלות על פי הכוונתם ועצתם של רבנים, מרפאים ורופאים המבקשים לעסוק בטיפול רפואי במנותק מהחברה ה"חיזונית". מעגל זהות אחר הוא ההשתלבות - השתלבות בהיבטים שונים של החברה הישראלית: שירות צבאי במסגרות שח"ר, לימודים

אקדמיים, הצטרפות לשוק העבודה. לעתים חופפים מעגלי הזהות זה את זה: מרפאים ורופאים דתיים וחרדים מקיימים לא אחת דיאלוג עם החברה מבחון בבקשם פתרונות לבעיות החיים בתוך החברה החרדית. בבסיסם של מעגלי הזהות מונחות שלוש תמות פסיכו-תרבותיות האופייניות לחברה החרדית: שליטה, עשייה וציות (עמ' 23). אידיאלים חברתיים אלו משפיעים על מחוזות הטיפול הנפשי, משום שהפרעות נפשיות מקשות על הסובל מהן לממש את האידיאלים החרדיים. הטיפול הנפשי מאתגר את הרצוי בחברה החרדית.

ספר מרתק זה מצביע על הקולות השונים המשתלבים בטיפול הנפשי במרחב החרדי: הקול השמרני, ששייך למטפלים ואנשי צוות חרדים המשתדלים לסייע בידי מטופליהם לנסות להגשים את האתוס החרדי הדומיננטי, ומשמשים אפוא סוכנים של המרכז החברתי; הקול החתרני, הרואה בסבל האנושי משאב רוחני ומציע פרשנות ביקורתית לחיים החרדיים ועיצובם מחדש מבלי לנטוש את החרדיות, כחלופה לטיפול הנפשי; והקול המהפכני, שאגב תהליך הטיפול הנפשי מתחזק בו השיח הפסיכולוגי ודרכי ניהול הרגשות הנובעות ממנו.

מצבי המרגינליות, המציבים את הדמויות גם בעולם החרדי וגם מחוץ לו, ולעתים באף לא אחד משניהם, מגלים אמביוולנטיות מרתקת. מחד גיסא, ניכר הרצון להסתגר בכל מחיר ולשמר את הטיפול הנפשי רק במסגרת חרדית; מאידך גיסא, למרות השימוש בדרכי טיפול ששומרות על כוח ושליטה של "חברת הלומדים", מתחת לפני השטח ניכר ערעור חברתי על הכוח הזה ורצון לשינוי. בין התהליכים הטיפוליים ובין התרבות שבתוכה הם פועלים, קרי האתוס החרדי, מתקיימים יחסי גומלין. הפיצול החברתי בין שלושת סוגי השיח הטיפולי - הפסיכולוגי, הפסיכיאטרי והדתי - מצביע על הטרוגניות של מעמד, אתניות, לאומיות ומגדר. השיחים הטיפוליים מגוונים ומתייחסים לאתוס חברתי משותף באופנים שונים ולעתים אף סותרים, מפרשים אותו ומותחים עליו ביקורת. הרבגוניות והסתירות האלה באות לידי ביטוי לאורך הספר. חלק מהמטפלים ומהמטופלים מתקיימים לצד מדינת ישראל כקהילה נפרדת ומבקשים לשמור את הטיפול בתוך העולם החרדי ולמנוע כל חשיפה לעולם הרפואה החיצוני. לעומתם, אחרים מקיימים דיאלוג עם החברה הישראלית בעוצמות משתנות. אלה מבקשים להישאר חרדים אבל גם להיעזר בתוכניות טיפול חיצוניות וגם לבקר תהליכים פנים-חרדיים.

הספר על פרקיו השונים כתוב בבהירות ובריהוטות. הוא מציג תמונה של שילוב בין שימור הכוח לאתגור, ותורם לדיון בנושאי אנתרופולוגיה של הנפש בעולם החרדי. אולם חסרה בספר התייחסות להיסטוריות של המטפלים: תיאור מפורט יותר שלהם וציון גילם, מוצאם האתני ושיוכם הקהילתי היו מעבים את הסקירה וממקמים אותם במרחב החרדי באופן קוהרנטי יותר. ביקורת נוספת קשורה לעבודת השדה. הבחירה בפרשנות ביקורתית ובזוויות ההסתכלות בטיפול הנפשי החרדי מרתקת; אולם הצבת תיאורה של עבודת השדה בנספח שבסוף הספר פוגמת בעוצמתו. לטעמי, תיאורה של עבודת השדה חייב לפתוח כל ספר שהאתנוגרפיה היא עיקרו. הדבר אינו רק פרשנות מתודולוגית, אלא הוא קריטי במחקר המבקש לתאר שדה מורכב. גודמן כותב כי "לאחר מחשבה החלטתי שאי אפשר ולא רצוי לשלב את כל החומר העיוני והמחקרי העדכני. כתיבה מחודשת כזאת בדיעבד הייתה משנה להבנתי את האותנטיות ההיסטורית של המחקר ושל הממצאים" (עמ' 11); אולם בעיניי, שילובם של חומרים חדשים היה עשוי לחזק את הממצאים ולא לפגום בספר.

גלות הכלים השבורים הוא ספר חובה לפסיכולוגים, לאנשי מדעי החברה ולאנתרופולוגים, וגם לכלל המעוניינים להביט פנימה לעולם החרדי. ייחודו וחשיבותו טמונים בקולות שהוא מביא

ובשיחי הטיפול הנפשי המתוארים בו. ספר זה מראה כי מלבד התסריט הבינארי, המתאר הסתגרות מול השתלבות של חרדים בחברה הישראלית, יש תסריט נוסף של קיום בשני המרחבים: חרדי המבקש להישאר באתוס החרדי הדומיננטי אבל אינו חושש לבקר אותו ולהיחשף להשפעות חיצוניות מסוימות.

מקורות

פרידמן, מ' (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

Appadurai, A. (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota.

Etzioni, A. (1996). Community of communities. *The Washington Quarterly*, 19(3), 127–138.

אווה אילוז. מדוע האהבה כואבת. ירושלים: כתר. 2013. 315 עמודים

יורם בילן*

כסוציולוגית של התרבות המתמחה בחיים החברתיים של רגשות, אווה אילוז מבקשת לשרטט בעבודתיה את המפה התרבותית החדשה של המודרניות המאוחרת, המאופיינת על ידי כלכלה קפיטליסטית, סדר חברתי דמוקרטי ושיח פסיכולוגי הגמוני. מיפוי אמביציוזי זה הוליד עד כה שישה ספרים, מתורגמים מאנגלית ברובם, שראוי להזכירם כדי להציב את הספר הנדון כאן בהקשרו הרחב. ספרה הראשון של אילוז, *האוטופיה הרומנטית: בין אהבה לצרכנות (2002)*, עוסק בצמיחתו של הקוד הרומנטי בתרבות הקפיטליסטית המאוחרת ובדרכי עיצובו של קוד זה כמוצר צרכנות מובהק, באמצעות תעשיית המדיה. הספר השני, *תרבות הקפיטליזם (2002)*, הוא סקירה היסטורית משולבת בניתוח סוציולוגי של צמיחת תחום התרבות כספרה אוטונומית במרחב הציבורי, החל מהתקופה המודרנית המוקדמת ועד ימינו. ספרה השלישי, *Oprah Winfrey and the glamour of misery (2003)*, מנתח את האופנים שבהם המרחב הציבורי, המודגם באמצעות הזירה התרבותית הפופולרית של "תופעת אופרה וינפרי", מתמלא בעולמות פרטיים רגשיים של אינטימיות ומצוקה ומאפשר יצירת זיקות חדשות בין זהות, ביוגרפיה והמדיום המסחרי של הטלוויזיה. הספר הרביעי, *אינטימיות קרה (2008)*, עוסק באופנים שבהם יחסים רגשיים ויחסים כלכליים מצטלבים כדי ליצור את מה שאילוז מכנה תרבות "הקפיטליזם הרגשי"; ואילו הספר החמישי, *גאולת הנפש המודרנית: פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית (2012)*, מתמקד בתרומתה של הפסיכולוגיה, ובמיוחד של השיח התרפויטי, לכינון העצמי, החיים החברתיים והמפה התרבותית במודרניות המאוחרת.

הספר החדש *מדוע האהבה כואבת* נסמך על קודמיו, ובמיוחד על שני האחרונים, בשרטוט הדיוקן התרבותי של העצמי בתקופתנו. ההתמקדות באהבה עלולה לעורר תהייה כפולה. ראשית, עיון קצר ביצירות המופת של הספרות העולמית יספיק כדי לשכנע כי האהבה מייסרת בכל התקופות ובכל החברות. שנית, מה לכאבי הלב הרומנטיים - במיוחד בדרך שבה הם מוצגים לעיפה בתרבות הפופולרית, מסדרות ריאליטי ואופרות סבון ועד רומנים רבי מכר ואתרי חיזור באינטרנט - ולתהליכי העומק הסוציו-כלכליים המעצבים את עולמנו. לתהייה הראשונה משיבה אילוז כי בתקופתנו האהבה מייסרת אחרת. הארגון החברתי של הכאב הרומנטי עבר בעשורים האחרונים תמורה עמוקה, שאת אופייה היא מבקשת לחקור באמצעות ניתוח השינויים שחלו בהיבטים המרכזיים של העצמי - במבנה הרצון הרומנטי, במה שגורם לתחושת פגיעות וחוסר ערך של העצמי ובארגון התשוקה. אילוז מקנה לאופנים החדשים של ארגון העצמי, הסובייקטיביות והרגשות משקל לא פחות חשוב בעליית המודרניות ממשקלם של גורמים "אובייקטיביים" כהתפתחות הקפיטליזם, המדע והחילון. ובאשר לתהייה השנייה, הטענה כאן, כמו בספרים הקודמים, היא כי דווקא ייצוגיה השטחיים-כביכול של התרבות הפופולרית משמשים מצע פורה להתחקות אחר התהליכים והמנגנונים החברתיים, המעצבים את העצמי הרגשי הרפלקסיבי במודרניות המאוחרת. האהבה הרומנטית כוללת, לדעת אילוז, את שתי המהפכות התרבותיות החשובות ביותר במאה ה-20 - העצמה של סגנונות חיים אינדיבידואליים ותוכניות חיים רגשיות

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה והמחלקה לפסיכולוגיה, האוניברסיטה העברית

ועלייתם של דגמים כלכליים לעיצוב יחסים חברתיים ואף לעיצוב העצמי ורגשותיו - ואלו זוכות לביטוי גדוש ומוקצן בספרה הפופולרית. חוקרים האמונים על מודלים מטריאליים וכלכלה פוליטית יחשו מן הסתם אמביוולנטיות לנוכח הניסוח המהלך בגדולות של המפעל הנוכחי:

מטרתה היא לעשות לאהבה מה שעשה מרקס לסחורות: להראות שהיא מעוצבת ומיוצרת על ידי יחסים חברתיים מוחשיים; להראות שהאהבה נסחרת בשוק של שחקנים מתחרים שאינם שווים; ולטעון שלאנשים מסוימים יש יכולת רבה יותר מלאחרים להגדיר את התנאים שעל פיהם הם נאהבים. (עמ' 15)

אילו מסתייגת מהסיפור ההרואי של עליית ה"אינדיבידואליזם הרגשי" שיצר לכאורה דגם חדש של חברותיות, שביסודו אהבה רומנטית, משוחררת משיקולי אינטרס, מעמד ונוחות. התזה הכפולה של הספר היא כי "מערכת היחסים הטהורה" הפכה את הספרה הפרטית לשבירה ולתזזייתית ואת התודעה הרומנטית ללא מאושרת, וכי אי אפשר להבין את חוסר הנחת באהבה בעת הזאת אלא בעזרת הסוציולוגיה ומתוך הבנת הליבה התרבותית והמוסדית של המודרניות. להסברים במישור הפסיכולוגי, שנראה כי הם מתבקשים כשדנים בקטגוריות כמו עצמי, רגשות ואושר או אומללות רומנטית, מתייחסת אילו באופן דיאלקטי: דווקא משום שהמודרניות המאוחרת היא עידן פסיכולוגי מובהק, שבו חיי הנפש של היחיד ממופים, מכוילים ומכומתים בממדים חסרי תקדים, ראוי לחקור את ההבניה התרבותית, פרי האילוצים המוסדיים וההסדרים החברתיים, שכוננה את העצמי הרגשי הרפלקסיבי. פגיעותו של העצמי בתחום הרומנטי אינה נובעת מחולשות נפש וטראומות ילדות אלא ממערך סתירות חברתיות ותרבותיות הטבועות בליבת המודרניות.

מהן, אם כך, התמורות באהבה במודרניות המאוחרת? ראשית, נפגע הרצון הרומנטי, משום שמערכת הכללים המארגנים בחברה המסורתית, שהתאימה את אופני ההבעה והחוויה של רגש רומנטי למכלול קוהרנטי של מעמד, סטטוס ואתיקה-של-מחויבות, נדחתה מפני משטר של אותנטיות רגשית, המעניק קדימות לבחינה עצמית של פנימיות רגשית, במנותק מכללים טקסיים ואילוצים נורמטיביים. לכאורה ניתן לראות בניתוק של הבחירות הרומנטיות מהמארג המוסרי והחברתי של הקבוצה ובהופעה של שוק מפגשים שמסדיר את עצמו עדויות לניצחונה של האהבה הרומנטית. אולם זהו ניצחון פירוסי: עלייתן של "אינטימיות אישית והתאמה פסיכולוגית" מצד אחד ו"סקסיות" (משיכה מינית) מצד שני כקריטריונים לבחירה, במנותק מעולם ערכים מוסרי, יצרה שוקי נישואים מורכבים ותחרותיים, שבהם חופש הבחירה ושפע האפשרויות מייצרים אמביוולנטיות, בלבול ופחד ממחויבות.

נפגעים נוספים הם תחושת ההכרה והערך העצמי. אם עד סוף המאה ה-19 היה הקשר הרומנטי מאורגן על יסוד תחושת ערך חברתי שכבר נקבעה, במודרניות המאוחרת ניתוק האהבה ממסגרות חברתיות הפך את הקשר הרומנטי לאחראי ליצירת חלק גדול מתחושת הערך העצמי של היחיד. אולם התקשרות רומנטית דורשת תהליך אינסופי ומייגע של אישור מחודש של האינדיבידואליות ושל הערך האישי של האהוב, באמצעות קבלת הכרה מאחרים; וכאשר הקריטריונים להערכה אינם אובייקטיביים אלא קשורים לדינמיקת טעם פרטית וסובייקטיבית, העצמי מתקשה למצוא עוגנים של ביטחון אונטולוגי והכרה. שוב, אומללות רומנטית אינה המצאה מודרנית; אך בעבר זכו חוויות הסבל למבע סמלי ומעדן על ידי שזירתן במעטפות משמעות דתיות, רוחניות או רפואיות,

ואילו עתה - כשהמסגרת התרבותית הדומיננטית לארטיקולצית הסבל היא פסיכולוגית - חוסר ההכרה והסבל הנגרם על ידו מובנים כסימנים של אני פגום. אילו מצביעה על הסתירות המובנות שבין הדרשה להכרה ולמחויבות ובין הדרשה לאוטונומיה, ומראה יפה כיצד עלינותה של האחרונה הופכת את האינטראקציות הרומנטיות לארעיות ולחסרות יציבות וכיצד השליטה הגברית בשדות המיניים ובשוקי הנישואים נשמרת ואף מתעצמת מכוח מעמדה ההגמוני של אוטונומיה אינדיבידואלית, שגם הנשים מקבלות כערך מפתח. האופי הכלכלי-חוזי של מערכות יחסים אינטימיות מודרניות לא רק ששולל את השימוש בשפה מוסרית כדי לגנות את האדם הנוטש, אלא להפך, מייצר תחושת אשמה עצמית אצל הננטשת (השימוש בלשון נקבה מכוון - נשים חשות אחריות לכישלונות הרומנטיים שלהן הרבה יותר מגברים).

שלישית, נפגעה מאוד התשוקה הרומנטית. כלכלת הבחירה הרציונלית החלישה מאוד את המשאבים התרבותיים שהפכו בעבר את חוויות התשוקה ל"קסומות". מי ששחק את ההילה המיסטית של האהבה והפך, בלשונו של פוקו, את "אומנות הארטיקה" ל"מדע המיניות", היו הפסיכואנליזה (שראתה באהבה שחזור של קונפליקטים מהילדות), הפסיכולוגיה (המעריכה, מודדת ומנבאת התאמה רומנטית בעזרת ארסנל שלם של כלי אבחון ומיון), בריאות הנפש (המבקשת להשיג באמצעות האהבה הנאה ורווחה מרבית ליחיד) והביולוגיה ומדעי המוח (הרואות באהבה תוצר של מנגנונים אבולוציוניים וכימיים). גם התנועה הפמיניסטית תרמה את חלקה לרציונליזציה של האהבה באמצעות חשיפת האופי הפוליטי ויחסי הכוח המגדריים הלא-סימטריים שביסוד דגמים מקובלים של אהבה רומנטית. הסרת הקסם מעל האהבה, שחוללו האידיאלים הפוליטיים של שוויון ושל הגינות מזה והמדע והטכנולוגיה מזה, התעצמה באמצעות טכנולוגיות בחירה זמינות, כמו אתרי היכרויות באינטרנט. האופי המסתורי, העמום, המסתכן, הלא-תועלתני והבזבזני של התשוקה הרומנטית נוטרל על ידי השיח הטיפולי והשיח הפמיניסטי; ואל האקלים התרבותי של מערכות היחסים הרומנטיות חדרו אי-ודאות ואירוניה. "התשוקה, בתור תנועה לא מסודרת של הגוף ושל הנפש, מושמעה בתהליך תרבותי נרחב של פרוצדורליזם ושל רציונליזציה" (עמ' 217).

בד בבד עם הדמוקרטיזציה וההכללה של אידיאל האושר במודרניות, נעשו אהבה וסיפוק רגשי מושאים של פנטזיה אוטופית שקשה יותר ויותר לממשה. התאוצה שצברו במאה ה-20 טכנולוגיות הדמיון (סרטים, סדרות טלוויזיה ופרסומות) באמצעות המדיה הוויזואלית ותרבות הצריכה מעצימה את התשוקות והרציות באמצעות נרטיבים דמיוניים, אך ריאליסטיים ומלאי חיות; אך הציפיות המוגברות שמייצרים, למשל, סרטים רומנטיים, נידונות לאכזבה לנוכח מגבלות חיי היומיום המודרניים (המועצמות באופן אירוני דווקא על ידי מיסוד הקרבה והאינטימיות בחיי בני הזוג). ידע פסיכולוגי-מילולי רב מדי על הזולת, שהופך זמין באתרי היכרויות באינטרנט, למשל, מקטין את האפשרות לאידיאליזציה ופוגע בתחושת המשיכה. הפנטזיה והדמיון הופכים פעמים רבות לתכלית המהנה שלהם עצמם, כך שהמעבר מהתשוקה המדומיינת לחיי המציאות נפגם. כל הגורמים האלה מתווים את פניה המודרניים של האהבה, ובעצם של האומללות הרומנטית בעקבות הקשיים להשיגה.

בספר זה חוזרת אווה אילוז ומפגינה את הדמיון הסוציולוגי ואת הברק האינטלקטואלי שאפיינו עבודות קודמות שלה, בהוסיפה את הטריטוריה הרומנטית - שאינה ורודה כלל - למפה התרבותית הקשורה לעצמי ולחיים החברתיים בעידן המודרני המאוחר. כמו בספריה הקודמים, היא שוזרת ניתוחים של תרבות "גבוהה" ו"פופולרית", של משמעויות סמליות והיבטים חומריים,

של זירות פעולה ציבוריות ואינטימיות ושל גורמים כלכליים ורגשיים ויוצרת מכל אלה מערכת הסבר מורכבת ורב-ממדית, הנרתעת מטיעונים בעלי אופי דיכוטומי או דיאלקטי פשוט. היא מציבה לדיון שאלות גדולות, בעלות ערך מוסף תיאורטי לסוציולוגים, להיסטוריונים ולחוקרי תרבות, ומפגינה שליטה במקורות ובגופי ידע רבים ושונים. טיעוניה מוצגים באופן מושכל, חד ובהיר, וקוראים תיגר על "אמיתות קלאסיות" ועל הוגים מרכזיים במדעי החברה. אתגרים אלה עלולים גם לעורר ביקורת לא מעטה. סוציולוגים שאמונים על מסד נתונים גדול וקשיח יקפו גבה לנוכח השימוש הליברלי במגוון כה רחב של מקורות ראשוניים - ראיונות עומק, אתרי אינטרנט, טורים פופולריים בעיתונים, רומנים מהמאה ה-18 ומהמאה ה-19 וספרי עזרה עצמית - ללא התייחסות למתודולוגיית איסוף ולנתונים כמותיים. פמיניסטיות עלולות להתאכזב מ"האשמת הקורבן" - הטענה שחלק מהצלחות הפמיניזם מחזקות את ההגמוניה הגברית בשדות החיזור והאהבה - אף שאילו מציינת במפורש כי החופש המיני החדש מקשה על נשים בגלל שאי השוויון המגדרי נשמר בחברה ובמשפחה. פסיכולוגים וביולוגים לא יאהבו מן הסתם את הטענה כי אופני ההסבר והלגיטימציה שהם מציעים לקשיים הכרוכים ביחסים רומנטיים הם חלק מן הבעיה, ולא הפתרון לה. ואולי יהיו גם מלומדים שיראו באתיקה שאילו מבקשת להשיב אל היחסים הרגשיים והמיניים ביטוי לניאו-שמרנות.

יהיו אשר יהיו הוויכוחים שספר זה יעורר, המחברת עומדת היטב, לדעתי, במשימה האמביציוזית שהציבה לעצמה בתחילתו - "לעשות לאהבה את מה שמרקס עשה לסחורות". מדוע האהבה כואבת שב ומבסס את אווה אילו כאחת מן הסוציולוגיות התרבותיות החשובות והמעניינות בתקופתנו.

מקורות

- אילו, א' (2002). *האוטופיה הרומנטית: בין אהבה לצרכנות*. חיפה: אוניברסיטת חיפה.
- (2002). *תרבות הקפיטליזם*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2008). *אינטימיות קרה*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2012). *גאולת הנפש המודרנית: פסיכולוגיה, רגשות ועזרה עצמית*. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

Illouz, E. (2003). *Oprah Winfrey and the glamour of misery*. Columbia: Columbia University Press.

זאב שביט, אורנה ששון-לוי וגיא בן-פורת (עורכים). מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד. 2014. 442 עמודים

אורי שוורץ*

השפה יוצרת אשליית יציבות שבלעדיה לא נוכל לייצג את העולם החברתי. אלא שדווקא בשל תלותנו בה, אנו הסוציולוגים חייבים לחשוף את הריבוי והשינוי המסתתרים מאחורי אשליית האחידות והיציבות של הקטגוריות שאלהן אנו יוצקים את המציאות החברתית. אסופת המאמרים שלפנינו תורמת למעשה חשוב זה. היא בוחנת זהויות בישראל, בעיקר זהויות אתניות ודתיות, כתוצר דינמי של עבודת גבולות בין קבוצות ושל אסטרטגיות התמקמות של פרטים. זהויות בישראל מתוארות בה כתוצרי הבניית זהות אקטיבית מלמטה, הנטועה בחיי היומיום ובעולמות משמעות מקומיים, אך בה בעת מעוצבת על ידי תהליכי מקרו כמו גלובליזציה וניאו-ליברליזציה. ערעור הקטגוריות מוצג, בצדק, הן כעמדה תיאורטית-פילוסופית עקרונית והן כתגובה היסטורית ל"נוזליות" המודרנה המאוחרת, שבה "אשכנזים" ו"מזרחים", כמו גם "דתיים" או "חילונים", אינם נתפסים עוד כקבוצות קוהרנטיות בעלות סדר-יום משותף" (עמ' 9). גם בקובץ עצמו ניכרת פוליפוניה: הוא מסכם עבודה של קבוצת מחקר הטרוגנית, ואינו מכפיף את פרקי בעריצות לפרויקט המשותף המוצג במבוא (כך, למשל, הדיונים של זאב שביט ומיכאל פייגה בייצוגי המרחב אמנם מבקשים לגעת בהשתנות הזהות הלאומית בעידן של מסחר ופוסט-לאומיות, אבל מתרחקים מפרדיגמת ההתמקמות). עם זאת, תרומתו של הקובץ עולה על סך מרכיביו, ואני משוכנע שמקומו לא ייפקד משום ספרייה סוציולוגית עברית.

אחדים מהפרקים מעשירים את הבנתנו את קטגוריות הזהות ומציגים בחינה רגישה של גילומן בחיי היומיום. כך למשל הפרק של דנה קחטן, שמתארת כיצד הזהות האתנית של יחידות בצה"ל מגולמת בסגנונות קבוצתיים ובקודים מוגזעים של אינטראקציה סביב צירי משמעות שונים: שקט-קולניות, מצינונות-משפחתיות, סדר-בלגן וציות-מורדנות. פרקים אחרים מרחיקים לכת עוד יותר; שניים מהם, המציעים במפגיע חשיבה מחדש על הקטגוריות הסוציולוגיות, הם הפרקים של שניים מהעורכים, גיא בן-פורת ואורנה ששון-לוי, המעיינים במושגי ליבה בחקר החברה הישראלית - "חילוניות" ו"אשכנזיות". הם חושפים את השינוי שחל במושגים אלו על ציר הזמן, את הריבוי והדינמיות שמסתיר המסמן היציב. בשני הפרקים, הפנייתו של המבט הסוציולוגי אל היומיום מנפקת תובנות חדשות וחשובות על הקטגוריות.

בן-פורת מצביע על מרכזיותו של השוק כזירה לתהליכי חילון. הסתת המבט מהמישור האידיאולוגי לחיי היומיום, ובמקרה זה לנוכחותם הגוברת והולכת של מזונות לא-כשרים במרחב הציבורי, מעידה כי תהליכי חילון נמשכים גם בשעה שנדמה כי מעמדה ההגמוני של החילוניות הרציונלית נשחק במישור האידיאולוגי-פוליטי. המשא ומתן על הסטטוס-קוו הדתי מבטא אפוא פוליטיקה מחוץ לפוליטיאה, בזירת השוק. בן-פורת דן ב"חילון כתהליך שבו הדת מאבדת ממעמדה הפוליטי ומסמכותה לא בשל מהלכים אידיאולוגיים סדורים דווקא אלא עקב בחירות אינדיבידואליות ופרקטיקות יומיומיות של יזמים כלכליים ושל צרכנים", חילוניות מופרטת

* המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן

וניאו-ליברלית. תהליכי החילון שהוא מזהה ביחס לממכר חזיר מעוצבים במידה רבה על ידי עלייתה של תרבות הצריכה הגלובלית, ששוחקת את משמעויותיו הסמליות השליליות של החזיר בעיני הבורגנות הישראלית והופכת אותו לעוד מוצר צריכה. "חילוניות של חיי יומיום" זו איננה זהות אידיאולוגית אלא זהות צרכנית, נהנתנית ומעמדית במהותה. המשגה זו פותחת פתח לעיון במציאות החברתית המתפתחת במרווח שבין קווי גבול אידיאולוגיים לקווי גבול של סגנון חיים, שכן אלו אינם בהכרח חופפים.

מאמרה החשוב של ששון-לוי מראה את הריבוי והשינוי התרבותי שמסתירה יציבותו של המסמן "אשכנזיות". בהסתמכה על ראיונות הבוחנים כיצד אשכנזים מדורות שונים מבינים את אשכנזיותם (ואשכנזיות ככלל), ששון-לוי מזהה שני תהליכים דרמטיים. התהליך הראשון הוא הפיכת האשכנזיות מזהות בלתי מסומנת, מוכחשת ובלתי נראית המסווה עצמה כ"ישראליות" לזהות מסומנת שנשאיה מצהירים עליה בגלוי. זהו שינוי בעבודת הגבולות סביב האשכנזיות, שאינה כרוכה עוד במלאכת ההסוואה שאפיינה אותה בעבר (וששון-לוי מסבירה שינוי זה בפוליטיקת הזהויות ובאפקט האירוני של פרויקט האינטגרציה המדינית). התהליך השני נוגע לשינוי במשמעות המסמן עצמו: הזיקה בין קטגוריית ה"אשכנזיות" לאירופיות ולתרבות אירופית הולכת ונחלשת, ואילו זיקתה לכוח עירום ולעמדת יתרון פרווילגית הולכת וגוברת. צעירים "מגדירים את עצמם כאשכנזים אבל לא מציגים פרקטיקות שמזהות אותם ככאלה - לא אוכל, לא לבוש, לא מוזיקה או מנהגים; תכונות, מאפיינים ודימויים. האשכנזיות שלהם איננה מוצא ובקושי הביטוס אלא היא אך ורק עמדת כוח, משאב הניתן להמרה" (עמ' 172). אפשר שזה מה שקורה לזהויות כשהאמת הסוציולוגית שלהן מונהרת לשחקנים. ששון-לוי מציעה שתי הבנות משלימות של האשכנזיות העכשווית: אשכנזיות כעמדת יתרון עירומה ואשכנזיות כהביטוס, שאינו קשור למסורות תרבותיות אירופיות, ולעתים נגיש גם לישראלים ממוצא מזרחי.

ההתמקדות ביומיזם ובהבנה מלמטה חושפת כיצד מאחורי המסמנים "חילוניות" ו"אשכנזיות" מסתתרים מסומנים שונים בזמנים שונים. אך לצד סגולותיהם וחשיבותם, מאמריהם של בן-פורת ושל ששון-לוי מצביעים על הכתם העיוור של הספר - מעמד. מפתיע שספר שנושא "זהויות ומיקומים חברתיים" אינו מקדיש ולו פרק עצמאי אחד לזהות מעמדית ולעבודת גבולות מעמדית. בכך משכפל הספר, שלא במתכוון, את נטייתה של הסוציולוגיה הישראלית להתמקד בקטגוריות האתניות, הלאומיות, הדתיות והאידיאולוגיות, וללהק צירי זהות אחרים כמעמד ומגדר לתפקידי משנה בסיפור העלילה. בשני המאמרים שסקרתי מעמד הוא שחקן משנה חשוב, אך הוא אינו מורשה לגשת לקדמת הבמה: בן-פורת אמנם מזהה את החילוניות של היומיום עם תרבות הצריכה ועם שינויים במעמד הבינוני הישראלי, אך הוא מחמיץ את ההזדמנות לדון בתפקידו של המזון הלא-כשר בהזדהות מעמדית, בהיבדלות ובעבודת גבולות מעמדית של הבורגנות הישראלית. ששון-לוי מיטיבה לזהות שאשכנזיותם של הצעירים קשורה באופן הדוק בהביטוס, אך עוצרת כפסע לפני אפיונו של הביטוס זה כמעמדי, כלומר לפני ההצבעה על המסומן המעמדי החדש המסתתר מאחורי התווית האתנית הוותיקה. הדיון העשיר בזהויות אתניות לאורך פרקי האסופה פוסח לא רק על המעמד אלא גם על הציר הגיאוגרפי ("פריפריאליות") ועל קטגוריות סיווג ילידיות ("ערסים"), העומדים ביחסים מורכבים עם הקטגוריות האתניות המזרחיות.

הממד המגדרי נבחן בשני פרקים מרתקים. הראשון הוא מאמרה של ליליאן אבו-טביך על גבולות של מקומיות. אבו-טביך דנה בהבניה החברתית של זרות אצל נשים פלסטיניות-ישראליות שלאחר נישואיהן עוקרות אל יישוב משפחתו של הבעל. זהויות מקומיות אלו מתאורות כתוצאה

של תהליכי מאקרו - הנכבה שלוותה בדה-אורבניזציה ועליית זהות אוטוכטונית - ולנשים נותר מרחב מוגבל להתמקמות (אחדות, שמוצאן עירוני, יכולות לטעון לעליונות על ה"מקומיים" הכפריים, אך לא לערער על עצם זרותן). מאמר שני הוא עבודתה של מיכל רום על נשים הבוחרות שם משפחה לאחר נישואיהן. שלא כמו אבו-טביך, רום מתמקדת בעבודה הסוכנית ובהגינות הקולקטיביים המדריכים אותה, ובכלל זה אידיאולוגיות מגדריות, אסתטיקה (שבה מקודדים ערכים ציוניים), ואינטרסים (שמביאים לדחיית שמות מזרחיים מובהקים מטעמים אינסטרומנטליים). זוהי דוגמה לרפלקסיביות ביחס לזהות, אבל לא רפלקסיביות גידנסיאנית מופשטת, אלא תגובה סוכנית המוכתבת על ידי הפגשתן של לוגיקות מבניות מגוונות. בחירת השם מתגלה כאתר חשוב להבנת הצטלבות השפעתן של אידיאולוגיות שונות (לאומית, מגדרית ואתנית), של האקספרסיבי ושל האינסטרומנטלי בעבודת הזדהות.

מפגשים בין מערכות סיווג שונות ניצבים במרכזם של שני פרקים אחרים. ירון צור מפגיש בין מערך הזהויות בישראל ובין מערך הזהויות בצפון אפריקה תחת הקולוניאליזם, ומראה שלהבנת הזהויות ומסלולי הניעות של עולים מצפון אפריקה בישראל חיוני להידרש למיקומם במערכת הסיווגים והזהויות הקולוניאלית בארצות מוצאם. מיכל קרבאל-טובי בוחנת כיצד מנגנון הגיור המדינתי מנסה ליישב פער בין שני מנגנוני סיווג: התלמידות בכיתת הגיור שהיא מתארת מסווגות כיהודיות-ישראליות באינטראקציות יומיום ולצורך התאזרחות, אך כגויות במושגים דתיים. כאשר גם סוכני הגיור עצמם מודים כי "אתה לא חושב עליהם שהם באמת גויים", נפתח פתח למבוכות המשקפות מורכבויות מרתקות.

מפגש מורכב במיוחד בין כוחות מאקרו ותפיסות זהות מלמטה מציע אבי שושנה במאמרו על התרומה הדיפרנציאלית של מוסדות חינוך מדינתיים לעיצוב תפיסת האתניות של פרטים. המעבר מייצוג חברה רב-עדתי לייצוג חברה דיכוטומי אשכנזי-מזרחי מתועד היטב בספרות הסוציולוגית; אך שושנה מראה כי אחים שחונכו במסגרות חינוך שונות (פנימייה למחוננים ובית ספר פריפריאלי) נבדלים זה מזה במידה שבה זנחו את המורכבות והריבוי של הייצוג המינורי לטובת השיח המזוירי הדיכוטומי. לכאורה, התערבות חינוכית מדינתית מביאה להחלפת מערכת סיווג אתנית אחת באחרת. ועדיין אין זה סיפור על מוסדות המייצרים סובייקטים ומחדירים בהם אידיאולוגיות וייצוגי חברה: שושנה מספר סיפור מורכב, שבו המציאות שמייצרים מוסדות מציבה לפרטים אתגרים הזדהותיים המחייבים עבודה אקטיבית, יצירתית ואסטרטגית. אי אפשר להבין את העדשות האתניות שדרכן סובייקטים מתבוננים בחברה הישראלית ובעצמם מבלי להבין את מיקומם המוסדי של הסובייקטים; ואולם אלו אינם רק מאמצים את השפה המדינתית אלא גם מגיבים אליה (למשל, בהגדרתם את עצמם "מעבר לאתניות"). כך, כמו ברבים מפרקי הספר, הופך מבט רגיש את הסיווג מכלי מחקר למושא מחקר.

Fran Markowitz (Ed.). **Ethnographic Encounters in Israel: Poetics and Ethics of Fieldwork.** Bloomington, Indiana: Indiana University Press. 2013. 225 pages

גיא שלו*

בחלק התודות, הפותח את קובץ המאמרים החדש בעריכתה של פרן מרקוביץ, מציינת העורכת את ההחלטה להוציא לאור באנגלית כדי לפנות ל"קהל בינלאומי של אנתרופולוגים" (עמ' vii). בחירה זו אכן משתקפת באופיו של הספר ובמקבץ המגוון והעשיר של המאמרים שבו. לאחר שקוראים את המקרים האתנוגרפיים הפרטיקולריים המרכיבים את הקובץ ומתרחקים ממנו מרחק מה לשם בחינה כוללת שלו, הספר כמו אומר: "זה מורכב". בימים אלו, כאשר דיונים על אימוץ החרם האקדמי על ישראל (כחלק ממאמץ ה-BDS) צוברים תאוצה גם באגודה האנתרופולוגית האמריקאית, מפגשים אתנוגרפיים בישראל מבקש לנוע נגד הזרם הקורא את המציאות בישראל באופן דיכוטומי, המחלק אותה לשחור וללבן, לבעד ולנגד. בתוך מסורת כתיבה על האתנוגרפיה כפרקטיקה וכאפיסטמולוגיה, שתחילתה בהגדרות השיטה המדעית של מלינובסקי ושיאה בשנות השמונים של המאה ה-20 סביב "משבר הייצוג", ניכר בקובץ זה הדגש על הניואנסים של המציאות האנושית, על הנזילות של הקטגוריות החברתיות ועל המיקום הגבולי של החוקר/ת.

בהקדמה לספר מבקשת העורכת לבחון את ההיבטים המקומיים של מאפייני המפגש האתנוגרפי באמצעות שתי תמות: האחת - ישראל כ"מקום קטן-גדול", והשנייה - האתנוגרפיה כמעשה "edgy", מונח שבמכוון אינו מתורגם כאן לעברית, מכיוון שהמשמעויות הרבות של המילה הן שמשרתות את העורכת במיצוב האתנוגרפיה בהקשר המקומי. לטעמי, כדאי להתעכב מעט על שתי התמות האלה כדי להבין כיצד הן ממסגרות את הדיון במגוון ההקשרים שיובאו במאמרים שבהמשך. ישראל מתוארת כמקום "קטן" במובן הגיאופוליטי, בתוך המרחב הערבי במזרח התיכון, כישות המחזיקה בתודעה של מיעוט מאוים; אך גם כמקום "גדול" - מעצמה צבאית, כובשת וטכנולוגית. ישראל קטנה בהיותה מקום מסוכסך, אגרסיבי ומפוקפק מבחינה מוסרית, אך גדולה במשמעותה הסמלית, ההיסטורית והדתית, כמיתוס, כ"ארץ הקודש" וכ"בית הלאומי". וחשוב במיוחד מבחינה אתנוגרפית: היא קטנה בחיי היומיום השגרתיים, והם מתקיימים בצל גדלותו של ה"קונפליקט" והמתחים המאקרו-פוליטיים. בתוך המרחב הזה מרקוביץ מאפיינת את האתנוגרפיה בישראל ב"edginess" שלה, מילה בעלת פירושים אחדים: במובן אחד היא רומזת על העצבנות והמתח המאפיינים את המרחב הציבורי הישראלי שבו האנתרופולוגית מנסה לנווט את דרכה המחקרית והאישית. במובן אחר היא מציירת את המרחב הישראלי כבלתי צפוי לחוקרת, מרחב שבו "הקרקע לפתע נשמטת מתחת לרגליך" (עמ' 9). במובן שלישי היא מבטאת את הספיות של האתנוגרפית, הנעה בין מחקר "בבית" לחקר האחר ובין הכלה להדרה.

אחד עשר המאמרים הכלולים בקובץ מספרים את סיפורם האישי של אנתרופולוגיות ואנתרופולוגים שבחרו לנוע בתוך המרחבים האלו שבין הקטן לגדול. בתנועתם הם מנסים להצביע על הנזילות שבהגדרות הללו, וכך לפקפק בהן ובעמדות הדיכוטומיות שהן מעוררות בקרב העוסקים בישראל בשדה האקדמי והפוליטי. אלו סיפורים של א/נשים על הסף, "על הקצה", והם מתארים את התנועה התמידית בין ה"פנים" ל"חוץ"; ובתוך כך, בחיפוש אחר היומיום שבצל

* המחלקה לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת צפון קרוליינה, צ'אפל היל

המבנים הקשיחים לכאורה, מתגלה הבלתי צפוי.

השער הראשון של הספר מתמקד במתחים הדתיים שבתוכם מתקיימת האתנוגרפיה בישראל. ג'קי פלדמן כותב כיצד הדרכה של תיירים נוצרים במסגרת חברת תיירות פלסטינית לימדה אותו למקם את עצמו ואת בני שיחו ביחס למרחב הדתי והפוליטי, אך בה בעת גם לפקפק במיקומים אלו. הניסיון של תמיר ארו לחקור קהילה יהודית משיחית מסתיים בכישלון, שמובנה מתוך הניגוד שבין אתנוגרפיה להמרת דת באידיאולוגיות ובפרקטיקות שלהן בעת מפגש עם "האחר".

בשער השני, העוסק במפגש בין הגלובלי למקומי, אורי דורצ'ין מתאר כיצד חרף היכרותו עם סצנת ההיפ-הופ הגלובלית והמקומית, שוב ושוב מצא עצמו חש זר ומודר בהופעות של אמני הז'אנר. הוא מראה כיצד על אף הקבלה של אתוס ההיפ-הופ, המדגיש את "האני האמיתי" במובן האינדיבידואליסטי, הז'אנר הגלובלי חוזר ומשמש לכינון של קולקטיבים ביחסים שבין ראפרים לקהלים שונים בישראל. קרן מזוזו הסתקרנה לגלות באופקים, עיירת הולדתה, נוכחות "זרה" בדמות מטפלות סיעודיות פיליפיניות. הנוכחות הזרה והקושי של החוקרת להתמודד עם הניכור האישי מהפעולות היומיומיות של הגוף הקשיש, לצד הסימביוזה הגופנית ומערכת היחסים המשפחתית שנוצרת בין המטפלת לקשישה, לימדו אותה על אינטראקציה בין זרות לקרבה ועל התנאים הפוליטיים שבהם הן מתקיימות.

השער השלישי דן ברגעים שבהם העבודה האתנוגרפית "נוגעת בקצה" ועומדת בפני סכנה של ממש. ג'ייס דלשיים (Delsheim) לוקחת את הקורא למסע ספק-אתנוגרפי ספק-פנטסטי בין "היהודים שבפנים", כלומר בגבולות הקו הירוק, ל"יהודים שבחוץ", כלומר תושבי ההתנחלויות ברצועת עזה. מתוך שלל האינטראקציות עם דמויות שונות משני צדי הגבול השמור, דלשיים מדגישה את הגבולות המוסריים השבריריים שמכוננים סוכני מוסר באקדמיה ומחוצה לה, וכן את הנוזליות והזמניות שבעמדות המוסריות. וירג'יניה דומינגו (Dominguez) חותמת את הקובץ בשיח בינה ובין דמותה מהעבר. האנתרופולוגית היושבת בארצות הברית של שנת 2010 קוראת ומתכתבת עם היומן שכתבה (ולא פרסמה מעולם) עת ערכה עבודת שדה בישראל בזמן מלחמת לבנון ב-1982. דומינגו של היום אמפתית כלפי בת דמותה מלפני רבע מאה וקשובה לסערות רוחה כזרה המזדהה עם סביבתה בשעת מלחמה לא לה, אך בו בזמן מביטה במבט מפוכח על גבולות המוסר של אז ושל היום.

פרקים אלו, וחמישה נוספים שמפאת קוצר היריעה לא אוכל לסקור כאן (ועם כותביהם הסליחה), משקפים מבחר חוויות של חוקרות וחוקרים בעלי ותק אקדמי שונה, עם שיוך מוסדי ורקע אישי ומקצועי מגוון במיוחד. ניכר כי הושם בעריכה דגש על מגוון כזה, והוא משקף את מרכזיות המיצוב של החוקרות/ת בחוויה האינטר-סובייקטיבית האתנוגרפית. בתוצר הסופי מתקבלת שונות ניכרת בסגנון הכתיבה ובבשלותה, אך זו משקפת גם את הרב-קוליות שבמעשה הכתיבה על ישראל. בתוך שלל הזוויות השונות, המתח בין המבט מבפנים ומבחוץ עולה כמוטיב חוזר המשותף לכותבים ולכותבות כולם, אם כי הוא מתברר בדרכים שונות בכל מאמר. על רקע המסורת האנתרופולוגית הישראלית של מחקר "בבית" והאבחנה בינה ובין מעמדה העדיף של האנתרופולוגיה "בחוץ" (עמ' 8, 59-60), קריאת החוויות האישיות המובאות בקובץ מעוררת מחשבה מקומית מרעננת על המתח בין הזר למוכר, שמלווה את העשייה האנתרופולוגית מראשיתה. קריאתה של העורכת בהקדמה להתעמת עם הסכמות המוכרות בשיח על ישראל חשובה במיוחד בעידן הנוכחי, שבו נראה כי ההתנגדות אל אותן הקטגוריות החברתיות הקשיחות מגבילה את המחשבה הפוליטית והמחקרית. עם זאת, נראה שכדי לעמוד באתגר שמציבה הקריאה הזו, דרוש עוד בירור תיאורטי

ומתודולוגי שלא קיבל מענה מספק במרבית הפרקים שמרכיבים את הקובץ הנוכחי. כמו כן, אף שהספר עוסק במכוון בישראל בלבד ולא בישראל/פלסטין, דווקא הבחירה למקם את הפלסטינים הנתונים תחת כיבוש רק כרקע של הדרמה הפנים-ישראלית מעלה תהיות לגבי בחירת העריכה והכתבים לערער על סכמות מסוימות אך ליישר קו עם אחרות.

כאסופת מאמרים, הספר מצליח להוליך את הקורא/ת במסלול זהיר בין מרחבים חברתיים ופוליטיים בישראל ולהעניק חוויה עשירה ומעוררת מחשבה. לצד זאת, הוא משכיל להימנע מיצירת דימוי רומנטי של עבודת השדה, ומכלול החוויות המתוארות בו מעלה דילמות ברמה המעשית, המוסרית והאנליטית - ספר קטן-גדול, אם נשתמש במילותיה של העורכת. לכן הוא מומלץ להוראה, הן במסגרות מתודולוגיות ותוכניות והן לקהל רחב יותר המעוניין להתבונן מקרוב בחברה בישראל ובעשייה האנתרופולוגית.

שתי נקודות מבט על נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי

מאת טל דקל

טל דקל. נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי. תל אביב:

רסלינג. 2013. 226 עמודים

אינה מיכאלי*

בספרה נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי עוסקת טל דקל ב"קולותיהן של אמניות [...] תוך שהן מתמקדות בהיבט המגדרי של היותן מהגרות" (עמ' 9). הספר משלב בין ניתוח של יצירות אמנות של נשים שחוו הגירה ובין ראיונות שערכה המחברת עם האמניות עצמן, מאמרי דעה של אקטיביסטיות, מחקרים סוציולוגיים מישראל ותיאוריה פמיניסטית ופוסט-קולוניאלית. בספר ארבעה פרקים. הפרק הראשון פורש את ההקשר הטרנס-לאומי הרחב: הוא מתמקד באמניות במזרח אירופה, שיוצרות במפנה בין סוציאליזם לקפיטליזם, ובאמצעותן בוחן את שאלת ההגירה בהקשר מגדרי היסטורי, כלכלי, פוליטי ואסתטי. שלושת הפרקים האחרים עוסקים באמניות מהגרות בישראל בתוך ההקשרים הייחודיים של הגירתן: מהגרות מברית המועצות לשעבר, מהגרות מאתיופיה ומהגרות עבודה מהפיליפינים.

מגוון המקורות והחומרים שעמם עובדת דקל מאפשרים לה להרכיב מעין קולאז' של מציאויות סוציולוגיות של נשים מהגרות - שוק התעסוקה בישראל, תפקידי מגדר במשפחה, גוף ומיניות, יהדות, חינוך, צבע עור, אלימות מינית ומגדרית, גזענות ועוד. מגוון החומרים גם ממחיש ומנכיח ריבוי של סוגות ומשטרי שיח על אודות נשים מהגרות. אלו נבדלים זה מזה הן בקונבנציות דיסציפלינריות בדבר השאלה מהו ייצוג הולם, מכבד או ראוי, והן במידת הרפלקסיביות והמחויבות הפוליטית שלהם לגבי סוגיית הייצוג מלכתחילה. אך המשותף לכל משטרי השיח הוא היותם יוצרים פעילים של דימויים וייצוגים של נשים מהגרות.

אני מציעה התבוננות ביקורתית בבסיס המתודולוגי האינטרדיסציפלינרי של הספר, "המשלב בין ניתוח יצירות אמנות ובין דיון חברתי פוליטי פמיניסטי" (עמ' 13). אני חולקת במידה מסוימת על התיאור הזה וסבורה כי עיקר העניין, החדשנות והיצירתיות במתודולוגיה שמפתחת דקל אינו בשילוב, כי אם דווקא במתח המצוי בין הכלים השונים, ובעיקר במתח שבין משטרי הייצוג הנלווים להם. רבות נכתב על "משבר הייצוג" במדעי החברה, עד כי הסוגיה נדמית כלא רלוונטית עוד, ויש ספק של ממש בעצם האפשרות לומר דבר מה שאינו בנאלי. בניסיון להתגבר על מכשול זה אני פונה אל האלמנטים המתפרצים מתוך יצירות האמנות שמנתחת דקל - אירוניה, תעוזה, ישירות, הומור, סוריאליזם, גרוטסקיות, פיתוי, חשיפה, דרמה, נוסטלגיה, תנועה ועוד. כוחות אלו מזמינים להעשיר את ארגו הכלים שבאמצעותו אנו מסתכלים, חושבים ומדברים על אחרים/ות.

הפרק הראשון בוחן את שאלת ההגירה בהקשר מגדרי היסטורי, כלכלי-פוליטי ואסתטי. הפרק מתמקד באמניות מזרח-אירופיות היוצרות במפנה בין סוציאליזם לקפיטליזם ועוסקות בעבודתן בטרנספורמציות חברתיות, כלכליות, תרבותיות ופוליטיות שחלו במזרח אירופה מאז סוף שנות

* המכון למדעי החברה, אוניברסיטת הומבולדט בברלין

השמונים, עם קריסת הסוציאליזם ופלישתו המואצת של הקפיטליזם הגלובלי. שינויים דרסטיים בסדרים המגדריים ובדפוסי הגירה ותנועה במרחב הגיאופוליטי עומדים במוקד עיסוקן של האמניות בפרק זה.

כך מתארת דקל את סדרת העבודות של האמנית הרב-תחומית והאוצרת הבולגרית בוריאנה רוסה (Rossa):

בסדרת התצלומים "האישה הטובה, האישה הרעה והאישה המכוערת" (The Good, the Bad and the Ugly) משנת 2001, מוצגת אישה מזרח-אירופאית מסוג חדש: הירה, צינית, חומרנית, כזו שמתעניינת אך ורק בעצמה וברוחתה. זוהי אישה יפהפיה שמופיעה בלבוש מערבי מוקפד ומעודכן, ונראית בתצלומים כשהיא נוטלת לעצמה פריטי ריהוט, אגרטים ושאר חפצים מתוך הבתים שבהם שהתה. האשה נמצאת בבית ישן, רעוע ומתפורר, ומתוארת כעוזבת חדר הרוס ומרוסק שבו גוויות ופצועים שותתי דם [...] ואכן, האישה הזאת הינה תוצר כלאיים הנתון בתווך שבין עבר ועתיד. [...]

בראיון שהעניקה, אמרה האמנית על סדרת התצלומים שהיא נהגתה בראשה כשניסתה לבטא את משבר הנשיות באזור לאחר נפילת הקומוניזם. הנשים בחמשת התצלומים של הסדרה, היא מסבירה, הן נשים שנדחקו לעשות שימוש בגופן כדי לשפר את מצבן הכלכלי, והמוטיבציה שלהן הייתה הפיתוי הקפיטליסטי שאליו הן נחשפו בשנים האחרונות. (עמ' 40)

ציטוט זה ממחיש כמה מן החומרים המרתקים שהספר בוחן באמצעותם מגדר, הגירה וגלובליזציה. הממד הטמפורלי, שעולה גם מן הציטוט לעיל, הוא לדעתי אחד מצירי המתח העיקריים בספר. יצירתה של רוסה מנכיחה טמפורליות מורכבת - העבר, ההווה והעתיד נוכחים בו-זמנית ושואבים את משמעותם מתוך היחסים ביניהם. כמו אמניות נוספות בספר, רוסה מסרבת לעמדה סטטית ומבינה את הטרנספורמציות האישיות והקולקטיביות בעידן הגלובליזציה הכלכלית כתנועה בין מקומות, בין זמנים ובין מצבי הווה ותודעה.

האפקט הפוליטי של טמפורליות מורכבת זו הוא הקושי שהיא מייצרת עבורנו כצופות/ים לטעון לידע או לבעלות על אמת כלשהי על אודות נשים מזרח-אירופיות ברגע המפנה הקפיטליסטי. במקום לייצר ידע במובן המודרניסטי והאמפירי, כלומר אוסף עובדות על האישה המזרח-אירופית, רוסה מציגה בצילומים שלה את האבסורד בסיטואציה החברתית והתרבותית שנוצרת, את הסתירות הפנימיות והשברים בהיגיון הקפיטליסטי. באמצעות הדימוי של אשה זוהרת המוציאה חפצים מתוך הבית המתפורר ומבין הפצועים שותתי הדם, רוסה חושפת את הקונפליקטים המרכיבים את החיים של הסובייקט הממוגדר במעבר מסוציאליזם לקפיטליזם, את האופן שבו כוחות כלכליים, פוליטיים ותרבותיים פועלים עליו ודרכו בו-זמנית. הייחוד ביצירות אמנות כגון זו של רוסה הוא שהן אינן רק מספרות על התובנות הללו - הן יוצרות אותן ומביאות אותן לידי ביטוי. במילים אחרות, הן יוצרות ייצוג של סובייקט שאינו בהכרח קוהרנטי, שחורג כבר מראש מתוך מסגרות ההיגיון והמשמעות שבהן הוא מתעצב, שחושף את נקודות השבר והכשלים של מסגרות אלו. במובן מסוים, הטמפורליות המרובדת מספקת תמונת הווה מדויקת יותר.

אך גם אם נוצרת בינינו הסכמה על הערך הפוליטי שבייצוג המסרב להפוך את הסובייקט לאובייקט של ידיעה, האם לא מתבקש לתחום אותו לאמנות, האם אינו עומד בסתירה מהותית עם הפרויקט האקדמי, ובפרט עם זה של מדעי החברה? לאתר (Lather) כותבת כי טקסטים המסרבים לשתף פעולה עם הרצון לדעת אכן חותרים תחת יסודות של עידן הנאורות בנוגע

לידע והבנה.¹ כך לדוגמה היא מביאה את דבריה של ריגוברטה מנצ'ו, לוחמת לזכויות הילידים בגואטמלה וכלת פרס נובל לשלום, המעידה: "אני עדיין שומרת סודות שלדעתי אף אחד לא צריך לדעת. אף אנתרופולוג או אינטלקטואל - לא חשוב כמה ספרים יש לו - לא יכול לגלות את כל הסודות שלנו" (שם, עמ' 247). אלו הם טקסטים שמפריעים להתניות של הקורא המודרניסטי, המבקש להזדהות עם הדמויות, לגלות כלפיהם אמפתיה וחמלה, להבין, ומתוך ההבנה להפיק נחת. כאשר הטקסט מסרב להגיש לנו אנשים על מגש של נרטיבים ליניאריים, קלים לעיכול, להזדהות סנטימנטלית או לצריכה סנסציונית, הוא מחלץ את החוויות של הסובייקטים ומאיר אותן בהקשרים המעניקים להן משמעות. ייצוג כזה מדגיש את החלקיות ההכרחית של הבנתנו את האחר ומניח, כמעט בוודאות, שהקורא יחוש אי נחת. לאתר רואה פרקטיקות ייצוג אלו כאמצעי לייצור מרחק של כבוד בין הקורא ובין נושאי המחקר, בין הטקסט לקורא, הרחק מן האמפתיה המאפשרת לנו לבלוע את האחר בקריאה שלנו (שם, עמ' 143).

הספר מזמין אותנו להתבונן מחדש לא רק בהצטלבויות עכשוויות בין הגירה ומגדר, כי אם גם בסוגיות אפיסטמולוגיות ומתודולוגיות של קול וייצוג, כפי שהן באות לידי ביטוי במפגש עם המציאות החברתית-פוליטית בישראל. רבות נכתב על שעתוק היררכיות חברתיות ומעמדיות בשדה האמנות הבלתי נגיש. עם זאת, מאחר שהאמנות היא שדה שמזמין ריבוי משמעויות, סתירות פנימיות ומורכבויות מבלי להידרש לרדוקציה, יש בה פוטנציאל לשמש השראה לפיתוח פרקטיקות חדשות של ייצוג במדעי החברה.

Lather, P. (2007). *Getting lost: Feminist efforts towards a double(d) science*. Albany: 1
SUNY

טל דקל. נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי. תל אביב:

רסלינג. 2013. 226 עמודים

דליה יפה מרקוביץ'*

לעתים נדמה כי קריאה ביקורתית ביצירות אמנות שונות (ציור, פיסול, צילום, וידיאו) מבוזמת על רקע התפאורה שמספקות תיאוריות סוציולוגיות וזונחת את היצירות עצמן, על השפה הייחודית המאפיינת אותן. ניתוח ביקורתי כזה מבוסס על הבחנה דיכוטומית ובינארית בין הגמוניה לשוליים - חזק לעומת חלש, טוב לעומת רע, מקובל לעומת דחוי - ועל מסגרת של צירים ליניאריים הנעים בין דיכוי לשחרור. נראה כי הספר נשים והגירה: אמנות ומגדר בעידן טרנס לאומי נופל במלכודת זו. הספר מבקש לבחון מבעד לעדשת הביקורת את המרחב החזותי שייצרו בשנים האחרונות אמניות "אחרות" הפועלות בישראל - מהגרות מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר ומהגרות עבודה מהפיליפינים - ובתוך כך לבחון את היצירות כשיח וכאקטים ביקורתיים. מגדר, גוף וצבע, תעסוקה, דת והגירה משמשים את המחברת בערבוביה לבחינת יצירות מגוונות, שנוצרו בטכניקות שונות ובזמנים שונים. היצירות נידונות בעיקר כמצע רפלקסיבי-ביקורתי שבאמצעותו מבטאות האמניות את זהותן השסועה ואת מיקומן ומעמדן האמביוולנטיים בחברה הישראלית.

הכותבת מסרבת להתייחס אל מושאי הניתוח כאל קטגוריה חברתית מובחנת. כך למשל נאמר על אמניות יוצאות ברית המועצות לשעבר: "אין אפשרות להתייחס אל כל הנשים שהגיעו מרחבי ברית המועצות לשעבר כאל קבוצה אחת ואחידה, מונוליתית" (עמ' 94); גם על אמניות יוצאות אתיופיה נאמר: "על אף היותן נתונות בסד המכליל אותן בקבוצה אחת ואחידה של 'נשים שחורות', אין אפשרות לכלול את האמניות שנדונו כאן בקבוצה ולארגן אותן תחת מכנה משותף אחד" (עמ' 139); ואילו על אמניות מהגרות מן הפיליפינים נאמר: "מהגרות העבודה אינן מרכיבות קבוצה אחת הומוגנית, אלא הן סובייקטים שונים המבטאים דרגות שונות של סוכנות" (עמ' 188). אך למרות זאת, נקודת המבט שממנה מפוענחת יצירתה של ה"אחרת" ממוקמת בקונצנזוס ביקורתי המבחין בין מדכא למדוכא. אגב כך מועמסות על היצירות סוגיות גדולות וכבדות משקל - סקסזם גזעי, סחר בנשים, מיהי יהודייה, תיגו תרבותי, דם וגזע, מעמד והטרדה מינית, אמהות וגירוש ילדים, מעורבות והדרה ושייכות - אשר הופכות ביצירות והופכות אותן עצמן למניפסט לעומתי של קבוצות שוליות ודחיות.

דומה כי המבט הביקורתי מכריח את היצירות לקבל על עצמן זהות מודרת הנמחצת תחת כובד משקלם של החברה הפטריארכלית, הסקסזם, המיזוגניה והאתוס הציוני. כך, שלישיית ברבורי הנייר שיצרה מריטה ראיס הפיליפינית הופכת מקפצה לדיון ב"הסדרי כבילה", ב"הסדרים תאגידיים", ב"רשות האוכלוסין וההגירה" ובסחר בבני אדם. תצלום סלון ביתי ובו מעיל פרווה, עבודתה של אנה ים שהיגרה מברית המועצות לשעבר, הופך לדיון ב"טראומה עיקשת" ובהיסטוריה הפמיניסטית של נשים ברוסיה הסובייטית. תצלום של מאבטחת צעירה בחדר שבו מתארגנים עובדים ומשאירים את חפציהם - יצירתה של סופי ג'מבר, בת לקהילת יוצאי אתיופיה - הופך לדיון במערך הקליטה במדינת ישראל, במבנה התעסוקה המרוכב, בהכוונה ממוסדת של נשים מהגרות ובמעמד האישה באתיופיה.

* המדרשה לאמנות, המכללה האקדמית בית ברל ובצלאל, אקדמיה לאמנות ועיצוב, ירושלים

אין בכך כדי לומר כי אמנות אינה יכולה לשמש פלטפורמה לבחינת מבנים, "קולות", נרטיבים וכוחות, ואין בכך כדי לבטל את ייחודיותה של שפת האמנות ואת זיקתה לביקורת החברה. אולם שיה ביקורתי שמאורגן במרחב מדומיין, המאוכלס בהפכים לוגיים ובקטבים מוחלטים, מצמצם לתוך תבניות צפויות מראש את הסוגיות האישיות והפוליטיות שנספגו בצורה ובחומר. זהו דיון שמוחץ באמצעות תיאוריות גדולות ומוסכמות ביקורתיות יחסים דיאלקטיים, מופעים היברידיים, מחוות דקות ואנומליות רגעיות. מסקנותיו מאלצות את היצירות, על עולם המשמעויות שהן משקפות, למבנה פרשני בינארי, אדיש לניואנסים ולמורכבויות שטמונים ביצירות ובמציאות. כך, למשל, גוף היצירות שיצרו מהגרות מברית המועצות לשעבר נחבט בין שתי אפשרויות המוציאות זו את קיומה של זו: "מגוון יצירות האמנות שנדונו בפרק זה [...] חושפות את המתח שבין כמיהה לשייכות ובין בריחה משייכות ורצון בזרות" (עמ' 97). לקט היצירות שיצרו אמניות יוצאות אתיופיה מתפענח אף הוא על רקע מקוטב: "מצד אחד ישנו הרצון להיקלט ולהשתלב, ומהצד האחר קיים הרצון להתבחן ולהתייחד תוך שמירה על המסורת והשורשים" (עמ' 140). ברוח דומה מתלבטות גם יצירותיהן של מהגרות עבודה מהפיליפינים בין שני כיוונים מנוגדים: "יש שהן מפגינות שמירה אדוקה על המסורת המקורית ויש שהן מאמצות מאפיינים רבים ככל האפשר מהתרבות החדשה, הישראלית" (עמ' 188).

רנסייר (Ranciere, 2009) מאשים מהלכים ביקורתיים מסוג זה במעגליות המסתכמת בהנצחת נחיתותו של האחר, באמצעות הכפפות לתכתיבים צפויים מראש - שייכות וברירה; השתלבות והתבחנות; מסורתיות וחדשנות. הביקורת במובנה זה נתפסת כחשיפת סוד או כקריעת מסווה מעל עולות כמוסות ומוחלטות, מהלך המבסס את מעמד הביקורת כשקולה לאידיאל ולאמת. ראו למשל את המקרה שבו הביקורת נתפסת כמייצגת אמת, שמושאה הבור מנוע מלהכירה בשל בורותו - מעמד הפועלים נתפס כמודר כיוון שהוא אינו יודע מדוע הוא מודר; והוא אינו יודע מדוע הוא מודר כיוון שהוא מודר. קריאה ביקורתית מעין זו עלולה להפוך בעצמה למהלך בריוני וממשמע, שהופך את פעולות השחרור להגמוניה המדכאת החדשה. זאת ועוד, בעצם דיבור החפץ הדומם וחשיפת פשרו ה"ביקורתי" מעמידה הביקורת את המבקר במעמד של עד מומחה. מעמד זה משחזר את פערי הכוח שבין המבקר למושאיו ומעמיד בספק את עצם תפיסת הביקורת כמפתח לשחרור חברתי.

לאור מתקפה אתית זו על הביקורת יש לשאול כיצד אפשר לפגוש במרחב האסתטי ולהצית דיון פוליטי-ביקורתי שאינו מעגלי. לפי רנסייר, הפוליטי-ביקורתי הוא תוצר של זיקת גומלין טרנסגרסיבית, מערערת, כזו שמחבלת במערך החושי של הצופה ומשבשת תפיסות צפויות מראש; תפיסות שחושקו, בין היתר, בטבעת החנק של הקונצנזוס, ובתוך כך גם הקונצנזוס הביקורתי. אחרים ממקמים את המפגש יצירה-צופה במרחב פתוח וחופשי מאילוצים, מרחב שיטרף את שאיפתה של האמנות להורות, כלומר להצביע ולהסדיר משמעויות (פוליטיות, ביקורתיות) הגלומות, לכאורה, באמן, באמנות או בארגז הכלים התרבותי של הצופה. מהלך זה מבקש לשחרר את הצופה ואת היצירה מגבולות החשיבה המותרים ולעגן אותם בספקולציה, בספק ובהתנסות. ובלשונה של רוגוף (2008):

[להעניק] את ההיתר להתחיל מהאמצע, ההיתר לערב מציאות ודמיון, ההיתר לשחק בשפה, ההיתר לא לעגן כל טענה בהוכחה המבוססת על ידע קודם, ההיתר להעדיף את הסובייקטיביות כדרך לעסוק בעולם ובייסוריו, ההיתר להיות מעורפל, ההיתר לשרטט דרך שונה לגמרי של איך הגענו לכאן ברגע זה.

המבקר הוא לפיכך זה שמלאכתו לעולם אינה גמורה (Rogoff, 2008). במקום לשחזר משמעויות ואופני חשיבה מוסכמים, עליו להתמיד ולחתור תחת אופני החשיבה המקובלים, גם אלה הביקורתיים. ביקורת ספרים זו מבקשת לחבל בפרויקטים ביקורתיים שנכלאו בשביין של אוטוריטות ביקורתיות ובתוך כך לפתוח פתח לביקורת חדשה, אחרת, צייתנית פחות ומוגבלת פחות.

מקורות

- רוגוף, א' (2008). אקדמיה כפוטנציה. מאר.ב. אוחזר ב-10 בנובמבר 2014 מתוך: <http://www.maarav.org.il/archive/classes/PUItem1a56.html>
- Ranciere, J. (2009). *The emancipated spectator*. New York: Verso.
- Rogoff, I. (2008). What is a Theorist? In J. Elkins & M. Newman (Eds.), *The state of art criticism* (pp. 97–109). New York & London: Routledge.

Ofra Goldstein-Gidoni. **Housewives of Japan**. New York: Palgrave Macmillan. 2012. 273 pages

עמליה סער*

זהו ספר המתעד את חייהן של עקרות בית מקצועיות במעמד הבינוני והבינוני-גבוה ביפן האורבנית. עקרות בית מקצועיות הוא מושג יפני, המתאר נשים נשואות שמקדישות את עצמן לגמרי לעבודה ביתית של גידול ילדים ואחזקת משק הבית. באופן אידיאלי הן נשואות לגברים שעובדים בחברות גדולות, נשארים באותה חברה במהלך כל חייהן העבודה שלהם ומתקדמים בה לדרגות בכירות. מסלול ההכשרה הנורמטיבי והאופטימלי לקריירה של עקרת בית מקצועית מתחיל בהשכלה על-תיכונית ואחריה שנים אחדות של תעסוקה, עדיין כרווקה, כנערת משרד (office lady) בארגון גדול ומבוסס. תקופה זו מיועדת להתנסות, לחיסכון של כסף, להנאה, ובמידה לא קטנה גם להיכרות עם גבר מתאים - כזה שיש לו קריירה מבטיחה בתוך ארגון גדול. לאחר החתונה או לכל המאוחר עם ההיריון הראשון מסתיים השלב הזה של השתתפות בכוח העבודה, והנשים מחליפות קריירה, או ליתר דיוק מתחילות את הקריירה האמיתית שנועדה להן - זו של עקרות בית מקצועיות. נשים אלה מגדלות ילדים עם "אב נעדר", שיוצא מוקדם בבוקר וחוזר מאוחר בערב. הן מנהלות משקי בית ומתנדבות במסגרות הוריות ושכונתיות. בפועל, כמוכן, המציאות היא מורכבת. בלא מעט מן המקרים המתוארים בספר הבעל לא מרוויח מספיק כסף, או שהאישה לא מסופקת, ונשים מבצעות תמרונים מורכבים כדי להגדיל את הכנסת המשפחה בלי לפגום בחזות האידיאלית של הדרה עצמית וולונטרית מכוח העבודה. הנשים שעובדות בכל זאת תמורת כסף נטוטות לעשות זאת בהיחבא (למשל מעדיפות לעבוד מתוך הבית), מפתחות התנהלות סימבולית מודגשת שמפצה על כך, או מגדירות את עבודתן בשכר כעניין פרקטי גרידא, שלא שייך לזהות הנשית שלהן.

הגם שהדפוס הבסיסי של חוזה מגדרי שכולל גבר מפרנס ואישה מטפלת מוכר וחוצה תרבויות, ומקושר עם שוק העבודה המודרני במדינות רבות, המודל היפני יוצא דופן באופן הבלתי מתנצל והמפורש לחלוטין שבו השיח המקומי מתייחס לעבודה הביתית של נשים כעבודה, מבלי להכחיש את הקשר הישיר שלה לכלכלה הפורמלית. ביפן העירונית הבורגנית, עקרות הבית היא קריירה. היא נעשית באופן מקצועי, מעין מדעי, תוך הכשרה פורמלית ובלתי פורמלית, וכרוכה בניסוח בלתי פוסק של אתיקה, פרקטיקה, מוסר ואסתטיקה. עקרת הבית המקצועית היא אישה רצינית, יעילה, חסכונית, מחושבת ואולי הבולט מכולם - מודרנית לעילא.

למרות התגוונות אורחות החיים של נשים ביפן, גולדשטיין-גדעוני טוענת שעקרת הבית המקצועית נותרה אידיאל מרכזי של נשיות בורגנית. היסטורית, זהו מודל שנוצר וטופח על ידי המדינה, בשיתוף הדוק עם החברות הגדולות. אלה יצרו להן בדרך זו עובדים גברים שיכולים להקדיש את זמנם במלואו לטובת החברה, ושאפשר לנייד אותם לפי צרכי החברה בלי צורך להתחשב במגבלות התעסוקתיות של הנשים. בתקופה מאוחרת יותר הצטרפה לשני הגורמים הללו גם תעשיית הצריכה, שמציעה שפע של מוצרים, מודלים לחיקוי ומסגרות דידקטיות - בתי ספר לבישול, קורסים להכשרת כלות, מגזינים ותכניות טלוויזיה - שמלמדות כיצד להיות נשים יפניות, ולמעשה מחדירות את התסריט של עקרת בית מקצועית לתוך ליבת הזהות הנשית.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

המחקר, שנערך בשכונה אחת בעיר גדולה וכלל ראיונות עם יותר מחמישים נשים נשואות ואמהות לילדים, מציג אופציה מקורית ועדכנית לאנתרופולוגיה שמטמיעה את העקרונות האפיסטמולוגיים העמוקים של התחום לתוך מערך מתודולוגי חדשני. עפרה גולדשטיין-גדעוני ערכה בעבר תצפית משתתפת עמוקה ביפן האורבנית, ובספר הזה היא חוזרת לאותה הסביבה למחקר שמבוסס על ביקורים תקופתיים לצורך ראיונות, בשילוב עם תקשורת שוטפת והדוקה עם אינפורמנטית מרכזית מן העבר שהפכה להיות שותפה פעילה בהווה. מריקו, עקרת בית מקצועית בעצמה, פועלת במחקר כמראיית שותפה, כצופה משתתפת, המתעדת ברפלקסיביות את השכונה המשתנה שלה עצמה ומקיימת דיאלוג אינטרנטי פעיל עם עפרה, האנתרופולוגית שבצעמה התבגרה לתוך השדה ולתוך הדיסציפלינה. שתי הנשים חוקרות לאחור, בהווה ולעומק את ההווה של נשיות אורבנית שבעה ביפן. הן עורכות מסיבות תה, מבקרות נשים בביתן, מקיימות שיחות מתמשכות עם חלקן, קוראות את עיתוני הנשים הפופולריים, ומתעדות יחדיו את השיח הציבורי העוסק בסוגיה שמעניינת אותן וסובב אותה.

הרושם המצטבר העולה מן הספר הוא של חברה ממושטרת מאוד, שהתפקידים בה ברורים ומפורשים מאוד. בו בזמן, בתוך החווה הנוקשה מתקיימת דינמיות בלתי פוסקת. בשנות התשעים, למשל, התרחש שינוי בין-דורי ניכר, מעקרות בית שהמוטו שלהן היה הקרבה וסיבולת - כאלה שלא ימרחו לק על הציפורניים - לעקרות בית "כריזמטיות" ש"כן מורחות לק", ואשר המוטו שלהן הוא ליהנות מהחיים, להיות חמודות, להיות שיק. מלבד השינויים ההיסטוריים, הנראים לעין, האתנוגרפיה מצליחה להעביר גם מתח סמוי הרבה יותר, זה של קיום חיי היומיום; המתח העדין, השקט, של הפרויקט של הנורמליות. כך, למשל, העובדה שרובן המוחלט של עקרות הבית המקצועיות שלמות עם הפרישה שלהן מכוח העבודה ומושקעות מאוד בזהותן הנוכחית לא אומרת שהן לא אמביוולנטיות. כמי שמנהלות את משק הבית הן מודעות מאוד למחיר הכלכלי של הפרישה שלהן מכוח העבודה. יתרה מכך, חלקן מתוסכלות וכואבות את אובדן ההזדמנות להתפתח ולממש את עצמן מבחינה מקצועית. רבות מהן מחכות כבר "לחזור לחברה", כפי שמכונה בפיהן החזרה לכוח העבודה, אך הן יודעות שהחזרה הזו תהיה חלקית, שולית, וללא הזוהר של תפקיד נערת המשרד שמילאו בשנות רווקותן. המתח הסטטי הזה הוא מוטיב רב עוצמה בספר. הוא ניזון, בין היתר, מן הפער שבין האידיאל למציאות הכלכלית, בעיקר אחרי שתקופת הנס הכלכלי של שנות השישים פינתה את מקומה לכלכלה הרת סכנות, ועם הירידה היחסית של החברות הגדולות שסביבן נבנו המשפחות וששיחקו תפקיד מרכזי כל כך בחווה המגדרי התאידי.

הספר מסתיים בחידה מעניינת: איך ייתכן שחברה שהביאה לשלמות את תפקיד עקרת הבית המקצועית חווה ירידה חדה כל כך בילודה? הנושא הזה מופיע בפרק הסיכום, ופתאום מסתבר שהוא היה ברקע כל הזמן. "ההלם הדמוגרפי" של יפן, ההבנה שנשים יולדות פחות ופחות ומעדיפות ליהנות מן החיים, החרדה מהתכווצות האומה העשירה והמוכשרת, חותמים את הספר ויוצרים מעין חוסר שקט. ואם להוסיף לכך את האפילוג המתבקש על הצונאמי, הרי שהספר הזה, שעוסק במיינסטרים בהתגלמותו ואשר הקריאה בו משרה לפרקים הלוך רוח של סטטיות וכמעט בנאליות, לוקח בבת אחת את הקוראת ומטיל אותה לקונטקסט ההיסטורי הרחב יותר. הביתיות השלווה של עקרות הבית המקצועיות בשכונה המבוססת בעיר הגדולה נכנסת באחת לפרספקטיבה, וכבר אי אפשר לברוח מן ההבנה שה"שריר" הזה שהנשים והמשפחות הבורגניות של יפן מחזיקות חזק כל כך ניזון מתמהיל דחוס מאוד של התרסקויות ותקומות, של סערות ויציבות בתרבות שהיא עתיקה ומודרנית מאוד בעת ובעונה אחת. ואז המתח הסמוי והעדין שעוטף את הקריירה של עקרות הבית המקצועיות, שנוכחותו השקטה ליוותה את הספר, מקבל פתאום משנה משמעות.

Aitemad Muhanna. **Agency and Gender in Gaza: Masculinity, Femininity and Family during the Second Intifada**. Farnham, Surrey: Ashgate Publishing. 2013. 208 pages

מאיה רוזנפלד*

ספרה של אעיתמאד מוהנא, המבוסס על עבודת הדוקטור שלה, מציג ומנתח את ממצאיו של מחקר אנתרופולוגי שהמחברת ערכה במחנה הפליטים שאטי ובשכונת שוג'עיה שבעזה בשנים 2007-2008. מחקרה התחקה אחר שינויים ביחסים המגדריים והדוריים ובחלוקת העבודה והתפקידים במשקי בית משפחתיים המתמודדים עם מצב מתמשך של עוני מרוד, מחסור, והעדר כרוני של ביטחון קיומי מאז פרוץ האינתיפאדה השנייה, על רקע משטר הסגר שישראל כופה על הרצועה. במרכזו של המחקר עומדות שיטות פעולה ודרכי התמודדות שפיתחו נשים כדי לסייע למשפחתן להתקיים נוכח אובדן מקומות עבודה קודמים של בעלים, אחים ואבות והעדר כמעט מוחלט של מקורות הכנסה סדירים חלופיים. מוהנא מראה כי התלות הנוכחית של משפחות עזתיות באסטרטגיות הישרדות הנשענות על נשות המשפחה החליפה את ההישענות הקודמת על עבודתם בשכר של גברים. היא שואלת אם המקום הקריטי שנשים ממלאות בכלכלת הבית ההישרדותית בעזה חולל שינוי בתפיסות ובשאיפות המגדריות של נשים וגברים.

עצם השלמתה של עבודת השדה האנתרופולוגית בתנאים השוררים ברצועת עזה הוא הישג מקצועי משמעותי. אין מדובר רק בהסתכנות הכרוכה בעבודה אתנוגרפית במקומות יישוב החשופים דרך קבע למתקפות צבאיות מצד ישראל, אלא בעיקר בקושי לחקור יחסי מגדר ומשפחה בחברה השקועה עד צוואר במאבק קיומי הישרדותי. העובדה כי מעטים המחקרים האנתרופולוגיים בתחום זה שנעשו בעשור וחצי האחרונים בשטחים הכבושים כלכל ובעזה בפרט מצביעה על הקושי לחקור שינויים מיקרו-חברתיים בתנאים של שיבוש מערכות כולל. גם ההישג האישי מרשים: מוהנא היא עזתית שגדלה, נישאה, עבדה ופעלה בשוג'עיה ובמחנה הפליטים שאטי שנים רבות בטרם יצאה ללימודים גבוהים בחו"ל ושבה לעזה לצורך עבודת המחקר; אולם היותה בשר מבשרם ההיסטורי, התרבותי, החברתי והפוליטי של מושאי המחקר לא פגע ביכולתה להתבונן בהם דרך משקפיים אנתרופולוגיים.

עבודת השדה נעשתה בין קיץ 2007 לקיץ 2008, תקופה שעמדה בסימן השתלטות חמאס על עזה והידוק חסר תקדים של משטר המצור. הסגר של שנות אוסלו צמצם מאוד את מספר הפועלים העזתים שהועסקו בישראל והגביל את התנועה של עזתים לגדה ולהפך. אחרי פרוץ האינתיפאדה

* האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת בן-גוריון והמכללה האקדמית ספיר
1 יוצאי דופן הם הפרויקטים המחקריים השונים העוסקים בשינויים בחיי משפחה ויחסי מגדר, שנעשים במסגרת המכון ללימודי נשים באוניברסיטת ביר זית. תוצר משמעותי של אחד הפרויקטים האלה הוא אסופת מאמרים בעריכתה של הסוציולוגית ליסה טראקי מהמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטת ביר זית (Taraki, 2006). על רקע מיעוט המחקר האנתרופולוגי והסוציולוגי על משפחה ומגדר, בולט במיוחד הריבוי העצום של דוחות מחקר מטעם ארגונים בינלאומיים שונים, ובראשם הבנק העולמי, אונר"א, UNOCHA ו-UNDP, העוסקים בהשפעותיה של המדיניות הצבאית הישראלית על מאפייני כלכלה וחברה בשטחים הכבושים.

השנייה הוטל סגר כולל שמנע באופן גורף כניסת עזתים לישראל. בה בעת נמנעה כמעט לחלוטין תנועה של אנשים וסחורות בין הרצועה ובין הגדה, כניסת טובין לרצועה נשלטה בידי ישראל, והיצוא מעזה כמעט חוסל. הסגר הוכבד עוד יותר בשנים 2006-2007, בעקבות עלייתו של חמאס. בזמן עריכתו של המחקר נרשמו ברצועה שיעורי אבטלה שבין 40% ל-50%, תחולת עוני שהתקרבה ל-80%, והעדר ביטחון תזונתי בהיקף של כ-57%. כ-80% מהתושבים נעזרו באופן כזה או אחר בארגוני סיוע הומניטרי.

אוכלוסיית המחקר העיקרית כללה מדגם בן 60 נשים בגילים 18-65, ובהן נשואות, אלמנות וגרושות. מחציתן היו ממחנה הפליטים שאטי שבמערב העיר עזה, שבשנת 2007 חיו בו כ-35,000 נפש; מחציתן היו משכונת שוג'עיה בעזה, השוכנת בסמוך לגבול עם ישראל, ומספר תושביה עמד אז על כ-20,000 נפש. רוב תושביה של שוג'עיה אינם פליטים. זוהי שכונה מרוששת שרבים מבניה עבדו בעבר בישראל. עד לאינתיפאדה השנייה היא הייתה בעלת אופי כפרי-חקלאי למחצה, אולם רוב האדמות המעובדות של תושביה נהרסו בפלישות צבאיות ישראליות וחלקן נגזלו לטובת "אזור החיץ הסטרילי". עבודה בישראל רווחה גם בקרב הגברים בשאטי עד ראשית שנות התשעים, ואחרי הקמת הרשות הפלסטינית ב-1994 רבים מתושבי המחנה מצאו פרנסה בשורות המגזר הציבורי הממשלתי.

כל 60 משתתפות המדגם באו ממשפחות עניות בדרגות שונות של מחסור ומצוקה; רובן היו שקועות בחובות גדולים. חלקן הגדול נתמכו, אם דרך קבע ואם מדי פעם, על ידי ארגונים בינלאומיים (בעיקר אונ"א אם מדובר במשפחות פליטים), ממשלתיים (משרד הרווחה הפלסטיני), ועמותות סיוע מקומיות שונות (רובן עמותות דתיות הקשורות בחמאס). כל משתתפות המדגם הוגדרו "עקרות בית", כלומר אף לא אחת עבדה בשכר, אך רבות מהן עבדו בכלכלה הלא-פורמלית בזמן המחקר או בשנים שקדמו לו.

דרך סיפורי החיים של הנשים המבוגרות יותר שחזרה מוהנא מאפיינים מרכזיים של יחסי מגדר במשקי בית משפחתיים "טיפוסיים", של פועלים בשוג'עיה ובשאטי של שנות השבעים והשמונים. אלה היו משקי בית של משפחות מורחבות שהתגוררו בבית משותף והתקיימו בעיקר מעבודתם בשכר של גברי המשפחה כפועלי בניין יומיים בישראל. עם המפרנסים המשפחתיים נמנו בדרך כלל אבי המשפחה (ראש המשפחה), כמה מהבנים הנשואים (או כולם) ואחדים מהבנים הצעירים הלא-נשואים. כל אלה העבירו את שכרם לקופה משפחתית משותפת. הנשים לא עבדו בשכר, אבל בשוג'עיה, שהייתה אז כפרית למחצה, עבדו נשות הפועלים בשדות ובמשקים החקלאיים המשפחתיים והמבוגרות בהן גם שיווקו את התוצרת ומכרו אותה. הגברים הפועלים נעדרו מהבית רוב שעות היממה: הם השכימו קום בשלוש או בארבע לפנות בוקר ושבנו מעבודתם בישראל לקראת שעות הערב. הנשים, לעומת זאת, הקדישו את כל זמנן לעבודות ולעיסוקים בתחומי הבית והמשק.

בין נשות המשפחה התקיימה היררכיה ברורה לפי גיל ושלב במחזור החיים, הדומה לזו שתועדה בשנות החמישים והשישים אצל משפחות פלסטיניות כפריות בישראל שנמצאו בתהליך פרולטריוזיציה (H. Rosenfeld, 1968). הכלה הצעירה שזה עתה נישאה וטרם ילדה בנים ניצבה בתחתית הסולם. חייה נשלטו בעיקר על ידי החמות, אשת ראש המשפחה, שחלשה על חיי היומיום בבית ללא מצרים. היא שדאגה להשיא את בניה, פועלי הבניין, בעודם צעירים מאוד; היא שבחרה להם כלות, נערות בנות עשרה, קרובות משפחה; היא שהעבידה את הכלות בפרך סביב השעון ולחצה עליהן להעמיד צאצאים רבים; היא שתמרנה לפי צרכיה את בניה הנשואים

דרך השליטה בכלותיה. לידת בנים העלתה את מעמדה של כלה במשפחה המורחבת, אך שינוי משמעותי יותר במצבה התחולל רק בשלב מאוחר יותר, בדרך כלל לא לפני אמצע שנות השלושים לחייה, עם ההתנתקות של משפחתה הגרעינית ממשפחת הוריו של בעלה והקמת משק בית נפרד. המשפחה המורחבת המתקיימת מעבודתם בשכר של בניה בישראל הייתה לזיכרון רחוק בשוג'עיה ושאטי של 2007-2008. רוב הנשים במדגם השתייכו למשקי בית ללא מפרנס: בעלים ובנים שאיבדו את מקומות עבודתם בישראל נותרו מובטלים. בעלים ובנים צעירים יותר, שהגיעו לגיל העבודה בעשורים האחרונים, התקשו מאוד למצוא עבודה. על אלה יש להוסיף משפחות רבות ששכלו אבות או בנים מפרנסים בעשור שקדם למחקר. את ההכנסה משכר עבודה של גברים החליפה ההישענות על עבודתן, פעילותן ויוזמותיהן של נשים בתחום הייצור הביתי והמסחר הזעיר ועל יכולתן להשיג סיוע סעד. בשנות הסגר הראשונות טיפחו נשים משקים חקלאיים זעירים, וחלקן גם מכרו את תוצרתן בעזה ובמרכזים עירוניים אחרים. ואולם המחסור החמור בדלק בעת מצור 2007 שיתק את התחבורה ברצועה כמעט לחלוטין וצמצם את מרחב המחיה לגבולותיה של השכונה. בעת המחקר נשים אמנם המשיכו להישען על ייצור ביתי של מוצרי מזון שונים, אבל כמעט אך ורק לצריכה עצמית. עיקר הפעילות וה"זמות" הנשית בתקופה הנסקרת התמקדה בגיוס תמיכת סעד למשפחותיהן מעמותות סיוע מקומיות בעזה. אין מדובר בנשים הזכאיות לסיוע מאונר"א או מהרשות מתוקף הגדרתן כ"מקרי סעד", אלא במי שנאלצות לחזור פעם אחר פעם על פתחיהן של עמותות צדקה, רובן עמותות דתיות הקשורות בחמאס, בניסיון להשיג תלושי מזון למשפחותיהן. עבודת השתדלנות והקבצנות הזו כרוכה במאמץ ובטורח עצום, ובדרך כלל גם מחייבת את מקבלות התמיכה להצטרף לעמותות כחברות (ולשלם דמי חברות) ולקחת חלק בפעילות התנדבותית שוטפת בשורותיהן.

הפיכתן של נשים בנות גילים שונים ובשליבים שונים בחייהן לעוגן המרכזי בקיום ההיררדותי של משפחותיהן לוותה בכמה שינויים ביחסי המגדר: השליטה של בעלים על תנועת נשותיהם והפיקוח על התנהלותן בספרה הציבורית נחלשו מאוד ולעתים אף נעלמו כליל. עם זאת, התרופפות השליטה הגברית לא הביאה לחלוקה שוויונית יותר של עבודות הבית וגידול הילדים, ואלה מוסיפים להיות מוטלים על כתפי הנשים בלבד. נחלשה גם שליטתה של החמות בכלתה, שליטה שהתאפשרה בעבר תודות לחולשה המבנית של הכלה ולהכנסות מעבודתם של הבנים הנשואים. יתר על כן, החמות המגויסת למאבק הקיומי בוחרת להשיא את בניה לצעירות מרקע דומה, שאיתן תוכל לשתף פעולה בבית המשותף; היא מעדיפה כלות המורגלות בהתמודדות עם חיי עוני ומחסור ("בנת אעשה") על פני אחרות בעלות ייחוס משפחתי. הקיום ההיררדותי עיכב את ההיררדות של בנים נשואים מבית אביהם; הסתמנה אף מגמה הפוכה של שיבת משפחות גרעיניות חסרות מפרנס לבית המשפחה המורחבת.

אפשר לראות אפוא כי הסדר הפטריארכלי הפך נוקשה פחות, אבל התלות במשפחה התחזקה. אך העובדה שנשים נשאו בעול קיום המשפחה בעוד גברים הפכו לחסרי משאבים, ובמידה רבה לחסרי אונים, לא נחוותה אצלן כהתנסות מעצימה ולא שינתה את תפיסת הנשיות שלהן ואת שאיפותיהן המגדריות: המרואיינות התייחסו לתפקידים המשפחתיים החדשים שלהן כאל נטל נוסף על צווארן ולא כאל משאב ומקור כוח. גם את חופש התנועה היחסי וההתנהלות העצמאית בציבור, שנלוו לתפקידים החדשים, הציגו המרואיינות ככורח ולא כיתרון או כמנוף לשחרור; מרביתן אף תיארו את מגעיהן התכופים עם עמותות הצדקה כחוויה פוגעת ומשפילה. הן ביכו את אובדן מעמדן החברתי כרעיות לגברים בעלי הכנסה וסמכות וייחלו להשבת הסדר הקודם על כנו

- לחזור ולהיות "מוסתתה", כלומר עקרת בית המגדלת את ילדיה, התלויה בבעל מפרנס ("רג'ל חקיקי", כלומר גבר אמיתי) ונשמעת למרותו. באופן לא מפתיע, גם המרואיינים הגברים לא חוו את התפקידים החברתיים שממלאות נשותיהם כאיום על גבריותם.

מדוע, אם כן, לא חל אצל הנשים שינוי תפיסתי התואם את התפקיד הראשי שהחלו ממלאות במשקי הבית המשפחתיים? מוהנא מסבירה את הדיסוננס-כביכול בין הפרקטיקה לתודעה בצורך העז של הנשים והגברים כאחד, הן בעזה והן בגדה המערבית ובתפוצות, להמשיך ולדבוק בדימוי אידיאלי של המשפחה הפלסטינית - המשפחה הפטריארכלית והלאומית, המקדשת ערכים ישנים-חדשים של לכידות, נאמנות והקרבה. ההיאחזות באידיאל מעניקה משמעות, תחושת שייכות ויציבות במציאות שבה כל מערכות החיים - הכלכלית, החברתית והפוליטית - נפגעו, התפרקו או השתבשו ללא תקנה.

אני מתקשה לקבל את ההסבר הזה של מוהנא. סביר יותר בעיניי כי העדר השינוי התודעתי קשור בהומוגניות של אוכלוסיית המדגם, שלא כללה נשים המועסקות בשכר. מחקרים חברתיים רבים, ובכללם המחקר שלי במחנה הפליטים דהיישה (M. Rosenfeld, 2004), תומכים בהכללה כי עבודה בשכר היא תנאי הכרחי (אם כי בדרך כלל לא מספיק) לשינוי במעמדן הכלכלי-חברתי של נשים, המשמש בתורו מצע לשינוי בתפיסתן ובשאיפותיהן המגדריות. יתר על כן, ההצטמצמות לאוכלוסיית מחקר הומוגנית מתעלמת ממגמות שינוי מרכזיות שנרשמו בקרב נשות רצועת עזה בשני העשורים האחרונים חרף הסגר, המצור והמשבר המתמשך; הבולטת שבהן היא הזינוק בהישגי ההשכלה של נשים, שכיום הן רוב בקרב הלומדים במוסדות ההשכלה הגבוהה ברצועה, והעלייה הרצופה בשיעור ההשתתפות שלהן בכוח העבודה הפרופסיונלי והמנהלי. אפשר להניח כי הכללתן במחקר של נשים משכילות ומועסקות הייתה מאפשרת לזהות גם שינויים תואמים בתפיסות מגדר ונשיות.

מקורות

- Rosenfeld, H. (1968). Change, barriers to change and contradictions in the Arab village family. *American Anthropologist, New Series*, 70 (4), 732–752.
- Rosenfeld, M. (2004). *Confronting the occupation: Work, education and political activism of Palestinian families in a refugee camp*. Stanford: Stanford University Press.
- Taraki, L. (2006). *Living Palestine: Family survival, resistance and mobility under occupation*. Syracuse: Syracuse University Press.

אדוין סרוסי ומוטי רגב. מוסיקה פופולרית ותרבות בישראל.

רעננה: האוניברסיטה הפתוחה. 403 עמודים, 2013

סימונה וסרמן*

ספרם של אדוין סרוסי ומוטי רגב מפגיש בין שתי דיסציפלינות, אתנומוזיקולוגיה וסוציולוגיה, וממפה את שדה המוזיקה הפופולרית בישראל מפרספקטיבה תרבותית. שפתו של הספר מלומדת ועם זאת נגישה והוא מועיל לכמה קהלים. בשדה האקדמי הוא מעמיק את הדיון הסוציולוגי בתרבות הישראלית; בה בעת הוא מציע לקוראים מחוץ לאקדמיה מידע היסטורי ותובנות לגבי סוגי המוזיקה המקומית.

הספר יצא לאור באנגלית כבר ב-2004.¹ בתחילת המהדורה העברית מציינים המחברים את ההתלבטות אם לתרגם טקסט המתאר תמונת מצב תרבותית נכונה לנקודת זמן מסוימת בזירה דינמית כמו התרבות הפופולרית בישראל. ואולם ההחלטה לעשות זאת, אפילו כעבור כעשור, חשובה ומועילה לקוראי העברית משני טעמים. ראשית, הספר מספק סקירות היסטוריות, גם אם מתומצתות יחסית, על ז'אנרים מרכזיים במוסיקה הפופולרית בישראל. במסגרת כל אחד מהז'אנרים מתעכבים המחברים על קולות בולטים של מבצעים או יוצרים, המסמנים נקודות ציון של יצירה, צמתים של שיתופי פעולה אמנותיים וחדשנות צורנית או תוכנית המזניקה את המוזיקה הפופולרית בישראל צעד משמעותי קדימה, לתפיסתם. הדברים נכתבו בחלקם מפרספקטיבה היסטורית אך בחלקם כמעט בזמן אמת, ועם זאת מתוך ריחוק אקדמי נאות המאפשר התבוננות פרשנית. טעם שני לחשיבות הגרסה העברית המאוחרת טמון בהצגת התרבות כתהליך מורכב ודינמי שהדיון בו אפשרי רק תוך כדי תנועה. ספר זה הוא ספר "חיי" המתעד "שכבות" היסטוריות של ייצור תרבותי, הנערמות זו על זו ולעתים צומחות זו מזו; הוא מזמין, היפותטית לפחות, הוספה של פרק עדכון אחת לעשור, שותף נוסף שיצטרף לפרקים הקודמים במיזם המתמשך של עיצוב התרבות הישראלית רבת הפנים. ואכן, המחברים חותמים את המהדורה העברית בפרק חדש המתאר שורה של הסתעפויות ז'אנריות ואינטראקציות סגנוניות שהופיעו בשנות האלפיים. מאחורי המסגרת המארגנת את הספר ופרקיו עומדת התפיסה שהמוזיקה הפופולרית בישראל היא מכלול של עשייה אמנותית ומוסדית המגיבה לתנאי מרכזי באידיאלוגיה הציונית - כינון תרבות ישראלית לאומית המגדירה את עצמה כאופוזיציה לתרבויות הגולה. המבוא משמש מסגרת תיאורטית, מסביר את הזיקה בין תודעה קולקטיבית ובין פעילות תרבותית ודן בתהליכי הבניה של תרבות לאומית. החלקים השני, השלישי והרביעי בספר מציינים את שלושת השדות העיקריים המרכיבים את המוזיקה הפופולרית בישראל, המתעצבים כגרסאות של התרבות הלאומית ונאבקים על לגיטימציה ועל ההכרה בהם כשותפים בפיתוחה.

ההיגיון של המאבק הזה מעוגן במודלים תיאורטיים והיסטוריים. המחברים מציינים שלוש גרסאות של תרבויות לאום-בנות-זמננו, שבכל אחת מהן יש היבט של המצאה תרבותית: את הגרסה המסורתית מייצג בהקשר המקומי הקורפוס המקיף של שירי ארץ ישראל, ששורשיו

* המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

1 Motti Regev & Edwin Seroussi (2004). *Popular music & national culture in Israel*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.

עוד בימי ההתיישבות של סוף המאה ה-19; הגרסה הגלובלית כוללת השפעות מהעולם, בעיקר מאירופה ומארצות הברית, ואותה מייצג הרוק הישראלי; ואחרונה היא הגרסה המשלבת בין תרבויות תת-לאומיות, שמתקיימות בתוך מדינת הלאום אך אינן מחזיקות בקודים האסתטיים שלה. את המכלול הזה מייצגת, בין היתר, המוזיקה הפופולרית המזרחית. שלוש הגרסאות משקפות מעבר דיאכרוני מתפיסה של התרבות הלאומית כהומוגנית ואחדותית להכרה בפלורליזם תרבותי בהשפעת הגלובליזציה.

המחברים מאזנים בכתיבתם בין ניתוחים צורניים מעולם המוזיקולוגיה ובין התבוננות המעוגנת בסוציולוגיה של התרבות והאמנות, מתוך הכרה משותפת בקשר בין בחירות אמנותיות וסגנוניות ובין שאיפות חברתיות ומעמד. הם נשענים על ה"פרספקטיבה של ייצור התרבות", שניסח ריצ'רד פיטרסון (Peterson, 1982), ולפיכך חלקו הראשון של הספר סוקר את המוסדות המייצרים מוזיקה בישראל והמפיצים אותה, כמו מסגרות החינוך המוזיקלי, אמצעי התקשורת וחברות התקליטים. מערכות מוסדיות אלה שיחקו תפקיד משמעותי בהכנתה של מוזיקאים ובקידוש יצירות וביססו הון תרבותי מקומי בפעולות ההכללה וההדרה שנקטו. בניתוחם משתמשים המחברים גם בתיאוריית השדות של בורדייה (Bourdieu, 1984, 1985), הרואה במאבקים על סוגי הון מנגנונים לצבירת יוקרה במרחבי ייצור. הם אף מאמצים את הפריזמה האתנומוזיקולוגית המקשרת בין מוזיקה לתהליכי הבניה של זהות קולקטיבית ואישית (Stokes, 1994).

חלקו השני של הספר פורש בהרחבה את נסיבות היווצרותו והתפתחותו של הקורפוס הידוע כ"שירי ארץ ישראל", שחינך לערכים של אהבת הארץ וללכידות חברתית והופך באמצעות פרקטיקות השירה בציבור. שירי ארץ ישראל שילבו בין מוזיקה כתובה לפולקלור המועבר בעל פה ומילאו תפקיד חלוצי בייסוד הקנון המקומי. ואולם קנון זה, שהתברר שגבולותיו נוזלים וגמישים, ספג השפעות בלתי צפויות מהפופ העולמי וכך כלל גם את פסטיבלי הזמר, את מחזות הזמר ואת הלהקות הצבאיות. יתרה מזו, אף כי שיום הקטגוריה אינו משתמע לשתים פנים, גם קורפוס זה של שירי ארץ ישראל נדרש לאסטרטגיות של המצאה תרבותית ולהבניה של זיקה לאומית.

החלק השלישי מספר את סיפור הרוק המקומי, המזוהה עם הישראליות הגלובלית ועם השפעות הפופ-רוק העולמי. הממסד המוזיקלי קיבל תחילה בהסתייגות את בחירותיהם החדשניות של יוצרים בשנות השישים והשבעים להחדיר למוזיקה הפופולרית המקומית קצב וחשמל (מערכת תופים וגיטרה) ולעבור לתמות אינדיבידואליסטיות. האמביוולנטיות של שומרי הסף נבעה מהשאיפה להשתלב בתרבויות העולם לצד החשש מאימפריאליזם תרבותי שעלול לאיים על התפתחות התרבות המקומית. גם הרוק נדרש להבנות את ישראליותו ולהיאבק על מקומו הלגיטימי בתרבות הלאומית. כחלק מתהליך הקנוניזציה שלו, באורח פרדוקסלי ועם זאת מובן, שילבו יוצרי ויזמי הבולטים אלמנטים עממיים בשפה הגלובלית שאימצו: למשל, בלדות רוק של שלום חנוך נשמעו כשירים מסביב למדורה, ואריק איינשטיין, שנתפס כאבי הרוק הישראלי, הקליט אוספים של שירי ארץ ישראל.

בחלק הרביעי דנים המחברים במוזיקה הפופולרית המזרחית מתוך מודעות למאפיינים הסותרים שלה ולקושי להגדיר אותה במדויק. המוזיקה המזרחית היא פופולרית ועממית כאחד, ליתורגית-יהודית ועם זאת שואלת מקלאסיקות מוזיקליות מהעולם הערבי. היא ממזגת השפעות מתימן, מתורכיה ומיוון, מלודיות של פופ ים-תיכוני מצרפת ומאיטליה ועיטורי סלסולים קוליים, וכל האלמנטים האלה מונחים על גבי פלטפורמה אינסטרומנטלית של גיטרות חשמליות ותופים. חלוצי המוזיקה המזרחית בשנות השבעים הפיקו והפיצו אותה באמצעים טכנולוגיים פשוטים

וזולים על גבי קלטות 1/8 אינץ', ונתקלו במדיניות הדרה והנמכה מצד המדיה ותעשיית המוזיקה. קשה לנתק את הדיון במערכת מוזיקלית זו מפוליטיקה של זהויות ומהסתכלות בה דרך פריזמה של יחסים בלתי שוויוניים עם התרבות המרכזית. אמנם במהלך שנות התשעים התקבלה המוזיקה המזרחית אל תוך הקונצרט, אך היא עדיין נתקלת בניסיונות מקעקעים של דה-לגיטימציה. אף כי רבים מהיוצרים לא פעלו במודע מעמדה של התנגדות, הבחירות המקצועיות והאמנותיות של חלקם - לדוגמה, זהר ארגוב - ניתנות לקריאה כמהלך פרדוקסלי, חתרני ועוקף-הגמוניה, ובו בזמן מונע משאיפה להשתלב.

קצרה היריעה מלתאר את היקף המהלכים האופרטיביים והדיסקורסיביים שנקטו שחקנים שונים בכל העולמות המוזיקליים הכרוכים יחדיו כ"מוזיקה פופולרית ישראלית". עולמות אלה לוקים ברובם בסתירות פנימיות: מצד אחד הם אקלקטיים באופן המקשה על הגדרה סגנונית מונוליתית שלהם, אך מצד אחר הם מבטאים כמיהה אותנטית לזכות בהכרה ולתרום את חלקם בפרויקט הישראלי, שככל הנראה טרם הושלם.

מקורות

- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgment of taste*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- (1985). The Market of Symbolic Goods. *Poetics*, 14, 13–14.
- Peterson, R.A. (1982). Five constraints on the production of culture: Law, technology, market, organizational structure and occupational careers. *Journal of Popular Culture*, 16(2), 143–153.
- Stokes, M. (1994). Introduction: Ethnicity, identity and music. In M. Stokes (Ed.), *Ethnicity, identity and music: The musical construction of place*. Oxford and New York: Berg.

Eitan Y. Wilf. **School for Cool: The Academic Jazz Program and the Paradox of Institutionalized Creativity.**

2014. Chicago: The University of Chicago Press. 288 pages

מוטי רגב*

בעשייה האמנותית המודרנית מובנה מתח יסודי. מצד אחד נדרשת יצירתיות מוחלטת, כפרקטיקה של מחויבות טוטלית להבעה אמנותית לשם עצמה. מצד אחר, העשייה האמנותית ממוסדת לכדי הליכים ודפוסים רציונליים ועל כן נוסחתיים, שאותם מכתבות המסגרות הארגוניות שבהן היא מתקיימת. המתח הזה עומד בליבת המחקר הסוציולוגי והאנתרופולוגי של האמנויות זה עשרות שנים. אחד ממוקדיו העיקריים של המחקר הזה הוא המתח שבין יצירתיות "לשם עצמה" ובין הכפפתה לשיקולים של שוק כלכלי. כך, למשל, כתב הווארד בקר (Becker, 1951) על מוזיקאי ג'אז כבר ב-1951, במאמר שנהנה מסטטוס קנוני בתחומי: "מוזיקאים מסווגים עצמם לפי מידת כניעתם לגורמים חיצוניים. הטווח נע בין מוזיקאי הג'אז ה'קיצוני' למוזיקאי ה'מסחרי'" (שם, עמ' 136).

במשך זמן רב נטתה הסוציולוגיה לקבל כמובן מאליה את עצם קיומו של מתח תרבותי בין יצירתיות מוחלטת ובין מיסודה. אולם היסטוריונים של אמנות, סוציולוגים ואנתרופולוגים טוענים זה שנים שמתח זה הוא מאפיין מובהק של תפיסת האמנותיות במודרניות המערבית. בתקופות מוקדמות יותר, ואף בחברות לא-מערביות, לא התקיימה בהכרח הבחנה בין אמנותיות צרופה ובין היבטיה האינסטרומנטליים והממוסדים, ובכלל זה תפקידיה התרבותיים.¹

בהקשרו המודרני והמערבי, המתח שבין אמנותיות צרופה לרציונליות ממוסדת בא לידי ביטוי לא רק בהנגדתה של היצירתיות ל"מסחריות", אלא גם באקדמיזציה שלה ובכינונם של מסלולי הוראה ולימוד סדורים המכשירים יוצרים ואמנים. נדמה כי תחום המוזיקה עשוי להיחשב כמקרה מבחן בולט לעניין הזה, בשל התפיסה הרווחת של אמנות זו כנטועה בביטוי ספונטני ורגשי של הגוף. ספרות אקדמית ענפה - ובכלל זה כתבי עת שלמים - מוקדשת לנושא ההכשרה של מוזיקאים ולשאלת היכולת להנחיל יצירתיות, בעיקר בתחום המוזיקה הקלאסית.¹

בתוך עולם המוזיקה נראה כי הג'אז, כסוגה מוזיקלית שיש בה דגש רב על אלתור, עשוי לשמש כר פורה במיוחד לבחינת המתח הזה. בכך בדיוק עוסק ספרו של איתן וילף. הוא מצטרף למסורת ארוכת השנים של העיסוק בסוגיה ובוחן אותה דרך עולם הג'אז, וליתר דיוק - דרך האקדמיזציה של הוראת הג'אז. הספר מציג ממצאים ותובנות של מחקר אתנוגרפי שערך וילף בשני בתי ספר גבוהים לג'אז בארצות הברית. במוקד הספר עומד המתח שבין תפיסת היצירתיות בג'אז, תכונה הדורשת אלתור וספונטניות, ובין מיסודה של היצירתיות לכדי משנה סדורה של טכניקות נגינה ומהלכי ביצוע שאפשר להנחיל אותם בכיתת לימוד. וילף מתעניין

* המחלוקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת, האוניברסיטה הפתוחה
1 לעניין זה ראו מאמר קנוני נוסף, מאמרו של קליפורד גירץ (Geertz, 1976).

בעיקר באופן שבו מעובד ומיושב מתח זה במציאות היומיומית של בתי הספר, בשיח של המורים והסטודנטים ובמגוון מצבים ואירועים המתרחשים בחדרי הכיתה ובסדנאות הנגינה. נקודה שעולה שוב ושוב בממצאיו האתנוגרפיים של וילף היא ההתמודדות של המורים בבתי הספר לג'אז עם הסטטוס הקנוני המיוחס לקטעי סולו של אמני ג'אז דגולים כמו צ'רלי פארקר או ג'ון קולטריין. קטעים אלו נחשבים בעולם הג'אז לפסגת היצירתיות של צורת אמנות זו, והמורים מנסים ללמד את הסטודנטים לנגן אותם בדייקנות. אולם הערך האמנותי של הקטעים האלה עבור קהילת אוהדי הג'אז, ואפילו הערך הטרנסצנדנטי שלהם, טמון בחד-פעמיותם, בהיותם הנצחה של רגעי נגינה ספונטניים, שנבעו מן החיבור שבין עולמם הרגשי של המוזיקאים הדגולים הללו ובין יכולתם הווירטואוזית כנגנים. הרצון לשחזר ואף לשעתק ביצוע מוזיקלי חולף, מוערך ומקודש - גם אם זכה להנצחה ולכן קיים כטקסט צלילי שניתן להאזנה חוזרת ונשנית - מגלם כמה סתירות יסוד תרבותיות: בין כריזמה לשגרה, בין חדשנות לטקסיות, בין תיאוריה לפרקטיקה, בין גוף הנגן המאלתר ובין גוף הנגן המתלמד. כל אחת מסתירות אלו משמשת גרעין באחד הפרקים האמפיריים של הספר. כל פרק דן בסתירה אחרת; בכל פרק מצביע וילף על אמצעי הוראה שונים שנוקטים מורי הג'אז והתלמידים בניסיון לעבד את הסתירה הזו וליישבה, ניסיון שמצליח רק בחלקו.

כך למשל, משתמשים מורי הג'אז בטכנולוגיות צליל מתקדמות כדי לאפשר לסטודנטים להתגבר על מגבלות הדפוס של רישום התווים ולשקע את עצמם בצלילים המוקלטים של המאסטרים הנערצים. הם מאטים את מהירות ההשמעה כדי לאפשר מעקב מדויק אחר דקויות הנגינה וההבעה ולגלות את המורכבות המוזיקלית של קטעי הנגינה. אולם שינון קטעי הסולו הוא רק שלב בדרך להפנמתם המלאה. עליהם להיכנס למחזור הדם של הנגן המתלמד כדי שיוכלו אחר כך לשמש לו בסיס להפעלה ספונטנית של האצבעות, ברגע האמת של אלתור עצמאי: "רגע האמת" הוא הזמן הממשי שבו מתרחש אלתור ג'אז. במצב האידיאלי, ברגע כזה אצבעותיו של המוזיקאי תופסות פיקוד ופועלות לפי אוצר המילים של הג'אז משום שאומנו על פיו" (עמ' 165).

וילף מתגלה לאורך הספר כאתנוגרף מדויק וחד הבחנה. הוא מביא ציטוטים של מורים וסטודנטים ודקויות של מצבים בכיתות ובסדנאות הלימוד, ושזור אותם לצד תובנות פרשניות הממקמות את ממצאיו בהקשרים תיאורטיים כלליים, אנתרופולוגיים ברובם. התוצאה היא רצף קולח של כתיבה, שמחזיק את הקוראים מרותקים ללא הפוגה הן לממד האמפירי של המחקר והן לממד הפרשני שלו. הוא מסיק שהמציאות היומיומית בבתי הספר לג'אז, שבאה לידי ביטוי בפרקטיקות ההוראה והלימוד השונות, מגשרת בין הנרטיבים הסותרים - לכאורה של יצירתיות ורציונליות, שוזרת וממזגת אותם יחד. כך מייצרת הסביבה המוסדית מצב ותנאים המאפשרים טיפוח של פרקטיקה יצירתית. עם זאת, המציאות של בתי הספר הללו ושל תכניות ההוראה בהם משעתקת ומתחזקת בסופו של דבר דיכוטומיות מסורתיות של עולם האמנות של הג'אז - דיכוטומיות בעלות גוון היררכי מובהק של יצירתיות מול רציונליות ממוסדת, אוראלי מול אורייני, שחורות מול לבנות, עבר מול הווה, אינטואיציה מול תיאוריה. כפי שווילף מציין, העובדה שבתי הספר לג'אז משעתקים את קיומן של הדיכוטומיות הללו,

2 לעניין זה ראו למשל את עבודת הדוקטורט של שגיב (2013), העוסקת במתרחש בתחום בישראל (גילוי נאות: מדריכי העבודה של שגיב הם עדנה לומסקי-פדר ואנוכי).

דווקא בהיותם אתרים של גישור בין יצירתיות מובהקת ובין מיסודה הרציונלי, היא הנקודה התיאורטית החשובה ואף האירונית בספרו. בתובנותיו התיאורטיות וילף נצמד בעיקר לשיח האנתרופולוגי. ככל ששיח זה מרתק ומעניין, קוראיו של וילף היו יוצאים נשכרים יותר לו היה מעמיק יותר גם בתיאוריה סוציולוגית של מיסוד היצירתיות באמנויות בכלל (בקר לא מוזכר כלל בספר, בורדייה מוזכר רק בחטף), במחקרים סוציולוגיים של ג'אז שכבר נגעו בדברים שהוא עוסק בהם (למשל; Martin, 2005; Whyton, 2006), וכן בנושא הרציונליות האינסטרומנטלית בכללותה (ג'ון מאיר ואחרים). עיקר כוחו של הספר טמון באתנוגרפיה המדויקת שלו, והוא תורם מידע חשוב ותובנות קולעות לכל המתעניינים במתח שבין יצירתיות לרציונליות בתחום האמנויות ובכלל.

מקורות

שגיב, ד' (2013). משמוע ועונג: "פדגוגיה דואלית" לשימורה של מסורת אליטיסטית בהוראת הנגינה הקלאסית בקונסרבטוריונים בישראל. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.

Becker, H. S. (1951). The professional dance musician and his audience. *American Journal of Sociology*, 57, 136–144.

Geertz, C. (1976). Art as a cultural system. *MLN*, 91, 1473–1499.

Martin, P. J. (2005). The jazz community as an art world: A sociological perspective. *The Source*, 2, 5–13.

Whyton, T. (2006) Birth of the school: Discursive methodologies in jazz education. *Music Education Research*, 8, 65–81.

ניסים מזרחי, יוסי יונה ויריב פנינגר (עורכים). **פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה**. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד. 2013. 320 עמודים

ג'וליה רסניק*

פרקטיקות של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה הוא אסופת מאמרים חשובה המביאה לידיעתם של אנשי חינוך וחוקרי חינוך התפתחויות אחרונות בשדה החינוך ממבט סוציולוגי-אנתרופולוגי. המאמרים באסופה מתמקדים בשתי קבוצות מופלות היסטורית במערכת החינוך בישראל: ערבים ומזרחים. שלושה מאמרים עוסקים בקבוצה הראשונה ושמונה מאמרים בשנייה. הנושא שעובר כחוט השני בחלק גדול מהמאמרים הוא המתח הקיים בבתי הספר ובקרב השחקנים המעורבים בין הגישה המריטוקרטית ובין ההתייחסות למוצא לאומי או אתני; דהיינו, בין ההתמקדות בנושאים של בחירה, הישגיות ומצוינות המעוגנים בשיח ניאאו-ליברלי ובין הצורך לחנך לערכים ולגיבוש תודעה אתנית או לאומית. כפי שעולה מהאסופה, לפי שעה ידו של השיח הניאו-ליברלי היא על העליונה, והוא התורם למיסוכן או להכחשתן הגוברת של הזהויות החברתיות בעולם הבית-ספרי.

מבחינה מתודולוגית, מצוין במבוא כי "אסופה זו מבקשת להפגיש בין גישות ומסורות מחקריות שונות בחקר האי-שוויון: בין מבט ברמת המקרו לבין מבט ברמת המיקרו, בין חקירה 'מלמעלה למטה' לבין חקירה 'מלמטה למעלה', ובין מתודולוגיות 'כמותניות' למתודולוגיות 'איכותניות'" (עמ' 9). הספר אכן מציג מחקרים כמותניים בשער הראשון לצד מחקרים איכותניים בשער השני ובשלישי. עם זאת, מאמר אחד בלבד משלב בין שיטה כמותנית לאיכותנית, ואליו אתייחס בהמשך. המפגש של מבט מלמעלה למטה ומלמטה למעלה מתקיים בעיקר בין דפי האסופה, אך לא במאמרים עצמם.

השער הראשון בספר, "מגמות מבניות ושינויים מערכתיים בשדה החינוך", עוסק במבט מלמעלה למטה. הוא כולל שני מאמרים העוסקים בהתפתחויות במדיניות החינוך בישראל. המאמר של יוסי יונה ויוסי דהאן, "מערכת החינוך של ישראל: שוויון הזדמנויות - מבניין אומה לניאו-ליברליזם", בוחן את מדיניות החינוך מקום המדינה ועד לדוח ועדת דוברת. מאמרו של ח'אלד אבו-עסבה עוסק ב"[ה]פערים בתשומות והשלכתם על התפוקות של מערכת החינוך הערבית בישראל". המאמר השלישי בשער זה, מאמרם של ינון כהן, יצחק הברפלד וטלי קריסטל "מזרחים, אשכנזים ומעורבים - פערי השכלה בקרב יהודים ילידי ישראל", הוא מחקר כמותני המראה כי "הפערים האתניים בהשכלה בקרב בני הדור השלישי בישראל גדולים כמו הפערים בקרב בני הדור השני" (עמ' 51). זוהי הוכחה ברורה לכך שהשד העדתי אינו המצאה של התקשורת אלא תופעה שמסרבת להיעלם מהנוף החברתי הישראלי. מלבד נתונים אלה, המאמר מציג חידוש בולט המשלים את התמונה של מידת האינטגרציה האתנית בישראל: המחקרים הצליחו להניח ידם על קובץ נתונים המאפשר להם להכניס למשוואה גם את קבוצת הילדים למשפחות מעורבות (אשכנזים ומזרחים). הם מראים כי לאורך השנים המגמה בקרב המעורבים נוטה להידמות לזו שבקרב האשכנזים, כלומר

* בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים

שיעורם הולך ומשתפר בדור השלישי לעומת הדור השני.

בשער השני, "בין זהות למעמד", ארבעה מאמרים המתייחסים כולם לקבוצת המזרחים. בולט במיוחד מאמרם של יהודה גודמן ונסים מזרחי, "זיכרון לאומי והסללה אזרחית: הבדלים אתניים-מעמדיים בתהליכי זיכרון בבתי ספר תיכוניים בישראל". זהו מאמר מרתק וחדשני מבחינה תיאורטית המצביע על העברה דיפרנציאלית של הזיכרון הלאומי, כלומר, כיצד מעוצב הזיכרון הלאומי סביב ימי הזיכרון באופנים שונים בקרב קבוצות אתניות שונות. אם סברנו עד כה שימי הזיכרון הם המכנה המשותף שסביבו מתאחדים כל האזרחים היהודים, המחקר של גודמן ומזרחי מגלה לנו כי הזיכרון הקיבוצי של יום השואה ושל יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל מעוצב באופנים שונים אצל מזרחים ואצל אשכנזים. מאמר נוסף בשער זה, "הם 'פריקים' ואנחנו 'ערסים': שלילתם של אתניות ומעמד בתפיסת תהליכי ההסללה בבתי ספר בישראל", מאת מזרחי, גודמן ופנינגר, הוא ניסיון יוצא דופן לשלב בין מחקר מבוסס סטטיסטית ובין מחקר איכותני על בסיס ראיונות פרטניים. השאלון בוחר את המתאם בין המוצא האתני והרקע החברתי-כלכלי של התלמידים ובין מסלולי הלימוד שבהם הם לומדים. כצפוי, הממצאים מצביעים על כך שסיכוייהם של התלמידים ממוצא אשכנזי להשתלב במסלולים היוקרתיים גבוהים באופן מובהק מאלה של התלמידים ממוצא מזרחי. החידוש של המחקר הוא בחלקו האיכותני, המבוסס על ראיונות ובודק כיצד השחקנים השונים, ובעיקר התלמידים, מפרשים את מיקומם היחסי במבנה ההזדמנויות הבית-ספרי. מן השאלונים והראיונות עולה כי מורים ותלמידים דוחים מכול וכול את הקטגוריות של מעמד ושל מוצא, וההסבר העיקרי שהם מספקים לתהליכי מיון והצבה במסלולי הלימוד בבית הספר הוא ההסבר המריטוקרטי-אינדיבידואליסטי, דהיינו יכולת קוגניטיבית, הישגים אקדמיים והתנהגות. עם זאת, התלמידים ערים להבדלים החברתיים ולקשר שלהם למסלולי הלימוד השונים, אולם הם מבטאים הבדלים אלה בקטגוריות הקרובות לעולמם החווייתי היומיומי - הקטגוריות "פריקים" ו"ערסים". את ההשתייכות לקטגוריות אלו הם תופסים כבחירה של סגנון חיים ולא כתוצאה של זהות או מעמד. "כך [יכולים] התלמידים לפתח תחושות של שייכות והזדהות קבוצתית אגב שימור התחושה כי יש בידם חופש בחירה ומרחב תמרון" (עמ' 101).

בשער השלישי, "פרקטיקות של הבדל: מקרי בוחן", שני מאמרים עוסקים בהתפתחויות בחינוך הערבי לאור השיח הניאו-ליברלי הדומיננטי במערכת החינוך בישראל. מאמרה של הללי פינסון, "שיח ניאו-ליברלי ופרקטיקות של ריבוד בבית ספר ערבי: שליטה או העצמה?", מתאר כיצד בית ספר בכפר ערבי מאמץ גישה מריטוקרטית נוקשה במטרה להעלות את יוקרתו. הדגשים על מצוינות ועל הכנת האזרח לעתיד כלכלי גלובלי הופכים למטרה מרכזית של בית הספר, תופעה שמצביעה על "העוצמה הממשמעת של השיח הניאו-ליברלי" (עמ' 223). בבית הספר נהוגה הפרדת תלמידים על בסיס יכולות והישגים, והיא מלווה בהזנחה של החינוך לערכים ולאינטגרציה חברתית. לעומת מקרה זה, בבית הספר ביפו המתואר במאמרם של גל לוי ומחמד מסאלחה "יאפא היא: בחירה, זהות ומקום בבית הספר הערבי הדמוקרטי יאפא", נאבק ועד ההורים לשמר את הזהות הערבית והיפואית של הילדים ולצד זאת מחפש אחר חינוך המציב את הילד במרכז. המאמר מדגיש כי "נוכחותו של הקונפליקט היהודי-ערבי אינה מבטלת את פועלם של ההורים כסוכנים חברתיים" (עמ' 254). ואכן, הפיכת ההורים הפלסטינים לסוכנים מתאפשרת הודות לשיח הניאו-ליברלי ההגמוני, שאחד מנושאו המרכזיים הוא נושא בחירת ההורים. שני המאמרים הנוספים בשער זה עוסקים אף הם במתח שבין התמקדות בהישגים ובין הדגשת הזהות, במקרה זה הזהות המזרחית. המאמרים נשענים על ממצאים של עבודות דוקטור המבוססות על עבודות אתנוגרפיות מקיפות.

מאמרן של יוספה טביב-כליף ועדנה לומסקי-פדר, "גבולות אתניים: בין נוכחות לנפקדות בזירת בית הספר - ניתוח המקרה של בית ספר גבעת גונן בירושלים", מצביע על האופן שבו בית ספר בעל אידיאולוגיה שוויונית ואינטגרטיבית ברוח תנועת העבודה מנסה להכחיש את השיח האתני המזרחי, שלא פעם קוראים עליו תיגר תלמידים מזרחים ואשכנזים כאחד. המאמר מיטיב לתאר את המאבקים בין זהויות ולעקוב אחר עבודת הגבולות המתרחשת בבית הספר. בכך הוא חושף את מגוון הזהויות המכוננות בבית ספר שבו מתקיימים מפגשים בין-אתניים בין אשכנזים ומזרחים. המאמר החותם את האסופה, מאמרה של דליה יפה מרקוביץ' "על פדגוגיה ביקורתית והישגיות: סיפורו של בית ספר ציבורי מוחלש אחד", מספר את סיפור הקמתו של בית הספר קדמה ואת הדיונים הסוערים סביב אימוצה של פדגוגיה ביקורתית לעומת חשיבותה של ההצלחה בבחינות הבגרות.

אף שרמת המאמרים באסופה אינה אחידה, רוב המחקרים מציגים ממצאים מרתקים המלמדים על ההתפתחויות האחרונות בשדה החינוך בישראל.

דברי תגובה לביקורת של הנרייט דהאן קלב על הספר

Beverly Mizrahi. **Paths to Middle-Class Mobility among Second-Generation Moroccan Immigrant Women in Israel**. Detroit, Michigan: Wayne State University Press. 2013. 203 pages

בררלי מזרחי*

בגיליון הקודם של כתב העת "סוציולוגיה ישראלית" התפרסמה ביקורתה של ד"ר הנרייט דהאן קלב על ספרי. רוב הערותיה נוגעות למתודולוגיה שהשתמשתי בה. ברצוני להגיב על כמה אי-דיוקים המופיעים בביקורת זו.

בראשית הערותיה המבקרת טוענת שבשלבם הקודמים של הקריירה המחקרית שלי השתמשתי במתודולוגיה כמותנית, ובכך רומזת שאיני בקיאה במתודולוגיה האיכותנית שבה השתמשתי בספרי זה. למען הדיוק, בכל העבודה המחקרית שלי השתמשתי רק במתודולוגיה איכותנית ולכן אני שולטת בה היטב.

המבקרת תוהה מדוע השתמשתי בסכמה המעמדית של אריקסון וגולדת'ורפ כדי למקם את המרואיינות בשלוש שכבות של המעמד הבינוני הישראלי. כפי שהסברתי, השתמשתי בסכמה מפני שהיא מגדירה במדויק מעמדות ושכבות בתוך מעמדות, והיא הסכמה המקובלת בקרב חוקרים רבים בנושא מעמדות חברתיים. הנשים שראיינתי במחקרי מיקמו את עצמן באותן שכבות המעמד הבינוני שתאמו את הסכמה של אריקסון וגולדת'ורפ, ועובדה זו הצדיקה גם היא את השימוש שלי בסכמה.

בניגוד לטענתה של המבקרת, הנתונים הסטטיסטיים שהצגתי בספרי מתייחסים רק לנשים מרוקאיות ולא לכלל הנשים המזרחיות. כדי להציג נתונים על הקבוצה הזאת בלבד הסתמכתי על מפקדי האוכלוסין מהשנים 1983 ו-1995, הכוללים את הסטטיסטיקה הרחבה ביותר על נשים ילידות ישראל שהן בנות הדור השני למהגרות בארץ. בחירותי להתמקד בדור שני של מהגרות ממרוקו ולהתרכז בנשים הגרות בירושלים מוסברות בעמ' 6 בספר.

בכל ששת סיפורי החיים שמוצגים בספרי סיפרו הנשים בקולותיהן על המכשולים שעמדו בפניהן, על ההזדמנויות שנקרו בדרכן ועל התנסויותיהן בניעות לתוך המעמד הבינוני הישראלי ובתוכו. השיח שלהן היה שיח מגדרי ולא שיח פמיניסטי, ולכן השתמשתי בתיאוריות מגדריות לניתוח הסיפורים שלהן. לו הייתי מנסה לכפות על הסיפורים תיאוריות פמיניסטיות הייתי סוטה מהעיקרון החשוב ביותר במתודולוגיה האיכותנית, שלפיו בגישה זו תיאוריות אמורות "לצמוח מהשטח".

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה והמחלקה לקרימינולוגיה, המכללה האקדמית אשקלון
זוהי תגובה להערותיה של ד"ר הנרייט דהאן קלב על ספר זה, כפי שהתפרסמו בגיליון האחרון של *סוציולוגיה ישראלית* [דהאן קלב, ה' (2014). *סוציולוגיה ישראלית*, טז(1), עמ' 205-207].

and from below. In the global era this subject almost hasn't been researched in a small frontier town. I argue that due to the threat on its local symbols and injustices, the local identity dynamics mobilize social activism, as is in the case of Arad, a Negev town in Israel. The paper aims to answer the following questions: What caused the creation of civil society grouping process in Arad, which struggles for the right to protect the cityscape vis-à-vis the "free market" forces? What are the role and significance of the social-cultural-physical image that mobilizes the inhabitants and activate them? The paper concludes that the social justice protests, especially in Israel; a weak and non-participating elected municipal leadership; and a strong civil society with an activist heritage caused the blooming of social struggles in the public space that have. The structure of the paper includes: a theoretical framework; a short background of Arad's characteristics; and will concentrate on analyzing the four case studies by employing the interpretive analysis methodology.

State, Market and the Israeli Settlements: the Ministry of Housing and the Shift from Messianic Outposts to Urban Settlements in the Early 1980s

Erez Maggor

This article deploys the framework of political-economy in order to examine the exponential growth of Israel's settlement project. Using archival materials it demonstrates that growth in the region was triggered by a turn away from construction of small and isolated settlement outposts, and a concentration of resources in large urban localities in the areas of high-demand around Jerusalem and the Tel-Aviv metropolitan area. Although met with resistance from the ideologically-religious settlement movement, state-funded urban development initiated by the Ministry of Housing and Construction was concentrated in Settlements such as Ma'ale Adumim, Ariel and Givat Ze'ev which offered affordable housing, public investment in infrastructure and social services, and direct links to employment centers within Israel proper. This investment allowed the State to offer partial solutions to growing housing shortages, which in turn, helped maintain its legitimacy vis-à-vis Israel's lower classes, as well as members of the private-business sector who starting in this period became central partners in the advancement of the settlements project.

and scripts prevalent in the field. This repertoire enables actors to successfully perform relevant tasks, solve common problems, advance their goals and cope with dangers such as cooptation and goal displacement. An analysis of three central aspects of the repertoire – criticism, order and specialization – shows that the relevant practices and scripts address the actors' need to create, maintain and nurture social networks geared towards task-performing or problem-solving. This analysis allows us to offer a way to bridge the gap between conflicting theoretical strands in the sociology of expertise and contribute to the development of this burgeoning theoretical strand.

Laughing in the Square? The Commemoration of Yitzhak Rabin and His Assassination in Israeli Humor

Yael Patkin

This study explores the collective memory of Yitzhak Rabin through analysis of humorous skits aired after his assassination. The study analyzes aspects of the collective memory as they appeared in the skits and the humor's usage of such aspects, revealing the conflict between remembrance and forgetfulness of Rabin and the assassination, characteristics of Israeli society and the extent of its recuperation from the national trauma.

The study asserts that humor's position as "lieux de memoire" and its ability to convey subversive messages, allows it to function as a platform for discussion and social negotiation, simultaneously containing multiple points of view. Humor therefore holds the ability to bridge between disparate audiences and to create a multivocal memory even when the collective memory is traumatic and fragmented.

The Right to the Cityscape: Struggles from "bellow" for Arad

Batya Roded

The combination of local landscape, sense of place, and sense of community, is a mobilizing power to claim the right to the city, within the framework of clashing and sharing spaces: the absolute, the relative and the relational space from above

was instrumental in igniting and shaping the protest.

This argument is supported by comparing the Israeli protest to its Chilean counterpart. Problems in the realization of the neoliberal promise were created in Chile by the operation of the higher education system, while in Israel they appeared in the passage between academic graduation and labor market remunerations. Therefore, in Chile, the protest focused on the structure of the higher education system, while in Israel, its strongest supporters were academics, whose wage was eroded prior to the protest.

Academic institution and graduates employment opportunities

Yasmin Barselai- Shaham & Meir Yaish

The expansion of the Israeli higher education system, began in the 90's, has created a change in labor market's attitude towards graduates, which is reflected in their occupational achievement that vary depending on the authorizing institution. This study will examine occupational achievement from a unique perspective: Data obtained in a recruitment and placement company will follow the decisions relating to engineers, job seekers, who graduated from various institutions, and thus reflecting how employment opportunities provided to employees are dependent on their degree of attractiveness.

Findings indicate that with respect to engineers, labor market distinguishes between graduates by institution attended, and prefer university graduates. Institutional influence remained significant after controlling for demographic variables and work experience. Research also found that employers prefer to have candidates who can demonstrate academic excellence.

Repertoires of Expertise in Israeli Social Change Organizations

Hagay Bar & Lior Gelerenter

Using the case study of the field of social change organizations in Israel, we try to understand how expertise operates in social contexts lacking in professional qualification. Through 39 interviews with members in such organizations we identified a common repertoire of expertise which includes vocabularies, practices

A Chronicle of Disappointment: Integration between Arabs and Jews in a Jewish-Israeli Elementary School

Natalie Levy Yossi Shavit

Weizmann was a public Jewish elementary school located in a mixed Jewish-Arab neighborhood at the heart of Jaffa. The article presents a case study of the school from 2000 to 2011, and particularly the last four years, in an attempt to determine the status and implications of Jewish-Arab integration in the school. While in other contexts, ethnic mixing is dictated from above and designed to promote social integration, in this case it developed from the ground up under the force of circumstances. We refer to this as “circumstantial integration”.

The main impetus to developments in the school was the demographic change that has been taking place in the neighborhood over the last few decades, with growing numbers of Arab residents. For various reasons, some of those residents sought to provide their children with a Hebrew-language education. Both the national and municipal education authorities hoped to preserve Weizmann as a Hebrew-language school, but refused to resort to undemocratic discriminatory policies that would exclude Arabs. During the period under study, several alternative strategies have been attempted, with various degrees of failure. We believe that these failures result from the tension between Israel’s definition as both a Jewish and a democratic state. This tension led to indecision between the school’s Jewish and multi-cultural character, resulting in unplanned circumstances dictating developments on the ground. In addition, we found that the various parent groups were not motivated exclusively by Arab-Jewish concerns. The school’s participant communities were also guided by class, cultural and religious considerations that defy the conventional dichotomous nationalist perspective.

Study to Succeed: The Neoliberal Promise and the 2011 Summer Protest

Amit Avigur-Eshel

The paper offers a new perspective on the way the neoliberal revolution in Israel influenced the 2011 Summer Protest. The erosion of the promise neoliberalism aims to offer, according to which acquiring higher education would advance individuals’ welfare and provide them with a ‘safety net’ against market volatility,

CONTENTS

Articles

Natalie Levy Yossi Shavit	A Chronicle of Disappointment: Integration between Arabs and Jews in a Jewish-Israeli Elementary School	7
Amit Avigur-Eshel	Study to Succeed: The Neoliberal Promise and the 2011 Summer Protest	31
Yasmin Barselai- Shaham & Meir Yaish	Academic institution and graduates employment opportunities	56
Hagay Bar & Lior Gelerenter	Repertoires of Expertise in Israeli Social Change Organizations	76
Yael Patkin	Laughing in the Square? The Commemoration of Yitzhak Rabin and His Assassination in Israeli Humor	99
Batya Roded	The Right to the Cityscape: Struggles from “bellow” for Arad	119
Erez Maggor	State, Market and the Israeli Settlements: the Ministry of Housing and the Shift from Messianic Outposts to Urban Settlements in the Early 1980s	140

Book Reviews

Israeli Sociology

Founded in 1998, Israeli Sociology is published in Hebrew twice yearly. The journal serves as a platform for local studies, yet in dialogue with sociological scholarship around the world. The journal encourages a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline. It further offers a platform for debating the sociological research agenda in general and the sociological reality in Israel in particular.

The journal also includes an extensive book-review section that allows readers a wide-range view of the Israeli social scene.

Israeli Sociology was founded by the Department of Sociology and Anthropology at Tel-Aviv University, and is supported by the Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and Anthropology at Tel Aviv University), by the David Horowitz Institute For Social and Economic Research and by the Israeli Sociological Society.

Instructions for Authors:

- The journal accepts only original manuscripts. Submitted manuscripts are anonymously peer-reviewed.
- Manuscripts should be sent by e-mail in Word format to:
socis@post.tau.ac.il
- Manuscripts should not exceed 9,000 words (including full bibliography & footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100-120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page indicating the title and the author's name in Hebrew and English, the author's address, phone number, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself, should comply with the APA rules.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If the manuscript is accepted for publication, the authors must then submit an edited version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

Israeli Sociology

**A Journal for the Study of
Society in Israel**

Vol. 16 No. 2

2015

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Founded by the Department of Sociology and Anthropology, Tel Aviv University,
supported by the **Israeli Sociological Society**
Institute for Social Research (established by the Department of Sociology and
Anthropology at Tel Aviv University)
The David Horowitz Institute for Social and Economic Research

Editor: **Dan Rabinovitz**

Book Review Editors: **Inna Leykin**

Board Members:

**Asaf Dar, Nissim Mizrachi, Gila Menahem, Karin Amit, Alexandra Kalev,
Adriana Kemp, Michal Kravel-Tovi, Uri Shwed, Ronen Shamir**

Editorial Assistants:

Eliran Arazi and Yuval Hidas

Address for manuscripts:

Israeli Sociology - A Journal for the Study of Society in Israel, Department
of Sociology and Anthropology, The Gershon H. Gordon Faculty of
Social Science, Tel-Aviv University 69978;
Tel. 972-3-6408964; Fax.972-3-6409215
The Israeli Sociology website: www.socis.tau.ac.il
E-mail: socis@post.tau.ac.il

The Journal is distributed to the members of the Israeli Sociological Society
Address by e-mail for ordering information and subscription

Language Editor: Lidar Artzi

Pagination: Sara Levy

© Israeli Sociology 2014

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Articles

- Natalie Levy Yossi Shavit** A Chronicle of Disappointment: Integration between Arabs and Jews in a Jewish-Israeli Elementary School
- Amit Avigur-Eshel** Study to Succeed: The Neoliberal Promise and the 2011 Summer Protest
- Yasmin Barselai- Shaham & Meir Yaish** Academic institution and graduates employment opportunities
- Hagay Bar & Lior Gelerenter** Repertoires of Expertise in Israeli Social Change Organizations
- Yael Patkin** Laughing in the Square? The Commemoration of Yitzhak Rabin and His Assassination in Israeli Humor
- Batya Roded** The Right to the Cityscape: Struggles from "bellow" for Arad
- Erez Maggor** State, Market and the Israeli Settlements: the Ministry of Housing and the Shift from Messianic Outposts to Urban Settlements in the Early 1980s

Book Reviews

Vol. 16 No. 2

2015